KARL POLANYI

Didžioji transformacija

Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos

ALK
Algarvė

KARL POLANYI

Didžioji transformacija

Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos

Iš anglų kalbos vertė
Jūratė Musteikytė
ir Rimantas Grikienis

Algarvė, 2002

UDK 316:33
Po-83

Versta iš:

Karl Polanyi

THE GREAT TRANSFORMATION
the political and economic origins of our time

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas).

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-75-2

Šią knygą skiriu savo mylimai
žmonai Ilonai Duczynskai.
Ji daug prisidėjo prie to,
kad ši knyga išvystų pasaulį.

PADĖKA

Ši knyga buvo baigta rašyti Amerikoje Antrojo pasaulinio karo metu, tačiau pradėta Anglijoje, kur autorius buvo neakivaizdinės Oksfordo universiteto delegacijos ir atitinkamų Londono universiteto institucijų narys. Pagrindinė knygos tezė buvo suformuluota 1939–1940 akademiniais metais, dėstant Morley koledže Londone, Kanterberyje ir Bekshile.

Šios knygos parašymo istoriją galima laikyti didelių draugysčių istorija. Daug padėjo autoriaus draugai Anglijoje, ypač Irene Grant, su kurios grupe autorius bendravo. Bendros studijos siejo jį su Feliksu Schaferiu , ekonomistu iš Vienos, dabar gyvenančiu Wellingtone, Naujojoje Zelandijoje. Amerikoje Johnas A. Kouwenhovenas, kaip ištikimas draugas, knygą skaitė, redagavo ir daugelis jo patarimų atsirado knygoje. Tarp kitų gerų draugų buvo autoriaus kolegos iš Beningtono Horstas Mendershausenas ir Peteris F. Druckeris. Pastarasis kartu su savo žmona autorių nuolat drąsino, nors ir ne visai pritarė autoriaus išvadoms. Pirmojo nuoširdi atjauta padidino jo patarimų vertę. Autorius nuoširdžiai dėkoja Hansui Zeiseliui iš Rutgerso universiteto už kruopščią analizę. Knygos spausdinimu rūpinosi Kouwenhovenas, padedamas Druckerio ir Mendershauseno. Už šią draugišką pagalbą autorius nuoširdžiai dėkoja. Rokfelerio fondui autorius dėkingas už dvejų metų stipendiją (1941–1943), kuri leido jam užbaigti knygą Beningtono koledže Vermonte, kur jį pakvietė tuometinis koledžo rektorius Robertas D. Leightas. Knygos rašymą paskatino ir vieši seminarai bei paskaitos 1940–1941 akademiniais metais. Kongreso biblioteka Vašingtone ir Kolumbijos universiteto biblioteka Niujorke leido pasinaudoti moksline medžiaga. Visiems jiems autorius dėkoja.

K. P.

Shorehamas, Sevenoaksas, Kentas

TURINYS

III dalis

TRANSFORMACIJOS EIGA

RAŠYTINIAI ŠALTINIAI

ĮŽANGA

Lyginant su šia, visos kitos tos srities knygos atrodo pasenusios. Toks retas reiškinys yra tarsi stebuklas. Tai nauja žmogiškųjų reikalų samprata. Ponas Polanyi neteigia rašąs istoriją – jis ją perrašo. Tai nėra žvakės šviesa, kuria jis apšviestų kokią nors tamsią kertę, tai nėra viešas asmeninio tikėjimo išpažinimas. Tai visiškai naujas požiūris į ištisą amžių, per kurį įvyko dar negirdėtų pokyčių, procesų ir revoliucijų.

Pono Polanyi tikslas – išryškinti konkrečios ekonominės sistemos – rinkos ekonomikos, savo pilnatvę pasiekusios devynioliktajame amžiuje, socialinę svarbą. Tai jis daro ypač įžvalgiai. Atėjo laikas, kai retrospektyvi išmintis gali viską įvertinti, nes, kaip sakė Aristotelis, daiktų esmę galime suvokti tik tuomet, kai jie pasiekia – ir pereina – savo brandą. Įvykiai ir procesai, teorijos ir veiksmai įgyja naują perspektyvą. Tai, kas eiliniam istorikui atrodė paprastas epizodas, įgauna gilesnę prasmę, ir tai, kas buvo tiesiog keista, įvertinama teisingiau. Rinkos ekonomikos šešėlyje žmogaus sumenkinimas iki darbo jėgos, o gamtos – iki žemės, naująją istoriją paverčia drama, kurioje visuomenė – surakinta pagrindinio vaidmens atlikėja, nusimeta grandines.

Ši nauja orientacija, siūloma kitais žodžiais, tačiau niekada anksčiau neišplėtota, žmonėms ir idėjoms suteikia naują prasmę. Pažvelkim į čartistų judėjimą ir pranašišką Roberto Oweno dvasią. Arba į garsiąsias Spynhemlendo rekomendacijas – kaip nepalyginamai giliau ponas Polanyi įžvelgia jų istorinę prasmę. Kokie suprantami tampa veiksmai skvairių teisėjų, nepraktiškus principus priskiriančių jėgai, kurios nei jie patys, nei to amžiaus švietėjai dar negalėjo suvokti. Mes ideologijų kovas dėl nenumaldomai augančių

ekonomikų suvokiame kitaip – vienos jų aklai priešinasi, kitos bando sulaikyti jų negailestingą kišimąsi į socialinį audinį, trečios užsispyrusios (arba naiviai) sveikina kiekvieną pažangos ženklą. Mes matome senosios tvarkos priešinimąsi, bejėgišką tradicijų kaustomos krikščionybės sutrikimą, lengvą ortodoksiškų ekonomistų, gražiai visa tai paaiškinančių, triumfą. Tačiau artėjantis frontas po savęs palieka griuvėsius, o paskubomis suręstos gynybinės sienos griūva. Matome, kaip drauge su išlaisvinimu atėjo nauja vergovė, ir įvertiname iššūkį, metamą mūsų amžiui.

Ponas Polanyi nutolsta ir nuo dogmatikų, kaip Karlas Marxas, ir nuo reakcijos apologetų. Jam rūpi ekonominiai procesai, vykstantys moderniojoje civilizacijoje, tačiau jis nesiūlo jokio ekonominio determinizmo doktrinos. Jis įžvalgiai analizuoja konkrečią istorinę transformaciją, kai viena ekonominė sistema išstumia kitą. Tai įvyko ne todėl, kad visuomet svarbiausias yra ekonominis ryšys, bet todėl, kad šiuo (ir tik šiuo) atveju naujosios ekonomikos „ideali sistema“ negailestingai paneigė žmogaus socialinį statusą. Jis sumaniai pasinaudoja kolonijinės sistemos ir pirmykščių žmonių visuomenės, į kurią veržiasi pramonė, pavyzdžiais, kad parodytų ne tik tai, ką ši „ideali sistema“ reiškė jiems, bet ir tai, ką ji atnešė mums. „Šėtono girnoms” nerūpėjo jokie žmonių poreikiai, išskyrus vieną, ir jos ėmė negailestingai malti pačią visuomenę. Štai kodėl žmogus turėjo atrasti visuomenę. Didžiausia tragedija, kurią atnešė Pramonės revoliucija, buvo ne pelno besivaikančių kapitalistų beširdiškumas ir godumas, nors jie ir buvo negailestingi, bet nekontroliuojamos *sistemos,* vadinamos rinkos ekonomika, sukeltas socialinis niokojimas. Žmonės nesuvokė, ką reiškia visuomenės susitelkimas. Žmogaus dvasios gyvenimo šventovė buvo apiplėšta ir išniekinta. Nebuvo tikimasi, kad kils didžiulių problemų, susijusių su revoliucinių pokyčių socialine kontrole. Optimistinės filosofijos jos neįžvelgė, trumparegiai filantropai, susimokę su galios interesais, ją slėpė, o išmintis dar nebuvo gimusi.

Tačiau ponas Polanyi, pateikdamas šį teiginį, nežvelgia ilgesingai į kokią nors laimingesnę praeitį, jis negina reakcijos. Kelio atgal nėra, ir tokio kelio ieškojimas nėra išeitis. Mūsų amžius turi dar kartą patvirtinti esmines žmogaus gyvenimo vertybes. Negalime atsisakyti individo laisvės principo, tačiau privalome jį sukurti iš naujo. Tradicijos mums nepadės, o jeigu jomis pasikliausime, būsime išduoti.

Negalime kurti praeities visuomenės, net jeigu istorijos migla slepia nuo mūsų jos blogybes – savo visuomenę turime susikurti iš istorijos mokydamiesi to, ką sugebame išmokti. Tikriausiai tai darydami atsižvelgsime į tai, kad žmogiškųjų įvykių priežastys yra pernelyg susipynusios viena su kita, ir net išmintingiausieji protai negali jų išnarplioti. Visuomet ateina laikas, kai turime pasitikėti savo vertybėmis, kad atkaklios šiandieninio pasaulio jėgos galėtų išsilaisvinti ir siekti naujų tikslų.

Tokia įkvepianti ir tokia gili knyga neišvengiamai sukels prieštaravimų ir klausimų. Kai kas gali abejoti, ar rinkos ekonomikos vaidmuo toks jau absoliutus, ar sistemos logika buvo tokia negailestinga ir prikaustanti. Jie gali nesutikti su autoriumi, teigiančiu, kad „tautos ir žmonės tebuvo marionetės spektaklyje, ir jame neturėjo jokios galios“. Kai kam gali atrodyti, kad skirtingus „apsaugos“ būdus galima buvo vertinti skirtingai, ir jiems gali būti nejauku, kad tarifų šalininkas ir įstatymų leidėjas parodomi kaip kovos draugai. Ir taip toliau. Tačiau visi jie turi pripažinti viso teiginio nesugriaunamumą. Mes stovime prie naujo etapo ir tarsi po žemės drebėjimo žvelgiame žemyn į sugriautas mūsų garbinamų dievų šventyklas. Mes matome atsivėrusių pamatų silpnumą – tikriausiai dabar galime suvokti, kur ir kaip perstatyti institucinį statinį, kad jis atlaikytų pokyčių smūgius.

Šiandien svarbiausia yra pamoka, kurią teks išmokti būsimųjų tarptautinių organizacijų kūrėjams. Ji parodo, kad tokių liberalių formulių, kaip „pasaulio taika per pasaulinę prekybą“, jau nepakaks. Jei pasitenkinsime tokiomis formulėmis, tapsime apgaulingo supaprastinimo aukomis. Nei nacionalinė, nei tarptautinė sistema negali būti reguliuojama automatiškai. Subalansuoti biudžetai, laisvas verslas, pasaulinė prekyba ir tarptautiniai atsiskaitymų rūmai bei valiutos neužtikrins tarptautinės taikos. Ją gali garantuoti tik visuomenė, o tarptautinę visuomenę reikia sukurti. Ir čia ekonominius reikalus turi kontroliuoti ir palaikyti institucinis statinys.

Ši knyga skirta ne tik ekonomistui, nors teikia gilių minčių, ne tik istorikui, nors atveria naujus kelius, ne tik sociologui, nors padeda giliau suvokti, kas yra visuomenė, ne tik politologui, nors padeda permąstyti senus klausimus ir įvertinti senas doktrinas – ji skirta apsišvietusiam žmogui, kuriam rūpi pagilinti savo sociologijos žinias, kadangi kiekvienas žmogus nori pažinti visuomenę,

kurioje gyvena, krizes, kurios liko praeityje, ir krizes, kurios dar laukia. Jam gali naujai nušvisti gilesnis tikėjimas. Jis gali pakilti virš alternatyvų, kurios paprastai jam siūlomos – tik liberalizmas ir ne daugiau, tik visiškas kolektyvizmas arba nieko, visiškas individualizmas – kadangi visa tai kokią nors ekonominę sistemą paverčia aukščiausiu troškimu, tačiau tik tuomet, kai suvokiame visuomenės pirmumą, žmonių tarpusavio priklausomybės darną – tik tuomet galime tikėtis perprasti mūsų laikų sudėtingumą ir prieštaringumą.

R. M. MacIveris

I DALIS

TARPTAUTINĖ SISTEMA

1 skyrius

ŠIMTO METŲ TAIKA

Devynioliktojo amžiaus civilizacija žlugo. Ši knyga yra apie šio reiškinio politines ir ekonomines priežastis bei apie jo sukeltą didžiąją transformaciją.

Devynioliktojo amžiaus civilizacija rėmėsi keturiomis institucijomis. Pirmoji – tai galios pusiausvyros sistema, kuri ilgiau nei šimtmetį neleido įsiliepsnoti ilgam ir niokojančiam karui tarp didžiųjų valstybių. Antroji – tarptautinis aukso standartas, kuris simbolizavo unikalią pasaulio ekonomikos organizaciją. Trečioji buvo susireguliuojanti rinka, sukūrusi neregėtą materialinę gerovę. Ketvirtoji – liberali valstybė. Klasifikuojant vienaip, dvi iš šių institucijų buvo ekonominės, dvi – politinės, o klasifikuojant kitaip, dvi buvo nacionalinės ir dvi – tarptautinės. Visos jos atskleidžia būdingus mūsų civilizacijos bruožus.

Iš visų šių institucijų lemiama buvo aukso standartas. Jo kritimas buvo tiesioginė katastrofų priežastis. Smunkant aukso standartui, visos kitos institucijos bergždžiai buvo aukojamos jam išsaugoti.

Tačiau sistemos versmė ir matrica buvo susireguliuojanti rinka. Būtent ši naujovė leido rastis specifinei civilizacijai. Aukso standartas tebuvo bandymas vidaus rinkos sistemą perkelti į tarptautinę plotmę; galios pusiausvyros sistema buvo superstruktūra, pastatyta ant aukso standarto ir iš dalies dėka aukso standarto; liberali valstybė buvo susireguliuojančios rinkos kūrinys. Devynioliktojo amžiaus institucinės sistemos esmė glūdėjo rinkos ekonomiką reguliuojančiuose įstatymuose.

Mūsų tezė yra tokia: prisitaikančios rinkos idėja buvo akivaizdi utopija. Tokia institucija negalėjo egzistuoti, kad nesunaikintų visuomenės žmogiškosios ir gamtiškosios esmės, – ji būtų fiziškai sunaikinusi žmogų, o jo aplinką pavertusi laukine. Visuomenė neišvengiamai ėmėsi priemonių apsiginti, tačiau visos jos trukdė susireguliuojančiai rinkai, dezorganizavo pramonės egzistavimą ir buvo dar vienas pavojus visuomenei. Būtent ši dilema rinkos sistemos plėtrą pavertė rutina ir galiausiai sugriovė ja grindžiamą socialinę organizaciją.

Toks vienos didžiausių žmonijos istorijos krizių paaiškinimas turėtų atrodyti pernelyg paprastas. Negali būti nieko neišmintingesnio, kaip bandyti sumenkinti civilizaciją, jos esmę ir moralinį veidą iki griežto ir patvirtinto institucijų skaičiaus, pasirinkti vieną jų kaip pagrindinę ir toliau įrodinėti, kad civilizacija neišvengiamai susinaikins dėl kokios nors techninės savo ekonominės organizacijos savybės. Civilizacijos, kaip ir pats gyvenimas, atsirado tarpusavyje veikiant daugeliui nepriklausomų veiksnių, kurių paprastai negalima priskirti ribotoms institucijoms. Bandyti suvokti civilizacijos žlugimo institucinį mechanizmą gali būti beviltiška.

Tačiau būtent tai mes bandysime padaryti, sąmoningai derindami savo tikslą su šio reiškinio nepaprastu išskirtinumu. Devynioliktojo amžiaus civilizacijos unikalumas glūdėjo jo pagrinde – konkrečiame instituciniame mechanizme.

Joks paaiškinimas nėra pakankamas, jeigu neatsižvelgsime į kataklizmų staigumą. Įvykių srautas griūte griūva ant žmonijos, tarsi kaitos jėgos visą šimtmetį būtų buvusios užgniaužtos. Pasaulio socialinės transformacijos viršūnė – dar negegėti karai, kuriuose daugybė valstybių žlunga, ir iš kraujo jūros kyla naujos imperijos. Tačiau šie demoniškos prievartos faktai tiesiog įplukdomi į greitą, tylią pasikeitimų srovę, kuri praryja praeitį, lyg ši tebūtų vilnis vandens paviršiuje. Išsami katastrofos analizė turi apimti ir audringus veiksmus, ir ramų išnykimą.

Ši knyga nėra istorinis darbas, mes ieškome ne įtikinamos iškilių įvykių sekos, bet, remdamiesi žmonių institucijomis, norime paaiškinti jų eigą. Svarstysime praeities įvykius tik todėl, kad jų šviesoje pamatytume dabartį, išsamiai analizuosime lemiamus etapus ir beveik visiškai nepaisysime juos jungiančių laiko atkarpų. Siekdami šio vienintelio tikslo, nukrypsime į įvairių disciplinų sritis.

Pirmiausia aptarsime tarptautinės sistemos žlugimą. Bandysime parodyti, kad galios pusiausvyros sistema negali užtikrinti ramybės, jeigu jos pagrindas – pasaulio ekonomika – smunka. Tai paaiškina įvykusio lūžio staigumą, nesuvokiamą nykimo greitį.

Mūsų civilizacijos žlugimas gal ir sutapo su pasaulio ekonomikos smukimu, tačiau ne jis ją sukėlė. Žlugimo šaknys glūdi senesnėje negu šimtmetis praeityje – tame socialiniame ir ekonominiame perversme, iš kurio Vakarų Europoje ir kilo susireguliuojančios rinkos idėja. Mūsų laikais šis rizikingas žygis baigėsi ir užvertė išraiškingą pramoninės civilizacijos puslapį.

Knygos pabaigoje kalbėsime apie mechanizmus, valdžiusius mūsų laikų socialinius ir nacionalinius pokyčius. Kalbant plačiau mums atrodo, kad dabartinę žmogaus būklę galima paaiškinti institucinėmis krizės priežastimis.

Devynioliktajame amžiuje gimė negirdėtas Vakarų civilizacijos metraščiuose reiškinys – šimto metų taika, trukusi nuo 1815 iki 1914 metų. Neskaitant Krymo karo, kuris buvo labiau kolonijinis, Anglija, Prancūzija, Prūsija, Austrija, Italija ir Rusija kariavo viena su kita iš viso vos aštuoniolika mėnesių. Palyginę atitinkamus skaičius per ankstesnius du šimtmečius matome, kad jos į karus buvo įsivėlusios po šešiasdešimt–septyniasdešimt metų kiekvieną šimtmetį. Tačiau netgi aršiausias konfliktas – 1870–1871 metų Prancūzijos ir Prūsijos karas – tęsėsi mažiau negu metus, o nugalėtoji šalis galėjo sumokėti iki šiol negirdėtą kontribuciją ir nesukelti sumaišties valiutų kursuose.

Šio pragmatiško pacifizmo triumfo priežastis anaiptol nebuvo tai, jog nebūta rimtų priežasčių konfliktui. Šią taikos procesiją didžiosiose imperijose lydėjo nuolatiniai išorinių ir vidinių sąlygų pokyčiai. Pirmojoje šimtmečio pusėje pilietiniai karai, revoliucinės ir kontrrevoliucinės intervencijos buvo kasdienybė. Ispanijoje šimtas tūkstančių karių, vadovaujami kunigaikščio d'Angouleme'o, šturmavo Kadisą, Vengrijoje revoliucija grasino nugalėti patį imperatorių ir buvo įveikta tik Rusijos armijos, kovojusios Vengrijos žemėje. Ginkluotos intervencijos Vokietijos valstybėse, Belgijoje, Lenkijoje, Danijoje ir Venecijoje rodė Šventosios Sąjungos buvimą. Antrojoje šimtmečio pusėje buvo išlaisvintos pažangios varomosios jėgos: Osmanų, Egipto ir Šerifų imperijos suskilo arba buvo suskaldytos, puolančios armijos privertė Kiniją atverti duris užsieniečiams, ir vienu milžinišku

mostu buvo padalytas Afrikos kontinentas. Tuo metu pasaulinės reikšmės įgijo dvi galybės: Jungtinės Valstijos ir Rusija. Susivienijo Vokietija ir Italija, o Belgija, Graikija, Rumunija, Bulgarija, Serbija ir Vengrija pasaulio žemėlapyje užėmė arba atgavo savo vietą kaip suverenios valstybės. Industrinės civilizacijos žygį į išsekusių kultūrų ar primityvių tautų valdas lydėjo beveik nenutrūkstama atvirų karų vora. Rusijos užkariavimai Vidurio Azijoje, nesuskaičiuojami Anglijos karai Indijoje ir Afrikoje, Prancūzijos žygiai Egipte, Alžyre, Tunise, Sirijoje, Madagaskare, Indokinijoje ir Siame tarp didžiųjų valstybių sukūrė problemų, kurias išspręsti buvo įmanoma tik jėga. Tačiau visi šie konfliktai buvo lokaliniai, o kitus nesuskaičiuojamus smurtinius perversmus sutramdydavo bendros pastangos arba, įsikišus didžiosioms valstybėms, būdavo pasiekiamas kompromisas. Kad ir kaip keitėsi metodai, rezultatas buvo tas pats. Pirmojoje šimtmečio pusėje konstitucionalizmas buvo uždraustas, o laisvė slopinama vardan taikos, tačiau antrojoje pusėje maištingiems despotams konstitucijas įsiūlė verslininkiški bankininkai. Taigi nuolat kintančių ideologijų sąlygomis, kartais vardan pažangos ir laisvės, kartais naudojantis sosto ar altoriaus valdžia, kartais – akcijų birža ar čekių knygele, kartais – korupcija ar kyšininkavimu, kartais – moraliniais argumentais ir šviečiamosiomis idėjomis, kartais puolimu ar ginklo jėga buvo pasiektas vienas ir tas pats rezultatas – išsaugota taika.

Šis beveik stebuklingas reiškinys atsirado dėka galios pusiausvyros, kuri šiuo atveju atnešė įprastomis sąlygomis jai nebūdingą rezultatą. Paprastai šios pusiausvyros rezultatas visiškai kitoks – ji išsaugo dalyvaujančias galias; faktiškai ji reiškia, kad trys ar daugiau vienetų, gebančių išreikšti galią, visuomet elgiasi taip, kad silpnesniųjų galios susivienytų ir neleistų didėti stipriausiojo galiai. Visuotinės istorijos eigoje galios pusiausvyra veikė valstybėse, kurių nepriklausomybei išsaugoti ji ir buvo skirta. Tačiau šį tikslą ji pasiekė tik per nenutrūkstamą besikeičiančių partnerių karą. Toks pavyzdys gali būti senovės Graikija ir Šiaurės Italijos miestai-valstybės – karai tarp vis kitų kovojančių grupuočių ilgus metus padėjo išlaikyti tų valstybių nepriklausomybę. Tas pats principas daugiau negu du šimtmečius saugojo Miunsterio ir Vestfalijos sutarties (1648) laikų Europą sudarančių valstybių suverenitetą. Praėjus septyniasdešimt penkeriems metams, Utrechto sutarties signatarės, oficialiai pripažinusios šį principą, įkūnijo jį *sistemoje*, ir taip tiek stipriesiems, tiek ir silpniesiems suteikė

abipusių išlikimo su karo pagalba garantijų. Faktas, kad devynioliktąjį amžių tas pats mechanizmas atnešė taiką, yra klausimas, į kurį atsakyti turėtų istorikai.

Pripažįstame, kad visiškai naujas veiksnys buvo begalinis taikos troškimas. Tradiciškai toks poreikis buvo už valstybinės sistemos interesų ribų. Taika su visomis savo amatų ir menų grožybėmis priklausė gyvenimo pagražinimams. Bažnyčia gali melsti taikos kaip meldžia gausaus derliaus, tačiau valstybei ji vis dėlto patartų imtis ginkluotos intervencijos. Vyriausybės aukojo taiką suverenumo ir saugumo vardan, tai yra tokiems tikslams, kuriuos pasiekti galima tik kraštutinėmis priemonėmis. Nedaug dalykų buvo laikoma nuostolingesniais visuomenei už jos viduje egzistuojantį organizuotą taikos siekimą. Netgi aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje J. J. Rousseau priekaištavo prekybininkams, kad šiems trūksta patriotizmo, kadangi įtarė juos taiką vertinant labiau už laisvę.

Po 1815 m. viskas staiga visiškai pasikeitė. Prancūzijos revoliucijos atgarsiai sustiprino Pramonės revoliucijos kilimą ir taikų verslą padarė universaliu interesu. Metternichas skelbė, kad Europos žmonės nori taikos, o ne laisvės. Gentzas patriotus vadino naujaisiais barbarais. Jų teiginius patvirtino ir naujausių populiarių kariavimo būdų žiaurumas, ir neįtikėtinai išaugusi taikos vertė užgimstančiose ekonomikose.

Naujojo „taikos intereso“ skelbėjai, kaip įprasta, buvo tie, kurie iš jo gavo naudos – dinastijos atstovų feodalų kartelis, kurių patrimoniškai padėčiai kėlė grėsmę per žemyną besiritanti revoliucinė patriotizmo banga. Taigi Šventoji Sąjunga beveik trečdalį amžiaus buvo jėga, verčianti laikytis aktyvios taikos politikos ir šios politikos ideologinė paskata; jos kariuomenės siautė po Europą slopindamos mažumas ir engdamos daugumas. Nuo 1846 m. iki maždaug 1871 m. – „vieno painiausių ir turtingiausių įvykių ketvirčio amžiaus Europos istorijoje“[1] – taika buvo ne taip saugiai įsitvirtinusi, ir slūgstanti reakcijos jėga susidūrė su didėjančia industrializmo jėga. Ketvirtį amžiaus po Prancūzijos–Prūsijos karo matome atgaivintą taikos interesą, kuriam atstovavo naujasis galingas darinys – Europos Koncertas.

[1] Sontag R.J., *European Diplomatic History*, 1871–1932, 1933.

Tačiau interesai, kaip ir ketinimai, neišvengiamai lieka platoniški, jeigu kokios nors socialinės priemonės neperkelia jų į politiką. Žvelgiant paviršutiniškai, tokio realizacijos įrankio trūko: ir Šventoji Sąjunga, ir Europos Koncertas galiausiai tebuvo nepriklausomų suverenių valstybių grupuotės, pavaldžios galios pusiausvyrai ir jos karo mechanizmui. Kaipgi buvo išsaugota taika?

Tiesa, bet kokia galios pusiausvyros sistema bando užkirsti kelią karams, kylantiems iš vienos nacijos nesugebėjimo numatyti galių persigrupavimo, kuris yra jos pastangų pakeisti savo *status quo*, rezultatas. Gerai žinomas pavyzdys: 1895 m. Bismarckas, įsikišus Rusijai ir Britanijai, atšaukė kampaniją prieš Prancūziją (Austrijos parama Prancūzijai buvo savaime suprantama). Tuo metu Europos Koncertas suveikė prieš Vokietiją, ir ši liko izoliuota. 1877–1878 metais Vokietija negalėjo užkirsti kelio Rusijos–Turkijos karui, tačiau jai pavyko jį lokalizuoti, kadangi tam pritarė Anglija, kuri pavydėjo dėl rusų žengimo į Dardanelus; Vokietija ir Anglija rėmė Turkiją prieš Rusiją – ir taip buvo išsaugota taika. Berlyno kongrese buvo pradėtas ilgalaikis planas Osmanų imperijos valdoms Europoje likviduoti, ir tai sutrukdė kilti karams tarp didžiųjų valstybių, nepaisant visų po to įvykusių *status quo* pokyčių, kadangi šalys iš anksto galėjo žinoti, su kokiomis jėgomis susitiks mūšyje. Šiais atvejais taika buvo sveikintinas šalutinis galios pusiausvyros sistemos produktas.

Kartais karų buvo išvengiama pašalinant jų priežastis, jei žaidime dalyvaudavo tik mažosios valstybės. Mažąsias nacijas sustabdydavo ir neleisdavo joms trikdyti *status quo*, kad nekiltų karas. 1831 m. olandų invazija į Belgiją galiausiai neutralizavo šią šalį. 1855 m. buvo neutralizuota Norvegija. 1867 m. Olandija Prancūzijai pardavė Liuksemburgą; Vokietija užprotestavo, ir Liuksemburgas buvo neutralizuotas. 1856 m. buvo paskelbta, kad Osmanų imperijos vientisumas yra esminis dalykas norint išlaikyti pusiausvyrą Europoje, ir Europos Koncertas ėmėsi išsaugoti tą imperiją. Po 1878 metų, kai jos dezintegracija buvo laikoma tos pusiausvyros esminiu dalyku, suskaldymas įvyko taip pat tvarkingai, nors abiem atvejais sprendimas kelioms mažoms tautoms reiškė gyvenimą arba mirtį. Tarp 1852 ir 1863 metų Danija, o tarp 1851 ir 1856 metų Vokietijos valstybė grasino suardyti šią pusiausvyrą – visais atvejais mažosios valstybės buvo priverstos nusileisti. Šiais

atvejais veiksmų laisve, kurią jiems suteikė sistema, didžiosios valstybės pasinaudojo siekdamos bendro intereso, šiuo atveju – taikos.

Tačiau tai visiškai nepanašu į tai, kad karų išvengta laiku išaiškinus jėgų išsidėstymą arba įbauginus mažąsias valstybes tokio reiškinio, kaip Šimto metų taika, didybe. Tarptautinė pusiausvyra gali sugriūti dėl nesuskaičiuojamos daugybės priežasčių – nuo valdovų meilės nuotykių iki upės žiočių užteršimo, nuo teologinės kontroversijos iki technologinės intervencijos. Netgi turto ir gyventojų skaičiaus didėjimas arba jų mažėjimas gali paskatinti veikti politines jėgas, o išorinė pusiausvyra neišvengiamai atspindės vidinę. Net organizuota galios pusiausvyros sistema gali garantuoti taiką be nuolatinės karo grėsmės, jeigu ji tiesiogiai veiks tuos vidinius veiksnius ir neleis suardyti pusiausvyros *in statu nascendi*.

Šventoji Sąjunga savo tikslą įsigudrino pasiekti tam tikromis priemonėmis. Europos karaliai ir aristokratai suformavo giminystės internacionalą, o Romos Katalikų Bažnyčia aprūpino juos savanoriais valstybės tarnautojais nuo žemiausio iki aukščiausio Pietų ir Centrinės Europos socialinio laiptelio. Hierarchai pagal kraujo ryšius ir iš malonės buvo įtraukti į veiksmingą valdymo aparatą, kurį, kad kontinente būtų užtikrinta taika, reikėjo tik papildyti jėga.

Tačiau jį pakeitęs Europos Koncertas neturėjo tų feodalinių ir dvasininkiškų čiuptuvų, geriausiu atveju jis tebuvo laisva federacija, kurios su Metternicho šedevru negalima buvo net lyginti. Valstybių susitikimai buvo šaukiami tik itin retomis progomis, o jų įtarumas suteikė daug erdvės įvairiausioms intrigoms, priešpriešinėms srovėms ir diplomatiniam sabotažui. Bendri karo veiksmai tapo labai reti. Tačiau ką Šventoji Sąjunga su savo visiška minties ir tikslo vienove galėjo pasiekti tik dažnomis karinėmis intervencijomis, tą miglotas darinys, vadinamas Europos Koncertu, pasiekė kur kas rečiau imdamasis agresyvios karinės jėgos. Kad išsiaiškintume šį stulbinantį reiškinį, turime ieškoti kažkokio neatskleisto galingo instrumento, veikiančio kitokiomis sąlygomis; jis atliko dinastijų ir vyskupijų vaidmenį ir taikos interesą padarė veiksmingą. Tas anonimiškas veiksnys buvo *haute finance* (aukštieji finansai).

Iki šiol nebuvo atlikta išsamaus devynioliktojo amžiaus tarptautinės bankininkystės tyrimo. Ši paslaptinga institucija vargu ar atsirado iš politinės ir ekonominės mitologijos kiaroskuro (šviesos ir

šešėlių žaismo).[2] Kai kam atrodė, kad tai tebuvo vyriausybių įrankis, kitiems – kad vyriausybės buvo jos nenumaldomo naudos troškimo instrumentas, tretiems – tarptautinės nesantaikos sėjėja, dar kitiems – moteriško kosmopolitizmo mechanizmas, sekinantis vyriškų valstybių stiprybę. Visi buvo šiek tiek teisūs. *Haute finance*, institucija *sui generis*, būdinga devynioliktojo amžiaus trečiajai daliai ir pirmajam dvidešimtojo amžiaus trečdaliui, funkcionavo kaip pagrindinis ryšys tarp valstybės ir to periodo pasaulinės politinės bei ekonominės sandaros. Ji teikė priemones tarptautinės taikos sistemai, veikusiai su didžiųjų valstybių pagalba, tačiau kurių pačios valstybės nebūtų galėjusios nei sukurti, nei išlaikyti. Europos Koncertas veikė tik tam tikrais tarpais, o *haute finance* nuolatos funkcionavo kaip pati lanksčiausia agentūra. Nepriklausoma nuo jokių, netgi pačių galingiausių valdžių, ji palaikė ryšius su jomis visomis, nepriklausoma nuo centrinių bankų, netgi nuo Anglijos banko, ji buvo glaudžiai su jais susijusi. Finansus ir diplomatiją siejo glaudūs ryšiai, ir niekas nebūtų net svarstęs didelių planų – taikių ar karinių, neįsitikinęs kitos šalies finansų ar diplomatijos gera valia. Tačiau visuotinės taikos išsaugojimo paslaptis neabejotinai glūdėjo tarptautinių finansų būklėje, organizavime ir metodikoje.

Šios nepaprastos institucijos personalas ir motyvai suteikė jai statusą, kurio šaknys glūdėjo privačios sferos griežtuose verslo interesuose. Rothschildai nebuvo pavaldūs kuriai nors *vienai* vyriausybei – kaip šeima, jie įkūnijo abstraktų internacionalizmo principą, buvo lojalūs firmai, kurios geras vardas sparčiai augančioje pasaulio ekonomikoje buvo vienintelis viršnacionalinis ryšys tarp politinės vyriausybės ir pramonės. Galiausiai jų nepriklausomybės šaltinis buvo laikotarpis, reikalavęs turėti suverenų agentą, kuris kontroliuotų ir valstybės veikėjų, ir tarptautinio investuotojo pasitikėjimą; būtent šį gyvybinį poreikį beveik tobulai tenkino metafizinis žydų bankininkų dinastijos ekstrateritoriškumas Europos sostinėse. Jie buvo bet kas, tik ne pacifistai, savo turtus susikrovę finansuodami karus, nepasidavę jokioms moralinėms nuostatoms, neprieštaraujantys jokiems mažiems, trumpiems ar lokaliniams karams. Tačiau

[2] Fels H., Europe, the World's Banker, 1870 – 1914, 1930. Darbas, kurio teksto mes dažnai laikėmės.

jų verslui trukdytų karas tarp didžiųjų galybių, jeigu jis įsibrautų į sistemos monetarinius pamatus. Faktų logika liepė jiems išlaikyti taikos rekvizitus visose revoliucinėse pertvarkose, kurias pergyveno planetos tautos.

Kaip organizacija, *haute finance* buvo sudėtingiausios kada nors žmonijos istorijoje sukurtos institucijos branduolys. Kad ir kokie laikini, formų ir priemonių įvairove jie prilygo katalikybei. Be tarptautinio centro – *haute finance* siaurąja žodžio prasme – buvo dar pustuzinis nacionalinių centrų, gyvuojančių kartu su savo bankais ir vertybinių popierių biržomis. Tarptautinė bankininkystė neapsiribojo vyriausybių finansavimu, jų karo ir taikos žygiais, ją sudarė investicijos į pramonę ir bankus, ilgalaikės paskolos viešosioms ir privačioms korporacijoms užsienyje. Nacionaliniai finansai buvo mikrokosmosas. Vien Anglijoje veikė pusšimtis įvairių bankų, o ir Prancūzijos bei Vokietijos bankų struktūra buvo specifinė. Visose šiose šalyse iždo veikla ir jo ryšiai su privačiu finansų pasauliu buvo stulbinamai ir subtiliai skirtingi. Pinigų rinkose veikė komercijos įstatymai, buvo pripažįstami užsienio įstatymai, veikė grynai finansiniai dėsniai, sąskaitos iki pareikalavimo ir kitokios biržų maklerių priemonės. Dar didesnės įvairovės įnešė daugybė nacionalinių grupių ir asmenybių, kiekviena su savo prestižu ir padėtimi, autoritetu ir lojalumu, turimais pinigais ir kontaktais, patronažu ir socialine aura.

Haute finance nebuvo planuoti kaip taikos instrumentas, tos funkcijos jiems teko atsitiktinai, kaip pasakytų istorikai, o sociologai tai pavadintų parankumo dėsniu. *Haute finance* motyvas buvo pelnas, o norint jį gauti, reikėjo laikytis išvien su vyriausybėmis, kurių tikslas buvo taika ir pergalė. Šiame etape drąsiai galime nepaisyti skirtumų, buvusių vyriausybėse tarp politinės ir ekonominės galios, ekonominių ir politinių tikslų, tiesą sakant, šio periodo nacionalinėse valstybėse toks atskyrimas buvo beveik nerealus, kad ir kokie būtų tikslai, vyriausybės jų siekė naudodamosi ir didindamos nacionalinę galią. Antra vertus, *haute finance* struktūra ir personalas buvo tarptautinis ir būtent todėl šiek tiek priklausomas nuo nacionalinės organizacijos. *Haute finance*, kaip centras, skatinantis bankininkus dalyvauti sindikatuose ir konsorciumuose, investuojančiose grupėse, užsienio paskolose, finansų kontrolėje bei kitose ambicingose transakcijose, buvo priverstas siekti bendradarbiauti su nacionaliniais bankais, nacionaliniu kapitalu ir nacionaliniais finansais. Nors

nacionaliniai finansai paprastai mažiau negu nacionalinė pramonė tarnavo valdžiai, tačiau ir to pakako, kad tarptautiniai finansai norėtų palaikyti ryšius su pačiomis vyriausybėmis. Tačiau tiek, kiek dėl savo padėties ir personalo, savo privataus turto ir ryšių jie iš tiesų buvo nepriklausomi nuo kokios nors vyriausybės, galėjo tarnauti naujam interesui, kuris neturėjo jokios specifinės savo institucijos, kadangi ir nebuvo tokios, ir kuris, nepaisant to, buvo gyvybiškai svarbus bendruomenei: tai buvo taika. Ne taika bet kokia kaina, netgi ne taika kokio nors taiką sudarančio elemento kaina, suverenumo, teisėtos šlovės ar būsimųjų valstybių siekių kaina, tačiau vis dėlto kaina, jeigu ji buvo įmanoma be tokių aukų.

Ne kitaip. Valdžia buvo aukščiau už pelną. Kad ir kaip glaudžiai buvo susipynusios šios sritys, būtent karas nustatė verslo dėsnius. Pavyzdžiui, nuo 1870 metų Prancūzija ir Vokietija buvo priešai. Tačiau tai neužkirto kelio neįpareigojantiems tarpusavio sandoriams. Siekiant laikinų tikslų, buvo sudarinėjami bankų sindikatai, Vokietijos investicijų bankai privačiai investuodavo į įmones užsienyje, ir tai nebuvo atspindima finansinėse ataskaitose, trumpalaikių paskolų rinkoje Prancūzija diskontavo vekselius ir teikė trumpalaikes paskolas už užstatą ar trumpalaikius komercinius vekselius, buvo tiesiogiai investuojama kaip, pavyzdžiui, geležies ir rūdos susijungimo atveju arba Thysseno gamyklos Normandijoje atveju, tačiau tokios investicijos Prancūzijoje buvo ribojamos ir leidžiamos tik kai kuriuose regionuose; jas nuolat kritikavo ir nacionalistai, ir socialistai, tiesioginės investicijos buvo dažnesnės kolonijose – toks pavyzdys galėtų būti Vokietijos atkaklios pastangos užsitikrinti aukštos klasės geležies rūdą Alžyre arba Vokietijos dalyvavimo Maroko įvykiuose istorija. Tačiau nenuginčijamas faktas yra tai, kad po 1870 m. nebuvo panaikintas draudimas Paryžiaus biržoje prekiauti Vokietijos vertybiniais popieriais, Prancūzija „paprasčiausiai nenorėjo rizikuoti, kad skolinto kapitalo jėga“[3] atsisuktų prieš ją pačią. Austrija taip pat buvo įtartina, o 1905–1906 m. Maroko krizės metu draudimas buvo taikomas ir Vengrijai. Finansiniai sluoksniai Paryžiuje prašė leisti prekiauti Vengrijos vertybiniais popieriais, tačiau pramoniniai sluoksniai rėmė tvirtą vyriausybės nusiteikimą prieš bet kokias koncesijas galimam

---

[3] Feis H., op. Cit. , p. 201.

kariniam priešininkui. Politinės diplomatinės varžybos tęsėsi. Vyriausybės vetavo bet kokį žingsnį, kuris galėjo padidinti menamą priešininko galią. Iš paviršiaus dažnai atrodė, jog konfliktas jau nuslopintas, tačiau vidiniai sluoksniai žinojo, kad jis yra nustumtas dar giliau, į po draugišku paviršiumi slepiamus taškus.

Pažvelkime į Vokietijos ambicijas Rytuose. Ir čia susipynė politika ir finansai, tačiau viršus buvo politikos. Po ketvirtį amžiaus trukusių grėsmingų peštynių 1914 m. birželį Vokietija ir Anglija pasirašė sutartį dėl Bagdado geležinkelio – per vėlai, kaip buvo kartojama, kad būtų užkirstas kelias Didžiajam karui. Tačiau kiti tvirtino, kad, priešingai, sutarties pasirašymas liudijo, jog karą tarp Anglijos ir Vokietijos sukėlė ne ekonominio ekspansionizmo konfliktas. Sutartis neišsprendė pagrindinio klausimo. Vokietija negalėjo tiesti savo geležinkelio linijos toliau Basros be Britanijos vyriausybės sutikimo, o ekonominės sutarties zonos neišvengiamai žadėjo koliziją ateityje. Tuo tarpu didžiosios valstybės ruošėsi Didžiajai dienai, kuri išaušo anksčiau negu jos tikėjosi.[4]

Tarptautiniai finansai turėjo įveikti konfliktuojančias didžiųjų ir mažųjų valstybių ambicijas ir intrigas. Finansinio pasaulio planams trukdė diplomatiniai manevrai, jų ilgalaikės investicijos buvo stumiamos į pavojų, o konstruktyvios pastangos varžomos politinio sabotažo ir užkulisinės obstrukcijos. Nacionalinės bankinės organizacijos, be kurių jis buvo bejėgis, dažnai veikė kaip savo vyriausybių bendrininkės, ir joks planas, kuriame iš anksto nebuvo numatytas dalyvių grobis, nebuvo saugus. Tačiau *finansų valdžia* dažnai buvo ne *dolerio diplomatijos* auka, o gaunanti iš jos naudos, kadangi ši diplomatija aksominei finansų pirštinei suteikdavo plieninės stiprybės. Kad verslas būtų sėkmingas, prieš silpnesnes šalis reikėjo negailestingai naudoti jėgą, papirkinėti atsilikusią administraciją, o siekiant tikslų – naudoti visokias priemones, įprastas kolonijinėms ir pusiau kolonijinėms džiunglėms. Vis dėlto *haute finance* funkcijų paskirtis – vengti karų. Didžioji dalis vyriausybės vertybinių popierių savininkų, kitų investuotojų ir prekybininkų tokiuose karuose pralaimėtų pirmiausia, ypač jeigu būtų paliestos valiutos. *Haute finance* daroma įtaka didžiosioms valstybėms buvo nekintamai palanki Europos taikai. Ši įtaka buvo efektyvi tiek, kiek pačios vy-

[4] Ct. Notes on Sources, page 264.

riausybės priklausė nuo bendradarbiavimo keliomis kryptimis. Taigi nebuvo nė vieno atvejo, kad Europos Koncerto tarybose nebūtų atstovaujama taikos interesui. Jeigu tai pridėsime prie visų valstybių, kuriose prigijo investavimo tradicija, vis stiprėjančio taikos intereso baisi naujovė – ginkluota tuzinų praktiškai mobilizuotų valstybių taika – galėjo sklandyti Europoje nuo 1871 iki 1914 metų ir nesukelti visuotinio sukrėtimo.

Finansai veikė kaip galingas moderatorius daugelio mažesnių suverenių valstybių tarybose ir politikoje – tai buvo vienas jų įtakos kanalų. Paskolos, paskolų atnaujinimas, grindžiamas pasitikėjimu, o pasitikėjimas – geru elgesiu. Kadangi konstitucinės vyriausybės (į nekonstitucines buvo žvelgiama nepalankiai) elgesys atsispindi biudžete, o valiutos vertė užsienyje negali būti atsiejama nuo biudžeto palankaus vertinimo, valstybėms skolininkėms buvo rekomenduojama uoliai stebėti savo valiutų keitimo kursus ir vengti politikos, kuri galėtų daryti neigiamą įtaką biudžetui. Ši naudinga maksima tapo nenuginčijama veiklos taisykle, valstybėms pripažinus aukso standartą, kuris iki minimumo sumažino leistinus svyravimus. Aukso standartas ir konstitucionalizmas buvo tos priemonės, kurios Londono balsą leido girdėti visose mažesnėse valstybėse, priėmusiose šiuos simbolius ir pripažinusiose naująją tarptautinę tvarką. *Pax Britannica* savo įtaką išlaikė kartais grėsminga sunkiųjų laivo patrankų ramybe, tačiau dažniausiai – laiku nutraukdama giją tarptautiniame monetariniame tinkle.

Haute finance įtaka ryškėjo ir neoficialiai tvarkant didžiulių pusiau kolonijinių regionų finansus visame pasaulyje, įskaitant ir nykstančias islamo imperijas lengvai užsiliepsnojančiuose Artimuosiuose Rytuose bei Šiaurės Afrikoje. Būtent čia įprastas finansininkų darbas buvo susijęs su subtiliais veiksniais, sudarančiais vidinės tvarkos pagrindą, ir *de facto* administravo tuos neramius regionus, kuriuose taika buvo itin pažeidžiama. Juose buvo galima užtikrinti daugybės ilgalaikėms kapitalo investicijoms būtinas sąlygas beveik neįveikiamų kliūčių akivaizdoje. Geležinkelių tiesimo Balkanuose, Anatolijoje, Sirijoje, Persijoje, Egipte, Maroke ir Kinijoje istorijos liudija apie ištvermę ir kvapą gniaužiančius posūkius, primenančius panašius žygdarbius Šiaurės Amerikos kontinente. Didžiausias pavojus, tykojęs Europos kapitalistų, buvo ne technologinės ar finansinės

nesėkmės, bet karas – ne karas tarp mažų nacijų (jas buvo galima lengvai izoliuoti), ne didžiosios valstybės karas prieš mažą valstybę (dažnas ir neretai patogus įvykis), bet karas tarp pačių didžiųjų valstybių. Europa nebuvo tuščias kontinentas – tai buvo milijonų senų ir naujų tautų namai, ir kiekvienas naujas geležinkelis turėjo skintis kelią pro įvairaus tvirtumo sienas, kurios nuo to susidūrimo galėjo arba nepataisomai susilpnėti, arba nepaprastai sustiprėti. Tik geležiniai finansų gniaužtai ant atsilikusių valstybių sugniuždytų vyriausybių galėjo padėti išvengti katastrofos. Kai Turkija nevykdė savo finansinių įsipareigojimų, iš karto įsiplieskė karinis konfliktas, kuris tęsėsi nuo 1876 iki 1878 metų, kol buvo pasirašyta Berlyno sutartis. Po to taika išsilaikė trisdešimt šešerius metus. Šią stulbinančią taiką įgyvendino 1881 m. Muharremo dekretas, kuriuo Konstantinopolyje buvo įsteigtas *Dette Ottomane*. *Haute finance* atstovai buvo įpareigoti administruoti beveik visus Turkijos finansus. Daug kartų jie rado kompromisų tarp valstybių, neleido Turkijai pačiai susikurti sunkumų, ir visuomet tarnavo kreditorių bei, jei tai apskritai įmanoma, kapitalistų, mėginusių gauti pelno toje šalyje, piniginiams interesams. Šią užduotį sunkino tai, kad Skolos komisija (*Debt Commission*) nebuvo institucija, atstovaujanti privatiems kreditoriams – tai buvo Europos viešosios teisės institucija, kurioje *haute finance* buvo atstovaujami tik neoficialiai. Tačiau būtent ši amfibiška padėtis leido sujungti politinę ir ekonominę to amžiaus sandarą.

Prekyba tapo susijusi su taika. Praeityje prekybos organizavimas buvo kariškas ir kovingas: prekyba buvo pirato, klajūno, ginkluoto karavano, medžiotojo, pėdsekio, su kardu ateinančio pirklio, ginkluoto miestų plėšiko, nuotykių ieškotojo, plantatoriaus ir konkistadorų, žmonių medžiotojų ir prekiautojų vergais, kolonijinių armijų ir privilegijuotųjų kompanijų palydovė. Dabar visa tai buvo pamiršta. Prekyba priklausė nuo tarptautinės monetarinės sistemos, kuri negalėjo funkcionuoti vykstant karui. Jai reikėjo taikos, ir didžiosios valstybės troško ją išsaugoti. Tačiau galių pusiausvyros sistema, kaip matėme, pati negalėjo užtikrinti taikos. Tai padarė tarptautiniai finansai, kurių vien egzistavimas įkūnijo naują priklausomybės principą – kad prekyba priklauso nuo taikos.

Mes pernelyg įpratome galvoti, kad kapitalizmo plitimas – tai bet koks, tik ne taikos procesas, o finansinis kapitalas – didžiausias kolonijinių nusikaltimų ir ekspansinių agresijų įkvėpėjas. Jo glaudus

ryšys su sunkiąja pramone leido Leninui teigti, kad finansinis kapitalas atsakingas už imperializmą, o labiausiai už kovą dėl įtakos sferų, koncesijų, neteritorinių teisių ir nesuskaičiuojamų formų, kuriomis Vakarų valstybės viešpatavo atsilikusiuose regionuose, kad galėtų ten investuoti į geležinkelius, komunalines paslaugas, uostus bei kitas stabilias įmones, iš kurių pelną gavo jų sunkioji pramonė. Tiesą sakant, verslui ir finansams teko atsakomybė už daug kolonijinių karų ir už tai, kad buvo išvengta didelio karo. Jų sąsajos su sunkiąja pramone, nors tikrai glaudžios tik Vokietijoje, buvo ir vieno, ir kito priežastis. Finansinis kapitalas, kaip sunkiosios pramonės struktūros stogas, per daug buvo susiję su įvairiomis pramonės šakomis, kad vienai grupei leistų nustatyti jo politiką. Kiekvienam interesui, kurį pasiekti galėtų padėti karas, teko tuzinas tokių, kuriems jis pakenktų. Tarptautinis kapitalas karo atveju neišvengiamai pralaimėtų, o nacionaliniai finansai naudos galėtų turėti tik išimtiniais atvejais, nors dažnai ta nauda būtų gana didelė, kad pateisintų tuzinus kolonijinių karų, žinoma, kol jie yra izoliuoti. Beveik kiekvieną karą organizavo finansininkai, bet jie organizavo ir taiką.

Šios griežtai pragmatiškos sistemos, kuri su begaliniu uolumu saugojo nuo didelių karų ir sudarė sąlygas taikiam verslui per nesibaigiančią mažų karų virtinę, esmę geriausiai atskleidžia jos sukelti pokyčiai tarptautinėje teisėje. Nacionalizmo ir pramonės dėka karams darantis vis žiauresniais ir totališkesniais, buvo sukurtos priemonės, garantuojančios taikaus verslo tęstinumą karo metu. Rašoma, kad Frydrichas Didysis „atsakydamas“ atsisakė grąžinti Silezijos skolą Britanijos subjektams.[5] „Iki tol niekas nebandė taip elgtis“, – rašo Hershey. „Prancūzų revoliucijos karuose aptinkame paskutinių pavyzdžių, kai, įsiliepsnojus nesantarvei, konfiskuojama privati priešų nuosavybė, esanti kariaujančios šalies teritorijoje.“ Prasidėjus Krymo karui, priešo prekiniams laivams buvo leidžiama išplaukti iš uosto, ir šią praktiką penkiasdešimt metų tęsė Prūsija, Prancūzija, Rusija, Turkija, Ispanija, Japonija ir Jungtinės Valstijos. Nuo šio karo pradžios kariaujančioms pusėms buvo leidžiama palaikyti prekybinius santykius. Taigi vykstant Ispanijos–Amerikos karui neutralūs

[5] Hershey A.S., *Essentials of International Public Law and Organization*, 1927, p. 63–569.

laivai, prikrauti amerikiečių prekių, kurios nebuvo karo kontrabanda, išplaukė į Ispanijos uostus. Požiūris, kad aštuonioliktojo amžiaus karai *visais* atžvilgiais buvo mažiau destruktyvūs negu devynioliktojo, yra prietaras. Vertinant pagal tai, koks statusas buvo teikiamas svetimšaliams iš priešo šalies, kaip aptarnaujamos priešo šalies piliečių paskolos, priešo nekilnojamoji nuosavybė, priešo prekinių laivų teisė palikti uostą, devynioliktajame amžiuje įvyko ryžtingas posūkis ieškant būdų, kaip apsaugoti ekonominę sistemą karo metu.

Taigi naujasis ekonominio gyvenimo organizavimas sudarė Šimto metų taikos pagrindą. Pirmuoju periodu, kaip matome iš Napoleono karų, atsirandančios viduriniosios klasės buvo revoliucinė jėga, kelianti pavojų taikai, ir Šventoji Sąjunga organizavo savo reakcingą taiką, nukreiptą būtent prieš šį naują nacionalinio neramumo veiksnį. Antruoju periodu nugalėjo naujoji ekonomika. Viduriniosios klasės pačios buvo suinteresuotos taika, ir jų interesas buvo galingesnis negu pirmtakų – jį puoselėjo nacionalinis ir tarptautinis naujosios ekonomikos bruožas. Tačiau abiem atvejais taikos interesas veiksmingu tapo tik todėl, kad galios pusiausvyros sistemą galėjo priversti tarnauti savo reikalui, ir sukurti tai sistemai socialines institucijas, sugebančias tiesiogiai tvarkytis su vidinėmis jėgomis, aktyviai veikiančiomis taikos srityje. Šventosios Sąjungos laikais tokios jėgos buvo feodalizmas ir sostai, kuriuos rėmė dvasinė ir materialioji Bažnyčios galia; Europos Koncerto laikais tai buvo tarptautiniai finansai ir su jais susijusios nacionalinės bankų sistemos. Nėra reikalo pervertinti to skirtumo. Trisdešimties metų taikos laikotarpiu 1816–1846 metais Didžioji Britanija jau siekė taikos ir verslo, o Šventoji Sąjunga neniekino Rothschildų pagalbos. Europos Koncerto laikais tarptautiniai finansai ir vėl turėjo kliautis savo dinastiniais ir aristokratiniais ryšiais. Tačiau šie faktai tik dar labiau sustiprina mūsų teiginį, kad visais atvejais taiką palaikė ne didžiųjų valstybių kanceliarijos, o konkrečios organizuotos agentūros, tarnaujančios bendriesiems interesams. Kitaip tariant, galios pusiausvyros sistema didžiųjų karinių susidūrimų galėjo išvengti tik stovėdama ant naujosios ekonomikos pagrindo. Tačiau Europos Koncerto laimėjimai buvo nepalyginamai didesni negu Šventosios Sąjungos, kadangi pastaroji palaikė taiką apibrėžtame nesikeičiančio kontinento regione, o pirmoji tą patį darė pasaulio mastu, socialinei ir ekonominei pažangai revoliucingai keičiant pasaulį. Šis didis politinis žygdarbis įvyko dėl to, kad atsirado specifinis darinys, *haute finance*, kuris ir

buvo tas ryšys, jungiantis politinį ir ekonominį tarptautinio gyvenimo organizavimą.

Dabar jau turi būti aišku, kad taikos organizavimo pagrindas – ekonomika. Tačiau šių dviejų dalykų turinys buvo visiškai skirtingas. Tik plačiausia prasme galima buvo kalbėti apie politinę taikos pasaulyje organizaciją, kadangi Europos Koncertas iš esmės buvo ne taikos sistema, o nepriklausomi suverenai, ginami karo mechanizmo. Su ekonomine pasaulio organizacija yra priešingai. Jeigu nenusileisime iki nekritiškos žodžio „organizacija" vartosenos, kaip centralizuotai valdomos institucijos, veikiančios per savo pačių funkcionierius, turėsime sutikti, kad nieko nėra apibrėžtesnio už universaliai priimtus principus, kuriais grindžiama ši organizacija, ir nieko nėra konkretesnio už jos faktinius elementus. Biudžetai ir ginkluotės, užsienio prekyba ir žaliavų atsargos, nacionalinė nepriklausomybė ir suverenumas dabar tapo valiutos ir kredito funkcijomis. Ketvirtąjį devynioliktojo amžiaus ketvirtį pasaulinės prekių kainos buvo pagrindinė milijonų kontinento valstiečių gyvenimo realybė; Londono pinigų rinkos atgarsius kiekvieną dieną stebėjo verslininkai iš viso pasaulio, o vyriausybės aptarinėjo ateities planus, atsižvelgdamos į padėtį pasaulio kapitalo rinkose. Tik beprotis galėjo abejoti dėl to, kad tarptautinė ekonominė sistema yra rasės materialiosios egzistencijos ašis. Kad sistema funkcionuotų, reikėjo taikos, todėl tam tikslui buvo sukurta galios pusiausvyra. Atmeskite šią ekonominę sistemą, ir taikos interesai išnyks iš politikos. Nebuvo jokios kitos patenkinamos priežasties tokiam interesui išsaugoti. Europos Koncerto sėkmės šaltinis buvo naujos tarptautinės ekonomikos organizacijos poreikis, o tai organizacijai suirus, neišvengiamai baigtųsi ir sėkmė.

Bismarcko eroje (1861–1890) Europos Koncertas išgyveno savo geriausius laikus. Per du dešimtmečius po to, kai Vokietija įgijo didžiosios valstybės statusą, iš taikos intereso ji gavo daugiausiai naudos. Austrijos ir Prancūzijos kaina ji išsiveržė į priešakines gretas ir jai buvo paranku išlaikyti savo *status quo* bei neleisti įsiliepsnoti karui, kuris būtų tik keršto karas prieš pačią save. Bismarckas sąmoningai puoselėjo taikos interesą, kaip bendrą didžiųjų valstybių siekį, ir vengė įsipareigojimų, kurie Vokietiją išstumtų iš taikios valstybės padėties. Jis nepritarė ekspansionistinėms ambicijoms Balkanuose ar užjūryje, netgi prieš Austriją nuolat naudojo laisvos prekybos ginklą ir pasitelkdamas galios pusiausvyros žaidimą trukdė

įgyvendinti Rusijos ir Austrijos ambicijas Balkanuose, taip išlaikydamas potencialius sąjungininkus ir vengdamas situacijų, kurios galėtų Vokietiją įtraukti į karą. Klastingas 1863–1870 m. agresorius 1878 m. tapo garbingu makleriu, smerkiančiu kolonijinius nuotykius. Kad patenkintų Vokietijos nacionalinius interesus, jis sąmoningai pasirinko kelią, kuris jam atrodė taiki to meto srovė.

Tačiau aštuntojo dešimtmečio pabaigoje laisvos prekybos laikotarpis (1846–1879) baigėsi. Tai, kaip Vokietija iš tiesų naudojo aukso standartą, rodė protekcionizmo ir kolonijinio ekspansionizmo eros pradžią.[6] Vokietija tvirtino savo padėtį kurdama stiprią ir greitą aljansą su Austrija–Vengrija ir Italija, netrukus Bismarckas prarado Reicho politikos kontrolę. Nuo tada Didžioji Britanija buvo taikos intereso Europoje lyderė. Europa vis dar buvo nepriklausomų suverenių valstybių grupė, vadinasi, pavaldi galios pusiausvyros principui. Dešimtąjį dešimtmetį *haute finance* buvo klestėjimo viršūnėje, o taika atrodė saugesnė nei kada nors. Britų ir prancūzų interesai skyrėsi Afrikoje, britai ir rusai varžėsi tarpusavyje Azijoje, o darna, nors ir šlubčiodama, tebefunkcionavo; nepaisant Trijų sąjungos, dar buvo daugiau negu dvi nepriklausomos valstybės, kurios pavydžiai galėjo stebėti viena kitą. Neilgai. 1904 metais Britanija sudarė platų sandorį su Prancūzija dėl Maroko ir Egipto, po poros metų ji sudarė kompromisą su Rusija dėl Persijos – buvo suformuota kontrsąjunga. Europos Koncertą, tą laisvą nepriklausomų valstybių federaciją, galiausiai pakeitė dvi priešiškos valstybių grupuotės, ir galios pusiausvyra, kaip sistema, išnyko. Likus tik dviems besivaržančioms valstybių grupėms, jos mechanizmas nebefunkcionavo. Nebuvo trečios grupės, kuri galėtų susijungti su viena iš minėtų dviejų ar trukdyti tai, kuri siektų didinti savo galią. Beveik tuo pat metu paaštrėjo tuometinės pasaulio ekonomikos formų – kolonijinių varžybų ir konkurencijos dėl egzotiškų rinkų – žlugimo simptomai. *Haute finance* gebėjimas neleisti plisti karams sparčiai menko. Taika gyvavo dar septynerius metus, tačiau buvo tik laiko klausimas, kada devynioliktojo amžiaus ekonominės organizacijos žlugimas nutrauks Šimto metų taiką. Tai suvokus, visiškai dirbtinės ekonominės organizacijos, kuria rėmėsi taika, esmė tampa itin svarbi istorikams.

[6] Eulenburg F., Aussenhandel und Aussenhandelspolitik. In „Grundriss der Sozialökonomik." Abt. VIII, 1929, p. 209.

2 skyrius

KONSERVATYVUS TREČIASIS DEŠIMTMETIS IR REVOLIUCINGAS KETVIRTASIS

Tarptautinio aukso standarto žlugimas buvo neregima jungtis tarp pasaulio ekonomikos dezintegracijos, prasidėjusios amžiaus pradžioje, ir visos civilizacijos transformacijos ketvirtąjį dešimtmetį. Nesuvokus šio veiksnio gyvybinės svarbos, neįmanoma teisingai suvokti nei mechanizmo, kuris vedė Europą į jos lemtį, nei aplinkybių, kurios paaiškino stulbinantį faktą, kad civilizacijos formos ir turinys rėmėsi į tokį netvirtą pagrindą.

Tarptautinės sistemos, kurioje mes gyvenome, tikroji esmė nebuvo suvokta, kol žlugo. Beveik niekas nesuprato tarptautinės monetarinės sistemos politinės funkcijos, todėl stulbinanti transformacija, staigiai užklupusi pasaulį, buvo visiškai netikėta. Vis dėlto aukso standartas buvo vienintelis dar išlikęs tradicinės pasaulio ekonomikos ramstis, ir jam griuvus poveikis turėjo išryškėti akimirksniu. Liberaliesiems ekonomistams aukso standartas buvo grynai ekonominė institucija, jie nenorėjo netgi mąstyti apie jį kaip apie socialinio mechanizmo dalį. Taip atsitiko, kad demokratinės šalys paskutinės suvokė tikrą katastrofos esmę ir vėliausiai pajuto jos poveikį. Netgi tada, kai katastrofa jau buvo įvykusi, jų lyderiai nesuprato, kad, prieš žlungant tarptautinei sistemai, pažangiausiose šalyse vyko daug dalykų, ir todėl sistema tapo anachroniška – kitaip tariant, jos išvengė paties rinkos ekonomikos žlugimo.

Transformacija įvyko netgi staigiau negu paprastai pripažįstama. Pirmasis pasaulinis karas ir pokarinės revoliucijos tebebuvo devynioliktojo amžiaus dalis. 1914–1918 metų konfliktas tiesiog pagreitino

ir neapsakomai apsunkino krizę, kurią sukūrė ne jie. Tačiau dilemos šaknų tuo metu nebuvo galima įžiūrėti, o Didžiojo karo siaubai ir nuniokojimai juos išgyvenusiems atrodė akivaizdi kliūtis tarptautinei organizacijai, kuri taip nelauktai atsirado. Staiga liovėsi funkcionuoti ir politinė, ir ekonominė pasaulio sistemos, o tai paaiškinti buvo galima baisiais nuostoliais, kuriuos Pirmasis pasaulinis karas atnešė gyvenimo esmei. Tikrovėje pokarinės kliūtys taikai ir stabilumui radosi iš tų pačių šaltinių, iš kurių įsiliepsnojo ir Didysis karas. Pasaulio ekonomikos sistemos nykimas, prasidėjęs 1900 m., paaiškino ir politinę įtampą, kuri sprogo 1914 m. – pasaulinio karo padariniai ir sutartys išoriškai palengvino tą įtampą, kadangi panaikino Vokietijos konkurencingumą, tačiau sutvirtino įtampos priežastis ir labai padidino politines bei ekonomines kliūtis taikai.

Politiniu požiūriu, sutartyse buvo lemtingų prieštaravimų. Dėl vienpusio nugalėtųjų valstybių nusiginklavimo jos užkirto kelią bet kokiam galios pusiausvyros sistemos atkūrimui, kadangi jėga yra nepakeičiama tokios sistemos dalis. Veltui Ženeva tikėjosi atkurti sistemą padidintame ir patobulintame Europos Koncerte, vadinamame Tautų Sąjunga. Veltui Sąjungos konvencijoje buvo numatyta galimybių konsultuotis ar imtis bendrų veiksmų – trūko pagrindinės nepriklausomų galios vienetų egzistavimo sąlygos. Iš tikrųjų Sąjungos įkurti buvo neįmanoma, ir niekada nebuvo įgyvendintas 16 straipsnis apie sutarčių taikymą bei 19 straipsnis apie jų pakeitimą taikiomis priemonėmis. Todėl vienintelis praktiškas taikos problemos sprendimas – galių pusiausvyros sistemos atkūrimas – buvo neįmanomas, juo labiau kad visuomenė netgi nesuprato konstruktyviausių trečiojo dešimtmečio valstybės veikėjų tikrojo tikslo, o jis tebeegzistavo beveik neįtikėtinoje sumaištyje. Nuostabą keliančiomis sąlygomis, kai viena valstybių grupė nusiginklavo, o kita liko ginkluota, tokia padėtis užkirto kelią bet kokiam konstruktyviam taikos organizacijos žingsniui. Vyravo emocinė nuostata, kad Sąjunga kažkokiu paslaptingu būdu tapo taikos eros pranašu, ir tereikėjo dažnesnio žodinio padrąsinimo, kad taika būtų nuolatinė. Amerikoje vyravo nuomonė, kad įvykiai galėjo pasisukti visiškai kitaip, jeigu ji būtų prisijungusi prie Sąjungos. Ne ką svariau galima būtų pagrįsti ir vadinamosios pokario sistemos silpnumo nesuvokimą, „vadinamosios“, kadangi Europoje apskritai nebuvo jokios politinės sistemos. Toks *status quo* gali išsilaikyti, kol šalys

yra fiziškai išsekusios, todėl nė kiek nekeista, kad grįžimas į devynioliktojo amžiaus sistemą atrodė išeitis.

Tuo tarpu Sąjungos taryba būtų galėjusi funkcionuoti kaip kokia nors Europos direktorija, panašiai kaip Europos Koncertas savo veiklos zenite, jeigu ne lemtinga vienbalsiškumo taisyklė, kuri nesuvaldomą mažą valstybę padarė pasaulio taikos arbitru. Absurdiškas reikalavimas, kad nugalėtosios nacijos visiems laikams nusiginkluotų, padarė neįmanomu bet kokį konstruktyvų sprendimą. Vienintelė alternatyva, galėjusi atverti kelią iš šios nelemtos padėties, būtų tarptautinė struktūra, turinti sistemingus įgaliojimus, viršesnius už nacionalinį suverenumą. Tačiau toks dalykas tuo metu, be abejonės, buvo visiškai neįmanomas. Jokia Europos šalis, jau nekalbant apie Jungtines Valstijas, tokiai sistemai nepaklustų.

Ekonomiškai Ženevos politika, siekianti pasaulio ekonomikos, kaip antrosios taikos gynybinės linijos, atkūrimo, buvo kur kas nuoseklesnė. Net jeigu sėkmingai būtų atkurta galių pusiausvyra, taikos labui ji veiktų tik atkūrus tarptautinę monetarinę sistemą. Nesant stabilių valiutų keitimo kursų ir prekybos laisvės, įvairių valstybių vyriausybėms taika buvo menkesnis interesas, kurio jos norėtų siekti tik tol, kol jis nesikerta su jų didžiaisiais interesais. Didžiausias to meto valstybės veikėjų – Woodrowas Wilsonas – taikos ir prekybos tarpusavio priklausomybę suvokė ne tik kaip prekybos, bet ir kaip *taikos* garantą. Nė kiek nekeista, kad Sąjunga visą laiką siekė atkurti tarptautinę valiutų ir kredito sistemą, kaip vienintelius įmanomus būdus taikai tarp suverenių valstybių išsaugoti, o pasaulis kaip niekada iki šiol pasikliovė *haute finance*. J. P. Morganas pakeitė N. M. Rothschildą kaip atjauninto devynioliktojo amžiaus demiurgą.

Pagal to amžiaus standartus pirmasis dešimtmetis po karo buvo revoliucinė era, tačiau žvelgiant iš mūsų patirties atrodo visiškai priešingai. To dešimtmečio tikslai buvo labai konservatyvūs ir išreiškė beveik universalų įsitikinimą, kad tik atkūrus sistemą, buvusią iki 1914 metų, „šį kartą ant tvirtų pamatų“, galima būtų atkurti taiką ir klestėjimą. Ketvirtojo amžiaus transformacija kilo būtent dėl to, kad nepasisekė grįžti į praeitį. Kad ir kokios spalvingos buvo pokario dešimtmečio revoliucijos ir kontrrevoliucijos, jos atspindėjo tik mechanišką reakciją į pralaimėjimą arba, geriausiu atveju, pažįstamos liberalios ir konstitucionalistinės Vakarų civilizacijos dramos

perkėlimą į Vidurio ir Rytų Europos, sceną – visiškai nauji elementai Vakarų istorijos modelyje atsirado tik ketvirtąjį dešimtmetį.

1917–1920 metų Vidurio ir Rytų Europos perversmai ir kontrperversmai, nepaisant jų scenarijų, tebuvo bandymai aplinkiniais keliais atkurti režimus, žuvusius mūšių laukuose. Išsisklaidžius kontrrevoliucijos dūmams paaiškėjo, kad Budapešto, Vienos ir Berlyno politinės sistemos nelabai pasikeitė nuo prieškario laikų. Grubiai tariant, tas pats buvo ir Suomijoje, Baltijos valstybėse, Lenkijoje, Austrijoje, Vengrijoje, Bulgarijoje ir netgi Italijoje bei Vokietijoje iki pat trečiojo dešimtmečio vidurio. Kai kuriose šalyse didelė pažanga buvo padaryta valstybinės laisvės ir žemės reformos srityse – tokie laimėjimai Vakarų Europoje vyko jau nuo 1789 metų. Šia prasme Rusija nebuvo jokia išimtis. Tuo metu vyravo tendencija sukurti (arba atkurti) sistemą, siejamą su Anglijos, Amerikos arba Prancūzijos revoliucijos idealais. Plačiąja prasme ne tik Hindenburgas ar Wilsonas, bet ir Leninas bei Trockis sekė Vakarų tradicija.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžią pokyčiai užgriuvo staiga. Pagrindiniai įvykiai buvo aukso standarto atsisakymas Didžiojoje Britanijoje, penkmečio planai Rusijoje, Reformų programos priėmimas, nacionalsocialistinė revoliucija Vokietijoje, Lygos žlugimas ir vietos užleidimas autarkinėms imperijoms. Didžiojo karo pabaigoje vyravo devynioliktojo amžiaus idealai, o jų įtaka nesumažėjo ir kitą dešimtmetį, tačiau iki 1940 metų visi tarptautinės sistemos pėdsakai išnyko ir, išskyrus keletą anklavų, nacijos gyveno visai kitoje tarptautinėje aplinkoje.

Sutinkame, kad pagrindinė krizės priežastis buvo gresiantis ekonominės sistemos žlugimas. Jau nuo amžiaus pradžios ji funkcionavo užsikirsdama, o Didysis karas ir sutartys ją galutinai sugriovė. Tai tapo akivaizdu trečiąjį dešimtmetį, kai Europoje nebuvo tokios vidinės krizės, kurios viršūnė nepasireikštų užsienio ekonomikos reikaluose. Politikos tyrinėtojai įvairias šalis grupavo ne pagal kontinentus, bet pagal jų priklausomybę tvirtai valiutai. Rusija pasaulį apstulbino sužlugdydama rublį, kuris visiškai nuvertėjo dėl paprasčiausios priemonės – infliacijos. Vokietija pakartojo šį desperatišką žingsnį norėdama paneigti Sutartį, o vėliau vykusi rentininkų klasės ekspropriacija padėjo pamatus nacių revoliucijai. Ženevos prestižo esmė buvo pagalba Austrijai ir Vengrijai atkuriant savo valiutas. Viena tapo liberaliųjų ekonomistų Meka dėl sėkmingai atliktos Austrijos *kronos*

operacijos, kurios, deja pacientas neištvėrė. Bulgarijoje, Graikijoje, Suomijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Estijoje, Lenkijoje ir Rumunijoje valiutos atkūrimas sukėlė kontrrevoliucijas, reikalaujančias valdžios. Belgijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje kairieji vardan patikimų monetarinių standartų buvo išstumti iš valdžios. Beveik nenutrūkstanti valiutų krizių seka skurstančius Balkanus ir turtingas Jungtines Valstijas jungė elastingu tarptautinės kredito sistemos saitu; toji sistema netobulai atkurtas valiutas pirmiau perkėlė iš Rytų Europos į Vakarų Europą, o paskui iš Vakarų Europos į Jungtines Valstijas. Galiausiai Jungtines Valstijas užgriuvo pernelyg ankstyvos Europos valiutų stabilizacijos efektai. Prasidėjo visiškas žlugimas.

Pirmąjį šoką pajuto valstybės. Kai kurios valiutos – Rusijos, Vokietijos, Vengrijos – per metus buvo nušluotos nuo žemės paviršiaus. Nekalbant apie dar neregėtą greitį, kuriuo keitėsi valiutų vertė, buvo dar ir tokia aplinkybė – tie pokyčiai vyko visiškai monetarizuotose ekonomikose. Ląstelėse vykstantys procesai buvo perkelti į žmonių visuomenę, o jų poveikis buvo už patyrimo ribų. Nykstančios valiutos reiškė žlugimą tiek išoriškai, tiek iš vidaus. Valstybės pasijuto tarsi jas vieną nuo kitos skirtų bedugnės, o poveikis atskiriems visuomenės sluoksniams buvo įvairialypis ir dažnai prieštaringas. Intelektualioji vidurinioji klasė buvo nuskurdinta tiesiogine žodžio prasme, o finansiniai rykliai susigrobė pasipiktinimą keliančius turtus. Pradėjo veikti neapskaičiuojama integruojanti ir dezintegruojanti jėga.

„Kapitalo bėgimas“ buvo *novum*. Tokio dalyko nebuvo nei 1848, nei 1866 metais ir netgi 1871-aisiais. Tačiau jo vaidmuo nuverčiant liberaliąsias vyriausybes Prancūzijoje 1925 ir 1938 metais bei fašistinio judėjimo raidoje ketvirtąjį dešimtmetį Vokietijoje buvo akivaizdus.

Valiuta tapo nacionalinės politikos ašimi. Moderniosios pinigų ekonomikos sąlygomis visi turėjo jausti, kaip kasdien traukiasi arba didėja finansiniai standartai. Gyventojai ėmė jausti valiutą – iš realių pajamų jie iš karto išskaičiuodavo infliacijos poveikį, vyrai ir moterys stabilius pinigus pradėjo laikyti pagrindiniu visuomenės poreikiu. Šis suvokimas buvo neatskiriamas nuo pripažinimo, kad valiutos pamatas gali priklausyti nuo politinių veiksnių, esančių už valstybės sienų. Taigi socialinis *bouleversement*, kuris išklibino pasitikėjimą įgimtu monetarinio mediumo stabilumu, sukrėtė ir naivią finansinio suverenumo priklausomoje ekonomikoje

koncepciją. Vidinės krizės, susijusios su valiuta, kėlė rimtų išorinių problemų.

Tikėjimas aukso standartu buvo amžiaus religija. Kartais ji buvo naivi, kartais kritiška, o kai kada – šėtoniška, pripažįstanti kūną ir atmetanti dvasią. Tačiau pats tikėjimas buvo toks pat: banknotai turi vertę, nes jie atstovauja auksui. Buvo visai nesvarbu, ar turi vertę pats auksas, kadangi jis, kaip teigė socialistai, atstovauja darbui, arba, kaip tvirtino ortodoksinė doktrina, jis buvo naudingas ir jo buvo nedaug. Karas tarp rojaus ir pragaro nepaisė pinigų problemos, ir čia kapitalistai su socialistais buvo stebuklingai vieningi. Ten, kur Ricardo ir Marxas ėjo išvien, devynioliktajame amžiuje nekilo abejonių. Bismarckas ir Lassallis, Johnas Stuartas Millis ir Henris George'as, Phillipas Snowdenas ir Calvinas Coolidge'as, Misesas ir Trockis išpažino vienodą tikėjimą. Karlas Marxas labai stengėsi parodyti, kad Proudhono utopinės darbo pažymos (*work notes*), turėjusios pakeisti pinigus, yra savęs apgaudinėjimas, o *Das Kapital* siūlė pinigų teoriją pagal Ricardo. Rusijos bolševikas Sokolnikovas buvo pirmasis pokario valstybės vyras, atkūręs savo šalies valiutos vertę auksu, Vokietijos socialdemokratas Hilferdingas savo partiją statė į pavojų atkakliai remdamas sveikos valiutos principus, o Austrijos socialdemokratas Otto Baueris pritarė monetariniams principams, kuriais buvo grindžiamas kronos atkūrimas – to siekė jo aršus oponentas Seipelis. Anglų socialistas Phillipas Snowdenas stojo prieš leiboristus, kai jam pasirodė, jog svarai sterlingų jų rankose nėra saugūs, o Dučė tvirtai nustatė liros aukso vertę ir pažadėjo galvą padėti ją gindamas. Šiuo klausimu būtų sunku rasti skirtumų tarp Hooverio ir Lenino, Churchillio ir Mussolinio teiginių. Aukso standarto esmė to meto tarptautinės ekonomikos sistemos funkcionavime buvo vienintelė dogma, bendra visiems bet kokios valstybės ir klasės žmonėms. Tai buvo neregima realybė, prie kurios galėjo šlietis valia gyventi tuo metu, kai žmonija ėmėsi savo trapios egzistencijos kūrimo darbų. Beveik sužlugdytų valiutų stabilizavimas Austrijoje, Vengrijoje, Bulgarijoje, Suomijoje, Rumunijoje arba Graikijoje buvo ne tik tų mažų ir silpnų šalių tikėjimo kryžiaus žygis – jos tikrąja žodžio prasme pasmerkė save badui, kad pasiektų aukso krantus, bet ir privertė savo galingus ir turtingus rėmėjus – Vakarų Europos nugalėtojus – pereiti griežtą patikrini-

mą. Kol nugalėtojų valiutų kursai svyravo, tai nebuvo taip akivaizdu – jos ir toliau skolino užsieniui (kaip ir iki karo) ir taip padėjo išsilaikyti nugalėtųjų valstybių ekonomikoms. Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos perėjimas prie aukso atsiliepė jų stabilizuotiems valiutų kursams. Netrukus tylus susirūpinimas dėl svaro saugumo persikėlė į pirmaujančią aukso šalį – Jungtines Valstijas. Šis nerimas, persikėlęs per Atlanto vandenyną, Ameriką netikėtai pavertė pavojaus zona. Samprotavimas atrodo techniškas, tačiau jį reikia aiškiai suprasti. Amerikos parama svarui sterlingų 1927 metais reiškė mažas palūkanų normas Niujorke, kad išvengtų kapitalo nutekėjimo iš Londono į Niujorką. Federalinių rezervų valdyba Anglijos bankui savo ruožtu pažadėjo palaikyti žemas palūkanų normas, tačiau dabar jau pačiai Amerikai reikėjo aukštų palūkanų normų, kadangi jos kainų sistemą piktybiškai pažeidė infliacija (šis faktas buvo sunkiai suprantamas, kadangi kainų lygis buvo stabilus ir palaikomas, nors nepaprastai sumažėjo išlaidos). Kai įprastas švytuoklės judesys po septynerių klestėjimo metų 1929 m. atnešė pavėluotą smukimą, viską dar labiau apsunkino egzistuojanti kriptoinfliacija. Defliacijos nualinti skolininkai sulaukė infliacijos pakirstų kreditorių žlugimo. Tai buvo pranašiškas ženklas. Amerika instinktyviu liberalizacijos gestu 1933 m. atsisakė aukso standarto, ir paskutinė tradicinės pasaulio ekonomikos liekana išnyko. Nors tuo metu beveik niekas nesuvokė gilesnės šio reiškinio prasmės, istorija beveik iš karto jos tėkmę pasuko atgal.

Beveik dešimtmetį aukso standarto atkūrimas buvo pasaulio solidarumo simbolis. Nuo Briuselio iki Spa ir Ženevos, nuo Londono iki Liucernos ir Lozanos vyko daugybė konferencijų, kuriose buvo svarstoma, kaip sukurti politines sąlygas stabilioms valiutoms. Pačią Tautų Sąjungą papildė Tarptautinis darbo biuras (*International Labor Office*) iš dalies tam, kad sulygintų konkurencijos sąlygas ir gyvenimo lygio standartus. Šių kampanijų, kurias pradėjo Volstrytas, kad įveiktų transfero problemas ir pirmiausia komercializuotų, o paskui ir mobilizuotų reparacijas, centre buvo valiuta; Ženeva veikė kaip rėmėjas reabilitacijos procese, kuriame aukso standarto vardan buvo pasitelkiamas Londono Sičio ir Vienos neoklasikinių puristų bendras spaudimas. Šiam tikslui buvo nukreiptos visos tarptautinės pastangos, o nacionalinės vyriausybės paprastai savo politiką derino su poreikiu apsaugoti valiutą, ypač tose srityse, kurios buvo susijusios su

užsienio prekyba, paskolomis, bankininkyste ir valiutų kursais. Nors visi sutarė, kad stabilios valiutos priklauso nuo prekybos išlaisvinimo, visi, išskyrus dogmatiškus laisvuosius prekeivius, suprato, kad nedelsiant reikia imtis priemonių, kurios neišvengiamai suvaržytų užsienio prekybą ir užsienio mokėjimus. Kad atitiktų tuos pačius reikalavimus, įvairiose šalyse buvo įvestos importo kvotos, moratoriumai, neveiklumo susitarimai, kliringo sistemos, kapitalo eksporto embargai, užsienio prekybos reguliavimas ir valiutos sulyginimo fondai. Tačiau ekonominės nepriklausomybės piktoji dvasia persekiojo visas pastangas valiutai apsaugoti. Buvo bandoma išlaisvinti prekybą, tačiau rezultatas buvo jos suvaržymas. Užuot bandžiusios patekti į pasaulio rinkas, pačios vyriausybės savo veiksmais atskirdavo savo valstybes nuo tarptautinių ryšių, ir, kad vyktų nors kokia prekyba, reikėjo vis didesnių aukų. Pašėlusios pastangos apsaugoti valiutos vertę užsienyje, kaip užsienio prekybos priemonę, prieš jų pačių valią stūmė žmones į autarkišką ekonomiką. Daugybė varžančių priemonių, reiškusių radikalų nusigręžimą nuo tradicinės ekonomikos, iš esmės buvo konservatyviosios laisvosios prekybos rezultatas.

Galutinis aukso standarto žlugimas šią kryptį pasuko visiškai priešinga linkme. Reikėjo dar daugiau aukų (nepakako jau paaukotųjų), kad galėtume gyventi be jos. Tos pačios institucijos, kurios buvo sukurtos gyvenimui ir prekybai suvaržyti dėl stabilių valiutų sistemos išsaugojimo, dabar buvo naudojamos pramoniniam gyvenimui pritaikyti prie tokios sistemos nebuvimo. Tikriausiai todėl moderniosios pramonės mechaninė ir technologinė struktūra atlaikė aukso standarto žlugimo padarinius. Kadangi pasaulis, stengdamasis jį išlaikyti, nesąmoningai ruošėsi tokiai veiklai ir tokioms organizacijoms, kurios būtinos prisitaikyti prie jo praradimo. Tačiau dabar paskirtis buvo priešinga: šalyse, kurios daugiausia nukentėjo užsitęsusioje kovoje dėl nepasiekiamo, rikošeto principu buvo paleistos titaniškos jėgos. Nei Tautų Sąjunga, nei tarptautinė *haute finance* nepergyveno aukso standarto, jam išnykus, iš politikos dingo ir Sąjungos organizuotas taikos interesas bei jos pagrindiniai instrumentai – rothschildai ir morganai. Nutrūkus aukso gijai pasigirdo signalas pasaulinei revoliucijai.

Tačiau daugiausia, ką padarė aukso standarto žlugimas – nustatė datą įvykio, kuris buvo pernelyg didelis, kad galėtų būti jo sukeltas. Krizę didžiojoje pasaulio dalyje lydėjo visiškas devynio-

liktojo amžiaus visuomenės institucijų griuvimas, visur tos institucijos buvo neatpažįstamai pakeistos ir reformuotos. Daugelyje šalių liberalizmą pakeitė totalitarinė diktatūra, o pagrindinę šimtmečio instituciją – laisva rinka grindžiamą gamybą – išstūmė naujos ekonomikos formos. Didžiosios nacijos radikaliai pakeitė savo mąstyseną ir įsivėlė į karus, siekdamos pavergti pasaulį vardan dar negirdėtų gamtos ir visatos sąvokų, dar didesnės nacijos puolė ginti laisvę, kuri jų rankose įgijo irgi negirdėtą prasmę. Tarptautinės sistemos žlugimas, nors ir sukėlė transformaciją, negalėjo lemti jos gylio ir turinio. Nors galime numanyti, kodėl tai, kas įvyko, įvyko taip greitai, tačiau vis dar galime nesuvokti, kodėl tai apskritai įvyko.

Neatsitiktinai transformaciją lydėjo neregėto masto karai. Istorija buvo susieta su socialine kaita, o nacijų likimas – su jų vaidmeniu institucinėje transformacijoje. Tokia simbiozė istorijoje nėra jokia išimtis – nors nacionalinės grupės ir socialinės institucijos turi savas šaknis, jos, kovodamos dėl išlikimo, linkusios įsikabinti viena į kitą. Žinomas tokios simbiozės pavyzdys yra kapitalizmo ir Atlanto pakrantės valstybių sąsaja. Komercinė revoliucija, glaudžiai susijusi su kapitalizmo kilimu, Portugalijoje, Ispanijoje, Olandijoje, Prancūzijoje, Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose tapo priemone valdžiai gauti, visos šios šalys išnaudojo progas, kurias siūlė šis platus ir giliai įsišaknijęs judėjimas, nors, kita vertus, pats kapitalizmas plito planetoje šių kylančių valstybių dėka.

Dėsnis veikė ir priešingai. Kovoje už išlikimą valstybę gali kaustyti tai, kad jos institucijos arba kai kurios jų priklauso išnykstančiųjų tipui – tokios pasenusios kompanijos pavyzdys gali būti Aukso standartas Antrojo pasaulinio karo metais. Antra vertus, tos šalys, kurios dėl savų priežasčių nesutinka su *status quo,* greitai atskleis egzistuojančios institucinės tvarkos silpnybes ir priartins kūrimą institucijų, labiau atitinkančių jų interesus. Tokios grupės stumia tai, kas krinta, ir laikosi to, kas vien savo pastangomis juda joms palankia kryptimi. Gali atrodyti, kad tai jos pradėjo socialinės kaitos procesą, tačiau iš tiesų jos tuo tik pasinaudojo, gal net pakreipė procesą taip, kad šis labiau atitiktų jų tikslus.

Taigi nugalėta Vokietija galėjo pripažinti slaptus devynioliktojo amžiaus tvarkos trūkumus ir savo žinias panaudoti tos tvarkos griūčiai paspartinti. Ketvirtąjį dešimtmetį Vokietijos valstybės vyrus, savo

protą sutelkusius į griovimą, užvaldė kažkoks pragaištingas intelektualinis pranašumas, kuris, jiems bandant reikalus įsprausti į savo politikos rėmus, dažnai peraugdavo į naujus finansų, prekybos, karo ir socialinės sandaros metodus. Tačiau šias problemas sukūrė ne tiesiogiai vyriausybės, kurios jas tik pakreipė sau naudinga linkme, jos buvo realios (objektyvios) ir liks su mumis, nors ir kaip susiklostytų atskirų šalių likimai. Skirtumas tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų akivaizdus: Pirmasis buvo devynioliktojo amžiaus stiliaus – paprastas valstybių konfliktas, išlaisvinęs jėgų pusiausvyros sistemos griuvimą, o Antrasis jau yra pasaulinės revoliucijos dalis.

Tai turėtų padėti mums atsieti iškilias valstybių to periodo istorijas nuo vykstančios socialinės transformacijos. Tai mums leistų lengvai suvokti, kaip Vokietijai ir Rusijai, Didžiajai Britanijai ir Jungtinėms Valstijoms arba padėjo, arba trukdė jų ryšys su socialiniais procesais. Tas pat tinka ir patiems socialiniams procesams: fašizmas ir socializmas pasinaudojo atskirų valstybių iškilimu kaip priemone išplisti. Vokietija ir Rusija tapo fašizmo ir socializmo atstovėmis pasauliniu mastu.

Šioje knygoje nenagrinėsime Vokietijos ar Rusijos, Italijos ar Japonijos, Didžiosios Britanijos ar Jungtinių Valstijų vaidmens Antrajame pasauliniame kare, nors tas vaidmuo yra pasaulio istorijos dalis, tačiau fašizmas ir socializmas buvo gyvos jėgos transformacijos procese, kuris yra šios knygos tema. *Élan vital*, kuris vokiečiams ir rusams sukėlė nepaaiškinamą troškimą siekti svarbesnio vaidmens, turėtų būti suvokiamas kaip mūsų aprašomų aplinkybių faktai, tuo tarpu fašizmo ir socializmo bei Naujojo kurso esmė yra mūsų istorijos dalis.

Tai veda mus prie tezės, kurią dar reikia įrodyti: kataklizmo šaknys glūdi utopiniuose ekonominio liberalizmo siekiuose sukurti susireguliuojančią rinkos sistemą. Gali atrodyti, kad tokia tezė sistemai suteikia beveik mistinių galių; ji reiškia, kad jėgų pusiausvyrą, aukso standartą ir liberalią valstybę – devynioliktojo amžiaus civilizacijos pagrindus – sumodeliavo ta pati matrica, t.y. susireguliuojanti rinka.

Teiginys atrodo kraštutinis, netgi šokiruojantis savo šiurkščiu materializmu. Tačiau civilizacijos, kurios žlugimo liudytojai mes esame, ypatumas yra tai, kad ji buvo grindžiama ekonomika. Mūsų vi-

suomenes ir kitas civilizacijas ribojo materialinės jų egzistavimo sąlygos – tai bendra visoms žmonių gyvenimo sritims, visam gyvenimui – religiniam, nereliginiam, materialistiniam ar dvasiniam. Visas visuomenes varžo ekonominiai veiksniai. Pati devynioliktojo amžiaus civilizacija buvo ekonomiškai skirtinga ir išskirtine prasme, kadangi rėmėsi motyvu, kuris žmonių visuomenių istorijoje retai pripažįstamas teisėtu pagrindu ir niekada anksčiau nebuvo iškeltas iki kasdienio gyvenimo veiklos ar elgesio pateisinimo lygmens – būtent pelno. Susireguliuojančios rinkos sistema vieningai buvo kildinama iš šio principo.

Istoriškai mechanizmo, kurį paleido pelno motyvas, efektyvumą galima lyginti su aršiausiais religinės aistros protrūkiais. Reikėjo tik vienos kartos, kad visas pasaulis pasiduotų jo neatmieštai įtakai. Kaip visiems yra žinoma, jis subrendo Pramonės revoliucijos aušroje Anglijoje pirmojoje devynioliktojo amžiaus pusėje. Po penkiasdešimties metų jis pasiekė kontinentinę Europą ir Ameriką. Ilgainiui Anglijoje, kontinentinėje Europoje ir netgi Amerikoje panašios alternatyvos formavo kasdienių reikalų tvarkymo modelį, kuris buvo būdingas visoms Vakarų civilizacijos šalims. Kataklizmo šaknų reikia ieškoti rinkos ekonomikos kilime ir žlugime.

Rinkos visuomenė gimė Anglijoje, tačiau būtent kontinentinėje Europoje jos silpnybės sukėlė tragiškiausių komplikacijų. Kad suvoktume vokiečių fašizmą, turime atsigręžti į Ricardo Angliją. Teiginys, kad devynioliktasis amžius buvo Anglijos amžius, nėra perdėtas. Pramonės revoliucija vyko Anglijoje. Rinkos ekonomika, laisvoji prekyba, aukso standartas buvo Anglijos atradimai. Šios institucijos trečiąjį dešimtmetį žlugo visur, tik Vokietijoje, Italijoje ar Austrijoje tai vyko politiškiau ir dramatiškiau. Kad ir kokia buvo pabaigos epizodų scenografija ir temperatūra, ilgalaikius veiksnius, sudaužiusius civilizaciją, reikia tirti Pramonės revoliucijos gimtinėje – Anglijoje.

II DALIS

RINKOS EKONOMIKOS KILIMAS IR SMUKIMAS

I. ŠĖTONO GIRNOS

3 skyrius

„BŪSTAS PRIEŠ TOBULUMĄ“

Aštuonioliktojo amžiaus Pramonės revoliucijos esmė buvo ta, kad beveik stebuklingai ištobulėjo gamybos priemonės, o netrukus katastrofiškai sutriko paprastų žmonių gyvenimas.

Mėginsime išnarplioti veiksnius, lėmusius šį sutrikimą, kuris baisiausiomis formomis atsiskleidė prieš šimtmetį Anglijoje. Kokios „šėtono girnos“ sumalė žmones? Kokią reikšmę čia turėjo pasikeitusios fizinės sąlygos? Koks mechanizmas sudraskė senąjį socialinį audinį ir taip nesėkmingai bandė integruoti žmogų ir gamtą?

Niekur kitur liberaliosios filosofijos neištiko tokia nesėkmė, kaip bandant suvokti kaitos problemą. Emocinio tikėjimo spontaniškumas išstūmė sveiko proto požiūrį į kaitą vardan mistinio pasirengimo priimti ekonominio tobulėjimo socialinius rezultatus, kad ir kokie jie būtų. Pirmiausia buvo diskredituotos, o paskui užmirštos elementarios politinio mokslo ir valstybingumo tiesos. Nereikia net aiškinti, kad nereguliuojamos kaitos procesas, kurio tempas atrodė per spartus, turėjo būti sulėtintas, jei įmanoma, dėl bendruomenės gerovės. Tokias dažnai kartojamas tradicinio valstybės valdymo meno tiesas, dažnai tik atspindinčias iš senovės paveldėtą socialinę filosofiją, devynioliktajame amžiuje išsilavinusių žmonių mintyse ištrynė naikinantis grubus utilitarizmas kartu su nekritišku pasitikėjimu tariamai gydomomis nesąmoningo augimo dorybėmis.

Ekonominis liberalizmas nesuvokė Pramonės revoliucijos istorijos, nes socialinius įvykius vertino ekonominiu požiūriu. Kad tai pa-

rodytume, pažvelkime į iš pirmo žvilgsnio nesusijusius dalykus: ankstyvuoju Tudorų laikotarpiu Anglijoje laukus ir bendras žemes atsitvėrė lordai, pradėta aptvėrinėti atvirus laukus, o ariamą žemę versti ganyklomis – tuomet iškilo grėsmė, kad ištisos grafystės liks be gyventojų. Pateikiame šį pavyzdį apie padėtį, į kurią žmonės pateko aptvėrus laukus ir žemes pavertus ganyklomis, kad, viena, parodytume paralelę tarp negandų, kurias sukėlė iš esmės naudingos tvoros ir Pramonės revoliucija, ir antra, platesne prasme, kad išaiškintume galimybes, iškylančias bendruomenei, kuri kenčia nereguliuojamo ekonominio tobulėjimo traukulius.

Aptvėrimai buvo neabejotina pažanga, *jeigu* žemė nebūtų buvusi paversta ganyklomis. Aptverta žemė buvo dvigubai ir trigubai brangesnė. Ten, kur buvo išsaugota ariama žemė, darbo vietų nesumažėjo, o maisto smarkiai pagausėjo. Žemės derlingumas regimai padidėjo, ypač nuomojamų žemių.

Netgi ariamos žemės pavertimas avių ganyklomis bendruomenei nebuvo labai žalingas, nepaisant gyvenviečių sunykimo ir padidėjusio nedarbo. Penkioliktojo amžiaus antrojoje pusėje prasidėjusi namudinė gamyba po šimto metų jau tapo kaimo bruožu. Vilnos gamyba avių fermose aprūpindavo darbu smulkiuosius nuomininkus ir iš dirbamos žemės išstumtus gyventojus, o naujieji vilnos pramonės centrai garantavo pajamas ne vienam amatininkui.

Tačiau – ir tai yra esmė – toks kompensacinis poveikis gali būti laikomas savaime suprantamu dalyku tik rinkos ekonomikos sąlygomis. Jei tokios ekonomikos nėra, pelningas avių auginimo ir vilnos pardavimo verslas gali sužlugdyti šalį. Avys, kurios „smėlį paversdavo auksu“, lengvai gali „auksą paversti smėliu“, kaip ir įvyko su septynioliktojo amžiaus Ispanijos turtuoliais, kurių žemė, nualinta pernelyg intensyvios avininkystės, niekada neatsigavo.

Oficialiame 1607 m. dokumente, skirtame Karalystės lordams, problema buvo išdėstyta viena fraze: „Turi būti patenkintas neturtingojo tikslas – būstas; neturi būti trukdoma džentelmeno troškimui tobulėti.“ Šioje formulėje grynai ekonominio proceso esmė laikoma savaime suprantamu dalyku: tobulėjimo siekiama socialinės tvarkos sugriovimo kaina. Tačiau joje nurodoma ir tragiška būtinybė, kurios verčiamas vargšas žmogus laikosi savo lūšnelės, pasmerktas turtuolio troškimo didinti visuomeninę gerovę, jam teikiančią naudą.

Aptvėrimai buvo taikliai pavadinti turtingųjų revoliucija prieš vargšus. Kartais spaudimu, o kartais gąsdinimais lordai ir kilmingieji griovė socialinę tvarką, laužė senovinius įstatymus ir papročius. Jie grobė – tikrąja žodžio prasme – iš vargšų jiems priklausančią bendruomenės turto dalį, griovė namus, kuriuos pagal iki tol nesulaužomą papročio teisę vargšai laikė savo ir savo įpėdinių nuosavybe". Visuomenės audinys buvo sudraskytas, ištuštėję kaimai ir namų griuvėsiai liudijo apie siautėjusios revoliucijos nuožmumą, ji kėlė pavojų šalies gynybos sistemai, naikino jos gyventojus, nualintą dirvą pavertė dulkėmis, tvarkingus ūkininkus – elgetų ir vagių gauja. Nors tai vyko tik kai kuriose vietovėse, tačiau kilo grėsmė, kad tos juodos dėmės susilies į ištisinę katastrofą.[7] Karalius su savo Taryba, kancleriai ir vyskupai gynė nuo šios nelaimės savo bendruomenių gerovę, t.y. visuomenės žmogiškąją ir prigimtinę esmę. Ištisus pusantro šimto metų – vėliausiai nuo 1490-ųjų iki 1640-ųjų – beveik be jokios pertraukos jie kovojo su gyventojų išstūmimu. Lordas protektorius Somersetas žuvo per kontrrevoliuciją, kuri vėliau, numalšinus Ketto sukilimą ir išžudžius kelis tūkstančius valstiečių, iš Įstatymų sąvado išbraukė įstatymus dėl aptvėrimo ir įteisino ganyklų lordų diktatūrą.

Beveik po šimto metų tarp tų pačių priešininkų kilo antras susirėmimas, tačiau tuomet jau buvo apsitvėrę ne vien lordai ir kilmingieji, bet ir turtingi kaimo džentelmenai bei pirkliai. Aukštoji politika – ir pasaulietinė, ir ekleziastinė – tuo metu buvo susijusi su karaliaus mėginimu savo prerogatyvas sąmoningai panaudoti prieš aptvėrimus ir ne mažiau sąmoningai aptvėrimų klausimą panaudoti savo pozicijai stiprinti kovoje prieš kilminguosius – toji kova atnešė mirtį Straffordui ir Laudui. Tačiau jų politika buvo reakcinga ne tik pramoniniu, bet ir politiniu požiūriu, be to, aptvėrimai tuo metu buvo skirti ne tiek ganykloms, kiek ariamai žemei. Pilietinio karo tvanas visiems laikams prarijo Tudorų ir ankstyvąją Stuartų viešąją politiką.

Devynioliktojo amžiaus istorikai vieningai smerkė Tudorų ir ankstyvąją Stuartų politiką kaip demagogišką, gal net atvirai reakcingą. Natūralu, kad jie pritarė Parlamentui, kuris buvo aptvėrimų savininkų

---

[7] Tawney R.H., *The Agrarian Problem in the 16th Century*, 1912.

pusėje. H. de B. Gibbinsas, nors ir būdamas aistringas paprastų žmonių draugas, rašė: „Tokie proteguojantys įstatymai, kaip ir visi tokios rūšies įstatymai, buvo visiškai bevaisiai."[8] Innesas rašė dar griežčiau: „Įprastos priemonės, kuriomis kovojama su valkatavimu, bandymai pramonę prievarta kurti netinkamose srityse arba kapitalą stumti į nepelningas investicijas, kad būtų sukurtos darbo vietos, nepasitvirtino kaip visada".[9] Gairdneris neabejodamas su laisvąja prekyba siejo tokias sąvokas kaip „ekonominis dėsnis": „Be abejonės, nebuvo suprasti ekonominiai dėsniai," – rašė jis, „ir įstatymų leidyba bandė sutrukdyti žemvaldžiams nugriauti ūkininkų būstus, nes jiems buvo pelninga ariamą žemę versti ganyklomis ir didinti vilnos gamybą. Tokių įstatymų dažnumas rodo, kokie jie buvo neveiksmingi."[10] Neseniai ekonomistas Heckscheris tvirtino, kad merkantilizmą reiktų aiškinti ekonominių reiškinių sudėtingumu, o tai įsisavinti žmogaus protui reikėtų dar kelių šimtmečių.[11] Prieš aptvėrimus nukreipti įstatymai ne tik nesustabdė aptvėrimų judėjimo, bet net ir rimtai jam nesutrukdė. Johnas Halesas, kuris kaip niekas kitas, aistringai gynė Sandraugos gyventojų principus, pripažino, kad buvo neįmanoma surinkti įrodymų prieš aptvėrimų vykdytojus, kurių tarnai paprastai būdavo prisiekusiųjų žiuri nariai, o „visokių nuomininkų ir prisiplakėlių skaičius buvo toks didelis, kad be jų buvo neįmanoma sudaryti jokios žiuri". Kartais pakakdavo lauke išarti vieną vagą, kad prasižengęs lordas būtų atleistas nuo bausmės.

Privatūs interesai taip lengvai įsitvirtindavo virš teisingumo, kad tai buvo laikoma įstatymų neveiksmingumo ženklu, o beveik netrukdoma vyraujanti praktika pateikiama kaip „reakcinio intervencionizmo" nevaisingumo įrodymas. Tačiau tokiame požiūryje pasigendama reikalo esmės suvokimo. Kodėl galutinė vyraujančios įvykių tėkmės pergalė turėtų būti laikoma pastangų jai sulėtinti neveiksmingumo požymiu? Kodėl tų priemonių tikslo neieškoma būtent tame, ką jomis pavyko pasiekti, t.y. sulėtinti kaitos tempą? Tai, kas negali veiksmingai sustabdyti kokio nors vyksmo, nėra apskritai neveiksminga. Kaitos tempas kartais ne mažiau svarbus kaip pati kaitos kryptis, ir

[8] Gibbins H.de B., *The Industrial History of England*, 1895.
[9] Innes A.D., *England under the Tudors*, 1932.
[10] Gairdner J., "Henry VIII," *Cambridge Modern History*, Vol. II, 1918.
[11] Heckscher E.F., *Mercantilism*, 1935, p. 104.

jeigu pastaroji paprastai nepriklauso nuo mūsų valios, tai tempas, kuriuo mes leidžiame vykti kaitai, nuo mūsų gali priklausyti.

Tikėjimas kaitos spontaniškumu gali versti mus nematyti valdžios vaidmens ekonominiame gyvenime. Tas vaidmuo susideda iš nuolatinio kaitos tempo keitimo – greitinimo ar lėtinimo, nelygu ko reikia, o jeigu manome, kad tempas yra nekintamas arba, dar blogiau, jei mums atrodo, kad įsikišti būtų šventvagiška, tuomet, žinoma, intervencijai nepaliekama jokios erdvės. Aptvėrimai yra vienas iš pavyzdžių. Žvelgiant retrospektyviai, nieko negali būti aiškiau už Vakarų Europoje vykusios ekonominės pažangos kryptį, kurios tikslas buvo panaikinti dirbtinai palaikomą žemdirbystės metodų vienodumą, susipynusias dirbamos žemės juostas ir primityvią bendros nuosavybės instituciją. Anglijos atveju neabejotina, kad vilnos pramonės plėtojimas buvo naudingas valstybei, ir vedė prie gelumbės pramonės atsiradimo – Pramonės revoliucijos varomosios jėgos. Be to, aišku, kad vietinių audimo amatų gausėjimas priklausė nuo vilnos pasiūlos. Šių faktų pakanka, kad galėtume teigti, jog dirbamos žemės pavertimas ganyklomis ir su tuo susijęs aptvėrimų judėjimas buvo ekonominės pažangos dalis. Tačiau dėl Tudorų ir ankstyvųjų Stuartų politikos tos pažangos kryptis galėjo būti pražūtinga ir netgi pats procesas iš konstruktyvaus galėjo virsti išsigimusiu. Būtent nuo šio tempo priklausė, ar netekusieji žemių galės prisitaikyti prie pakitusių sąlygų nesunaikindami savo esmės, – žmogiškosios ir ekonominės, fizinės ir moralinės, ar ras naują užsiėmimą tose srityse, kurios buvo netiesiogiai susijusios su kaita, ar sugebės rasti naujų pragyvenimo šaltinių tie, kurie neteko darbo dėl padidėjusio importo ir eksporto.

Visais atvejais atsakymas priklausė nuo reliatyvaus kaitos ir prisitaikymo tempo. Įprasti „ilgalaikiai" ekonominės teorijos sumetimai yra nepriimtini, jais iš anksto daroma prielaida, jog veiksmas vyko rinkos ekonomikos sąlygomis. Kad ir kaip mums atrodytų natūralu daryti tokią prielaidą, ji nėra pagrįsta: rinkos ekonomika yra institucinė struktūra, kuri, ką mes pernelyg greitai užmirštame, gyvavo tik mūsų laikais, ir tai tik iš dalies. Tačiau be šios prielaidos „ilgalaikiai" sumetimai neturi prasmės. Jeigu tiesioginis kaitos poveikis yra žalingas, tuomet, kol neįrodyta priešingai, žalingas yra ir rezultatas. Jeigu dirbamą žemę verčiant ganyklomis būtina nugriauti kiek nors namų, jeigu dėl to sumažėja užimtumas ir vietinė maisto produktų gamyba, tuomet toks poveikis laikomas galutiniu rezultatu, kol

nepateikiama priešingų įrodymų. Tai nereiškia, kad galima nepaisyti padidėjusio eksporto poveikio žemės savininkų pajamoms, galimo užimtumo padidėjimo dėl išaugusios vilnos gamybos tose vietovėse, to, kaip žemės savininkai gali išleisti savo padidėjusias pajamas – tolesnėms investicijoms ar prabangai. Galutinį kaitos poveikį lemia laikas, kurio reikia kaitai, kai jis lyginamas su laiku, reikalingu prisitaikymui. Tačiau jokiu būdu negalime daryti prielaidos, kad veikia rinkos dėsniai, jeigu nėra susireguliuojančios rinkos. Rinkos dėsniai aktualūs tik institucinės rinkos ekonomikos sąlygomis, ir nuo faktų nukrypo ne Tudorų epochos valstybės veikėjai, o naujieji ekonomistai, kuriuos varžė jų pačių tikėjimas ankstyvąja rinkos sistema.

Anglijai aptvėrimų sukeltos pražūties pavyko išvengti tik todėl, jog Tudorai ir ankstyvieji Stuartai pasinaudojo karaliaus dvaro galia, kad sulėtintų ekonominės pažangos procesą tiek, jog ji būtų socialiai pakeliama – jie pasitelkė centrinę valdžią, kad sumažintų transformacijos aukų skaičių ir valdytų kaitos procesą, kad šis būtų ne toks pražūtingas. Jų privilegijuotos kanceliarijos ir teismai jokiu būdu neatrodė konservatyvūs: jie atstovavo valstybės valdymo meno mokslinei dvasiai, palaikė užsienio amatininkų imigraciją, noriai diegė naujas technologijas, pereidami prie statistinių metodų ir tikslesnės atsiskaitomybės, nepaisė papročių ir tradicijų, prieštaravo senaties teisėms, mažindami dvasininkų privilegijas, nepaisė bendrosios teisės. Jeigu naujovė yra revoliucingumas, tai jie buvo revoliucionieriai. Jie buvo pasišventę valstybės gerovei, kurią šlovino suvereno galia ir didybė, tačiau ateitis priklausė konstitucionalizmui ir parlamentui. Karaliaus valdžia užleido vietą klasės valdžiai, tokios klasės, kuri vadovavo pramonės ir prekybos pažangai. Didysis konstitucionalizmo principas atsidavė politinei revoliucijai, kuri atėmė iš karaliaus teises – karaliaus valdžia iki to laiko buvo atsikračiusi visų kūrybinių galių, o jos protekcinė funkcija jau nebebuvo gyvybiškai svarbi šaliai, atsilaikiusiai pereinamojo laikotarpio audrose. Karaliaus finansinė politika dabar jau pernelyg varžė šalies galią ir pradėjo varžyti prekybą. Kad išlaikytų savo prerogatyvas, karalius vis labiau jomis piktnaudžiavo, taip kenkdamas nacijos ištekliams. Puikus darbo jėgos ir pramonės administravimas, apdairi aptvėrimų judėjimo kontrolė buvo paskutiniai jo laimėjimai. Tačiau jie buvo lengvai pamiršti, kadangi gimstančios viduriniosios klasės kapitalistai ir darbdaviai buvo pagrindinės protekcinės veiklos aukos. Turėjo praeiti du šimtmečiai, kad socialinis administravimas Anglijoje

būtų toks efektyvus ir gerai sutvarkytas, koks buvo tada, kai jį sugriovė Sandrauga. Reikia pripažinti, kad dabar nereikėjo tokios paternalistiškos administracijos. Tačiau vienu aspektu lūžis sunaikino begalinį blogį: jis iš nacijos atminties padėjo ištrinti aptvėrimų periodo siaubą ir vyriausybės laimėjimus įveikiant gyventojų skaičiaus mažėjimo pavojų. Tikriausiai tai paaiškina, kodėl niekas nesuvokė tikrosios krizės esmės, kai po 150 metų panaši katastrofa Pramonės revoliucijos forma kėlė grėsmę šalies gerovei ir egzistencijai.

Ir šis reiškinys buvo būdingas Anglijai: šiuo atveju jūrų prekyba tapo visą šalį palietusio judėjimo šaltiniu, ir pažanga kaip niekad iki tol sugriovė paprastų žmonių gyvenimus. Procesui dar labai toli nepažengus, dirbantieji žmonės buvo sugrūsti į naujas vargo vietas, vadinamuosius pramoninius Anglijos miestus. Kaimo žmonės buvo nužmoginti iki lūšnynų gyventojų lygio, šeima buvo pasmerkta, o didelės šalies vietovės sparčiai nyko po anglies dulkių ir atliekų laužo krūvomis, kurias išspjaudavo vadinamosios „šėtono girnos“. Visų pažiūrų ir partijų atstovai – konservatoriai ir liberalai, kapitalistai ir socialistai – nurodė, kad Pramonės revoliucijos socialinės sąlygos buvo tikroji žmogaus degradavimo bedugnė.

Dar niekas nėra deramai išaiškinęs šių įvykių. To meto tyrinėtojai manė atradę prakeiksmo raktą į turtą ir skurdą valdančius geležinius dėsnius, vadinamus darbo užmokesčio ir gyventojų skaičiaus dėsniais, tačiau jų teiginiai buvo paneigti. Kitas turtų ir skurdo paaiškinimas buvo išnaudojimas, tačiau tai nepaaiškino, kodėl pramoniniuose lūšnynuose atlyginimai buvo didesni negu kitose vietose ir, be to, toliau augo ištisą šimtmetį. Kartais buvo pateikiama ištisa virtinė priežasčių, tačiau ir jos nebuvo patenkinamos.

Mūsų atsakymo nepavadinsi paprastu – jis sudaro didesnę šios knygos dalį. Mes teigiame, kad socialinė tvarka buvo suardyta kur kas labiau negu aptvėrimų judėjimo periodu, kad greta šios katastrofos vyko plataus masto judėjimas už pažangą, kad Vakarų visuomenėje pradėjo veikti visiškai naujas institucinis mechanizmas, kad netrukus išryškėję pavojai taip ir nebuvo įveikti, kad devynioliktojo amžiaus istorija – tai pastangos apsaugoti visuomenę nuo tokio mechanizmo sukeltų padarinių. Pramonės revoliucija tebuvo tokios kraštutinės ir radikalios revoliucijos, kokios sektantai net neįsivaizdavo, pradžia, tačiau naujoji religija buvo išimtinai materialistinė ir tikėjo, kad visas žmonijos problemas galima išspręsti turint neribotą kiekį materialinių gėrybių.

Visa tai buvo kartota nesuskaičiuojamą daugybę kartų: kaip rinkų didinimas, anglis ir geležis bei drėgnas klimatas, palankus gelumbės pramonei, daugybė žmonių, kuriuos iš jų būstų išstūmė naujieji aštuonioliktojo amžiaus aptvėrimai, laisvosios institucijos, mašinų išradimas ir daugybė kitų priežasčių, kurių tarpusavio sąveika ir sukėlė Pramonės revoliuciją. Taip pat buvo įrodyta, kad negalima išskirti kokios nors vienos priežasties ir pateikti kaip vienintelės, sukėlusios tą staigų ir netikėtą reiškinį.

Tačiau kaip apibūdinti pačią Pramonės revoliuciją? Koks jos pagrindinis požymis? Ar tai fabrikų miestų augimas, lūšnynų atsiradimas, ilgos vaikų darbo valandos, maži kai kurių kategorijų darbininkų darbo užmokesčiai, spartesnis gyventojų skaičiaus didėjimas, ar pramonės šakų koncentracija? Mūsų nuomone, visi šie dalykai tik papildė vieną pagrindinį reiškinį – rinkos ekonomikos atsiradimą – ir kad, nesuvokus mašinų įtakos komercinei visuomenei, negalima suvokti ir šios institucijos esmės. Neketiname tvirtinti, kad būtent mašinos buvo to, kas įvyko, priežastis, tačiau teigiame, kad komercinėje visuomenėje ėmus gamybai naudoti gamyklas ir mašinas, turėjo išsikristalizuoti susireguliuojanti rinka.

Specialios paskirties mašinų poveikis agrarinėje ir komercinėje visuomenėje yra tipiškas. Tokia visuomenė sudaryta iš žemdirbių ir pirklių, kurie perka ir parduoda žemės ūkio gaminius. Gamyba, naudojanti specializuotus, sudėtingus ir brangius įrankius, bei įmonės tokioje visuomenėje gali pritapti tik tuo atveju, jei gamyba tampa šalutiniu dalyku pirkimo ir pardavimo atžvilgiu. Pirklys yra vienintelis asmuo, galintis to imtis, ir jis gali tuo užsiimti, kol toji veikla neatneš jam nuostolių. Jis pardavinės prekes lygiai taip, kaip įprastai pardavinėja turinčias paklausą prekes, tačiau įsigis jas kitaip, t.y. pirks ne gatavus produktus, o darbą ir žaliavas. Šie du dalykai bei tam tikras laikas duos jam naują produktą. Tai nėra kokios nors vidaus ar „išleidimo“ pramonės aprašymas – tai tinka bet kokiam industrinio kapitalizmo tipui, įskaitant ir mūsų laikų. Jis sukelia svarbių padarinių socialinei sistemai.

Kadangi sudėtingos mašinos yra brangios, jos neatsiperka, jei negaminami dideli produktų kiekiai.[12] Nenuostolingai jos gali dirbti tik tuo atveju, jeigu prekių srautas yra garantuotas ir nereikia nutraukti

[12] Clapham J.H., *Economic History of Modern Britain*, Vol. III.

gamybos dėl sumažėjusio pirminių gaminių, reikalingo mašinų darbui, poreikio. Pirkliui tai reiškia, kad turi būti parduodami visi veiksniai, t.y. kad juos norimais kiekiais galėtų įsigyti kiekvienas, pasiruošęs mokėti. Jeigu šios sąlygos nevykdomos, gamyba specializuotomis mašinomis yra pernelyg rizikinga tiek pirkliui, kuris rizikuoja savo pinigais, tiek visuomenei, kurios pajamos, darbo vietos ir pirkiniai ima priklausyti nuo nenutraukiamos gamybos.

Agrarinėje visuomenėje tokios sąlygos savaime neegzistuoja. Jų sudarymas jokiu būdu nekeičia stulbinančių pokyčių esmės. Transformacija rodo visuomenės narių veiklos motyvacijos pakitimą: pragyvenimo motyvą turi keisti naudos motyvas. Visi sandoriai virsta piniginiais, o tam reikia, kad kiekvienoje pramoninio gyvenimo išraiškoje būtų įdiegtas atsiskaitymo būdas. Visos pajamos turi būti gaunamos iš pardavimo ar kito šaltinio, ir kad ir koks būtų tikrasis pajamų šaltinis, laikoma, kad pajamos yra gautos iš pardavimo. Tokia pat yra ir paprasto termino „rinkos sistema“, kuriuo mes apibūdiname institucinį modelį, reikšmė. Tačiau labiausiai stulbinanti šios sistemos ypatybė yra ta, kad, pradėjusi veikti, ji turi funkcionuoti be įsikišimo iš išorės. Pelnas jau nėra garantuojamas dalykas, savo pelną pirklys turi užsidirbti rinkoje. Kainoms turi būti leidžiama reguliuoti save. Tokia susireguliuojanti rinkų sistema ir yra tai, ką mes vadiname rinkos ekonomika.

Perėjimas prie šios sistemos iš ankstesnės ekonominės sistemos yra toks baigtinis, kad primena vikšro metamorfozę, o ne kitimą, kurį būtų galima apibūdinti kaip laipsnišką augimą ir raidą. Palyginkime pirklio gamintojo pardavimo ir pirkimo veiklą: jis parduoda tik žmogaus darbo produktus, ir nesvarbu, ar jam pavyksta rasti pirkėjų – tai nedaro įtakos visuomenei. Tačiau jis perka žaliavas ir darbą – gamtą ir žmones. Su mašinine gamyba komercinėje visuomenėje susiję ne mažiau transformacijos, kokia vyksta su gamtiškąja ir žmogiškąja visuomenės materija gaminant prekes. Nors ir keista, išvada yra neišvengiama: akivaizdu, kad žmogus tokiomis priemonėmis išvaromas iš savo būsto, ir tai turi nutraukti ryšius tarp žmonių ir kelti sunaikinimo pavojų jo natūraliajai tėvynei – gamtai.

4 skyrius

VISUOMENĖS IR EKONOMINĖS SISTEMOS

Prieš pradėdami kalbėti apie dėsnius, kuriems pavaldi rinkos ekonomika, kokią bandė sukurti devynioliktasis amžius, turime gerai perprasti ypatingas prielaidas, kurios glūdėjo tos sistemos pamatuose.

Rinkos ekonomika – tai susireguliuojančių rinkų sistema, o kalbant tiksliau, tai ekonomika, kurią valdo rinkos kainos, ir tik jos. Sistema, galinti organizuoti visą ekonominį gyvenimą be išorinės pagalbos ar įsikišimo, be abejonės verta būti vadinama susireguliuojančia. Tokių bendrų bruožų pakanka norint parodyti, kad šis žmonijos istorijos įvykis neturėjo precedento.

Bandykime paaiškinti tiksliau. Jokia visuomenė negalėtų išgyventi neturėdama kokios nors savo ekonominės sistemos, tačiau iki mūsų laikų nebuvo tokios ekonomikos, kurią nors iš principo kontroliuotų rinkos. Nepaisant nepaliaujamo devynioliktojo amžiaus akademinių užkalbėjimų choro, iš mainų gauta nauda ir pelnas anksčiau niekada nebuvo svarbūs žmonių ekonominiam gyvenimui. Nors rinkos institucija buvo gana įprasta jau nuo vėlyvojo akmens amžiaus, jos vaidmuo ekonominiame gyvenime tebuvo šalutinis.

Turime pagrindo tvirtinti, kad šis teiginys visiškai pagrįstas. Mąstytojas Adamas Smithas teigė, kad darbo pasidalijimas visuomenėje priklausė nuo rinkų egzistavimo, arba, kaip jis pats sakė, nuo „žmogaus polinkio į barterį, atsiskaitymą natūra ir vienų daiktų mainymą į kitus“. Ši frazė vėliau tapo ekonominio žmogaus apibūdinimu. Retrospektyviai galime teigti, kad joks kitas neteisingas praeities aiškinimas netapo labiau pranašišku ateityje. Nors iki Adamo Smitho laikų tas žmonių polinkis kokios nors bendruomenės

gyvenime nepasireiškė plačiau ir geriausiu atveju tebuvo papildoma ekonominio gyvenimo savybė, po šimtmečio ekonominis gyvenimas vyko visiškai savarankiškai didesnėje planetos dalyje, o tai praktiškai ir teoriškai reiškė, kad visą žmonijos ekonominę veiklą – o gal ir jos politinius, intelektualinius bei dvasinius siekius – valdė būtent šis polinkis. Herbertas Spenceris devynioliktojo amžiaus antrojoje pusėje net ir paviršutiniškai susipažinęs su ekonomika, darbo pasidalijimo principą galėjo prilyginti barteriui ir mainams, o dar po penkiasdešimties metų Liudwigas von Misesas ir Walteris Lippmanas galėjo pakartoti tą pačią klaidą. Tuo metu argumentų nereikėjo. Daugybė autorių, rašiusių apie politinę ekonomiją, socialinę istoriją, politinę filosofiją ir bendrąją sociologiją, sekė įkandin Smitho ir savo moksluose kaip aksiomą įtvirtino jo paradigmą apie barteriniais mainais užsiimantį laukinį. Faktiškai Adamo Smitho teiginiai apie pirmykščių žmonių ekonominę filosofiją buvo lygiai taip pat klaidingi kaip ir Rousseau laukinio žmogaus politinė filosofija. Darbo pasidalijimas – reiškinys, senas kaip pati visuomenė, kyla iš skirtumų, būdingų lyčiai, geografijai ir asmeniniams talentams, o tariamas polinkis į barterį, atsiskaitymą natūra ir mainus yra gana abejotinas. Istorija ir etnografija žino įvairių ekonominių sistemų, daugelis kurių sudaro rinkos instituciją, tačiau iki mūsiškės niekas negirdėjo apie ekonomiką, kurią bent iš dalies būtų reguliavusi ir kontroliavusi rinka. Tai patvirtins trumpa ekonominių sistemų ir rinkų istorijų apžvalga, kurią pateiksime atskirai. Paaiškės, kad rinkų vaidmuo įvairių šalių vidaus ekonomikose buvo svarbus iki pat nesenų laikų, ir dar labiau išryškės perėjimas į rinkos valdomą ekonomiką.

Pirmiausia turime atsisakyti kai kurių devynioliktojo amžiaus prietarų, kuriais Adamas Smithas grindė hipotezę apie tariamą primityvaus žmogaus polinkį į naudą teikiančią veiklą. Kadangi jo aksioma buvo aktualesnė artimiausiai ateičiai, o ne miglotai praeičiai, jo sekėjams ji sužadino keistą požiūrį į ankstyvąją žmonijos istoriją. Iš pirmo žvilgsnio atrodė, kad primityvaus žmogaus psichologija, labai tolima kapitalistinei, buvo komunistinė (vėliau tai nepasitvirtino). Ekonomikos istorikai buvo linkę apsiriboti tuo palyginti nesenu istorijos periodu, kai atsiskaitymas natūra ir mainai veikė gana plačiai, ir primityvioji ekonomika buvo perkelta į priešistoriją. Nesąmoningai tai vertė svarstykles svirti rinkos psichologi-

jos pusėn, kadangi per gana neilgą kelių praėjusių šimtmečių laikotarpį viskas galėjo būti aiškinama kaip to, kas vėliau įsikūrė, t.y. rinkos sistemos, pagrindai, nepaisant kitų tendencijų, kurios laikinai buvo užmirštos. Tokį trumparegišką požiūrį galima buvo ištaisyti ekonominę istoriją susiejus su socialine antropologija, tačiau būtent šito buvo nuosekliai vengiama.

Šiandien negalime eiti tuo pačiu keliu. Švelniai tariant, jau šiek tiek paseno įprotis pastaruosius dešimtį tūkstančių metų ir ankstyvųjų visuomenių istoriją vertinti kaip įžangą į mūsų civilizaciją, kuri prasidėjo nuo 1776 metais išleisto veikalo *Tautų turtas* (*Wealth of Nations*). Būtent šis etapas mūsų laikais artėja prie pabaigos, ir, bandydami įvertinti ateities alternatyvas, turime nugalėti savo įgimtą polinkį kartoti tėvų pomėgius. Tačiau tas pats šališkumas, dėl kurio Adamo Smitho kartai pirmykštis žmogus atrodė linkęs į barterinius mainus ir atsiskaitymą natūra, vertė jo įpėdinius išsižadėti bet kokio susidomėjimo ankstyvuoju žmogumi, kadangi jis, kaip buvo manoma, nepasidavė šioms pagirtinoms aistroms. Klasikinių ekonomistų tradicija, rinkos dėsniais grindusi pirmykščio žmogaus polinkius, buvo pakeista visišku nesidomėjimu „necivilizuoto“ žmogaus kultūra, kaip nieko bendro neturinčia su mūsų amžiaus problemomis.

Moksliniam mąstymui toks subjektyvistinis požiūris į ankstesniąsias civilizacijas neturėtų būti priimtinas. Buvo labai padidinti skirtumai tarp civilizuotų ir „necivilizuotų“ tautų, ypač ekonomikos srityje. Pasak istorikų, pramoninio gyvenimo formos agrarinėje Europoje iki nesenų laikų nelabai skyrėsi nuo buvusių prieš kelis tūkstančius metų. Nuo plūgo – didžiulio galvijo traukiamo kaplio – išradimo iki pat naujųjų amžių žemdirbystės metodai Vakarų ir Vidurio Europoje iš esmės nepakito. Civilizacijos pažanga šiuose regionuose buvo iš esmės politinė, intelektualinė ir dvasinė, o materialinių sąlygų požiūriu Vakarų Europa 1100 metų prieš Kristų vargu ar buvo pasivijusi romėnų pasaulį, koks jis buvo tūkstantmečiu anksčiau. Netgi vėliau valstybės valdymo, literatūros ir menų, o ypač religijos ir mokslo pokyčiai vyko lengviau nei pramonėje.

Ekonominiu požiūriu viduramžių Europa buvo senovės Persijos, Indijos ar Kinijos lygio ir jokiu būdu negalėjo lenktyniauti su Naująja Egipto karalyste, kokia ji buvo prieš du tūkstančius metų. Maxas Weberis buvo pirmasis iš naujųjų ekonomikos istorikų, protestavęs

prieš tai, kad pirmykštė ekonomika buvo atmesta kaip neaktuali motyvacijos ir mechanizmų klausimams civilizuotose sistemose. Vėlesni socialinės antropologijos darbai patvirtino jį buvus visiškai teisų. Jei koks nors teiginys, tyrinėjant ankstyvąsias visuomenes, išryškėja labiau nei kiti, tai rodo žmogaus, kaip socialinės būtybės, nekintamumą. Visų laikų ir vietų visuomenėse su nuostabiu nuoseklumu kartojasi žmogaus įgimti talentai, o visuomenei išlikti būtinos sąlygos nuolat yra tos pačios.

Išsiskiriantis nesenų istorinių ir antropologinių tyrinėjimų atradimas yra tai, kad žmogaus ekonomika paprastai yra panirusi po jo socialiniais santykiais. Žmogus siekia ne užtikrinti savo asmeninį interesą turėti materialinių gėrybių, bet stengiasi apsaugoti savo socialinę padėtį, socialines teises, socialinį turtą. Materialinės gėrybės jam rūpi tik tiek, kiek jos tarnauja šiam tikslui. Nei gamybos procesas, nei paskirstymas – nė vienas nėra susijęs su specifiniais ekonominiais interesais turėti gėrybių, tačiau kiekvienas to proceso žingsnis susijęs su socialiniais interesais, kurie galiausiai priverčia imtis reikiamų žingsnių. Tie interesai mažoje medžiotojų ar žvejų bendruomenėje visiškai skiriasi nuo despotiškos visuomenės interesų, tačiau abiem atvejais ekonominė sistema veikia vedama neekonominių motyvų.

Šis aiškinimas paprastas išlikimo požiūriu. Pavyzdžiui, pažvelkime į gimininę bendruomenę. Individo ekonominiai interesai retai vyrauja, kadangi bendruomenė visus savo narius saugo nuo bado, jei jos pačios neįveikia katastrofa, tačiau ir tuomet grėsmė kyla kolektyviniams, o ne asmeniniams interesams. Antra vertus, socialinių ryšių išsaugojimas turi lemiamos reikšmės. Pirma, kadangi, nepaisydamas priimto garbės, arba dosnumo, kodekso, individas atskiria save iš bendruomenės ir tampa atstumtuoju; antra, kadangi plačiąja prasme visi socialiniai įsipareigojimai yra abipusiai, tai jų pildymas geriausiai pasitarnauja ir individo „duoti ir imti" interesams. Tokia situacija individui turi daryti nuolatinį spaudimą, kad jo sąmonėje panaikintų ekonominį suinteresuotumą tiek, jog daugeliu atvejų jis negalėtų net mąstyti apie savo veiksmų prasmę intereso šviesoje. Šį požiūrį dar sustiprina dalyvavimas bendruomeninėje veikloje, pavyzdžiui, vaišinantis maistu iš bendro grobio arba bendrai naudojantis kokio nors tolimo ir pavojingo genties žygio vaisiais. Dosnumo vertė socialiniu požiūriu tokia didelė, kad joks kitas elge-

sys, išskyrus visišką savęs užmiršimą, neturi prasmės. Asmenybės charakteris čia nereiškia beveik nieko. Vienos ar kitos vertybių sistemos požiūriu žmogus gali būti geras arba blogas, socialus arba asocialus, pavydus arba dosnus. Niekam nesuteikti pagrindo pavydui yra pagrindinis apeiginio paskirstymo principas, lygiai kaip ir viešas pagyrimas darbščiam, gabiam ar kitaip klestinčiam sodininkui (nebent jis yra pernelyg klestintis, nes tokiu atveju jį gali būti pelnytai leista sužlugdyti klaidingai manant, kad jis yra juodosios magijos auka). Ir geros, ir blogos žmogiškosios aistros nėra nukreiptos į ekonominius tikslus. Apeiginis gyrimasis skatina lenktyniavimą, o bendro darbo paprotys visiškai iškreipia kiekybinius ir kokybinius standartus. Mainai vyksta dovanų forma; jos dovanojamos abipusiškumo principu, nors nebūtinai tų pačių asmenų – ši procedūra iki smulkmenų raiški, tobulai saugoma kruopščių viešumo metodų, magiškų ritualų bei „dvilypumų", kuriuose grupes sieja tarpusavio įsipareigojimai – visa tai turėtų paaiškinti visišką naudos ar netgi turto sąvokos nebuvimą, išskyrus tuos dalykus, kurie tradiciškai didina socialinį prestižą.

Trumpai apibūdindami pagrindinius Vakarų Melanezijos bendruomenės bruožus neatsižvelgėme į lytinę bei teritorinę sandarą, kuriai įtaką daro papročiai, magija ir religija, kadangi norėjome parodyti tik tai, kaip vadinamieji ekonominiai motyvai atsiranda iš socialinio gyvenimo konteksto. Būtent dėl šio nesamo dalyko sutaria naujųjų laikų etnografai: nėra naudos motyvo, nėra principo dirbti už atlyginimą, nėra principo dėti kuo mažiau pastangų, o svarbiausia – nėra jokios atskiros institucijos, kurios pagrindas būtų ekonominiai motyvai. Tačiau kaip tokiu atveju užtikrinama gamybos ir paskirstymo tvarka?

Atsakymas glūdi dviejuose elgesio principuose, kurie nebūtinai susiję su ekonomika: *abipusiškume ir perskirstyme.*[13] Vakarų Melanezijos Trobriano salų gyventojų atveju, kuriuo iliustruojame tokią ekonominę sistemą, abipusiškumu grindžiama lytinė visuomenės sandara, t.y. šeima ir giminystė, ir perskirstymas veikia teritoriniu principu, t.y. tiems, kurie yra pavaldūs vienam vadui. Panagrinėkime šiuos principus atskirai.

---

[13] Cf. Pastabos apie šaltinius, p. 269.

Šeimos, t.y. moters ir vaikų, išlaikymas yra jų giminių iš motinos pusės pareiga. Vyras, kuris aprūpina savo seserį ir jos šeimą, jiems atiduodamas geriausią derliaus dalį, bus vertinamas už gerą elgesį, bet už tai negaus beveik jokios materialinės naudos, tačiau jei jis bus nerūpestingas, pirmiausia nukentės jo reputacija. Abipusiškumo principas veiks jo žmonos ir vaikų atžvilgiu, ir taip jam bus ekonomiškai kompensuojama už gerus darbus. Apeiginis maisto produktų išdėstymas jo paties darže ir priešais tų produktų gavėjo namus garantuos, kad visi žinos, koks jis geras daržininkas. Akivaizdu, kad daržo ir namų ūkio ekonomika yra socialinių santykių, kurie susiję su geru ūkininkavimu ir pilietiškumu, dalis. Abipusiškumo principas padeda išsaugoti gamybą ir išlaikyti šeimą.

Ne mažiau veiksmingas ir perskirstymo principas. Didžiąją dalį salos gyventojų gaminių seniūnas pristato vadui, kuris juos laiko sandėlyje. Kadangi visa bendruomeninė veikla susijusi su šventėmis, šokiais bei kitomis progomis, kai salos gyventojai linksmina vienas kitą ir kaimynus iš kitų salų (iš čia atsiranda nuotolinė prekyba, pagal etiketo reikalavimus dovanojamos ir gaunamos dovanos, o vadas visiems išdalija apeigines dovanas), tampa akivaizdi didžiulė kaupimo reikšmė. Ekonominiu požiūriu tai yra esminė darbo pasidalijimo sistemos, užsienio prekybos, apmokestinimo visuomenės labui ir gynybos sistemos dalis. Tačiau šias ekonominės sistemos siaurąja prasme funkcijas visiškai sugeria nepaprastai gyvybinga tradicija kiekvieną veiksmą, atliktą socialinės sistemos kontekste, aiškinti visiškai neekonominiais motyvais.

Tokio elgesio principai negali būti efektyvūs, jeigu tam netinka egzistuojantys instituciniai modeliai. Abipusiškumas ir perskirstymas gali užtikrinti ekonominės sistemos veiklą be raštiškos apskaitos ir nuoseklaus administravimo tik todėl, kad tų visuomenių struktūra atitinka tokio sprendimo reikalavimus dėl simetrijos ir centriškumo modelių buvimo.

Abipusiškumą itin skatina simetrijos institucinis modelis, būdingas neraštingų tautų socialinės organizacijos bruožas. Stebėtinas „dvilypumas“, esantis gentiniuose padaliniuose, tinka asmeninių santykių suporavimui ir taip jis padeda prekių bei paslaugų ėmimui–davimui, nesant nuolatinės rašytinės apskaitos. Necivilizuotų visuomenių, kurios stengiasi sukurti „porą“ kiekvienam padaliniui, dalys, pasirodo, yra kilusios iš jo ir padeda abipusiškumui, kuris yra sistemos

pagrindas. Apie „dvilypumo" kilmę žinoma mažai, tačiau kiekvienas Trobriano salų pakrantės kaimas turi savo antrininką sausumos kaime, kad galėtų sklandžiai vykti grūdų ir žuvies mainai, nors ir slepiami po abipusio dovanų paskirstymo priedanga ir vykstantys ne tuo pačiu metu. Kulos prekyboje taip pat kiekvienas asmuo turi savo partnerį kitoje saloje – taip iki stebėtinų mastų įkūnijamas abipusiškumas. Tačiau dėl genties padalinių simetriškumo modelių gausos pačiose gyvenvietėse ir tarpgentiniuose santykiuose būtų neįmanomas plataus masto abipusiškumas, grindžiamas ilgalaike atskirų imti–duoti veiksmų trukme.

Institucinis centriškumo modelis, tam tikru mastu pastebimas visose žmonių grupėse, leidžia paaiškinti, kodėl prekės ir paslaugos renkamos, saugomos ir perskirstomos. Medžiotojų genties nariai laimikį paprastai atiduoda tam, kuris vadovauja perskirstymui. Medžioklės laimikis nėra reguliarus, be to, tai kolektyvinių pastangų rezultatas. Tokiomis sąlygomis neįmanomas joks kitas pasidalijimo metodas, jeigu nenorima, kad grupė po kiekvienos medžioklės iširtų. Tačiau visuose natūriniuose ūkiuose egzistuoja panaši praktika, ypač jeigu grupė didelė. Kuo didesnė teritorija ir kuo įvairesnė produkcija, tuo efektyviau dėl perskirstymo bus pasidalijamas darbas, kadangi jis turi susieti geografiškai išsimėčiusias gamintojų grupes.

Simetrija ir centriškumas iš dalies patenkins tarpusaviškumo ir perskirstymo poreikį, o instituciniai modeliai ir elgesio principai bus abipusiai suderinti. Kol socialinė struktūra eina pramintu taku, neveikia jokie individualūs ekonominiai motyvai, nereikia baimintis, kad bus bandoma išsisukti nuo asmeninių pastangų, ekonominiai įsipareigojimai bus tinkamai vykdomi, o visų svarbiausia – visose viešose iškilmėse bus pakankamai daug materialių gausos įrodymų. Tokioje bendruomenėje draudžiama pati naudos idėja, derybos ir ginčai smerkiami, dovanojimas be atlygio skelbiamas dorybe, o polinkis į derybas, atsiskaitymą natūra ir mainai tiesiog neišryškėja. Ekonominė sistema tėra socialinės struktūros funkcija.

Žinoma, būtina padaryti išvadą, kad tokie socioekonominiai principai susiaurinami iki mažų bendruomenių primityvių procedūrų, kad ekonomikos, kuriose nėra naudos ir rinkos, turi būti paprastos. Vakarų Melanezijos Kulos žiedas, pagrįstas tarpusaviškumo principu, yra vienas tobuliausių žmonijai žinomų prekybinių sandorių, o piramidžių civilizacijoje perskirstymas vyko milžinišku mastu.

Trobriano salos priklauso archipelagui, kuris yra beveik žiedo formos ir didžiosios archipelago gyventojų dalies pagrindinis užsiėmimas – Kulos prekyba. Mes vadiname tai prekyba, nors čia negaunama jokio pelno – nei pinigais, nei natūra, prekės nekaupiamos ir neperdirbamos, gautos prekės tiesiog atiduodamos, nevyksta jokių derybų ar ginčų, jokio atsiskaitymo natūra, jokio barterio ar mainų, visus sandorius reglamentuoja tik etiketas ir magija. Vis dėlto tai prekyba, ir šio žiedo formos archipelago gyventojai periodiškai leidžiasi į keliones, kad tolimų salų gyventojams laikrodžio rodyklės kryptimi pristatytų vienų prekių, o iš archipelago salų, išsidėsčiusių prieš laikrodžio rodyklę, atgabentų kitokių vertingų daiktų. Ilgainiui abiejų rūšių daiktai – baltų kriauklelių rankovės raiščiai ir tradiciniai raudonų kriauklelių karoliai keliauja ratu aplink archipelagą; visai trajektorijai įveikti reikia dešimties metų. Be to, paprastai Kuloje yra individualių partnerių, kurie vienas kitam dovanoja lygiaverčius rankovių raiščius ir karolius, pageidautina anksčiau priklausiusius kokiam nors žymiam asmeniui. Taigi sistemingas ir organizuotas vertingų daiktų, gabenamų didelius atstumus, davimas–ėmimas teisėtai vadinamas prekyba. Tačiau šis reiškinys vyksta tarpusaviškumo pagrindu. Sudėtinga laiko–erdvės–žmonių sistema, veikianti šimtus mylių ir kelis dešimtmečius, šimtus žmonių susiejanti su tūkstančiais asmeninių daiktų, šiuo atveju vyksta be jokios apskaitos ar administravimo, tačiau ir be jokio naudos ar atsiskaitymo natūra motyvo. Socialinį elgesį valdo ne polinkis į barterį, o tarpusaviškumas. Rezultatas – stulbinantis organizacinis laimėjimas ekonomikos srityje. Tiesą sakant, būtų įdomu, ar netgi pažangiausia rinkos sistema, grindžiama tikslia apskaita, galėtų susidoroti su tokia užduotimi, suprantama, jeigu jos imtųsi. Tikriausiai nevykę prekiautojai, susidūrę su nesuskaičiuojama daugybe monopolininkų, perkančių ir parduodančių asmeninius daiktus, varžomi neįtikėtinų apribojimų, taikomų kiekvienam sandoriui, negautų nė mažiausio pelno ir būtų priversti atsisakyti verslo.

Perskirstymas taip pat turi ilgą ir margą istoriją, kuri siekia naujausius laikus. Bergdamos vyrai, grįžę iš medžioklės, ir moterys, išėjusios ieškoti šaknų, vaisių arba lapų, didesnę dalį laimikio turi paaukoti bendruomenei. Iš esmės tai reiškia, kad jų veiklos produktais dalijamasi su kitais žmonėmis, kurie gyvena kartu. Čia veikia abipusiškumo principas: už tai, ką šiandien atiduodi, gausi rytoj. Kai kuriose

gentyse yra tarpininkas – vadas ar kitas iškilus grupės asmuo, kuris priima ir perskirsto atsargas, ypač jeigu jas reikia kaupti. Tai perskirstymas siaurąja žodžio prasme. Akivaizdu, kad socialiniai tokio skirstymo padariniai yra toli siekiantys, kadangi ne visos visuomenės yra tokios demokratiškos kaip laukiniai medžiotojai. Kad ir kas atliktų perskirstymą – įtakinga šeima, iškilus asmuo, valdančioji aristokratija ar biurokratų grupė – skirstydami gėrybes, paprastai visi jie stengiasi didinti savo politinę valdžią. Kviakiutlių *potlach* ceremonijoje vadui yra didžiausia garbė pateikti savo turtus ir juos paskirstyti. Tačiau tai jis daro norėdamas gavėjus įpareigoti, padaryti juos skolininkais, o galiausiai ir tarnais.

Visos didelio masto natūrinės ekonomikos buvo tvarkomos perskirstymo principu. Hamurabio karalystė Babilonijoje ir ypač Naujoji Egipto karalystė buvo tokios centralizuotos biurokratinės despotijos, grindžiamos tokia ekonomika. Čia neįtikėtinai plačiai buvo atkurtas patriarchalinis namų ūkis, o „komunistinis“ paskirstymas buvo išdėstytas pagal rangus, nustačius labai skirtingas normas. Daugybė sandėlių buvo paruošta valstiečių veiklos produktams priimti, kad ir kas jie būtų – galvijų augintojai, medžiotojai, kepėjai, aludariai, puodžiai, audėjai ar kas tik nori. Gaminiai buvo kruopščiai registruojami ir, kadangi nebuvo suvartojami vietoje, juos pergabendavo iš mažesnių sandėlių į didesnius, kol šie pasiekdavo centrinę administraciją – faraono rūmus. Čia jau buvo atskirų iždinių audiniams, meno dirbiniams, papuošalams, kosmetikai, karališkiems rūbams, buvo didžiulių grūdų sandėlių, arsenalų, vyno rūsių.

Tačiau perskirstymas didžiuliu mastu, kokį praktikavo piramidžių statytojai, neapsiribojo ekonominėmis sistemomis, kuriose nebuvo pinigų. Visos senovinės karalystės naudojosi metaline valiuta mokesčiams ir atlyginimams mokėti, tačiau kitais atvejais pasikliovė užmokesčiu natūra iš įvairiausių aruodų ir sandėlių, iš kurių jos skirstydavo švariausias prekes negaminančiai visuomenės daliai vartoti, tai yra pareigūnams, kariškiams ir nedirbančiam sluoksniui. Tokia sistema veikė senovės Kinijoje, Inkų imperijoje, Indijos karalystėje ir Babilonijoje. Šiose ir kitose ekonomiškai turtingose civilizacijose nuodugnų darbo padalijimą atliko perskirstymo mechanizmas.

Šis principas veikė ir feodalizmo sąlygomis. Etniškai susisluoksniavusiose Afrikos visuomenėse aukštasis sluoksnis kartais būna sudarytas iš kerdžių, gyvenančių tarp žemdirbių, tebedirbančių su lazda

ir kapliu. Dovanos, kurias susirenka kerdžiai, yra žemės ūkio kilmės, pavyzdžiui, grūdai ir alus, o dovanos, kurias jie paskirsto, gali būti gyvuliai, ypač avys ir ožkos. Ir šiais atvejais darbas pasidalijamas, nors ir nelygiai, tarp įvairių visuomenės sluoksnių: perskirstymas gali slėpti eksploataciją, nors kartu simbiozė dėl tobulesnio darbo pasidalijimo patenkina abiejų sluoksnių poreikius. Politiniu požiūriu tokios visuomenės gyvena feodalizmo santvarkoje, kad ir kas būtų privilegijuotoji vertybė – galvijai ar žemė. Rytų Afrikoje yra „nuolatinių galvijų valdų". Thurnwaldas, kurio nuomonės perskirstymo tema mes paisome, galėtų teigti, kad feodalizme visur veikė perskirstymo principas. Tik ypač pažangiomis sąlygomis ir išskirtinėmis aplinkybėmis ši sistema tampa iš esmės politine, kaip įvyko Vakarų Europoje, kur pakitimai įvyko dėl to, kad vasalams reikėjo apsaugos, ir dovanos tapo feodaline duokle.

Šie pavyzdžiai rodo, kad perskirstymas ekonominę sistemą įpainioja į socialinius santykius. Matome, kad paprastai perskirstymo principas yra dalis vyraujančios politinės santvarkos, kad ir kokia ji būtų – gentinė, miesto-valstybės, despotizmas ar galvijų ir žemės feodalizmas. Gėrybių gamyba ir perskirstymas organizuojamas jas surenkant, saugant ir perskirstant – tuo modeliu naudojasi vadas, šventikas, despotas ar dvarininkas. Kadangi vadovaujančios grupės ir vadovaujamųjų santykiai skiriasi priklausomai nuo politinės galios pagrindo, perskirstymo principe veikia ir individualūs motyvai, kurie yra skirtingi, kaip skirtingi yra motyvai, skatinantys medžiotojus pasidalyti laimikiu ir bausmės baimė, kuri verčia *fellaheen* (varguolį) natūra sumokėti mokesčius.

Mes sąmoningai neakcentavome esminio skirtumo tarp homogeninių ir susisluoksniavusių visuomenių, tai yra visuomenių, kurios iš esmės socialiniu požiūriu yra vieningos, ir tokių, kurios suskilusios į valdančiuosius ir valdomuosius. Nors santykinė vergų ir šeimininkų padėtis gali be galo skirtis nuo laisvų ir lygiateisių medžiotojų genčių narių, dėl ko tų dviejų visuomenių motyvai yra labai skirtingi, ekonominės sistemos struktūra vis tiek gali būti grindžiama tais pačiais principais, nors ir su itin skirtingais kultūriniais bruožais, nelygu, kokie žmonių santykiai, kuriais yra susipynusi ekonominė sistema.

Trečiasis principas, kuriam istorijoje skirtas svarbus vaidmuo, ir kurį vadinsime *šeimyniniu ūkiu*, susideda iš gamybos asmeniniam

vartojimui. Graikai tai vadino *oekonomia*, žodžio „ekonomija" (ūkis) pirminė reikšmė. Neturėtume manyti, kad etnografinių įrašų požiūriu gamyba asmens ar grupės vartojimui yra senesnė už tarpusaviškumą arba perskirstymą. Priešingai, buvo atsisakyta ortodoksinės tradicijos ir kai kurių vėlesnių teorijų šia tema. Niekada nebuvo laukinio individualisto, renkančio maistą ir medžiojančio pavieniui sau ar tik savo šeimai. Savo šeimos aprūpinimas tampa ekonominio gyvenimo požymiu tik pažengusios žemdirbystės lygmenyje, tačiau netgi tada jis neturi nieko bendra su naudos motyvu ar rinkų institucijomis. Jo modelis yra uždara grupė. Ar tą save aprūpinantį, ekonomiškai nepriklausomą darinį sudaro įvairios šeimos formos, ar gyvenvietė, ar dvaras – galioja tas pats principas, t.y. gamyba ir saugojimas grupės narių poreikiams patenkinti. Principas taip pat plačiai taikomas, kaip ir tarpusaviškumas ar perskirstymas. Institucinio branduolio kilmė skiriasi: tai gali būti lytis, kaip yra patriarchalinėje šeimoje, vietovė kaimo gyvenvietėje arba politinė valdžia feodalo dvare. Nesvarbu ir vidinė grupės struktūra. Ji gali būti despotiška, kaip Romos *familia*, demokratiška, kaip Pietų slavų *zadruga*, didelė, kaip Karolingų magnatų neaprėpiamos valdos arba maža, kaip vidutinio Vakarų Europos valstiečio ūkis. Prekybos ir rinkų reikia nė kiek ne daugiau kaip tarpusaviškumo ir perskirstymo atveju.

Būtent tokią padėtį Aristotelis bandė padaryti norma daugiau kaip prieš du tūkstančius metų. Žvelgdami iš sparčiai smunkančių pasaulinės rinkos ekonomikos aukštybių turime pripažinti, kad jo garsusis šeimyninio ūkio ir pinigų atsiejimas įvadiniuose *Politikos* skyriuose buvo bene didžiausia visų laikų pranašystė socialinių mokslų srityje ir geriausia mūsų turima šio dalyko analizė. Aristotelis teigia, kad gamyba, skirta vartojimui, o ne pelnui, yra šeimyninio ūkio siaurąja prasme esmė, tačiau, pasak jo, papildoma gamyba rinkai neturi sugriauti ūkio ekonominio savarankiškumo, jeigu derlius, galvijai ir grūdai, skirti pardavimui, bus auginami sau išlaikyti. Pertekliaus pardavimas neturi sugriauti šeimyninio ūkio pagrindo. Tik blaiviai mąstantis genijus galėjo, kaip jis, tvirtinti, kad nauda buvo motyvas, būdingas gamybai dėl pardavimo ir kad pinigai šioje situacijoje yra naujas elementas, tačiau, nepaisant to, jeigu rinkos ir pinigai tebuvo savarankiško šeimyninio ūkio papildymas, tebegaliojo gamybos vartojimui principas. Be abejonės, čia jis buvo teisus,

nors nesuprato, koks užsispyrimas buvo ignoruoti rinkų buvimą tais laikais, kai graikų ekonomika tapo priklausoma nuo didmeninės prekybos ir skolinto kapitalo. Tai buvo amžius, kai Delas ir Rodas pamažu tapo krovinių draudimo, jūrinių paskolų ir žiro bankų centrais, lyginant su kuriais Vakarų Europa po tūkstančio metų atrodė primityvumo įsikūnijimas. Tačiau Balliolo magistras Jowettas didžiai klydo, kad nedvejojo, jog jo Viktorijos laikų Anglija geriau negu Aristotelis įsisąmonino skirtumo tarp šeimyninio ūkio ir pinigų kaupimo esmę. Jis teisino Aristotelį, teigdamas, kad „pažinimo, ypač susijusio su žmogumi, dalykai susipina vienas su kitu, ir Aristotelio laikais juos nebuvo lengva atskirti". Teisybė, Aristotelis aiškiai nesuvokė darbo pasidalijimo reikšmės ir jo ryšio su rinkomis bei pinigais, nesuvokė jis ir pinigų, kaip paskolos bei kapitalo. Šia prasme Jowetto kritika buvo pateisinama. Tačiau būtent Jowettas, o ne Aristotelis buvo kurčias žmogaus polinkiui kaupti pinigus. Jis nesuprato, kad skirtumas tarp vartojimo ir naudos principų buvo raktas į visiškai kitokią civilizaciją, kurios kontūrus Aristotelis tiksliai numatė du tūkstančius metų prieš jai atsirandant iš jam regimų rinkos ekonomikos užuomazgų, o Jowettas, prieš akis turėdamas akivaizdžių pavyzdžių, jų nepastebėjo. Atmesdamas gamybą dėl naudos kaip „svetimą žmogui", kaip nebūtiną ir neapribotą, Aristotelis taikėsi į esmę, tai yra į atskiro ekonominio motyvo atskyrimą nuo socialinių santykių, kuriuose ir glūdi tie apribojimai.

Plačiąja prasme tai reiškia, kad visų mums žinomų ekonominių sistemų iki pat Vakarų Europos feodalizmo pabaigos sandara buvo grindžiama tarpusaviškumo perskirstymo ar šeimyninio ūkio principais arba jų deriniu. Šie principai buvo institucionalizuoti pasitelkus socialinę sandarą, kuri, be kita ko, pasinaudojo simetrijos, centriškumo ir autarkijos modeliais. Šioje struktūroje prekių tvarkingą gamybą ir paskirstymą užtikrino įvairūs individualūs motyvai, kuriuos formavo bendrieji elgesio principai. Nauda tarp šių principų nebuvo vyraujantis dalykas. Papročiai ir įstatymai, magija ir religija kartu vertė individą paklusti elgesio taisyklėms, kurios galiausiai užtikrino ekonominės sistemos funkcionavimą.

Graikų–romėnų laikotarpis, nepaisant puikiai išplėtotos prekybos, šiuo požiūriu nenusižengė taisyklei, grūdų perskirstymą šiaip jau šeimyninio ūkio ekonominėmis sąlygomis romėnų administracija vykdė didžiuliu mastu, jokių išimčių šiai taisyklei nebuvo daro-

ma iki pat viduramžių pabaigos, rinkos nebuvo svarbios ekonominei sistemai, vyravo kiti instituciniai modeliai.

Nuo šešioliktojo amžiaus rinkų atsirado daug ir jos tapo svarbios. Merkantilinėje sistemoje jos labiausiai rūpėjo valdžiai, tačiau dar nebuvo jokių ženklų, kad rinkos gali kontroliuoti žmonių visuomenę. Priešingai, reglamentavimas ir subordinacija buvo griežtesni nei kada nors, nebuvo net minties apie susireguliuojančią rinką. Kad suvoktume staigų perėjimą į visiškai kitokią ekonomiką devynioliktąjį amžių, turime atsigręžti į rinkos – institucijos, kurios galėjome nepaisyti apžvelgdami praeities ekonomines sistemas, istoriją.

5 skyrius

RINKOS MODELIO RAIDA

Vyraujantis rinkų vaidmuo kapitalistinėje ekonomikoje ir barterio bei mainų reikšmė joje reikalauja labiau įsigilinti į rinkų esmę ir kilmę, jeigu norime atsikratyti devynioliktojo amžiaus ekonominių prietarų.[14]

Barteris, atsiskaitymas natūra, ir mainai yra ekonominio elgesio principas, kurio efektyvumas priklauso nuo rinkos modelio. Rinka yra susitikimo vieta turint tikslą mainyti, pirkti arba parduoti. Jeigu toks modelis egzistuoja, kad ir vietomis, mainai neras sau pakankamai erdvės: jie negali sukurti kainų.[15] Abipusiškumui padeda simetriškas organizacijos modelis, perskirstymą palengvina centralizacija, o namų ūkio tvarkymas turi būti grindžiamas autarkija, taigi ir barterio principas priklauso nuo rinkos modelio efektyvumo. Tačiau kaip abipusiškumas, perskirstymas ar namų ūkis gali atsirasti visuomenėje, tačiau joje neįsivyrauti, taip ir barterio principas gali užimti šalutinę vietą visuomenėje, kurioje ryškėja ir kitų principų.

Tačiau kai kuriais kitais atžvilgiais barterio principas nėra griežtai paritetinis kitų trijų principų atžvilgiu. Rinkos modelis, su kuriuo siejamas barteris, yra specifiškesnis už simetriją, centriškumą ar

---

[14] Plg. *Notes on Sources*, page 274.

[15] Hawtrey G. R., *The Economic Problem*, 1925, p. 13. „The practical application of the principle of individualism is entirely dependent on the practice of exchange.“ („Individualizmo principo praktinis taikymas visiškai priklauso nuo mainų praktikos“.) Tačiau Hawtrey klydo, darydamas prielaidą, kad rinkų egzistencija paprasčiausiai atsirado iš mainų praktikos.

autarkiją, kurie, kitaip nei rinkos modelis, yra tik „savybės“ ir nesukuria institucijų, skirtų tik vienai funkcijai. Simetrija tėra sociologinė sandara, iš kurios nekyla jokių atskirų institucijų, ji tik sumodeliuoja jau egzistuojančias (genties arba kaimo simetriškumas nesusijęs su jokia aiškia institucija). Centriškume, nors dažnai ir sukuriančiame ryškių institucijų, nėra motyvo, dėl kurio galima būtų išskirti instituciją, atliekančią vieną specifinę funkciją (kaimo seniūnas ar koks kitas centrinės valdžios pareigūnas gali prisiimti įvairias politines, karines, religines ar ekonomines funkcijas, neišskirdamas nė vienos). Ekonominė autarkija tėra uždaros grupės papildoma savybė.

Antra vertus, rinkos modelis, susijęs su savo ypatingu motyvu – barterio ir atsiskaitymo natūra motyvu, gali sukurti specifinę instituciją – rinką. Štai kodėl visai visuomenės organizacijai ypač svarbu tai, kad ekonominę sistemą kontroliuotų rinka: štai kodėl vadovavimas visuomenei yra rinkos papildymas. Ne ekonomika glūdi socialiniuose santykiuose, o socialiniai santykiai – ekonominėje sistemoje. Visuomenės egzistavimui svarbiausias yra ekonominis veiksnys. Jeigu ekonominė sistema keliose institucijose organizuota pagal specifinius motyvus ir turi specifinį statusą, visuomenė turi būti formuojama taip, kad tai sistemai leistų funkcionuoti pagal jos dėsnius. Tai ir yra žinomo teiginio, kad rinkos sistema gali funkcionuoti tik rinkos ekonomikos sąlygomis, prasmė.

Žingsnis, kuris izoliuotas rinkas atveda į rinkos ekonomiką, o reguliuojamas rinkas paverčia susireguliuojančiomis, yra iš tiesų lemiamas. Devynioliktasis amžius – ar jis sveikintų šį faktą kaip civilizacijos viršūnę, ar smerktų kaip piktybinį auglį – naiviai tikėjo, kad tokia raida yra natūralus besiplečiančių rinkų padarinys. Tuo metu nebuvo suvokiama, kad rinkų susitelkimas į nepaprastai galingą susireguliuojančią sistemą yra ne natūrali rinkoms būdinga tendencija turėti išaugų, bet itin dirbtinų stimuliatorių, kuriais veikiamas socialinis kūnas, kad susidorotų su situacija, kurią sukūrė ne mažiau dirbtinis reiškinys, mašina. Nebuvo pripažinta neribota ir neekspansyvi rinkos modelio prigimtis, ir būtent tai labai įtikinamai ryškėja naujuosiuose tyrinėjimuose.

„Rinkų nėra visur. Jų nebuvimas, nors ir rodo tam tikrą izoliaciją ir polinkį į atsiskyrimą, ne daugiau nei jų buvimas gali būti siejamas su kokia nors konkrečia raida.“ Šis bespalvis sakinys iš Thurnwaldo

Ekonomika primityviose bendruomenėse (*Economics in Primitive Communities*) apibendrina naujausių šios srities tyrinėjimų rezultatus. Kitas autorius apie pinigus kalba tai, ką Thurnwaldas sakė apie rinkas: „Pats faktas, kad gentis naudojo pinigus, ekonominiu požiūriu ją labai nedaug išskiria iš kitų to paties kultūrinio lygio genčių, kurios pinigų nenaudojo.“ Mums reikia išryškinti tik kai kuriuos stulbinančius šių teiginių aspektus.

Rinkų buvimas ar nebuvimas nebūtinai daro poveikį primityviosios visuomenės ekonominei sistemai – tai sugriauna devynioliktojo šimtmečio mitą, kad pinigai buvo išradimas, kuris neišvengiamai pakeitė visuomenę, nes sukūrė rinkas, padidino darbo pasidalijimo tempą, išlaisvino žmogaus natūralų polinkį į barterį, atsiskaitymą natūra ir mainus. Ortodoksinė ekonominė istorija buvo grindžiama begaliniu rinkų sureikšminimu. „Tam tikra izoliacija“, o gal „tendencija į atsiskyrimą“ yra tokia ekonominė savybė, kuri gali būti būdinga rinkų nebuvimui, tačiau vidinės ekonomikos organizacijos požiūriu visai nesvarbu, ar rinkos yra, ar jų nėra.

To priežastys yra paprastos. Vietinės rinkos siaurąja žodžio prasme nedaro didelio poveikio. Be to, nei tolimos, nei vietinės rinkos nėra konkurencinės, todėl bet kuriuo atveju beveik nejaučiama spaudimo sukurti teritorinę prekybą, vadinamąją vidinę, arba nacionalinę, rinką. Visi šie teiginiai suduoda smūgį kai kurioms klasikinių ekonomistų aksiomatinėms prielaidoms, nes yra išvesti iš faktų, gautų naujausiais tyrimais.

Čia vadovaujamasi logika, beveik priešinga tai, kuria grindžiama klasikinė doktrina. Ortodoksinio mokymo pradžia – individo polinkis į barterį; iš jo kyla vietinių rinkų poreikis bei darbo pasidalijimas ir galiausiai – prekybos, o vėliau ir užsienio prekybos, įskaitant ir prekybą dideliais atstumais, neišvengiamumas. Žinodami tai, ką žinome dabar, beveik visiškai turėtume apversti teiginio seką: pradžia turėtų būti prekyba dideliais atstumais, kuri yra geografinio prekių išsidėstymo rezultatas, ir darbo pasidalijimas pagal vietoves. Prekyba dideliais nuotoliais dažnai yra rinkų ir institucijų, kuriose vyksta barteriniai mainai, priežastis, o jeigu perkant ir parduodant naudojami pinigai, tai rinkos kai kuriems individams gali, nors ir nebūtinai, suteikti galimybę pasiduoti savo tariamam polinkiui derėtis ir ginčytis.

Šios doktrinos vyraujantis bruožas yra tas, kad prekybos kilmė išorinėje sferoje nėra susijusi su vidine ekonomikos organizacija:

„Medžioklės principų taikymas įsigyjant prekes *už savo regiono ribų* atvedė prie tam tikrų mainų formų, kurias vėliau pavadinome prekyba".[16] Ieškodami prekybos ištakų turėtume pradėti nuo to, kad prekės įsigyjamos per nuotolį, kaip ir medžiojant. „Vidurio Australijos Dieri gentis kiekvienų metų liepos arba rugpjūčio mėnesiais keliauja į pietus įsigyti ochros, kurią naudoja savo kūnams išpaišyti ... Jų kaimynai jantruvuntai rengia panašius žygius į Flinderio kalvas, esančias už 800 kilometrų, kad parsigabentų raudonosios ochros ir smiltainio, kuriuo sutrina raudonas sėklas. Abiem atvejais jiems gali tekti kovoti dėl norimų dalykų, jeigu vietiniai gyventojai neleistų jų išgabenti." Toks rekvizavimo ar lobio ieškojimo būdas tiek pat panašus į plėšikavimą arba piratavimą, kiek ir į tai, ką mes vadiname prekyba; iš esmės tai yra vienpusis reikalas. Jis tampa abipusiu, t.y. „tam tikra mainų forma" dažnai tik tos vietovės galingųjų šantažo dėka arba dėl abipusiško susitarimo, kaip Kula žiede, kaip su svečiais Vakarų Afrikos Pengve, arba Kpele gentyje, kur vadas monopolizuoja užsienio prekybą reikalaudamas, kad visi svečiai būtų linksminami. Tokie vizitai nėra atsitiktiniai, tačiau mūsų, o ne jų požiūriu, jie yra tikros prekybinės kelionės, prekių apsikeitimas vyksta prisidengus tarpusavio dovanomis ir atsakomaisiais vizitais.

Prieiname prie išvados, kad žmonių bendruomenės niekada visiškai nebuvo atsisakiusios užsienio prekybos, tačiau tokia prekyba nebuvo susijusi su rinkomis. Užsienio prekyba iš esmės kilo iš nuotykio, tyrinėjimo, medžiojimo, piratavimo ar karo, o ne iš barterio. Ji gali reikšti ir taiką, ir dvipusiškumą, o jei reiškia ir abu, dažniausiai organizuojama pagal abipusiškumo, o ne barterio principu.

Perėjimas prie taikaus barterio gali būti dviejų krypčių, t.y. barterio ir taikos. Genties žygyje gali tekti susitaikyti su, kaip jau sakėme anksčiau, sąlygomis, kurias nustato tos vietos valdžia; jie gali pareikalauti iš svetimųjų kokio nors atsakomojo žingsnio. Tokio pobūdžio santykiai, nors ir nevisiškai taikūs, gali sudaryti sąlygas barteriui – vienašalis gabenimas transformuojamas į dvišalį. Kita raidos linija yra „tyli prekyba", kaip Afrikos krūmynuose, kur karo rizikos išvengiama organizuotomis paliaubomis, ir prekyboje

[16] Thurnwald R.C., Economics in Primitive Communities, 1932, p. 147.

atsargiai įdiegiamas taikos, pasitikėjimo bei patikimumo elementas.

Vėlesnėse stadijose, kaip visi žinome, rinkos pradeda vyrauti išorinėje prekyboje. Tačiau ekonominiu požiūriu išorinės rinkos visiškai skiriasi nuo vietinių, arba vidinių, rinkų. Jos skiriasi ne tik dydžiu – tai yra institucijos, skirtingos savo funkcijomis ir kilme. Išorinė prekyba yra gabenimas, ir esmė ta, kad tam tikrų prekių tame regione nėra. Pavyzdys gali būti britiškos gelumbės mainai į portugališkus vynus. Vietinė prekyba apsiriboja to regiono prekėmis, kurių nereikia gabenti, kadangi jos pernelyg sunkios, didelės ar gendančios. Taigi ir vietinė, ir išorinė prekyba yra susijusi su geografiniais atstumais, tik pirmąją riboja prekės, kurios negali įveikti atstumų, o antrąją – kurios gali. Tokios rūšies prekyba taikliai vadinama papildoma. Šiuo principu grindžiami vietiniai mainai tarp miesto ir kaimo, užsienio prekyba tarp skirtingų klimatinių zonų. Tokia prekyba nesusijusi su konkurencija, ir jeigu konkurencija nedezorganizuoja prekybos, tai ir jos (konkurencijos) pašalinimas nesukelia prieštaravimų. Skirtingai nuo išorinės ir užsienio prekybos, vidaus prekyba yra konkurencinė; be papildomų mainų joje vyksta ir tokie mainai, kai siūlomos skirtingų konkuruojančių šaltinių prekės. Taigi tik atsiradus vidaus ir nacionalinei prekybai konkurencija pripažįstama kaip pagrindinis prekybos principas.

Šios trys prekybos rūšys skiriasi ne tik ekonominėmis funkcijomis, bet ir savo kilme. Mes aptarėme išorės prekybos ištakas. Rinkos natūraliai atsirado ten, kur gabentojai buvo priversti sustoti ties fiordais, jūrų uostais, upių deltomis arba keliuose, kur susidurdavo dvi ekspedicijos. „Uostai" atsirado prekių perkrovimo vietose.[17]

Neilgai klestėjusios Europos mugės buvo dar viena vieta, kur didelių nuotolių prekyba sukūrė konkrečią rinkos rūšį. Anglijos svarbiausių produktų turgūs buvo dar vienas pavyzdys. Mugės ir turgūs taip staigiai išnyko todėl, kad trikdė dogmatiškus evoliucionistus, o *portus* teko svarbus vaidmuo kuriantis Vakarų Europos miestams. Miestai dažniausiai kūrėsi išorinių rinkų vietose, ir vietos rinkos išliko skirtingos ne tik funkcijomis, bet ir organizacija. Nei uostas, nei

---

[17] Pirenne H., Medieval Cities, 1925, p. 148 (12 išnaša).

mugė, nei turgus nebuvo vidaus ar nacionalinių rinkų pradžia. Tad kurgi ieškoti jų ištakų?

Gali atrodyti natūralu daryti prielaidą, kad individualūs barterio atvejai ilgainiui leis atsirasti vietinei rinkai, ir kad tokios rinkos, pradėjusios egzistuoti, sudarys sąlygas vidaus arba nacionalinėms rinkoms susikurti. Tačiau nei viena, nei kita nėra tiesa. Individualūs barterio arba mainų atvejai, ir tai yra grynas faktas, paprastai nesudaro sąlygų atsirasti rinkoms visuomenėse, kuriose vyrauja kiti ekonominio elgesio principai. Tokių atvejų pasitaiko beveik visose primityviosiose visuomenėse, tačiau jie yra atsitiktiniai, kadangi nėra gyvenimo būtinybė. Gausybėje senovės perskirstymo sistemų barteris ir vietinės rinkos buvo įprastas, tačiau ne šalutinis dalykas. Tas pat tinka abipusiškumo taisyklei: barterio atvejai glūdi plataus masto santykiuose, apimančiuose pasitikėjimą ir patikimumą, o tokia padėtis sunaikina sandorio abipusiškumą. Ribojantys veiksniai kyla iš daugybės sociologinio kompaso taškų: papročio ir teisės, religijos ir magijos, kurie yra vienodai svarbūs rezultatui suvaržyti mainus asmenų, objektų, laiko ir progų prasme. Paprastai tas, kuris dalyvauja barteryje, tiesiog dalyvauja gatavame sandorio modelyje, kuriame yra nustatyti daiktų ir jų ekvivalentų dydžiai. Žodis *utu* tikopiečių[18] kalba reiškia tradicinį abipusių mainų dalies ekvivalentą. Tam, kas aštuonioliktojo amžiaus mąstytojams atrodė pagrindinis mainų bruožas – voliuntaristiškas derybų elementas ar derėjimasis, menamo atsiskaitymo mainais motyvo išraiška – lieka mažai vietos realiame sandoryje, kadangi šis motyvas glūdi procedūros pagrinde ir jam retai leidžiama iškilti paviršiun.

Įprastinė elgsena būtų – leisti pasireikšti priešingai motyvacijai. Davėjas gali tiesiog numesti daiktą ant žemės, o gavėjas apsimes jį atsitiktinai pakeliąs ar netgi palieps pakelti vienam iš savo palydovų. Nieko nėra labiau nepriimtino kaip atidžiai pažvelgti į gautą duoklę. Turime pagrindo tikėti, kad šis įmantrus požiūris nėra nuoširdaus nesidomėjimo materialiąja sandorio puse rezultatas, todėl barterio etiketą galime apibūdinti kaip atoveiksmį, skirtą tam, kad būtų susiaurintas šios (barterio) ypatybės mastas.

---

[18] Firth R., Primitive Polynesian Economics, 1939, p. 347.

Remiantis turimais duomenimis būtų skubota teigti, kad vietinės rinkos (turgūs) atsirado iš individualaus barterio atvejų. Kad ir kokios miglotos būtų vietinės rinkos ištakos, galima teigti, kad jau nuo pradžių šią instituciją supo įvairios apsaugos priemonės, skirtos vyraujančią ekonominę visuomenės organizaciją apginti nuo rinkos įsikišimo. Rinkos ramybė buvo išsaugota dėka ritualų ir ceremonijų, kurios ribojo jos apimtį ir leido jai funkcionuoti tik ribotoje erdvėje. Svarbiausias rinkų rezultatas – miestų ir miestų civilizacijos atsiradimas – buvo šio paradoksalaus reiškinio padarinys, kadangi miestai – rinkų vaisiai – ne tik saugojo jas, bet ir neleido išplisti į kaimą, taigi ir kėsintis į vyraujančią ekonominę visuomenės sandarą. Dvi žodžio „turėti savyje“ reikšmės bene geriausiai išreiškia dvigubą miestų funkciją rinkų atžvilgiu, kurios ją apgaubė ir neleido plėtotis.

Barterį lydėjo įvairūs draudimai (tabu), skirti ekonominei sandarai apsaugoti (siaurąja žodžio prasme) nuo žmonių tarpusavio santykių išnaudojimo, o rinkos drausmė buvo dar griežtesnė. Štai pavyzdys iš Čagos šalies: „Turguje būtina lankytis turgaus dienomis. Jeigu kas nors sutrukdo prekiauti turguje vieną arba dvi dienas, negalima pradėti veiklos, kol turguje nebus atlikta apvalymo apeiga. Jeigu turguje kas nors sužeidžiamas ir praliejamas kraujas, būtina nedelsiant atlikti išpirkimo apeigą. Nuo to momento jokiai moteriai neleidžiama išeiti iš turgaus ir negalima liesti jokių prekių. Prieš prekes išgabenant ir naudojant kaip maistą, jas būtina nedelsiant apvalyti. Iš karto būtina paaukoti nors ožką. Jeigu turguje moteris pagimdo kūdikį arba jai įvyksta persileidimas, išpirka turi būti brangesnė ir rimtesnė. Tokiu atveju būtina aukoti melžiamą gyvulį. Tuomet aukojamos karvės krauju reikia apvalyti vado sodybą. Juo apšlakstomos visos šalies moterys visuose rajonuose.“[19] Tokios taisyklės nepalengvino rinkų plitimo.

Tipiškas turgus, kuriame namų šeimininkės perka kasdienines prekes, o grūdų ir daržovių augintojai bei amatininkai parduoda savo gėrybes, yra visiškai nepavaldus laikui ir vietai. Tokio pobūdžio susiėjimai yra ne tik gana įprasti primityviojoje visuomenėje, bet iki aštuonioliktojo šimtmečio vidurio išliko beveik nepakitę

[19] Thurnwald R. C., op. cit., p. 162–164.

pažangiausiose Vakarų Europos šalyse. Jie papildo vietos gyvenimą ir nedaug kuo skiriasi vienas nuo kito tiek Centrinės Afrikos genčių gyvenime, tiek Merovingų Prancūzijoje, tiek Adamo Smitho laikų Škotijos kaime. Tačiau tai, kas būdinga kaimui, gali tikti ir miestui. Turgūs iš esmės yra kaimynijos turgūs, ir, būdami svarbūs bendruomenės gyvenime, niekur vyraujančios sistemos nepakeitė pagal savo modelį.

Vakarų Europoje vidaus rinką sukūrė į šį procesą įsikišusi valstybė. Iki pat Komercinės revoliucijos laikų tai, kas atrodė nacionalinė prekyba, iš tiesų buvo municipalinė. Hanza buvo ne Vokietijos pirkliai – tai buvo prekybos oligarchų iš Šiaurės jūros ir Baltijos miestų korporacija. Užuot „nacionalizavusi“ Vokietijos ekonominį gyvenimą, Hanza sąmoningai atokiuosius rajonus atkirto nuo prekybos. Prekyba Antverpene ir Hamburge, Venecijoje ir Lione nebuvo nei vokiečių, nei olandų, nei italų ar prancūzų. Londonas nebuvo jokia išimtis: jis buvo tiek angliškas, kiek Liubekas vokiškas. Prekybiniame to meto Europos žemėlapyje galėjo būti pažymėti tik miestai ir tuščios vietos kaimuose – organizuotos prekybos požiūriu jų galėjo ir nebūti. Vadinamosios nacijos tebuvo politiniai dariniai, be to, labai laisvi, ekonominiu požiūriu sudaryti iš nesuskaičiuojamos daugybės didesnių ir mažesnių savarankiškų namų ūkių ir nedidelių turgų kaimuose. Prekyba vyko tik miesteliuose kaimynijos arba nuotolinės prekybos formomis, kurios buvo griežtai atskirtos ir nė viena negalėjo infiltruotis į kaimą.

Toks nuolatinis vietinės ir nuotolinės prekybos atskyrimas miestuose evoliucionistui turi atrodyti kaip šokas, kadangi, jo nuomone, reiškiniai sklandžiai išplaukia vienas iš kito. Tačiau būtent šis faktas yra raktas į Vakarų Europos miestų istoriją. Jis patvirtina mūsų teiginį apie rinkų kilmę, kurią išvedame iš primityviųjų santvarkų ekonominių sąlygų. Griežta riba tarp vietinės rinkos ir nuotolinės prekybos gali atrodyti pernelyg sustabarėjusi, todėl ji leido mums padaryti gana stulbinančią išvadą: kad šių dienų vidaus rinka negimė nei iš nuotolinės, nei iš vietinės prekybos ir mums nelieka kitos alternatyvos, kaip tik ieškoti valstybės intervencijos paaiškinimo – *deus ex machina*. Pamatysime, kad ir pastarojo meto tyrinėjimai mūsų išvadas patvirtina. Tačiau pirmiau pažvelkime į miestų civilizacijos istoriją, suformuotą tvirtos ribos tarp turgų ir nuotolinės prekybos viduramžių miestuose.

Ši riba buvo viduramžių miestų centrų institucijos esmė.[20] Miestas buvo biurgerių organizacija. Tik jie naudojosi piliečių teisėmis, ir visa sistema buvo grindžiama skirtumu tarp biurgerių ir ne biurgerių. Nei valstiečiai, nei pirkliai iš kitų miestų nebuvo biurgeriai. Miestų karinė ir politinė įtaka biurgeriams leido nustatyti prekybinių ryšių sąlygas su apylinkių valstiečiais, tačiau tokios valdžios jie neturėjo užsienio pirklių atžvilgiu. Taigi biurgerių padėtis vietinės ir nuotolinės prekybos atžvilgiu buvo visiškai skirtinga.

Įstatymuose buvo reikalaujama, kad sandoriai, susiję su maisto produktais, būtų vieši, ir buvo draudžiama naudotis tarpininkų paslaugomis. Tokiomis priemonėmis buvo bandoma kontroliuoti prekybą ir kovoti su aukštomis kainomis. Tačiau tokios taisyklės galiojo tik prekybai tarp miesto ir jo apylinkių. Nuotolinės prekybos padėtis buvo visiškai kitokia. Prieskonius, sūdytą žuvį, vyną reikėjo atvežti iš tolimų kraštų, o tokia prekyba buvo užsienio pirklių sritis, kurioje galiojo kapitalistiniai didmeninės prekybos metodai. Tokia prekyba buvo nepavaldi vietinėms taisyklėms, todėl visa, ką galima buvo padaryti, tai neleisti jai vykti vietinėse rinkose. Tokio tikslo buvo siekiama visiškai uždraudžiant užsienio pirkliams užsiimti mažmenine prekyba. Didėjant kapitalistinės didmeninės prekybos apimtims, vis griežčiau buvo draudžiama prekyba importinėmis prekėmis vietos turguose.

Pramoninių prekių atžvilgiu takoskyra tarp vietinės ir nuotolinės prekybos buvo dar gilesnė, kadangi čia buvo įtraukta visa gamybos eksportui sistema. Priežastis glūdėjo pačioje amatininkų gildijų, kurioje ir vyko gamyba eksportui, prigimtyje. Vietos rinkoje gamybą reguliavo gamintojų poreikiai – ją ribojo atlygis. Suprantama, šis principas netiko eksportui, nes čia gamintojų interesai neribojo gamybos apimčių. Taigi vietinė prekyba buvo griežtai reguliuojama, o gamybą eksportui tik formaliai kontroliavo amatininkų korporacijos. To amžiaus vyraujančios gamybos eksportui – rūbų pramonės – pagrindas buvo atlyginimas už darbą.

Vis griežtesnis vietinės ir eksporto prekybos atskyrimas buvo miestų reakcija į mobilaus kapitalo keliamą miestų institucijų dezintegracijos grėsmę. Tipiškas viduramžių miestas nebandė išvengti šio pavojaus ir nutiesti tilto tarp kontroliuojamos vietinės rinkos ir ne-

[20] Mes remiamės žinomais H. Pirenne'o darbais.

kontroliuojamos nuotolinės prekybos įgeidžių; priešingai, tiesiog dar griežčiau taikė atribojimo ir apsaugos politiką, kuri buvo jų egzistavimo loginis pagrindas.

Praktiškai tai reiškė, kad visais įmanomais būdais miestai trukdė kurtis tokioms nacionalinėms ir vidaus rinkoms, kokių reikalavo kapitalistinis prekybininkas didmenininkas. Stengdamiesi išlaikyti nekonkurencinę vietos prekybą ir lygiai tokią pat nekonkurencinę nuotolinę prekybą tarp miestų, biurgeriai visomis įmanomomis priemonėmis kovojo prieš kaimo įtraukimą į prekybą ir prieš nediskriminacinę prekybą tarp miesto ir kaimo. Būtent dėl to teritorinė valstybė tapo rinkos „nacionalizacijos" instrumentu ir vidaus prekybos kūrėja.

Sąmoningi valstybės žingsniai penkioliktajame ir šešioliktajame amžiuje merkantilinę sistemą tiesiog įbruko griežtai proteguojamiems miestams ir kunigaikštystėms. Merkantilizmas sugriovė atgyvenusį vietinės ir tarpmunicipalinės prekybos partikuliarizmą, sulaužė barjerus, skiriančius šias dvi nekonkurencinės prekybos formas ir atvėrė kelią nacionalinei rinkai, kuri vis labiau nepaisė ribų tarp miesto ir kaimo bei tarp įvairių kaimų ir provincijų.

Merkantilinė sistema buvo atsakymas į įvairius iššūkius. Politiniu požiūriu centralizuota valstybė buvo naujas darinys, kurio atsiradimą paskatino ir Komercinė revoliucija, kuri traukos centrą perkėlė nuo Viduržemio jūros prie Atlanto ir taip didesniąsias atsilikusias žemdirbių tautas privertė rengtis komercijai. Užsienio politikoje buvo atėjęs laikas kurtis suverenioms valstybėms, taigi merkantilinis valstybės valdymas reiškė ir tai, kad visos valstybės teritorijos ištekliai turi būti išdėstyti taip, kad tarnautų valstybės užsienio politikos interesams. Vidaus politikoje feodalinio ir municipalinio partikuliarizmo suskaldytų valstybių suvienijimas buvo šio siekio šalutinis produktas. Ekonominiu požiūriu suvienijimo instrumentas buvo kapitalas, t.y. privatūs ištekliai pinigų forma, ir būtent todėl nepaprastai tinkami komercijos plėtrai. Galiausiai administraciniai metodai, kurie yra centrinės valdžios ekonominės politikos pagrindas, buvo perkelti iš tradicinės municipalinės sistemos į didesnę – valstybės – teritoriją. Prancūzijoje, kur amatininkų gildijos darėsi valstybės institucijomis, gildijų sistema buvo tiesiog perkelta į visą šalies teritoriją. Anglijoje, kur aptvertų miestų irimas nepataisomai susilpnino visą sistemą, kaimo vietovės buvo industrializuotos be gildijų

vadovavimo, o komercija abiejose šalyse išplito po visą valstybių teritoriją ir tapo pagrindine ekonominės veiklos forma. Būtent čia glūdi merkantilizmo vidaus prekybos politikos šaknys.

Valstybės intervencija, kuri išlaisvino privilegijuotuose miestuose įkalintą prekybą, turėjo įveikti du glaudžiai susijusius pavojus, su kuriais sėkmingai susitvarkė miestai – tai monopoliją ir konkurenciją. Konkurencija neišvengiamai atves į monopoliją – ši tiesa buvo puikiai suvokta, tačiau monopolijos buvo baiminamasi labiau negu vėlesniais laikais, kadangi ji buvo susijusi su būtiniausiais gyvenimo dalykais ir todėl lengvai virstanti pavojumi. Visiškas ekonominio gyvenimo reguliavimas, tik šį kartą nacionaliniu, o ne vien municipaliniu lygiu, buvo išeitis. Šiuolaikiniam protui gali atrodyti, kad trumparegiškai buvo neleidžiama atsirasti konkurencijai, tačiau iš tiesų tai buvo rinkų funkcionavimo esamomis sąlygomis apsauga. Bet koks laikinas pirkėjų ir pardavėjų įsikišimas į rinką suardytų pusiausvyrą ir nuviltų nuolatinius pirkėjus bei pardavėjus, o rezultatas būtų tas, kad rinkos liautųsi funkcionuoti. Ankstesni tiekėjai liautųsi tiekę savo prekes, kadangi nebūtų įsitikinę, ar jų prekės bus parduotos už tinkamą kainą, o be pakankamo tiekimo rinka taptų monopolistų grobiu. Tie patys pavojai, nors ir mažesniu mastu, tykojo ir paklausos, kurios spartus sumažėjimas galėtų virsti paklausos monopolija. Su kiekvienu žingsniu, kurio ėmėsi valstybė, kad išstumtų iš rinkų partikuliaristinius apribojimus, papildomus mokesčius ir draudimus, ji kėlė pavojų organizuotai gamybos ir paskirstymo sistemai, kuriai dabar grasino nereguliuojama konkurencija bei įsibrovėlis, kuris „susižėrė“ rinką, tačiau nepasiūlė jokių pastovumo garantijų. Įvyko taip, kad, nors naujosios nacionalinės rinkos neišvengiamai buvo konkurencinės tam tikru mastu, vyravo tradicinis reguliavimas, o ne naujasis konkurencijos elementas.[21] Savarankiškas valstiečio, dirbančio, kad apsirūpintų, ūkis ir toliau buvo ekonominės sistemos pagrindas, o ta sistema formuojant vidaus rinkas buvo integruojama į didelius nacionalinius darinius. Nacionalinė rinka funkcionavo greta, o kartais ir susiliedama su vietinėmis bei užsienio rinkomis. Žemės ūkį dabar papildė vidaus

[21] Montesquieu, *L'Esprit des lois*, 1748. "The English constrain the merchant, but it is in favor of commerce". (Anglai varžo pirklį, tačiau pritaria komercijai.)

komercija – gana izoliuotų rinkų sistema, kuri visiškai derėjo su šeimyniniu ūkiu, tebevyraujančiu kaimuose.

Tuo užbaigsime rinkų istorijos apžvalgą iki Pramonės revoliucijos laikų. Per kitą savo istorijos etapą žmonija, kaip žinome, bandė įsteigti didžiulę susireguliuojančią rinką. Merkantilizme, šioje išskirtinėje vakarietiškos nacionalinės valstybės politikoje, niekas nepranašavo tokios įvykių raidos. Prekybos „išlaisvinimas", ką padarė merkantilizmas, tiesiog išvadavo prekybą nuo partikuliarizmo, tačiau kartu išplėtė ir reguliavimo apimtį. Ekonominė sistema susiliejo su bendrais socialiniais santykiais, rinka tebuvo papildomas institucinio darinio, daugiau nei kada nors anksčiau socialinės valdžios kontroliuojamo ir reguliuojamo, bruožas.

6 skyrius

SUSIREGULIUOJANTI RINKA IR TARIAMOS PREKĖS: DARBAS, ŽEMĖ IR PINIGAI

Ši paviršutiniška ekonominių sistemų ir rinkų apžvalga rodo, kad iki pat mūsų dienų rinkos buvo tik ekonominio gyvenimo papildymas. Paprastai ekonominę sistemą buvo absorbavusi socialinė sistema, ir kad ir koks elgsenos principas vyravo ekonomikoje, rinkos modelis su juo visiškai derėjo. Barterio, arba mainų, principas, kuriuo buvo grindžiamas šis modelis, neturėjo tendencijos plisti kitų sąskaita. Ten, kur rinkos buvo labai išplėtotos, kaip merkantilizmo sistemos sąlygomis, jos klestėjo kontroliuojamos centralizuotos administracijos, kuri globojo autarkiją tiek valstiečių ūkiuose, tiek valstybės gyvenime. Tiesą sakant, rinkos ir reguliavimas augo kartu. Susireguliuojanti rinka buvo nežinomas dalykas, tad susireguliavimo idėjos atsiradimas buvo visiškai priešinga plėtojimosi kryptis. Būtent atsižvelgiant į šiuos faktus neįmanoma visiškai suprasti rinkos ekonomiką grindžiančių prielaidų.

Rinkos ekonomika yra ekonominė sistema, kurią kontroliuoja, reguliuoja ir valdo tik rinkos. Prekių gamybos ir paskirstymo tvarka glūdi šiame susireguliuojančiame mechanizme. Tokio tipo ekonomika grindžiama prielaida, jog žmonės elgiasi taip, kad gautų kuo daugiau materialinės naudos. Pagal šią prielaidą teigiama, kad esama rinkos, kurioje prekių (ir paslaugų) pasiūla už tam tikrą kainą bus lygi paklausai už tą kainą. Be to, daroma prielaida apie pinigus, kurie jų savininkų rankose funkcionuoja kaip perkamoji galia. Tokiu atveju gamybą kontroliuoja kainos, kadangi nuo jų priklauso gamy-

bai vadovaujančiųjų pelnas; prekių paskirstymas taip pat priklauso nuo kainų, kadangi kainos formuoja pajamas, ir būtent su šių pajamų pagalba prekės gaminamos ir paskirstomos visuomenės nariams. Pagal šias prielaidas gamybos ir paskirstymo tvarką gali užtikrinti tik kainos.

Susireguliavimas reiškia, kad visi gaminiai skirti parduoti rinkoje, o visos pajamos gaunamos juos pardavus. Visi gamybos elementai, o ne vien prekės (į jas visuomet įtraukiamos paslaugos) turi savo rinką – ir darbas, žemė bei pinigai, ir nuoma bei palūkanos. Patys terminai pasako, kad kainos formuoja pajamas: palūkanos yra naudojimosi pinigais kaina ir sudaro pajamas tų, kurie gali tiekti pinigus, nuoma yra kaina už naudojimąsi žeme ir sudaro pajamas tų, kurie teikia žemę, darbo užmokestis yra kaina už naudojimąsi darbo jėga ir sudaro pajamas tų, kurie ją parduoda; prekių kainos papildo pajamas tų, kurie parduoda savo verslininkiškas paslaugas, o pajamos, vadinamos pelnu, yra skirtumas tarp dviejų kainų: pagamintų prekių kainos ir išlaidų joms pagaminti, t.y. prekių, reikalingų joms pagaminti, kainos. Įvykdžius šias sąlygas, visos pajamos gaunamos iš pardavimų rinkoje, ir pajamų kaip tik pakaks nupirkti visoms pagamintoms prekėms.

Kita prielaidų grupė susijusi su valstybe ir jos politika. Negalima leisti, kad kas nors trukdytų atsirasti rinkoms, o visos pajamos būtų gaunamos tik iš pardavimo. Negalima leisti kištis į kainų prisitaikymą prie kintančios rinkos sąlygų – nesvarbu, ar tai prekių, darbo jėgos, žemės, ar pinigų kainos. Taigi rinkos turi būti ne tik visiems pramonės elementams[22], bet negalima palaikyti ir jokios priemonės ar politikos, kuri darytų poveikį rinkai. Nei kainos, nei tiekimo ar paklausos negalima nustatyti arba reguliuoti, priimtinos tik tokios priemonės ir politika, kurios padeda užtikrinti rinkos susireguliavimą ir sukuria sąlygas, kurios rinką padaro vienintele organizuojančia jėga ekonominėje sferoje.

Kad gerai suprastume, ką tai reiškia, grįžkime į merkantilinę sistemą ir nacionalines rinkas, kurioms išplisti ji padėjo. Feodalizmo ir gildijų sistemos sąlygomis žemė ir darbas buvo pačios socialinės

[22] Henderson H. D. *Supply and Demand*, 1922. The practice of market is twofold: the apportionment of factors between different uses, and the organizing of the forces influencing aggregate supplies of factors.

sandaros dalis (pinigai dar nebuvo tapę pagrindiniu pramonės elementu). Žemė, pagrindinis feodalinės santvarkos elementas, sudarė karinės, teismų bei administracinės sistemos pagrindą, o jos statusą bei funkcijas nustatė teisinės ir paprotinės taisyklės. Ar turtas buvo perleidžiamas, ar ne, o jei taip, tai kam ir su kokiais apribojimais, kokios buvo turto nuosavybės teisės, kaip galima buvo naudotis tam tikromis žemės rūšimis – visi šie klausimai buvo išstumti iš pirkimo ir pardavimo sistemos, jiems galiojo visai kitos institucinės taisyklės.

Tai tiko ir darbui. Gildijų, kaip ir bet kurios kitos ekonominės ankstesniųjų laikų sistemos sąlygomis, pačioje visuomenės struktūroje glūdėjo gamybinės veiklos motyvai ir aplinkybės. Šeimininko, keliautojo ar mokinio tarpusavio santykius, profesines sąlygas, mokinių skaičių bei darbininkų atlyginimus reguliavo papročiai ir gildijos bei miesto taisyklės. Merkantilinė sistema tiesiog suvienijo tas sąlygas į statutus, kaip Anglijoje, arba gildijų „nacionalizavimą" – Prancūzijoje. Feodalinis žemės statusas buvo panaikintas tiek, kiek jis buvo susijęs su provincijų privilegijomis, tačiau kitais atžvilgiais žemė išliko *extra commercium* ir Anglijoje, ir Prancūzijoje. Iki pat 1789 m. Didžiosios revoliucijos Prancūzijoje nekilnojamasis turtas buvo socialinių privilegijų šaltinis ir netgi po to Anglijos *bendroji teisė* (*Common Law*) dėl žemės liko iš esmės viduramžiška. Merkantilizmas su visu savo polinkiu į komercializaciją niekada nesitaikė į apsaugos priemones, kurios gynė šiuos du pagrindinius gamybos elementus – darbą ir žemę – kad jie netaptų komercijos objektais. Anglijoje darbo įstatymų „nacionalizacija" *Amatininkų statute* (*Statute of Artificers*; 1563) bei *Varguomenės įstatyme* (*Poor law*; 1601) pašalino darbą iš pavojingos zonos, o prieš aptvėrimus nukreipta Tudorų ir ankstyvųjų Stuartų politika buvo vienas nuoseklus protestas prieš nuosavos žemės naudojimą pasipelnymo tikslais.

Nors merkantilizmas pabrėžtinai tvirtino, kad būtent komercializacija yra nacionalinė politika, jo požiūris į rinkas buvo visiškai priešingas rinkos ekonomikai, ir tai geriausiai įrodo plataus masto valstybės kišimasis į pramonę. Šiuo požiūriu nebuvo didelio skirtumo tarp merkantilistų ir feodalų, tarp karūnuotų planuotojų ir asmeninio suinteresuotumo, tarp centralizuotų biurokratų ir konservatyviųjų partikuliaristų. Jie nesutarė tik dėl reguliavimo metodų: gildijos, miestai ir provincijos pritarė papročiams ir tradicijoms, o naujoji valsty-

bės valdžia rėmė statutą ir valdymą. Tačiau visi jie vienodai priešinosi žemės ir darbo jėgos komercializacijos idėjai – būtinai rinkos ekonomikos sąlygai. Amatininkų gildijos ir feodalinės privilegijos Prancūzijoje buvo panaikintos aštuonioliktojo amžiaus dešimtojo dešimtmečio pradžioje, Anglijoje *Amatininkų statutas* (*Statute of Artificers*) buvo pakeistas tik 1813–1814 metais, Elžbietos laikų *Varguomenės įstatymas* buvo panaikintas 1834 metais. Iki paskutinio aštuonioliktojo amžiaus dešimtmečio pabaigos abiejose šalyse apie laisvą darbo rinką nebuvo net kalbama, o susireguliuojančio ekonominio gyvenimo idėja dar buvo už to amžiaus horizonto. Merkantilistui rūpėjo per prekybą ir komerciją didinti šalies išteklius, o visiškas užimtumas ir tradicinė žemės bei darbo sistema jiems atrodė savaime suprantami dalykai. Šiuo požiūriu jis buvo visiškai nutolęs nuo moderniųjų koncepcijų, kaip ir politikos srityje, kur jo tikėjimo absoliučia apsišvietusio despoto valdžia neatmiešė jokia užuomina apie demokratiją. Tuo metu, kai perėjimas prie demokratinės sistemos ir atstovaujamosios politikos visiškai pakeitė amžiaus istorijos kryptį, reguliuojamųjų rinkų pakeitimas susireguliuojančiomis aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje buvo visiška visuomenės struktūros transformacija.

Susireguliuojančiai rinkai reikia ne mažiau kaip institucinio visuomenės padalijimo į ekonominę ir politinę sferas. Iš esmės tokia dichotomija visuomenės požiūriu tėra jau egzistuojančių susireguliuojančių rinkų performulavimas. Galima būtų tvirtinti, kad tos dvi sferos yra atskiros visose visų laikų visuomenėse. Tačiau tokia išvada būtų klaidinga. Tiesa, jokia visuomenė negali egzistuoti be kokios nors sistemos, užtikrinančios prekių gamybos ir paskirstymo tvarką. Tačiau tai nereiškia, kad egzistuoja atskiros ekonominės institucijos – ekonominė tvarka tėra socialinės tvarkos, kurioje ji egzistuoja, funkcija. Kaip parodėme, atskiros ekonominės sistemos visuomenėje nebuvo nei gimininės bendruomenės, nei feodalinės ar merkantilinės visuomenės sąlygomis. Devynioliktojo amžiaus visuomenė, kurioje ekonominė veikla buvo izoliuota ir jai priskirtas ekonominis motyvas, iš esmės buvo vienintelis nukrypimas.

Toks institucinis modelis negalėtų egzistuoti, jeigu visuomenė kaip nors nepaklustų jo reikalavimams. Rinkos ekonomika gali egzistuoti tik rinkos visuomenėje. Galime nurodyti ir šio teiginio priežastis. Rinkos ekonomikoje turi būti visi pramonės elementai, tarp jų

darbas, žemė ir pinigai. (Pastarieji rinkos ekonomikoje yra ir esminis pramoninio gyvenimo elementas, o jų įtraukimas į rinkos mechanizmą sukelia, kaip pamatysim, plačios apimties institucinių padarinių). Tačiau žemė ir darbas yra ne kas kita kaip patys žmonės, iš kurių sudaryta bet kuri visuomenė, ir aplinka, kurioje ji egzistuoja. Įtraukti juos į rinkos mechanizmą, vadinasi, visuomenės esmę priversti paklusti rinkos dėsniams.

Dabar jau galime konkrečiau nustatyti institucinį rinkos ekonomikos pobūdį ir jo atnešamas negeroves visuomenei. Pirmiausia apibūdinsime metodus, kurie rinkos mechanizmui leidžia kontroliuoti tikruosius pramoninio gyvenimo elementus ir jiems vadovauti; toliau bandysime nustatyti tokio mechanizmo poveikį visuomenei, kuri patiria jo veiklą.

Būtent prekės sąvoka rinkos mechanizmą sieja su įvairiais pramoninio gyvenimo elementais. Čia prekes empiriškai apibūdiname kaip objektus, kurie gaminami pardavimui rinkoje; rinkomis empiriškai vadinami patys kontraktai tarp pardavėjų ir pirkėjų. Taigi manoma, kad kiekvienas pramonės elementas gaminamas pardavimui, kadangi tik tuomet jis paklūsta pasiūlos ir paklausos mechanizmui, sąveikaujančiam su kaina. Praktiškai tai reiškia, kad kiekvienas rinkos elementas turi turėti rinką, kad tose rinkose tie elementai įtraukiami į pasiūlos ir paklausos grupę, kad kiekvienas elementas turi kainą, kuri sąveikauja su paklausa ir pasiūla. Tos rinkos – jų yra daugybė – tarpusavyje sąveikauja ir sudaro Vieną didelę rinką.[23]

Esminis dalykas štai koks: darbas, žemė ir pinigai yra pagrindiniai pramonės elementai, jie turi būti organizuoti į rinkas ir faktiškai tos rinkos sudaro pagrindinę ekonominės sistemos dalį. Tačiau darbas, žemė ir pinigai yra *ne prekės* ir jų atžvilgiu postulatas, kad visa, kas parduodama ir perkama, buvo pagaminta pardavimui, yra visiškai neteisingas. Kitaip tariant, pagal empirinį prekės apibrėžimą jie nėra prekės. Darbas tėra kitas žmogaus veiklos, kuri ir taip vyksta gyvenime, pavadinimas, jis atliekamas ne pardavimui, o visai kitiems tikslams, tos veiklos negalima atriboti nuo gyvenimo, saugoti ar

---

[23] Hawtrey G.R., op. cit. Hawtrey jų funkciją suvokia taip: „Reliatyvią visų prekių vertę padaryti abipusiai nuoseklia."

mobilizuoti. Žemė tėra kitaip vadinama gamta, kuri nėra žmogaus pagaminta, o pinigai tėra perkamosios galios ženklas, paprastai jie negaminami, tačiau egzistuoja per bankininkystės ir valstybės finansų mechanizmus. Darbo, žemės ir pinigų, kaip prekių, apibūdinimas yra visiškai dirbtinis.

Tačiau būtent su šio dirbtinumo pagalba organizuojamos darbo, žemės ir pinigų rinkos[24], jie tikrai rinkoje perkami ir parduodami, jų paklausa ir pasiūla yra realūs dydžiai; ir bet kokios priemonės ar politika, kurie trukdytų tokioms rinkoms formuotis, *ipso facto* keltų grėsmę sistemos savireguliacijai.

Tariamoji prekė yra esminis organizuojantis visos visuomenės principas, įvairiausiais būdais darantis įtaką beveik visoms jos institucijoms, tai yra tas principas, pagal kurį negalima leisti jokio darinio ar elgesio, kuris trukdytų funkcionuoti rinkos mechanizmui su tariamomis prekėmis.

Darbui, žemei ir pinigams toks postulatas netinka. Jeigu būtų leista, kad rinkos mechanizmas vienintelis valdytų žmonių likimus ir jų aplinką, netgi tai, kokios ir kiek jie turi perkamosios galios, tai galiausiai sukeltų visuomenės suirimą. Kaip prekė, „darbo jėga“ negali būti švaistoma, naudojama neįžvelgiant skirtumo, netgi paliekama nenaudojama, neveikiant ir to žmogaus, kuris turi būtent tą prekę. Naudodama žmogaus darbo jėgą, sistema kartu naudoja ir visą fizinę, psichologinę bei moralinę esybę – „žmogų“, kuris pritvirtintas prie tos etiketės. Netekę apsauginės kultūrinių institucijų uždangos, žmonės žus nuo tokio socialinio apsinuoginimo, jie mirs kaip aštraus socialinio pairimo aukos nuo ydų, perversijų, nusikaltimų ir bado. Gamta sugrįš prie savo pirmapradžių elementų, gyvenvietės ir kaimai ištuštės, upės bus užterštos, kariniam saugumui kils pavojus, o galia gaminti maisto produktus ir gauti žaliavų – sunaikinta. Galiausiai rinkos valdžia perkamajai galiai periodiškai likviduos verslo įmones, kadangi pinigų trūkumas ir perteklius bus tokie pragaištingi verslui, kaip potvyniai ir sausros primityviojoje visuomenėje. Be abejonės, darbas, žemė ir pinigai yra esminiai rinkos ekonomikos dalykai. Tačiau jokia visuomenė net trumpai negalėtų atsilaikyti prieš tokį šiurkščios

---

[24] Marxo teiginys apie fetišistinį prekių vertės pobūdį susijęs su tikrųjų prekių mainų verte ir neturi nieko bendro su tekste minimomis fiktyviomis prekėmis.

fikcijos poveikį, jeigu jos žmogiškoji ir gamtinė esmė bei verslo sistema nebūtų apsaugota nuo tų šėtono girnų.

Išskirtinis rinkos ekonomikos dirbtinumas glūdi fakte, kad pats gamybos procesas čia organizuotas kaip pirkimas ir pardavimas.[25] Komercinėje visuomenėje neįmanoma kitaip organizuoti gamybos rinkai. Vėlyvaisiais viduramžiais gamybą rinkai organizavo turtingi biurgeriai, ji vyko jų gyvenamuosiuose miestuose jiems tiesiogiai prižiūrint. Vėliau, jau merkantilinės visuomenės laikais, gamybą organizavo pirkliai, ir gamyba tuomet vyko ne vien miestuose. Tai buvo „išnešimo“ (*putting out*) amžius, kai vietos pramonę žaliavomis aprūpindavo pirkliai kapitalistai, kurie gamybos procesą kontroliavo kaip grynai komercinę įstaigą. Būtent tuo metu pramoninė gamyba organizuoti ir vadovauti buvo atiduota pirkliams. Jie pažino rinkas, žinojo paklausos kokybę ir apimtį, jie galėjo laiduoti už tiekiamas medžiagas, kurias, beje, sudarė vilna, dažai iš mėlžolės, kartais staklės ar audimo rėmai, kurie buvo naudojami namudinėje gamyboje. Jei tiekimas nutrūkdavo, labiausiai nukentėdavo namudininkas, kadangi kurį laiką neturėdavo darbo, o kadangi nebuvo jokios brangios įmonės, pirklys nerizikavo, kad teks atsakyti už gamybą. Ištisus šimtmečius ši sistema stiprėjo ir plėtėsi, kol tokiose šalyse kaip Anglija vilnos pramonė, nacionalinis pagrindinis produktas, aprėpė visus šalies sektorius, kur gamybą organizavo drabužininkai. Tai jie, perkantys ir parduodantys, buvo tiekėjai gamybos požiūriu – jokio kito motyvo nereikėjo. Prekių gamybai nereikėjo savitarpio pagalbos abipusiškumo, nereikėjo namo savininko rūpesčio dėl tų, kurie atiduoti jo globai, nereikėjo amatininko pasididžiavimo savo dirbiniais, nereikėjo pasitenkinimo dėl viešo pagyrimo – nereikėjo nieko, tik paprasčiausio naudos motyvo, tokio pažįstamo tam, kieno profesija yra pirkti ir parduoti. Iki pat aštuonioliktojo šimtmečio pabaigos pramoninė gamyba Vakarų Europoje tebuvo komercijos papildymas.

Kol mašina buvo nebrangi ir neįmantri priemonė, padėtis nesikeitė. Tai, kad namudininkas per tą patį laiką gebėjo pagaminti daugiau, galėjo paskatinti jį naudoti mašinas, kad padidintų savo uždarbį, tačiau tai nekeitė pačios gamybos organizavimo principo. Nuo to, ar pigios

---

[25] Cunningham W., "Economic Change," Cambridge Modern History, Vol. I.

mašinos buvo namudininko, ar pirklio, šiek tiek priklausė jų socialinė padėtis, ir, be abejonės, darbininko uždarbis, kuris buvo didesnis, jeigu darbo priemones turėjo darbininkas, tačiau tai nevertė pirklio tapti pramonės kapitalistu ar apsiriboti pinigų skolinimu tokiems asmenims. Prekių atsargos retai išsekdavo, sunkumų kildavo tik su žaliavų tiekimu, kuris kartais neišvengiamai nutrūkdavo. Tačiau tokiais atvejais pirklio, kuriam priklausė mašinos, nuostoliai nebuvo dideli. Ne mašinos apskritai atsiradimas, o tobulesnės ir todėl specialios mašinos ir gamyklos išradimas visiškai pakeitė pirklio ir gamybos santykius. Nors naująją gamybos sistemą įdiegė pirklys – šis faktas nulėmė visą transformacijos eigą – sudėtingesnės mašinos ir gamyklos davė pradžią fabrikų sistemai ir buvo esminis žingsnis, reliatyvios svarbos svorį nuo komercijos perkėlęs į pramonę. Pramoninė gamyba liovėsi būti komercijos, kurią organizavo pirklys kaip pirkimą ir pardavimą, papildiniu. Ji tapo ilgalaike investicija su atitinkama rizika. Pakankamai neužtikrinus gamybos tęstinumo, rizika taptų nepakeliama.

Kuo sudėtingesnė darėsi pramoninė gamyba, tuo daugiau atsirado gamybos elementų, kurių tiekimą reikėjo garantuoti. Trys buvo ypač svarbūs: darbas, žemė ir pinigai. Komercinėje visuomenėje jų tiekimą galima buvo organizuoti tik vienu būdu: jų turi būti galima nusipirkti. Tai yra, jie turi būti organizuoti taip, kad galima būtų parduoti rinkoje: kitaip tariant, jie turi būti prekės. Rinkos išplėtimas į pramonės elementus – darbą, žemę ir pinigus – buvo neišvengiama fabrikų sistemos įdiegimo į komercinę visuomenę padarinys.

Tai atitiko rinkos sistemos poreikį. Žinome, kad pelną tokioje sistemoje galima užtikrinti tik tokiu atveju, jeigu susireguliavimą gina tarpusavyje priklausomos konkuruojančios rinkos. Kadangi fabrikų sistemos plėtra vyko kaip pirkimo ir pardavimo sistemos dalis, darbas, žemė ir pinigai turėjo būti paversti prekėmis, kad toliau vyktų gamyba. Žinoma, iš tikrųjų buvo neįmanoma paversti jų prekėmis, kadangi jie nebuvo skirti pardavinėti rinkoje. Tačiau tariamybė, kad jos yra būtent tokios, tapo visuomenės organizuojančiu principu. Vienas iš trijų išsiskiria: darbas yra techninis terminas žmonėms, kurie yra darbuotojai, bet ne darbdaviai, pavadinti, vadinasi, darbo organizavimas kinta kartu su rinkos sistemos organizavimu. Kadangi darbo organizavimas tėra kitas žodis paprasto žmogaus gyvenimo būdui pavadinti, vadinasi, rinkos sistemos plėtrą lydės pačios visuomenės

organizacijos kaita. Kitaip tariant, žmonių visuomenei buvo lemta tapti ekonominės sistemos priedu.

Prisiminkime paralelę tarp aptvėrimų padarinių Anglijos istorijoje ir socialinės katastrofos, kuri įvyko po Pramonės revoliucijos. Sakėme, kad patobulinimai paprastai atsiranda po socialinės suirutės. Jeigu suirutė pernelyg didelė, bendruomenė šiame procese pralaimi. Tudorai ir ankstyvieji Stuartai apsaugojo Angliją nuo Ispanijos likimo, nes reguliavo kaitos eigą taip, kad jos našta taptų pakeliama, o padariniai būtų ne tokie niokojantys. Tačiau paprastų Anglijos žmonių niekas neišgelbėjo nuo Pramonės revoliucijos padarinių. Žmonių protus užvaldė aklas tikėjimas spontaniška pažanga, ir netgi labiausiai apsišvietusieji su sektantišku fanatizmu kovojo už nevaldomą ir nereguliuojamą visuomenės kaitą. Ir jeigu ne apsauginiai priešpriešiniai veiksmai, kurie pristabdė šį susinaikinantį mechanizmą, žmonių visuomenė galėjo būti visai sunaikinta.

Devynioliktojo amžiaus socialinė istorija buvo šio dvigubo judėjimo rezultatas: rinkos sistemos išplitimą iki tikrųjų prekių lydėjo jos apribojimas fiktyviųjų atžvilgiu. Viena vertus, rinkos plėtojosi visame Žemės rutulyje, o prekių kiekis įgavo neįtikėtinų mastų, tačiau, antra vertus, veiklos būdai ir politika buvo integruoti į galingas institucijas, sukurtas rinkų veiklai tikrinti, kiek ji susijusi su darbu, žeme ir pinigais. Pasaulinės prekių, kapitalo ir valiutų rinkos organizavimas apie aukso standarto ašį leido įsibėgėti rinkų mechanizmui, atsirado giliai įsišaknijęs judėjimas, nukreiptas prieš pražūtingus rinkos kontroliuojamos ekonomikos padarinius. Visuomenė gynėsi nuo neišvengiamų susireguliuojančių rinkų sistemos blogybių – ir tai buvo vienas ryškiausių amžiaus istorijos bruožų.

7 skyrius

SPYNHEMLENDAS, 1795

Aštuonioliktojo amžiaus visuomenė nesąmoningai priešinosi visiems bandymams padaryti ją rinkos priedu. Neįsivaizduojama buvo jokia rinkos ekonomika, kurioje nebūtų rinkos darbo jėgai, tačiau norint įkurti tokią rinką, o ypač kaimiškoje Anglijos civilizacijoje, reikėjo visiškai suardyti tradicinį visuomenės audinį. Pačiu aktyviausiu Pramonės revoliucijos periodu – nuo 1795 iki 1834 metų – Anglijoje sukurti darbo jėgos rinką trukdė Spynhemlendo įstatymas.

Darbo jėgos rinka buvo paskutinė iš rinkų, kurią dar reikėjo sukurti naujojoje pramoninėje sistemoje, ir tas paskutinis žingsnis buvo žengtas tik tada, kai pradėjo veikti rinkos ekonomika ir kai darbo jėgos rinkos nebuvimas eiliniams žmonėms atnešė daugiau blogybių negu būtų atnešęs jos įsteigimas. Galų gale laisva darbo jėgos rinka, nepaisant nežmoniškų jos kūrimo metodų, visiems buvo naudingesnė finansiškai.

Tačiau tik dabar išryškėjo didžiausios problemos. Ekonominiai laisvos darbo jėgos rinkos pranašumai negalėjo atsverti visų jos atneštų socialinių blogybių. Reikėjo naujų taisyklių, kurios apsaugotų darbo jėgą, tik šį kartą nuo paties veikiančio rinkos mechanizmo. Nors naujos apsauginės institucijos, tokios kaip profesinės sąjungos ir fabrikų įstatymai, buvo kiek įmanoma pritaikytos prie naujų ekonominio mechanizmo reikalavimų, tačiau jie vis tiek trukdė savireguliacijai ir galiausiai sugriovė pačią sistemą.

Plačiąja prasme šioje istorijoje Spynhemlendo įstatymas užėmė strateginę poziciją.

Anglijoje ir žemė, ir pinigai buvo mobilizuoti anksčiau negu darbas. Pastarojo rinkai susiformuoti trukdė griežti teisiniai jo mobilumo

apribojimai, kadangi darbininkas praktiškai buvo pririštas prie savo parapijos. 1662 m. Sėslumo įstatymas *(Act of Settlement)*, kuriuo buvo nustatytos parapijų baudžiavos taisyklės, tik 1795 m. buvo sušvelnintas. Šis žingsnis būtų galėjęs leisti steigtis nacionalinei darbo jėgos rinkai, jeigu tais pačiais metais nebūtų įgyvendintas Spynhemlendo įstatymas, arba „pašalpų sistema". Šio įstatymo idėja buvo priešinga – būtent, jis sutvirtino paternalistinių darbo organizacijų, paveldėtų iš Tudorų ir Stuartų laikų, sistemą. Berkšyro teisėjai, 1795 m. gegužės 6 d. susirinkę Pelikano užeigoje Spynhemlende netoli Niuberio, didelio skurdo laikais nusprendė, kad subsidijos atlyginimų priedų forma turi būti mokamos pagal skalę, nustatytą pagal duonos kainą, *nepriklausomai nuo uždarbio*. Garsiojoje teisėjų rekomendacijoje buvo sakoma: „Jeigu nustatytos kokybės duonos kepalas kainuoja 1 šilingą, tuomet kiekvienas neturtingas darbštus žmogus kas savaitę pragyvenimui turi turėti 3 šilingus, uždirbtus savo paties ar šeimos darbu, arba *pašalpą pagal vargšų išlaikymo normą*, o savo žmonos ir kitų asmenų išlaikymui po 1 šilingą 6 pensus; jeigu kepalas duonos kainuoja 1 šilingą ir šešis pensus – 4 šilingus ir dar $^1/_{16}$; už kiekvieną pensą virš 1 šilingo duonos kainos jis turi gauti 3 pensus sau ir 1 pensą kitiems." Skaičiai atskirose grafystėse šiek tiek skyrėsi, tačiau daugeliu atvejų buvo priimta *Spynhemlendo skalė*. Tai buvo sugalvota kaip neatidėliotina pagalba ir neoficialiai buvo įdiegta. Nors žmonių vadinama įstatymu, *skalė niekada nebuvo įteisinta*. Tačiau netrukus ji tapo Žemės teise beveik visose kaimo vietovėse, o vėliau netgi ir pramoniniuose rajonuose. Tiesą sakant, ji įteisino ne mažesnę socialinę ir ekonominę naujovę, kaip „teisę gyventi", ir iki panaikinimo 1834 metais veiksmingai trukdė atsirasti konkurencinei darbo jėgos rinkai. Prieš dvejus metus, t.y. 1832-aisiais, vidurinioji klasė prasiskynė kelią į valdžią iš dalies tam, kad pašalintų šią naujos kapitalistinės ekonomikos kliūtį. Negalėjo būti nieko akivaizdesnio, kaip tai, kad atlyginimo sistema reikalavo atšaukti Spynhemlende paskelbtą „teisę gyventi" – naujomis ekonominėmis sąlygomis niekas nedirbtų už atlyginimą, jeigu galėtų gyventi nieko nedarydamas.

Kitas Spynhemlendo metodo panaikinimo aspektas, kuris devynioliktojo amžiaus mokslininkams neatrodė toks akivaizdus, buvo tas, kad atlyginimų sistemą reikėjo padaryti universalią labui tų,

kurie dirba už atlyginimą, nors tai ir reiškė, kad jie negalės teisėtai reikalauti lėšų pragyvenimui. „Teisė gyventi“ pasirodė esą spąstai.

Paradoksas buvo akivaizdus. Spynhemlendas tariamai reiškė, kad Varguomenės įstatymas turėjo būti taikomas laisvai, tačiau įvyko priešingai, nei buvo ketinta. Pagal Elžbietos įstatymą vargšai buvo verčiami dirbti už bet kokį atlyginimą ir tik negalintieji gauti darbo galėjo tikėtis paramos; *paramos, kaip priedo prie atlyginimo,* niekas nedavė ir neketino duoti. Pagal Spynhemlendo įstatymą žmogui buvo skiriama parama net jeigu jis dirbo, jeigu jo atlyginimas buvo mažesnis už šeimos pajamas, numatytas pagal normą. Taigi joks darbininkas materialiai nebuvo suinteresuotas patenkinti savo darbdavį, kadangi jo pajamos buvo tokios pačios, kad ir kiek jis uždirbtų. Tik tuo atveju, jeigu užmokestis už darbą viršytų skalės normą – dalykas, beveik nepasitaikantis kaimo vietovėse, kadangi darbdavys beveik visada galėjo gauti darbo jėgos už bet kokį atlygį – kad ir kiek jis mokėtų, subsidijomis darbininko pajamos bus pakeltos iki skalėje numatyto lygio. Per kelerius metus darbo jėgos našumas nusmuko iki elgetų darbo lygio, o tai buvo dar viena priežastis darbdaviams nekelti atlyginimų virš skalės normos. Darbo intensyvumas, kruopštumas ir našumas nukrito žemiau tokio lygio, kad jau tapo nebeatskiriamas nuo nereikalingo laiko švaistymo ir priminė darbą dėl akių. Nors iš principo dirbti buvo privaloma, tačiau gauti vargšo pašalpą nedirbant tapo įprastu dalyku, ir netgi vargšų prieglaudoje pašalpą gaunančių gyventojų priverstinį darbą sunkiai galima buvo pavadinti darbu. Tai Tudorų įstatymus privertė panaikinti ne vardan mažesnio, bet iš dar didesnio paternalizmo. Vargšų pašalpų paplitimas, atlyginimų priedų bei priedų žmonai ir vaikams įvedimas (priedų dydis keitėsi priklausomai nuo duonos kainos) reiškė, kad darbo jėgai vėl taikomas tas pats reglamentuojantis principas, kuris buvo greitai panaikintas visai pramoninei veiklai.

Jokia kita priemonė niekad nebuvo tokia populiari.[26] Tėvams nereikėjo rūpintis savo vaikais, o vaikai buvo nepriklausomi nuo tėvų, darbdaviai galėjo kaip norėję mažinti atlyginimus, o darbininkams negrėsė bado pavojus, nesvarbu, ar jie dirbtų, ar veltėdžiautų. Humanistai liaupsino šią priemonę kaip gailestingumo žingsnį, nors žengtą

---

[26] Meredith H.O., Outlines of the Economic History of England, 1908.

ir ne iš teisingumo, o egoistai džiaugsmingai guodėsi mintimi, kad nors žingsnis buvo gailestingas, kad ir ne liberalus, ir netgi mokesčių į normų fondą mokėtojai ne iš karto suvokė, kas atsitiks su tomis normomis sistemoje, kuri skelbė „teisę gyventi", nesvarbu, ar žmogus uždirba atlyginimą, ar ne.

Ilgalaikiai padariniai buvo baisūs. Nors ir reikėjo šiek tiek laiko, kol paprasto žmogaus savigarba nusmuko tiek, kad jis bevelijo gauti vargšo pašalpą, o ne uždarbį, jo uždarbis, subsidijuojamas iš valstybės lėšų, buvo neišsenkantis, tad tas žmogus ilgainiui buvo priverstas pasikliauti tik pašalpomis. Pamažu kaimo žmonės buvo nuskurdinti; posakis „Jeigu iš pašalpų, tai jau visam laikui", buvo teisingas. Jeigu ne ilgai trunkantis pašalpų sistemos poveikis, būtų sunku paaiškinti ankstyvojo kapitalizmo žmogaus socialinį degradavimą.

Spynhemlendas pirmaujančios šimtmečio valstybės gyventojams atskleidė tikrąją socialinės avantiūros, į kurią jie leidosi, esmę. Nei valdytojai, nei valdomieji niekada neužmiršo šios kvailių rojaus pamokos, ir jeigu 1832 Reformos įstatymas ir 1834 Varguomenės įstatymo pakeitimai buvo visuotinai laikomi moderniojo kapitalizmo pradžia, tai tik dėl to, kad jie užbaigė geranoriško dvarininko ir jo pašalpų sistemos valdžią. Bandymai sukurti kapitalistinę sistemą be darbo jėgos rinkos katastrofiškai žlugo. Tokią sistemą valdantys dėsniai įsitvirtino patys ir atskleidė savo radikalų antagonizmą paternalizmo principui. Šių dėsnių sąstingis tapo akivaizdus, o nepaklusnieji už jų pažeidimą buvo žiauriai baudžiami.

Spynhemlendo laikais visuomenę skaldė dvi priešingos įtakos: viena, kylanti iš paternalizmo ir sauganti darbo jėgą nuo rinkos sistemos pavojų, o kita – organizuojanti gamybos elementus, įskaitant žemę, pagal rinkos sistemą ir taip iš paprastų žmonių atimdama jų buvusią padėtį, versdama užsidirbti pragyvenimui pardavinėjant savo darbo jėgą, kartu atimdama iš tos darbo jėgos jos rinkos vertę. Buvo kuriama nauja darbdavių klasė, tačiau negalėjo susidaryti jokia atitinkama dirbančiųjų klasė. Nauja milžiniška aptvėrimų banga mobilizavo žemę ir sukūrė kaimo proletariatą, o „Varguomenės įstatymo neteisingas administravimas" neleido jiems savo darbu užsidirbti pragyvenimui. Nenuostabu, kad amžininkus apstulbino prieštaravimas tarp beveik stebuklingo gamybos išaugimo ir to, kad masės tuo metu beveik badavo. Iki 1834 metų vyravo visuotinis įsitikinimas – daug mąstančių žmonių tokį įsitikinimą aistringai gynė – kad bet kas yra

geriau už Spynhemlendo tęstinumą. Reikėjo arba sunaikinti mašinas, kaip bandė daryti luditai, arba sukurti darbo jėgos rinką. Taip žmonija buvo pastūmėta utopiško eksperimento taku.

Čia ne vieta plačiai kalbėti apie Spynhemlendo ekonomiką – tam turėsime progų vėliau. Jo „teisė gyventi" galėjo visiškai panaikinti darbą už atlygį. Įprastiniai uždarbiai turėjo sumažėti iki nulio, o visa mokėjimo našta galiausiai tektų parapijai – tokia padėtis išryškintų visą tos tvarkos absurdiškumą. Tačiau tai buvo dar iš esmės ikikapitalistinis amžius, paprasti žmonės tebemąstė tradiciškai ir jų elgsenos dar nelėmė piniginiai motyvai. Daugelis kaimo žmonių buvo nuomininkai arba iki gyvos galvos savininkai ir bet kokia egzistencija jiems atrodė geriau negu pauperio padėtis, nors ir neapsunkinta varginančia ir gėdinga negalia. Jeigu darbininkai būtų galėję susivienyti vardan savo interesų, pašalpų sistemos poveikis norminiam uždarbiui galėjo būti priešingas: sąjungoms galėjo būti naudingos pašalpos bedarbiams, kas buvo numatyta liberaliame Varguomenės įstatymo administravime. Tai tikriausiai buvo viena iš priežasčių atsirasti neteisingiems 1799–1800 metų Susivienijimų draudimo įstatymams (*Anti-Combination Law*), kuriuos kitaip būtų sunku paaiškinti, kadangi ir Berkšyro teisėjams, ir parlamento nariams rūpėjo neturtingųjų padėtis apskritai ir po to, kai 1797 metų politiniai neramumai aprimo. Galima būtų teigti, kad paternalistinis Spynhemlendo įsikišimas ir paskatino Susivienijimų draudimo įstatymus, kurie buvo tolesnis kišimasis, tačiau tuo kišimusi Spynhemlendas galėjo didinti uždarbius, užuot juos mažinęs. Kartu su Įstatymais prieš vienijimąsi, kurie nebuvo panaikinti dar ketvirtį amžiaus, Spynhemlendas pasiekė ironišką rezultatą: finansiškai įgyvendinta „teisė gyventi" galiausiai sužlugdė tuos žmones, kuriems padėti ji buvo sumanyta.

Vėlesnėms kartoms nieko negali būti akivaizdesnio už tokių institucijų, kaip atlyginimų sistema ir „teisė gyventi", abipusį nesuderinamumą arba, kitaip tariant, už tai, kad kapitalistinės sistemos funkcionavimas neįmanomas tol, kol uždarbiai subsidijuojami iš valstybės lėšų. Tačiau amžininkai dar nesuvokė sistemos, į kurią tiesė kelius. Tik kai grėsmingai smuko masių gamybiniai pajėgumai – tikra nacionalinė katastrofa, stabdanti mašinų civilizacijos progresą – bendruomenė įsisąmonino, kad būtina panaikinti besąlygišką neturtingųjų teisę į pašalpą. Sudėtinga Spynhemlendo ekonomika

persmelkė net labiausiai patyrusių to meto stebėtojų sąmonę, tačiau išvada buvo tik dar primygtinesnė: atlyginimų priedai iš esmės yra ydingi, kadangi jie stebuklingai pakenkė netgi tiems, kurie juos gavo.

Rinkos sistemos spąstai ne iš karto buvo pastebėti. Kad tai suvoktume, turime skirti įvairius pakitimus, kuriuos patyrė Anglijos darbo žmonės nuo to laiko, kai atsirado mašinos: pirma, Spynhemlendo periodu nuo 1795 iki 1834 m., antra, sunkumus, kuriuos sukėlė Varguomenės įstatymo reforma per dešimtmetį po 1834-ųjų, trečia, žlugdantį darbo jėgos rinkos poveikį nuo 1834 iki 1870, kai buvo pripažinta profesinių sąjungų siūloma patenkinama apsauga. Chronologiškai Spynhemlendas vyko prieš rinkos ekonomiką, o Varguomenės įstatymo reformos įstatymas buvo perėjimas į tą ekonomiką. Paskutinis periodas, iš dalies sutampantis su pastaruoju – buvo rinkos ekonomika siaurąja žodžio prasme.

Trys periodai smarkiai skyrėsi. Spynhemlendas buvo sumanytas norint užkirsti kelią paprastų žmonių proletarizacijai – arba nors ją sulėtinti. Rezultatas buvo masių nuskurdinimas. Masės proceso metu beveik prarado savo žmogiškąją išvaizdą.

1834 metų Varguomenės įstatymo reforma susidorojo su šia kliūtimi į darbo jėgos rinką: „teisė gyventi“ buvo panaikinta. Mokslinis šio įstatymo žiaurumas taip šokiravo visuomenės jausmus devynioliktojo amžiaus ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį, kad aistringi amžininkų protestai suliejo jo vaizdą ir palikuonių akyse. Dauguma labiausiai nuskurdusiųjų buvo palikti likimo valiai, kadangi vargšų pašalpa buvo panaikinta, o tarp tų, kurie labiausiai skurdo, buvo „nusipelniusių vargšų“, kurie buvo per daug išdidūs, kad eitų į prieglaudą, kuri turėjo tapti gėdos prieglobsčiu. Tikriausiai visoje naujųjų amžių istorijoje nebuvo įvykdyta tokios negailestingos socialinės reformos; ji sugriovė daugybę gyvenimų prisidengdama tuo, kad pateikia tikro skurdo kriterijų tinkamumą prieglaudai. Švelnūs filantropai propagavo ir ėmė sklandžiai praktikuoti psichologinį kankinimą kaip priemonę darbo malūno ratams patepti. Tačiau labiausiai buvo skundžiamasi dėl to, kad senoji institucija per daug staigiai buvo išrauta su šaknimis ir skubiai įvykdyta radikali transformacija. Disraelis pasmerkė šią „nesuvokiamą revoliuciją“ žmonių gyvenimuose. Tačiau jeigu svarbios būtų tik piniginės pajamos, žmonių gyvenimas netrukus būtų pagerėjęs.

Trečiojo periodo problemos buvo nepalyginamai gilesnės. Biurokratinis žiaurumas neturtingiesiems, su kuriuo per dešimtmetį po 1834 m. naujoji centralizuota valdžia vykdė Varguomenės įstatymą, tebuvo sporadiškas ir negalėjo net lygintis su visaapimančiu galingiausios iš visų naujųjų institucijų – darbo jėgos rinkos – poveikiu. Savo mastu jis panėšėjo į Spynhemlendą su tuo svarbiu skirtumu, kad grėsmės šaltinis buvo konkurencinės darbo jėgos rinkos buvimas, o ne jos nebuvimas. Spynhemlendas sutrukdė atsirasti darbo klasei, o dabar bejausmis mechanizmas vertė dirbančiuosius vargšus burtis į tokią klasę. Spynhemlendo laikais žmonėmis buvo rūpinamasi taip, kaip nebuvo rūpinamasi jokiu brangiausiu žvėrimi, o dabar jie turėjo savimi pasirūpinti patys, nepaisant visų sunkumų. Spynhemlendas reiškė paslėptą degradavimo vargą, o dabar dirbantis žmogus neturėjo namų visuomenėje. Spynhemlendas pervertino kaimynijos, šeimos ir kaimo aplinkos vertybes, o dabar žmogus buvo atskirtas nuo namų ir šeimos, atplėštas nuo savo šaknų ir visos prasmingos aplinkos. Trumpai tariant, Spynhemlendas reiškė nejudrumo puvimą, o dabar pražūtį nešė mirtis dėl atvirumo viskam.

Iki 1834 metų Anglijoje nebuvo konkurencinės darbo jėgos rinkos, todėl negalima teigti, kad iki tol egzistavo industrinis kapitalizmas kaip socialinė sistema. Tačiau beveik tuo pačiu metu radosi visuomenės savisauga: fabrikų įstatymai ir socialiniai teisės aktai, prasidėjo politinis ir pramoninis darbo klasės judėjimas. Būtent šiose pastangose atitolinti visiškai naujus rinkos mechanizmo pavojus fatališkai susikirto apsauginė veikla ir sistemos susireguliavimas. Nebūtų perdėta teigti, kad devynioliktojo amžiaus socialinę istoriją nulėmė rinkos sistemos logika po to, kai Varguomenės įstatymo reformos įstatymas 1834 metais ją išlaisvino. Šio reiškinio pradžia buvo Spynhemlendo įstatymas.

Jeigu teigtume, kad Spynhemlendo tyrinėjimas yra devynioliktojo amžiaus civilizacijos tyrinėjimas, tai turėtume omenyje ne jo ekonominį ir socialinį poveikį, netgi ne šio poveikio lemiamą vaidmenį naujųjų laikų politinei istorijai, o faktą, beveik nežinomą dabartinei kartai, kad mūsų socialinę sąmonę suformavo Spynhemlendas. Pauperio figūra, vėliau beveik pamiršta, vyravo mūsų diskusijoje, ir jos įspaudas yra toks ryškus, kaip ir įspūdingiausių istorinių įvykių. Prancūzijos revoliucija idėjų skolinosi iš Voltaire'o ir Diderot, Quesnay ir Rousseau, o diskusijos apie Varguomenės įstatymą suformavo

Godwino ir Malthuso, Ricardo ir Marxo, Roberto Oweno ir Johno Stuarto Millio, Darwino ir Spencerio mąstyseną, kurie su Prancūzijos revoliucija pasidalijo dvasine devynioliktojo amžiaus civilizacijos tėvyste. Dešimtmečius po Spynhemlendo ir Varguomenės įstatymo reformos žmogaus protas su skausmingu rūpesčiu gręžėsi į savo bendruomenę: revoliucija, kurią tuščiai bandė sukelti Berkšyro teisėjai ir kurią galiausiai išlaisvino Varguomenės įstatymo reforma, nukreipė žmonių žvilgsnius į jų pačių kolektyvinę būtį, tarytum anksčiau jie nebūtų jos matę. Buvo atskleistas pasaulis, apie kurio egzistavimą net nežinota: dėsnių, valdančių sudėtingą visuomenę, pasaulis. Nors ši naujos ir savitos prasmės visuomenė išryškėjo tik ekonominėje srityje, tačiau jos reikšmė buvo universali.

Naujoji realybė į mūsų sąmonę atėjo politinės ekonomikos forma. Jos stulbinantys dėsningumai ir pritrenkiantys prieštaringumai turėjo būti įsprausti į filosofijos ir teologijos schemą, kad asimiliuotųsi su žmogiškosiomis prasmėmis. Nelanksčius faktus ir negailestingus žiaurius įstatymus, kurie, atrodė, turėjo panaikinti mūsų laisvę, vienaip ar kitaip reikėjo suderinti su laisve. Tai buvo metafizinių jėgų šaltinis, kuris paslapčia palaikė pozityvistus ir utilitaristus. Nevaržoma viltis ir begalinė neviltis, žvelgiant į netyrinėtus žmogiškųjų galių plotus, buvo dviprasmiškas proto atsakymas į tuos baisius apribojimus. Viltis – tobulėjimo vizija – buvo išgryninta iš gyventojų košmaro ir uždarbio įstatymų bei įkūnyta pažangos sąvokoje, tokioje įkvepiančioje, kad pateisino beprasmius ir skausmingus būsimus trikdžius. Neviltis buvo dar galingesnė transformacijos jėga.

Žmogus turėjo pasiduoti pasaulietiškam prakeiksmui: jam buvo lemta arba sustabdyti savo rasės dauginimąsi, arba pasmerkti save sąmoningam susinaikinimui per karus ir epidemijas, badą ir ydas. Skurdas buvo visuomenės prigimtis; maisto trūkumas ir žmonių gausybė tapo problema tik tuomet, kai mums buvo pažadėtas neregėtas praturtėjimas, ir dėl to ironija buvo dar kartesnė.

Tai buvo visuomenės, integravusios su žmogaus dvasine visata, atradimas, tačiau kaip šią naują realybę – visuomenę – perkelti į gyvenimą? Kaip praktiniai vadovai buvo pasitelkti moraliniai darnos ir konflikto principai. Buvo teigiama, kad darna būdinga ekonomikai, kad individo ir bendruomenės interesai visiškai sutampa, tačiau tokiai darniai savireguliacijai reikėjo, kad individas laikytųsi ekonomikos įstatymų, netgi jeigu šie jį sužlugdo. Atrodė, kad ir konfliktas

būdingas ekonomikai kaip individų konkurencija arba klasių kova, tačiau toks konfliktas gali tapti tik gilesnės darnos, įgimtos dabartinei, o gal ir ateities visuomenei, priemone.

Pauperizmas, politinė ekonomija ir visuomenės atsiradimas buvo glaudžiai susipynę. Nuskurdimas dėmesį atkreipė į nesuvokiamą faktą, kad skurdo esama daug. Tačiau tai buvo tik pirmasis iš stulbinančių paradoksų, kuriuos žmogui paruošė industrinė visuomenė. Jis į savo naują buveinę įžengė pro ekonomikos duris, ir ši atsitiktinė aplinkybė suteikė amžiui materialistinę aurą. Ricardo ir Malthusui nieko nebuvo tikroviškiau už materialines gėrybes. Rinkos dėsniai jiems reiškė žmogaus galimybių ribą. Godwinas tikėjo neribotomis galimybėmis ir todėl turėjo neigti rinkos dėsnius. Žmogaus galimybes ribojo ne rinkos, bet pačios visuomenės dėsniai – šis atradimas paliktas Owenui, kuris vienintelis pro rinkos ekonomikos šydą įžiūrėjo realybę – visuomenę. Tačiau jo regėjimas liko nepastebėtas dar šimtmetį.

Tačiau žmonės – ir tai buvo susiję su skurdo problema – ėmė tyrinėti gyvenimo prasmę sudėtingoje visuomenėje. Taigi politinės ekonomijos įsiskverbimas į universaliųjų mokslų karalystę vyko tarsi dviem priešingomis kryptimis: pažangos ir tobulėjimo bei determinizmo ir prakeikimo, o į praktiką ji buvo perkelta dviem priešingais būdais: per darnos ir susireguliavimo bei konkurencijos ir konflikto principus. Šiuose prieštaravimuose buvo iš anksto suformuotos ekonominio liberalizmo ir klasės sąvokos. Naujos idėjos įsiliejo į mūsų sąmonę su gaivališko reiškinio baigtinumu.

8 skyrius

PRIEŠ IR PO

Spynhemlendo sistema nuo pradžių buvo tik laikina priemonė. Tačiau nedaug institucijų nulėmė visos civilizacijos likimą ryžtingiau nei ši, kurios reikėjo atsikratyti prieš prasidedant naujajai erai. Tai buvo tipiškas transformacijos amžiaus produktas ir šiandien yra vertas visų žmogiškosios istorijos tyrinėtojų dėmesio.

Merkantilinės sistemos sąlygomis darbo organizavimas Anglijoje buvo pagrįstas Varguomenės įstatymu ir Amatininkų statutu. Varguomenės įstatymo pavadinimas, taikomas 1536 ir 1601 m. įstatymams, žinoma, yra neteisingas; tiesą sakant, tie įstatymai ir jų pataisos sudarė pusę Anglijos darbo kodekso, kita dalis buvo 1563 metų Amatininkų statutas. Pastarasis buvo skirtas dirbantiesiems, o Varguomenės įstatymas – nedirbantiems arba negalintiems dirbti (neskaitant senų žmonių ir vaikų). Kaip matėme, šiems skirtos priemonės buvo sukurtos vėliau – 1662 metų Sėslumo įstatyme, kuris tapo teisine žmonių buveine ir kiek įmanoma suvaržė jų judėjimą. (Tikslus dirbančio, nedirbančio ir negalinčio dirbti skyrimas yra, be abejonės, anachronistiškas, kadangi jis susijęs su naujųjų laikų darbo užmokesčio sistema, kurios nebuvo prieš 250 metų; šiuos terminus mes vartojame siekdami paprastumo šiame labai plačiame aprašyme).

Pagal Amatininkų statutą darbo organizavimas grindžiamas trimis dalykais: priverstiniu darbu, amato mokymusi septynerius metus ir kasmetiniu darbo užmokesčio įvertinimu, kurį atlieka valstybės pareigūnai. Įstatymas (tai reikia pabrėžti) buvo taikomas valstiečiams bei amatininkams ir vykdomas tiek kaimo vietovėse, tiek miestuose. Statuto buvo griežtai laikomasi beveik aštuoniasdešimt metų, vėliau

straipsniai dėl amato mokymosi beveik nebuvo taikomi, buvo tenkinamasi nuostatomis apie tradicinius amatus, o naujoms pramonės šakoms, tokioms kaip gelumbės gamyba, jie tiesiog nebetiko. Kasmetinių darbo užmokesčio apskaičiavimų, remiantis pragyvenimo išlaidomis, po Restauracijos (1660) buvo atsisakyta didžiojoje šalies dalyje. Oficialiai Statuto straipsniai dėl apskaičiavimo buvo pakeisti tik 1813-aisiais, o straipsniai dėl darbo užmokesčio – 1814 metais. Tačiau daugeliu atžvilgių pameistrių taisyklės Statute išliko, Anglijoje jų dar ir dabar tebesilaikoma tarp kvalifikacijos reikalaujančių amatų. Priverstinio darbo kaimo vietovėse buvo pamažu atsisakyta. Vis dėlto galima teigti, kad per du su puse šimtmečio Amatininkų statutas nubrėžė nacionalinio darbo organizavimo kontūrus, grindžiamus reglamentavimo ir paternalizmo principais.

Amatininkų statutą papildė Varguomenės įstatymai – šiais laikais šis terminas klaidingas, kadangi „vargšas" ir „skurdžius" (pauperis) skamba panašiai. Tiesą sakant, Anglijos džentelmenai vargšais laikė visus, kurie neturėjo tiek pajamų, kad galėtų nedirbti. Taigi „vargšas" buvo „paprasto žmogaus" sinonimas, paprasti žmonės buvo visi, išskyrus žemvaldžių klases (retas kuris pirklys negalėjo įsigyti žemės). Terminas „vargšas" reiškė žmones, kuriems reikėjo paramos ir visus žmones, jeigu ir jiems reikėjo paramos. Tai, žinoma, buvo skurdžiai (pauperiai) ir ne tik jie. Senais, ligotais, našlaičiais turėjo pasirūpinti visuomenė, kuri skelbėsi rasianti vietą kiekvienam krikščioniui. Tačiau be jų dar buvo ir darbingų vargšų, kuriuos vadinsime bedarbiais su ta prielaida, kad jie galėtų užsidirbti duoną rankų darbu, jeigu jį turėtų. Elgetaujantieji buvo žiauriai baudžiami, o valkatavimas, ypač sugavus pakartotinai, buvo baudžiamas mirtimi. 1601 metų Varguomenės įstatymas skelbė, jog visi darbingi vargšai turi būti įdarbinti, kad užsidirbtų pragyvenimui, kuriuo turėjo rūpintis parapija. Pašalpų našta buvo uždėta parapijai, kuriai buvo suteikta teisė surinkti reikiamų lėšų iš vietinių mokesčių arba tarifų. Jais buvo apmokestinti visi namų savininkai ir nuomininkai, tiek turtingi, tiek ir vargšai pagal jų užimamos žemės arba namo nuomos vertę.

Amatininkų statutas ir Varguomenės įstatymas numatė tai, ką būtų galima pavadinti darbo kodeksu. Tačiau Varguomenės įstatymas buvo taikomas vietoje – kiekviena parapija turėjo savo nuostatas, kaip įdarbinti darbinguosius, kaip išlaikyti prieglaudą, kaip apmokyti amato našlaičius ir pamestinukus, kaip rūpintis senais ir ligotais, kaip laidoti skurdžius, ir kiekviena parapija turėjo savo

išlaikymo normų skales. Visa tai skamba didingiau negu buvo tikrovėje, nes daugelis parapijų neturėjo jokių nuostatų dėl darbingų vargšų naudingo užimtumo. Egzistavo nesuskaičiuojama daugybė būdų, kaip dėl vietinių mokesčių mokėtojų tinginystės, vargšų prižiūrėtojų abejingumo, interesų, susijusių su skurdu, begėdiškumo buvo iškraipomas įstatymo taikymas. Tačiau apskritai beveik šešiolika tūkstančių Varguomenės įstatymo vykdytojų sugebėjo išlaikyti socialinį kaimo gyvenimo audinį neišardytą ir nesuniokotą.

Nacionalinės darbo sistemos sąlygomis vietinė užimtumo struktūra ir vargšų pašalpos buvo akivaizdi anomalija. Kuo daugiau egzistuoja vietinių nuostatų dėl vargšų, tuo didesnis pavojus pasiturinčiai parapijai, jog ją užtvindys profesionalūs skurdžiai. Po Restauracijos, Sėslumo ir Iškeldinimo (*Removal*) įstatymų „geresnes" parapijas buvo siekiama apsaugoti nuo skurdžių antplūdžio. Beveik po šimtmečio Adamas Smithas pasmerkė šį įstatymą, nes jis imobilizavo žmones ir taip atėmė jiems galimybę susirasti darbo, o darbdaviui kapitalistui – darbininkų. Tik vietos magistratui ir parapijos valdžiai parodžius gerą valią žmogus galėjo gyventi ne savo, bet kitoje parapijoje, o iš visur kitur jį galėjo iškeldinti, net jeigu jis gyveno gerai ir turėjo darbą. Teisiškai žmonės buvo laisvi ir lygūs, tačiau su dideliais apribojimais. Jie buvo lygūs prieš įstatymą ir laisvi kaip asmenys. Tačiau jie negalėjo pasirinkti darbo nei sau, nei savo vaikams, jie negalėjo apsigyventi kur nori, jie buvo priversti dirbti. Du didieji Elžbietos statutai ir Sėslumo įstatymas buvo paprastų žmonių laisvės chartija ir jų bejėgiškumo antspaudas.

Jau buvo prasidėjusi Pramonės revoliucija, kai 1795 m., spaudžiant pramonei, 1662 metų įstatymas buvo iš dalies atšauktas, panaikinta parapijinė vergija ir atkurtas fizinis darbininko mobilumas. Darbo jėgos rinką galima buvo sukurti nacionaliniu mastu. Tačiau, kaip žinome, tais pačiais metais buvo pradėtas įgyvendinti Varguomenės įstatymas, o tai reiškė Elžbietos laikų priverstinio darbo principo panaikinimą. Spynhemlendas užtikrino „teisę gyventi", buvo pradėta visuotinai mokėti priedus prie atlyginimų, be to, dar buvo skiriamos pašalpos šeimai, ir visa tai turėjo būti duodama kaip vargšų parama, t.y. nereikalaujant, kad gavėjas gyventų vargšų prieglaudoje. Nors pašalpos norma buvo menka, jos pakako pragyvenimui. Tai buvo grįžimas į dar didesnį reglamentavimą ir paternalizmą kaip tik tuo metu, kai garo variklis reikalavo laisvės, o mašinos šaukte šaukėsi

žmogaus rankų. Tačiau Spynhemlendas laiku sutapo su Sėslumo įstatymo panaikinimu. Prieštaravimas buvo akivaizdus: Sėslumo įstatymas buvo panaikintas, kadangi Pramonės revoliucija reikalavo darbininkų, kurie dirbtų už atlyginimą, o Spynhemlendas skelbė, kad nė vienam žmogui nereikia baimintis dėl bado ir kad parapija išlaikys jį ir jo šeimą, kad ir kiek jis uždirbtų. Dvi pramoninės politikos kirtosi viena su kita, todėl jas nuolat ir tuo pačiu metu taikant, ko daugiau, jei ne socialinių problemų, galima buvo tikėtis?

Bet Spynhemlendo karta nesuvokė, kas jos laukia. Didžiausios istorijoje Pramonės revoliucijos išvakarėse nebuvo matyti jokių jos ženklų ir pranašų. Kapitalizmas atėjo be pranešimo. Niekas nebuvo numatęs mašinų pramonės plėtros, tai įvyko visiškai netikėtai. Tam tikrą laiką Anglija tikėjosi nuolatinio užsienio prekybos smukimo, tačiau užtvanka buvo pralaužta, ir vienu nesulaikomu srautu senasis pasaulis buvo nušluotas į pasaulinę ekonomiką.

Tačiau iki devynioliktojo amžiaus šeštojo dešimtmečio to tvirtinti niekas negalėjo. Spynhemlendo teisėjų rekomendacijų esmė buvo ta, kad jie nesuvokė įvykių raidos. Retrospektyviai gali atrodyti, kad jie ne tik bandė daryti neįmanoma, bet ir darė tai pasitelkę vidinius prieštaravimus, kurie anuo metu turėjo būti akivaizdūs. Jiems iš tiesų pavyko pasiekti savo tikslą – apsaugoti kaimą nuo ištuštėjimo, tačiau kita, nenumatyta prasme, jų politikos poveikis buvo pražūtingas. Spynhemlendo politika buvo tam tikro rinkos raidos etapo – darbo jėgos rinkos – rezultatas, todėl turi būti suprantamas iš pozicijų tų, kurie turėjo galią formuoti politiką, pozicijų. Šiuo požiūriu pašalpų sistema yra priemonė, kurios dvarininkų valdžia ėmėsi situacijoje, kai darbo jėgos judėjimo jau nebuvo galima drausti, tuo tarpu žemvaldys norėjo išvengti tokių vietinių sąlygų permainų, tarp jų ir didesnių atlyginimų, kas būtų buvę neišvengiama pripažinus laisvą darbo jėgos rinką.

Spynhemlendo varomosios jėgos šaknys glūdėjo jo atsiradimo aplinkybėse. Kaimo nuskurdimo padidėjimas buvo pirmas artėjančių neramumų ženklas. Tačiau atrodo, kad tuo metu niekas taip negalvojo. Nebuvo pastebėta kaimo skurdo ir pasaulinės prekybos poveikio ryšio. Amžininkai neturėjo pagrindo kaimo vargšų skaičių sieti su viso pasaulio komercijos raida. Nesuprantamas kaimo vargšų skaičiaus padidėjimas buvo aiškinamas prastu Varguomenės įstatymo administravimu, ir ne be pagrindo. Tiesą sakant, žvelgiant

giliau, grėsmingas kaimo nuskurdimo gilėjimas tiesiogiai siejosi su bendra ekonominės istorijos kryptimi. Tačiau šį ryšį vis dar buvo sunku pastebėti. Daugybė tyrinėtojų bandė išsiaiškinti, kodėl vargšų skaičius kaimuose mažėjo; pateiktų priežasčių daugybė bei įvairovė buvo stulbinanti. Tačiau tik vienas kitas amžininkas nurodė tas suirutes, kurias mes pratę sieti su Pramonės revoliucija. Iki pat 1785 m. Anglijos visuomenė nieko nežinojo apie ekonominio gyvenimo pakitimus, išskyrus nereguliarų prekybos didėjimą ir gilėjantį skurdą.

Iš kur atsirado vargšai? Tas klausimas buvo keliamas daugybėje pamfletų, kurie, artinantis šimtmečio pabaigai, darėsi vis storesni. Vargiai galima buvo tikėtis, kad nuskurdimo priežastys ir kovos su juo būdai nebus kartu aptariami literatūroje, kurią įkvėpė įsitikinimas, kad, sušvelninus akivaizdžiausias nuskurdimo piktžaizdes, jis apskritai išnyktų. Atrodo, kad vienu požiūriu buvo sutariama, būtent – kad skurdo gilėjimą lemia daugybė priežasčių. Tai ir grūdų trūkumas, per dideli atlyginimai žemės ūkyje, didėjančios maisto kainos, per maži atlyginimai mieste, darbo mieste nereguliarumas, smulkių žemvaldžių išnykimas, miesto darbininko nemokėjimas dirbti kaimo darbus, fermerių nenoras mokėti didesnius atlyginimus, žemvaldžių baimė, kad, mokant didesnius atlyginimus, padidės nuomos mokesčiai, vargšų prieglaudų nesugebėjimas konkuruoti su mašinomis, noras turėti vidaus ekonomiką, netinkami gyventi būstai, fanatiškos dietos, narkotikai. Kai kurie autoriai kaltino naująsias dideles avis, kiti arklius, kuriuos galima buvo pakeisti jaučiais, treti ragino laikyti mažiau šunų. Vieniems atrodė, kad vargšai turėtų mažiau arba visai nevalgyti duonos, kiti galvojo, kad „netgi už geriausios rūšies duoną iš jų nereikia imti pinigų". Buvo manoma, kad arbata kenkia vargšų sveikatai, o „naminis alus" ją taiso. Tuo ypač tvirtai įsitikinusieji tvirtino, kad arbata niekuo ne geresnė už pigiausią alkoholinį gėrimą. Ir po keturiasdešimties metų Harriet Martineau tikėjo, kad, aiškinant, kaip naudinga atsisakyti arbatos gėrimo įpročio, galima sumažinti skurdą.[27] Daugelis autorių skundėsi grėsmingu aptvėrimų poveikiu, kiti tvirtino, kad kaimo užimtumui žalą padarė manufaktūrininkų sėkmės ir nesėkmės. Tačiau iš esmės vyrauja įsitikinimas, kad skurdas yra *sui generis* reiškinys, socialinė liga, kurią

[27] Martineau H., The Hamlet, 1833.

sukėlė daugybė priežasčių, kurių dauguma ėmė veikti tik todėl, kad Varguomenės įstatymas nerado tinkamų vaistų.

Teisingas atsakymas būtų toks: skurdo gilėjimo ir didėjančių įmokų į pašalpų fondą priežastis yra tai, ką mes šiandien vadintume paslėpta bedarbyste. Šis faktas negalėjo būti akivaizdus tais laikais, kai netgi darbas buvo nematomas, kadangi beveik viskas vyko namudinės gamybos sąlygomis. Tačiau klausimai išlieka: „Kaip paaiškinti šį dirbančių ir bedarbių skaičiaus didėjimą? Kodėl netgi akyliausi amžininkai nepastebėjo neišvengiamų pokyčių pramonėje?"

Pirmiausia paaiškinimas glūdi dideliuose ankstyvosios prekybos apimties svyravimuose, kurie neleido pastebėti absoliutaus prekybos išaugimo. Dėl pastarojo didėjo užimtumas, tačiau dėl svyravimų kur kas labiau išaugo nedarbas. Nors apskritai užimtumas didėjo lėtai, nedarbas ir darbas ne visu pajėgumu augo sparčiai. Tai, ką Friedrichas Engelsas vadino rezervine pramonės armija, kūrėsi kur kas sparčiau už šią pačią armiją.

Dėl to lengva buvo nepastebėti sąsajos tarp nedarbo ir visos prekybos augimo. Nors dažnai buvo teigiama, kad nedarbas didėja dėl svyravimų prekyboje, tačiau nepastebėta, kad tie svyravimai yra dar didesnės amplitudės proceso dalis, t.y. bendras komercijos augimas rėmėsi manufaktūromis. Amžininkai nematė ryšio tarp miesto manufaktūrų ir vargšų gausėjimo kaimuose.

Prekybos apimties didėjimas, suprantama, padidino užimtumą, o teritorinis darbo jėgos išsiskirstymas ir staigūs prekybos svyravimai gali paaiškinti rimtą tiek kaimo, tiek miesto užimtumo sutrikdymą. Iš toli atėję gandai apie didelius uždarbius sukėlė žemės ūkio darbininkų nepasitenkinimą ir neapykantą taip menkai apmokamam darbui. Industriniai to meto rajonai buvo tarsi nauja šalis, kaip dar viena Amerika, ir traukė tūkstančius. Migraciją paprastai lydi gana aiški reemigracija. Tai, kad daugelis patraukė atgal į kaimą, patvirtina faktas, jog nebuvo pastebėta absoliutaus kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimo. Toks gyvenamosios vietos kaitaliojimas tęsėsi, kadangi įvairios gyventojų grupės įvairiu metu ieškodavo darbo prekyboje ir pramonėje, o vėliau traukdavo atgal į savo kaimus.

Didelė dalis Anglijos kaimui padarytos žalos kilo iš prekybos poveikio, lėmusio gyvenamosios vietos kaitaliojimą. Žemės ūkio revoliucija pralenkė Pramonės revoliuciją. Bendruomeninių žemių

aptvėrimai ir jų konsolidacija į kompaktiškus ūkius kartu su pažangiais žemės ūkio metodais taip pat turėjo įtakos gyventojų nepastovumui. Kova dėl namų, sodų ir žemių prie namų atėmimas, teisių į bendruomeninę žemę panaikinimas iš namudinės gamybos atėmė du esminius dalykus: šeimos pajamas ir žemdirbišką kilmę. Kadangi tokią šeimyninę pramonę dar papildė savo daržo, žemės plotelio ar teisės į ganyklą patogumai ir malonumai, darbininko priklausomybė nuo piniginio uždarbio nebuvo absoliuti: bulvių laukas, žąsų pulkelis, karvė arba netgi asilas buvo nemenki dalykai, ir šeimos turtas buvo tarsi draudimas nedarbo atveju. Žemės ūkio racionalizacija su šaknimis išrovė žemdirbį ir neišvengiamai sugriovė jo socialinį saugumą.

Mieste naujosios nelaimės – nepastovaus užimtumo – poveikis, žinoma, buvo ryškus. Darbas pramonėje buvo laikomas nepatikimu. „Darbininkas, kuris šiandien dirba visą dieną, rytoj gali gatvėje prašyti duonai...“, – rašė Davidas Daviesas ir pridūrė: „Netikrumas dėl darbo yra pats žiauriausias šių naujovių rezultatas.“ „Kai miestiečiai dirba fabrike ir to darbo netenka, juos, galima sakyti, suparalyžiuoja ir jie iš karto tampa parapijos šelptiniais, ir toji nelaimė nenumiršta su viena karta...“ Fatališkas urbanizacijos negrįžtamumas priklausė nuo paprasto fakto, kurį Adamas Smithas buvo numatęs aprašydamas pramonės darbininką, intelektualiai žemesnį už neturtingiausią žemės artoją, kadangi pastarasis gali imtis bet kokio darbo. Tačiau kai Adamas Smithas išleido savo *Tautų turtą (Wealth of Nations)*, skurdas dar nebuvo toks grėsmingas.

Per kitus du dešimtmečius vaizdas staiga pasikeitė. Savo knygoje *„Mintys ir smulkmenos apie stygių“ (Thoughts and Details on Scarcity)*, kurią Burke'as įteikė Pittui 1795 m., autorius pripažino, kad, nepaisant bendros pažangos, „dvidešimt metų tęsėsi sunkus periodas“. Tikrai, per dešimtmetį po Septynerių metų karo (1763) pastebimai padidėjo nedarbas – tai rodė padidėjusios pašalpos vargšams. Pirmą kartą prekybos suklestėjimą lydėjo gilėjančių neturtingųjų kančių ženklai. Šiam akivaizdžiam prieštaravimui buvo lemta tapti ateinančiai Vakarų civilizacijos kartai labiausiai stulbinančiu iš visų pasikartojančių socialinio gyvenimo reiškinių. Gyventojų pertekliaus šmėkla pradėjo persekioti žmonių protus. Williamas Townsendas savo *Disertacijoje apie varguomenės įstatymus (Dissertation on the Poor Laws)* rašė: „Atmetus spėliojimus,

faktas yra tai, kad Anglijoje (žmonių) yra daugiau, negu galime išmaitinti, ir kur kas daugiau, negu galime pelningai įdarbinti dabartinės teisės sistemos sąlygomis.“ Adamas Smithas 1776 m. išreiškė tylaus progreso nuotaikas. Townsendas, rašęs vos dešimt metų vėliau, jau juto pokyčių bangas.

Tačiau dar turėjo įvykti daug dalykų, kad (jau po penkerių metų) žmogus, taip atitolęs nuo politikos, taip skendįs sėkmėje, toks dalykiškas, kaip škotų tiltų statytojas Telfordas, imtų karčiai skųstis, kad iš vyriausybės veiklos neverta tikėtis jokių pokyčių ir kad vienintelė viltis – tai revoliucija. Vienintelė Paine'o knyga *„Žmogaus teisės“ (Rights of Man),* kurią Telfordas pasiuntė į gimtąjį kaimą, sukėlė jame maištą. Paryžius buvo Europos fermentacijos katalizatorius.

Canningas buvo įsitikinęs, kad Varguomenės įstatymas išgelbėjo Angliją nuo revoliucijos. Pirmiausia jis galvojo apie 1790 metus ir karus su Prancūzija. Naujas aptvėrimų protrūkis dar labiau pablogino kaimo vargšų gyvenimą. J. H. Claphamas, šių aptvėrimų šalininkas, sutiko, kad „rajonai, kuriuose atlyginimai buvo sistemingai papildomi pašalpomis, ir rajonai, kuriuose buvo daugiausiai aptvėrimų, stulbinamai sutampa“. Kitaip tariant, jeigu ne priedai prie uždarbio, didžiojoje dalyje kaimiškosios Anglijos vargšams tektų badauti. Siautė kūgių deginimas. Orinio pistoleto sąmokslas tapo itin populiarus. Dažnai kildavo maištų, o dar dažniau – gandų apie maištus. Hempšyre, ir ne tik jame, teismai grasino mirtimi už „smarkų prekių kainų mažinimą turguje ar kelyje“, tačiau kartu tos pačios grafystės teisėjai reikalavo subsidijuoti atlyginimus. Be abejonės, jau buvo atėjęs laikas imtis prevencinės veiklos.

Tačiau kodėl iš visų veiklos būdų buvo pasirinktas tas, kuris vėliau pasirodė esąs neįgyvendinamas? Apsvarstykime šią padėtį ir su ja susijusius interesus. Kaimą valdė skvairas ir kunigas. Townsendas taip apibendrino padėtį: žemvaldžiai laikosi nuo fabrikų „patogiu atstumu“, kadangi jiems „atrodo, kad fabrikai veikia netolygiai, kad iš jų gauta nauda nebus proporcinga tai naštai, kuri teks jo nuosavybei...“ Tą naštą sudarė du iš pažiūros prieštaringi veiksniai, kuriuos sukėlė fabrikai: skurdo gilėjimas ir atlyginimų didėjimas. Tačiau jie buvo prieštaringi tik tuo atveju, jeigu daroma prielaida, jog egzistuoja konkurencinė darbo jėgos rinka, kuri, žinoma, galėjo sumažinti nedarbą mažindama dirbančiųjų uždarbius. Jeigu tokios rinkos nėra (Sėslumo įstatymas tebegaliojo), skurdas ir uždarbis didėja kartu.

Tokiomis sąlygomis miesto darbo „socialinę kainą" mokėjo gimtasis kaimas, į kurį dažnai grįždavo netekęs darbo kaimietis. Dideli uždarbiai miestuose kaimo ekonomikai buvo dar didesnė našta. Atlyginimai žemės ūkyje buvo didesni negu galėjo mokėti fermeris, tačiau per maži, kad darbininkas galėtų išgyventi. Aišku, kad žemės ūkis negalėjo konkuruoti su miesto uždarbiais. Antra vertus, visi sutiko, kad Sėslumo įstatymą reikia panaikinti arba bent padaryti lankstesnį, kad darbininkas galėtų rasti darbo, o darbdavys – darbo jėgos. Atrodė, kad tai padidintų darbo našumą apskritai ir palengvintų atlyginimų naštą. Tačiau neatidėliotinas klausimas dėl miesto ir kaimo atlyginimų skirtumo kaimui taptų dar aktualesnis, jeigu būtų leista atlyginimams „nustatyti savo dydį". Darbo vietų skaičiaus pramonėje keitimasis pakaitom su nedarbo spazmais galėjo dar labiau nei kada nors ištuštinti kaimo bendruomenes. Reikėjo statyti užtvanką, kad kaimas būtų apsaugotas nuo kylančių atlyginimų bangos. Reikėjo rasti metodų, apsaugančių kaimą nuo socialinio ištuštėjimo, sustiprinti tradicinę valdžią, neleisti išsiurbti kaimo darbo jėgos ir pakelti atlyginimus pernelyg neapsunkinant fermerio. Tokia priemonė buvo Spynhemlendo įstatymas. Įstumtas į neramius Pramonės revoliucijos vandenis, jis turėjo sukurti ekonominį sūkurį. Jo socialinis vaidmuo atitiko padėtį – taip lėmė kaimo valdančiųjų žemvaldžių – interesai.

Varguomenės įstatymo administravimo požiūriu Spynhemlendas buvo apgailėtinai regresyvus žingsnis. 250 metų patirtis parodė, kad parapija buvo per mažas vienetas administruoti Varguomenės įstatymą, kadangi nebuvo būdų, kaip atskirti darbingus vargšus nuo senių, ligonių ir našlaičių. Tarytum šių dienų miestelis bandytų pats tvarkytis su bedarbių draudimu arba jeigu toks draudimas būtų painiojamas su senelių globa. Tik tais trumpais laikotarpiais, kai Varguomenės įstatymas buvo administruojamas nacionaliniu mastu ir diferencijuotai, jis buvo beveik patenkinamas. Toks laikotarpis tęsėsi nuo 1590 iki 1640 m., Burleigho ir Laudo laikais, kai Varguomenės įstatymą tvarkė karaliaus valdžia per taikos teisėjus, ir buvo pradėta kurti ambicinga prieglaudų sistema bei diegiamas priverstinis darbas. Tačiau Respublika (1642–1660) vėl sugriovė tai, kas dabar buvo vadinama asmenine karaliaus valdžia, o Restauracija, nors tai ir ironiška, užbaigė Respublikos darbą. 1662 m. Sėslumo įstatymas apribojo Varguomenės įstatymo veikimą iki parapijų, o įstatymų leidyba

iki pat aštuonioliktojo amžiaus trečiojo dešimtmečio beveik nekreipė dėmesio į skurdą. Galiausiai 1722 m. buvo mėginta diferencijuoti: prieglaudas turėjo statyti sąjungos ir parapijos (skirtingai nei vietinių vargšų prieglaudos), retkarčiais buvo leidžiama išmokėti vargšo pašalpą, o prieglauda turėjo tikrinti, ar pašalpos reikia. 1782 m. Gilberto įstatymu (*Gilbert Law*) buvo žengtas didelis žingsnis link administravimo vienetų didinimo, t.y. buvo skatinama steigti parapijų sąjungas, t.y. reikalaujama, kad parapijos galintiems dirbti rastų darbo. Siekiant sumažinti pašalpų darbingiems asmenims dydį, šią politiką reikėjo papildyti vargšų pašalpomis ir netgi atlyginimų priedais. Nors buvo leista steigti parapijų sąjungas, tačiau tai nebuvo privaloma; tai reiškė, kad bandoma didinti administracinius vienetus ir diferencijuoti įvairias šelpiamų vargšų kategorijas. Taigi nepaisant sistemos trūkumų Gilberto įstatymas buvo žingsnis teisinga kryptimi, ir kadangi vargšų pašalpos ir atlyginimų priedai tebuvo papildomos socialinių įstatymų priemonės, jie nebuvo svarbiausi priimant racionalius sprendimus. Spynhemlendas reformą sustabdė. Vargšų pašalpas ir atlyginimų priedus jis padarė visuotinius, ir tai nebeatitiko (nors buvo tvirtinama kitaip) Gilberto įstatymo dvasios – netgi buvo priešinga jai ir sugriovė visą Elžbietos Varguomenės įstatymo sistemą. Skirtumas tarp prieglaudos, kurioje dirbama, ir vargšų prieglaudos tapo beprasmis, įvairios skurdžių kategorijos ir darbingi bedarbiai tapo viena priklausomų vargšų mase. Prasidėjo procesas, priešingas diferenciacijai: prieglauda, kurioje dirbama, susiliejo su vargšų prieglauda, ir dirbančiųjų prieglaudos vis labiau nyko, parapija vėl tapo vieninteliu ir galutiniu šio tikro institucinės degeneracijos šedevro vienetu.

Spynhemlendas dar labiau padidino žemvaldžio ir kunigo viršenybę, jei toks dalykas dar buvo įmanomas. „Nediskriminuojantis valdžios dosnumas“, kuriuo skundėsi vargšų prižiūrėtojai, labiausiai išryškėjo tame „torių socializmo“ vaidmenyje, kuriame taikos teisėjai vykdė dosnią valdžią, o miesto vidurinioji klasė nešė mokesčių naštą. Didžioji dalis smulkiųjų žemvaldžių išnyko žemės ūkio revoliucijos sūkuriuose, o kaimo galingųjų akyse likusieji nuomininkai ir savininkai-valdytojai susiliejo su smulkiaisiais ūkininkais į vieną socialinį sluoksnį. Jis nelabai skyrė skurstančius nuo tų, kuriems reikėjo paramos, žvelgdamas į kaimo gyvenimą iš savo aukštumų jis nematė griežtos linijos, kuri atskirtų skurstančius nuo nuskurdusių, ir jis galėjo nuoširdžiai nustebti sužinojęs, kad blogais metais

fermeris turi gyventi iš „išlaikymo normos“, kadangi tų pačių normų dydis jį ir sužlugdė. Žinoma, tokių atvejų pasitaikydavo retai, tačiau jau pati jų galimybė pabrėžė tai, kad daugelis mokesčių į pašalpų fondą mokėtojų patys buvo neturtingi. Iš esmės santykis tarp mokesčių mokėtojo ir vargšo buvo panašus į mūsų laikų santykį tarp dirbančio ir bedarbio, kurį pagal įvairias draudimo schemas išlaiko dirbantysis. Tačiau tipiškas mokesčių mokėtojas negalėjo gauti vargšo pašalpos, o tipiškas žemės ūkio darbininkas nemokėjo mokesčių. Politiniu požiūriu Spynhemlendas sustiprino žemvaldžio ryšį su kaimo vargšais, tačiau miesto viduriniosios klasės ryšys su jais susilpnėjo.

Keisčiausias sistemos bruožas buvo jos ekonomika. Į klausimą „Kas mokėjo už Spynhemlendą?“ atsakyti buvo neįmanoma. Tiesiogine prasme didžiausia našta teko mokesčių mokėtojams. Tačiau fermeriams mokesčius iš dalies kompensuodavo maži atlyginimai, kuriuos jie mokėjo savo darbininkams – tai tiesioginis Spynhemlendo sistemos rezultatas. Be to, dažnai fermeriui buvo grąžinama dalis sumokėtų mokesčių, jeigu jis įdarbindavo kaimietį, kuris kitu atveju gyventų iš išlaikymo normos. Tačiau dėl to fermerio virtuvę ir laukus užplūsdavo daugybė nereikalingų darbo rankų, kurios dažnai net nebuvo linkusios dirbti, ir tai jau tekdavo nurašyti į nuostolius. Darbas tų, kurie gyveno iš išlaikymo normos, buvo dar pigesnis. Jie dažniausiai turėjo dirbti padieniais darbininkais vis kitose vietose tik už maistą arba kaimo aikštėje būdavo per aukcioną samdomi už kelis pensus per dieną. Kiek buvo vertas toks darbas – tai jau kitas klausimas. Be to, kartais vargšams buvo leidžiama mokėti nuomos mokesčio priedus, o neturintys skrupulų savininkai darėsi pinigus nuomodami gyventi netinkamus būstus. Kaimo valdžia buvo linkusi užmerkti į tai akis, jeigu tik buvo sumokami mokesčiai už tas lūšnas. Akivaizdu, kad tokia interesų painiava visada pakirs bet kokį finansinės atsakomybės supratimą ir skatins visokiausią smulkią korupciją.

Tačiau platesne prasme Spynhemlendas atsipirko. Jo pradžia buvo atlyginimų priedai, mokami tariamai kaip parama darbininkams, tačiau iš tiesų viešosiomis lėšomis buvo subsidijuojami darbdaviai. Pašalpų sistemos rezultatas buvo tas, kad atlyginimai buvo nusmukdyti žemiau pragyvenimo lygio. Visiškai nuskurdintuose rajonuose fermeriai nenorėjo samdyti darbininkų, kurie dar turėjo žemės skly-

pelį, „kadangi turintieji nuosavybės negalėjo gauti parapijos pašalpos, o standartinis uždarbis buvo toks menkas, kad, negaudamas kokios nors pašalpos, turintis šeimą žmogus negalėjo išgyventi". Todėl kai kuriuose rajonuose darbo galėjo gauti tik tie žmonės, kurie gyveno iš pašalpos. Tie, kurie stengėsi išvengti pašalpos ir gyventi savo išgalėmis, beveik negalėjo gauti darbo. Tačiau iš esmės didžioji šalies gyventojų dauguma turėjo būti iš pastarųjų, ir darbdaviai, kaip klasė, pelnėsi iš kiekvieno jų menko uždarbio, nieko nekompensuodami mokesčių sąskaita. Ilgainiui tokia neekonomiška sistema neišvengiamai turėjo daryti poveikį darbo našumui ir sumažinti standartinį atlyginimą, o galiausiai ir magistrato vargšams nustatytą „normą". Iki 1920 metų duonos norma buvo apkarpyta daugelyje grafysčių, o pasigailėtini atlyginimai ir toliau mažėjo. Tarp 1815 ir 1830 m. Spynhemlendo norma, buvusi beveik vienoda visoje šalyje, buvo sumažinta beveik trečdaliu (taip pat beveik visoje šalyje). Claphamas abejoja, ar visa įmokų našta buvo tokia sunki, kokia atrodo iš gana staigiai pasipylusių skundų. Ir iš tiesų, nors įmokų augimas buvo įspūdingas ir kai kuriuose rajonuose galėjo atrodyti kaip tikra katastrofa, tikriausiai ne jie, o ekonominis atlyginimų priedų poveikis darbo našumui buvo problemos esmė. Pietų Anglija, pažeista itin smarkiai, įmokoms skirdavo mažiau kaip 3,3 procento pajamų, ir tas skaičius Claphamui atrodo pakenčiamas, atsižvelgiant į tai, kad didžioji šios sumos dalis „turėjo būti išmokama vargšams kaip atlyginimai". Tiesą sakant, mokesčių našta devynioliktojo amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį tolygiai mažėjo, o jų santykinis mažėjimas turėjo būti dar spartesnis, turint omenyje augančią nacionalinę gerovę. 1818 m. sumos, išleistos vargšų pašalpoms, sudarė beveik aštuonis milijonus svarų, jos beveik nuolat mažėjo ir 1826 m. siekė vos šešis milijonus, o nacionalinės pajamos augo sparčiai. Ir vis dėlto atrodo, kad Spynhemlendo kritika darėsi vis smarkesnė dėl to, kad masių dehumanizacija ėmė paralyžiuoti nacionalinį gyvenimą ir varžyti pačios pramonės jėgą.

Spynhemlendas pagreitino socialinę katastrofą. Mes įpratome nepaisyti šiurpių ankstyvojo kapitalizmo apraiškų kaip pagraudenimų. Tai nepateisinama. Vaizdas, kurį nupiešė Harriet Martineau, Varguomenės įstatymo reformos šalininkė, sutampa su tuo, kurį pateikė čartininkų propagandininkai, vadovavę protestams prieš Varguomenės įstatymo reformą. Faktai, pateikti garsiojoje Varguomenės įstatymo

reformos komisijos ataskaitoje (1834), raginusioje nedelsiant panaikinti Spynhemlendo įstatymą, galėjo pasitarnauti Dickenso kampanijai prieš Komisijos politiką. Nei Charlesas Kingsley, nei Friedrichas Engelsas, nei Blake'as ar Carlyle'as neklydo tikėdami, kad patį žmogaus įvaizdį išniekino kažkokia siaubinga katastrofa. O ledinė tyla, su kuria Malthusas ir Ricardo nepastebėjo scenų, iš kurių gimė jų pasaulietiškojo prakeiksmo filosofija, buvo įspūdingesnė net už poetų ir filantropų skausmo ar pykčio protrūkius.

Be abejonės, socialinė suirutė, kurią sukėlė mašinos ir naujos sąlygos, kuriomis žmogus dabar puvo priverstas mašinas aptarnauti, atnešė daug neišvengiamų padarinių. Kaimo civilizacijos nebuvo tose miesto sąlygose, iš kurių vėliau išaugo žemyninės Europos pramoniniai miestai.[28] Naujuosiuose miestuose nebuvo miestų viduriniosios klasės, nebuvo meistrų ir amatininkų branduolio, nebuvo smulkiosios buržuazijos ir tokių miestiečių, kurie būtų galėję tarpininkauti paprastiems darbininkams, kurie, pritraukti didelių atlyginimų arba aptvėrimų nuvaryti nuo žemės, kamavosi ankstyvuosiuose fabrikuose. Vidurio ir Šiaurės vakarų miestai buvo kultūrinės dykynės, jų lūšnos tebuvo tradicijų ir savigarbos nebuvimo įrodymas. Paliktas atšiaurioje nelaimių klampynėje, valstietis imigrantas arba netgi buvęs smulkus žemvaldys ar dvaro žemės nuomininkas greitai buvo paverstas nenusakomu purvinu gyvuliu. Reikalas ne tas, kad jam buvo per mažai mokama, ar kad jis per ilgai dirbo – nors ir tai dažnai pasitaikydavo – tačiau dabar jis egzistavo tokiomis fizinėmis sąlygomis, kurios atėmė iš jo žmogiškąją būtį. Panašiai galėjo jaustis Afrikos miškų negrai, gaudantys orą vergų pirklio laive. Visa tai buvo nepataisoma. Kol žmogus turėjo savo padėtį, kuria galėjo remtis, savo šeimos ar bičiulių pavyzdį, tol jis galėjo kovoti ir palaikyti savo dvasią. Tačiau darbininkas tai galėjo padaryti tik vienu būdu – tapdamas naujos klasės nariu. Negalėdamas užsidirbti gyvenimui savo darbu, jis buvo ne darbininkas, o pauperis. Spynhemlendas ypač bjaurėjosi tuo, kad žmogus dirbtinai buvo atvestas iki tokios padėties. Šis dviprasmiškas humanizmo žingsnis neleido darbininkams sudaryti ekonominės klasės ir atėmė iš jų vienintelę galimybę atitolinti likimą, kuris jiems buvo skirtas ekonomikos girnose.

[28] Profesoriaus Usherio nuomone, bendra urbanizacija prasidėjo apie 1795 metus.

Spynhemlendas buvo tikra žmonių demoralizavimo priemonė. Jeigu tarsime, kad žmonių visuomenė yra savaveiksmė mašina, skirta išsaugoti normoms, kurių pagrindu ji susikūrė, tai Spynhemlendas buvo įrengimas, skirtas sugriauti bet kokioms normoms, ant kurių galėtų stovėti bet kokia visuomenė. Jis ne tik paskatino vengti darbo neatitikimo (atlygio), bet ir padidino pauperizmo patrauklumą tokiu momentu, kai žmogus bandė išvengti vargšo likimo. Žmogus, patekęs į prieglaudą (o dažniausiai taip ir įvykdavo, kai jis pats ir jo šeima kurį laiką gyvendavo iš išlaikymo normos), patekdavo į spąstus ir sunkiai galėdavo ištrūkti. Savigarba grindžiamos elgesio normos, susiklosčiusios per šimtmečius, greitai nusitrindavo prieglaudos netvarkoje, kur žmogus turėjo būti atsargus, kad kiti nepagalvotų, jog jam sekasi geriau už kaimynus, kad tik jam nereikėtų ieškoti darbo, užuot šlaisčiusis pažįstamame aptvare. „Vargšų išlaikymo normos tapo viešu grobiu... Kad gautų savo dalį, brutalieji baugino administratorius, palaidūnai demonstravo savo pavainikius, kuriuos reikėjo pamaitinti, dykūnai sukryžiuodavo rankas ir laukdavo savo dalies, neišmanėliai berniukai ir mergaitės dėl jos susituokdavo, brakonieriai, vagys ir prostitutės išplėšdavo ją gąsdinimais, teisėjai dalijo ją dėl populiarumo, globėjai – dėl patogumo. Taip buvo tuštinamas fondas... Užuot samdęs reikiamą skaičių darbininkų žemei dirbti, darbininkų, kuriems pats mokėtų, fermeris buvo priverstas priimti jų dvigubai daugiau, o atlyginimai jiems buvo mokami iš dalies išlaikymo normos sąskaita. Tie žmonės, kuriuos jis prievarta turėjo įdarbinti, buvo nekontroliuojami ir neleido jam samdyti geresnių, kurie dėl savo nepriklausomybės būtų sunkiai triūsę. Tie geresnieji išnykdavo tarp blogųjų, mokesčius mokantis žemės nuomotojas po nesėkmingos kovos pats eidavo prašyti pašalpos..." Taip rašo Harriet Martineau.[29] Drovūs vėlesnių laikų nedėkingi liberalai nepaisė šios tiesmukiškos jų tikėjimo apaštalės, tačiau netgi jos perlenkimuose, kurių dabar jie jau baiminosi, akcentai buvo sudėti teisingai. Ji pati priklausė tai su nepriteklium kovojančiai viduriniajai klasei, kurios elegantiškas neturtas padarė juos dar jautresnius Varguomenės įstatymo painybėms. Ji suprato ir aiškiai pareiškė, kad visuomenei reikia naujos – „nepriklausomų darbininkų" –

[29] Martineau H., *History of England During the Thirty Years' Peace (1816–1846)*, 1849.

klasės. Jie buvo jos svajonių didvyriai, ir ji sukuria vieną – nuolat darbo neturintį darbininką, kuris atsisako gyventi iš pašalpos, kuris savo kolegai, nusprendusiam priimti pašalpą, išdidžiai pareiškia: „Štai aš, ir nepaisysiu nė vieno, niekinančio mane. Galėčiau pasodinti savo vaikus vidurinėje bažnyčios eilėje, ir tegu tik kas nors pasišaipo iš jų dėl jų vietos visuomenėje. Gali būti išmintingesnių, gali būti turtingesnių, tačiau nėra nė vieno garbingesnio.“ Didieji valdančiosios klasės vyrai net nenutuokė apie naujosios klasės reikalingumą. Martineau nurodė „vulgarią aristokratijos klaidą, kad egzistuoja tik viena klasė, žemesnė už turtinguosius, su kuriais jie privalo turėti reikalų.“ Ji skundėsi, kad Lordas Eldonas, kaip ir daugelis protingesnių, „tai pačiai grupei („žemesnėms klasėms“) priskyrė visus, kurie yra ne tokie turtingi, kaip turtingiausi bankininkai – fabrikantus, prekybininkus, amatininkus, darbininkus ir skurdžius...“[30] Tačiau ji aršiai tvirtino, kad visuomenės ateitis priklauso nuo dviejų pastarųjų atskyrimo. „Išskyrus skirtumą tarp valdovo ir valdomojo, niekas Anglijoje taip nesiskiria, kaip nepriklausomas darbininkas ir skurdžius, ir juos sieti yra neišmanėliška, amoralu ir netaktiška“, – rašė ji. Taip, žinoma, iš tiesų nebuvo, skirtumas tarp dviejų sluoksnių Spynhemlendo laikais beveik išnyko. Greičiau tai buvo politikos išdėstymas, grindžiamas pranašingu laukimu. Tai buvo Varguomenės įstatymo reformos komisijos politika, o pranašystė regėjo konkurencinę darbo jėgos rinką ir neišvengiamą pramonės proletariato atsiradimą. Spynhemlendo panaikinimas buvo tikroji naujosios – darbo – klasės gimimo diena. Šios klasės tiesioginis savanaudiškas interesas lėmė, kad ji tapo visuomenės gynėja nuo vidinių mašininės civilizacijos pavojų. Kad ir kokia ateitis laukė darbo klasės ir rinkos ekonomikos, tačiau istorijoje jos atsirado kartu. Neapykanta pašalpoms, nepasitikėjimas valstybės veiksmais, primygtinis noras būti garbingu ir pasitikėti savimi – šis britų darbininko bruožas per kartų kartas išliko pagrindinis.

Spynhemlendo panaikinimas buvo naujosios – viduriniosios – klasės, įžengiančios į Anglijos istorinę sceną, darbas. Žemvaldžiai negalėjo atlikti to, kas buvo skirta šioms klasėms: transformuoti visuomenę į rinkos ekonomiką. Prieš prasidedant transformacijai bu-

---

[30] Martineau H., *The Parish*, 1833.

vo panaikinta ir priimta tuzinai naujų įstatymų. 1832 m. Parlamento reformos įstatymas atstovavimo teises atėmė iš „supuvusių miestelių“ ir vieną kartą visiems laikams valdžią Bendruomenių rūmuose atidavė paprastiems piliečiams. Pirmasis jų žingsnis reformos link buvo Spynhemlendo panaikinimas. Dabar, kai jau suprantame, kaip glaudžiai jo paternalistiniai metodai susiliejo su šalies gyvenimu, suvoksime ir tai, kodėl net radikaliausieji reformos rėmėjai nedrįso siūlyti trumpesnio kaip dešimties ar penkiolikos metų pereinamojo laikotarpio. Tiesą sakant, ji įvyko staiga ir niekais pavertė legendą apie angliškąjį laipsniškumą – vėlesniais laikais jo buvo griebiamasi tada, kai trūkdavo argumentų prieš radikalias reformas. Šios reformos staigumas vaidenosi ištisų kartų Britanijos darbo klasės fantazijose. Tačiau šios skausmingos operacijos sėkmė priklausė nuo plačiuosiuose visuomenės sluoksniuose, įskaitant ir darbininkus, įsišaknijusio įsitikinimo, kad sistema, iš pažiūros rėmusi, iš tiesų juos gadino, ir kad „teisė gyventi“ buvo mirtina liga.

Naujasis įstatymas numatė, kad ateityje vargšų pašalpa dalijama nebus. Jos administravimas buvo nacionalinis ir diferencijuotas. Šiuo požiūriu reforma buvo išsami. Žinoma, buvo panaikinti atlyginimų priedai. Prieglaudos buvo numatytos, tačiau naujoviškos. Dabar jau pats kandidatas sprendė, ar yra toks nusigyvenęs, kad savanoriškai ieškotų pastogės, kuri sąmoningai buvo paversta siaubo vieta. Prieglauda buvo pažymėta gėdos dėme, gyvenimas joje buvo psichologinė ir fizinė kankynė, bandant prisitaikyti prie higienos ir padorumo reikalavimų – viskas buvo atviras pretekstas, kad dar labiau žmogų nuskurdintų. Įstatymą vykdė ne taikos teisėjai, ne vietiniai prižiūrėtojai, bet didesnę valdžią turintieji globėjai, diktatoriškai prižiūrimi diktatoriškos valdžios iš centro. Netgi skurdžiaus (pauperio) laidotuvės buvo paverstos aktu, kai jo likimo draugai atsisakydavo solidarumo su juo net mirties akivaizdoje.

1834 metais buvo beprasidedąs pramoninis kapitalizmas, ir buvo skubinama Varguomenės įstatymo reforma. Spynhemlendo įstatymas, kuris saugojo kaimiškąją Angliją, o kartu ir visus dirbančiuosius nuo rinkos mechanizmo, skverbėsi į visuomenės šerdį. Iki panaikinimo didžiulės darbo žmonių masės labiau priminė šmėklas, kurios galėjo atbaidyti košmarą, o ne gyvus žmones. Jeigu darbo žmonės buvo nužmoginti fiziškai, tai savininkai degradavo moraliai. Tradicinė krikščioniškosios visuomenės vienybė užleido vietą atsakomybės už

likimo draugų gerovę vengimui. Formavosi Dvi tautos. Mąstančiųjų protų siaubui, negirdėtas skurdas tapo neatskiriamas nuo tokio pat skurdo. Mokslininkai vienbalsiai skelbė, kad atsirado mokslas, neabejotinai teisingai kuriantis dėsnius, valdančius žmonių pasaulį. Būtent šie įstatymai iš žmonių širdžių išstūmė užuojautą, ir stoiškas pasiryžimas panaikinti žmonių solidarumą vardan didesnės didesnio žmonių skaičiaus laimės tapo pasaulietine religija.

Rinkos mechanizmas vis labiau įsitvirtino ir reikalavo išbaigtumo: žmogaus darbas turėjo tapti preke. Reakcingas paternalizmas veltui bandė tam priešintis. Iš Spynhemlendo baisumų žmonės aklai puolė ieškoti prieglobsčio utopiškoje rinkos ekonomikoje.

9 skyrius

PAUPERIZMAS IR UTOPIJA

Skurdo problemos esmę sudarė dvi glaudžiai susijusios temos: pauperizmas ir socialinė ekonomika. Nors jų įtaką moderniajai sąmonei aptarsime atskirai, tačiau tai buvo nedalomos visumos – visuomenės atsiradimo – dalis.

Iki Spynhemlendo įstatymo buvo neįmanoma atsakyti į klausimą, iš kur atsirado vargšai. Tačiau aštuonioliktojo amžiaus mąstytojai iš esmės sutarė, kad pauperizmas ir progresas neatsiejami. Daugiausia vargšų yra ne uždarose arba necivilizuotose tautose, o tokiose, kurios yra vislios ir civilizuotos, rašė 1782 metais Johnas M'Farlane'as. Italų ekonomistas Giammaria Ortesas paskelbė aksiomą, kad nacijos turtingumas atitinka jos gyventojų skaičių, o jos skurdas atitinka jos turtus (1774). Netgi Adamas Smithas atsargiai pareiškė, kad neturtingiausiose šalyse darbo užmokestis yra didžiausias. Taigi M'Farlane'o nuomonė, kad Anglija pasiekė aukščiausią savo didybės tašką, o „vargšų skaičius ir toliau didės"[31], nebuvo neįprasta.

Anglas, prognozuodamas komercijos stagnaciją, išsakė plačiai paplitusią nuomonę. Eksporto padidėjimas per pusę šimtmečio – iki 1782 m. buvo stulbinantis, tačiau dar labiau stebino prekybos pakilimai ir nuosmukiai. Prekyba buvo vos pradėjusi atsigauti po nuosmukio, kuris sumažino eksporto apimtis iki lygio, buvusio prieš penkiasdešimtį metų. Prekybos didėjimas ir akivaizdus nacionalinės

---

[31] M'Farlane J., Enquiries Concerning the Poor, 1782. Taip pat Postlewayto įžanginė pastaba 1757 Universal Dictionary apie 1531m. spalio 7 dienos Olandų Varguomenės įstatymą.

gerovės augimas po Septynerių metų karo amžininkams atrodė tiesiog proga, tekusi Anglijai, kokią jau turėjo Portugalija, Ispanija, Olandija ir Prancūzija. Staigus Anglijos kilimas jau buvo praeities dalykas, ir nereikėjo tikėtis, kad tęsis pažanga, kuri tebuvo sėkmingo karo rezultatas. Kaip matėme, beveik vieningai visi laukė prekybos smukimo.

Tačiau iš tiesų klestėjimas – milžiniško masto gerovė, kuriai buvo lemta tapti nauja ne tik vienos nacijos, bet ir visos žmonijos gyvenimo forma – buvo ne už kalnų. Nei valstybės veikėjai, nei ekonomistai net neįtarė, kad klestėjimas artėja. Valstybės veikėjams tai galėjo ir nerūpėti, kadangi staigus prekybos šuolis tik sušvelnino skurdą. Tačiau gaila, kad visa ekonomistų teorinė sistema buvo sukurta šiuo „nenormaliu“ laikotarpiu, kai milžinišką prekybos ir gamybos augimą lydėjo didžiulis gilėjantis žmonių skurdas – tiesą sakant, akivaizdūs faktai, kuriais savo principus grindė Malthusas, Ricardo ir Jamesas Millis. Jie atspindėjo paradoksalias griežtai apibrėžto pereinamojo laikotarpio tendencijas.

Padėtis buvo išties kebli. Pirmieji vargšai Anglijoje atsirado pirmojoje šešioliktojo amžiaus pusėje, jie išsiskyrė kaip individai, nepriklausantys nei dvarui, nei „jokiam feodalui“, o jų laipsniška transformacija į laisvų darbininkų klasę buvo susijusi su žiauriu elgetų persekiojimu ir vidaus pramonės puoselėjimu – tam labai padėjo nuolatinis užsienio prekybos augimas. Septynioliktąjį amžių apie pauperizmą buvo kalbama mažiau, netgi skausmingas Sėslumo įstatymas buvo priimtas be viešo svarstymo. Kai šimtmečio pabaigoje diskusijos buvo atgaivintos, Thomo More'o *Utopijai* ir Varguomenės įstatymams jau buvo daugiau kaip 150 metų, o vienuolynų paleidimas ir Ketto sukilimas buvo seniai pamiršti. Šioks toks „domėjimasis“ neslūgo visą laiką, pavyzdžiui, kad ir Karolio I laikais, tačiau naujosios klasės jau buvo įsitvirtinusios. Nors šešioliktajame amžiuje vargšai kėlė grėsmę visuomenei, į kurią įsiveržė kaip priešų kariauna, tačiau septynioliktajame amžiuje jie tebuvo našta, gyvenanti iš išlaikymo normos. Antra vertus, tai jau buvo ne pusiau feodalinė, o pusiau komercinė visuomenė, kurios tipiški nariai vertino darbą dėl paties darbo ir negalėjo sutikti nei su viduramžiška nuomone, kad skurdas nėra problema, nei su žemvaldžio aptvėrėjo požiūriu, kad bedarbiai tėra darbingi dykūnai. Nuo šio laikotarpio nuomonės apie pauperizmą pradėjo atspindėti filosofinę pasaulėžiūrą, panašiai kaip anksčiau

tai darė teologija. Požiūris į vargšus vis labiau susitapatino su požiūriu į egzistenciją. Taigi ir šių nuomonių įvairovė bei tariamas painumas ar jų dėmesys mūsų civilizacijos istorijai.

Kvakeriai, naujosios egzistencijos galimybių tyrinėjimo pionieriai, pirmieji pripažino, kad nesavanoriškas nedarbas turi būti kažkokia darbo organizavimo klaida. Tvirtai tikėdami verslininkiškais metodais, savo vargšams jie taikė kolektyvinės savitarpio pagalbos principą, kuriuo retkarčiais naudojosi, kai atsisakydavo eiti į kariuomenę dėl įsitikinimų ir, nenorėdami remti valdžios, mokėdavo už tų asmenų išlaikymą kalėjime. Aistringas kvakeris Lawsonas išspausdino *Kreipimąsi į parlamentą dėl vargšų ir kad Anglijoje nebūtų elgetų* kaip „Platformą", kurioje siūlė įsteigti Darbo biržas (*Labor Exchange*) – mūsų laikų įdarbinimo agentūras. Tai įvyko 1660 metais – prieš dešimtį metų Henris Robinsonas buvo pasiūlęs įkurti „Adresų biurus" (*Offices of Address and Encounters*). Tačiau restauracinė valdžia rinkosi proziškesnius metodus. 1662 metų Sėslumo įstatymo dvasia buvo visiškai priešinga bet kokiai nacionalinių darbo biržų sistemai, kurios būtų sukūrusios didesnę rinką darbo jėgai, o sėslumas – terminas, pirmą kartą pavartotas šiame įstatyme, darbo jėgą pririšo prie parapijos.

Po šlovingosios revoliucijos iš kvakerių filosofijos Johno Bellerso asmenyje išaugo tikras tolimos ateities socialinių idėjų pranašautojas. Būtent iš Kentėjimų susirinkimų (*Meetings of Sufferings*) dvasios (jos statistika dažnai moksliškai grindžiama religinė pašalpų politika) gimė jo idėja steigti „Pramonės kolegijas" (*Colleges of Industry*), kuriose nesavanoriškas vargšų dykinėjimas galėjo būti nukreiptas geram tikslui. Šios sistemos pagrindas buvo ne Darbo biržos, o visiškai skirtingi darbo jėgos mainų principai. Pirmoji buvo siejama su tradicine idėja, kad bedarbiui surandamas darbdavys, o antrasis reiškė, kad bedarbiui nereikia darbdavio, kadangi bedarbiai gali tiesiogiai keistis savo darbo vaisiais. „Jeigu vargšų darbas yra turtingųjų lobynas," – kaip sakė Bellersas, – tai kodėl jie negali pasirūpinti savo naudai išnaudoti tuos turtinguosius, netgi kai ką gaudami viršaus?" Tereikėjo susiburti į „Kolegiją" arba korporaciją, kad galėtų sutelkti savo galimybes. Tai buvo vėlesnės socialistinės minties apie skurdą šerdis, nesvarbu, ar tai būtų Owenistų draugijos kaimai (*Villages of Union*), ar Fourier *Phalansteres,* ar Proudhono Mainų bankai (*Banks of Exchange*), Louis Blanc'o *Ateliers Nationaux*,

Lassalle'io *Nationale Werkstatten* ar, jei jau apie tai kalbame, Stalino Penkmečio planai. Bellerso knygoje buvo surašyti visi siūlymai, susiję su šios problemos sprendimu nuo pat šių didžiosios suirutės, kurią visuomenėje sukėlė mašinos, pradžios. „Šioje kolegijoje darbas, o ne pinigai bus visų vertybių matas..." Ji buvo suplanuota kaip „visokių naudingų darbų kolegija, kur jie be pašalpų rems vienas kitą..." Šis darbo pažymų, kaip valiutos, savitarpio pagalbos ir bendradarbiavimo ryšys yra svarbus. Trys šimtai darbininkų turėjo save išlaikyti ir bendrai dirbti tik už menką egzistenciją, „o už kiekvieną papildomą darbą jiems turi būti mokama". Šios išlaikymo normos ir mokestis už rezultatus turėjo būti derinami. Finansinis perviršis, gautas už kokį nors savitarpio pagalbos veiksmą, atitekdavo *Kentėjimų susirinkimui* ir būdavo išleidžiamas kitų religinės bendruomenės narių reikalams. Šis perviršis turėjo ateitį, naujoji pelno idėja buvo amžiaus panacėja. Bellerso nacionalinis nedarbo sumažinimo planas turėjo atnešti naudos kapitalistams. Tais pačiais 1696 m. Johnas Cary reklamavo Bristolio korporaciją vargšams, kuri, nuo pradžių veikusi sėkmingai, ėmė negauti pelno, kaip, tiesą sakant, ir daugelis panašių bandymų. Tačiau Bellerso siūlymas buvo grindžiamas ta pačia prielaida, kaip ir Johno Locke'o darbo normų sistema, pasiūlyta tais pačiais 1696 m., pagal kurią kaimo vargšai paskirstomi dirbti vietiniams mokesčių mokėtojams pagal tai, kiek pastarieji moka mokesčių. Iš čia kilo ir nelemtoji padienių darbininkų sistema, veikusi pagal Gilberto įstatymą.

Lygiai po šimto metų Jeremy Benthamas, produktyviausias iš visų socialinių projektų kūrėjų, sugalvojo planą, kaip panaudoti skurdžius (pauperius) darbui su mašinomis, kurias jo dar išradingesnis brolis sukonstravo medžiui ir metalui apdirbti. Kaip rašė seras Leslie Stephenas, „Benthamas kartu su broliu bandė išrasti garo mašiną. Jiems atėjo į galvą vietoj garo naudoti nuteistuosius". Tai vyko 1794 metais. Jeremy Benthamo *Panoptikumo* planas, pagal kurį tikslus galima suformuluoti taip, kad jų vykdymas būtų efektyvus ir pigus, jau veikė dvejus metus. Dabar jis sugalvojo tą planą pritaikyti savo fabrike, kuriame dirbo nuteistieji, paskui nuteistuosius turėjo pakeisti vargšai. Benthamo brolio privatus verslas susiliejo su bendru socialinės problemos sprendimo planu. Spynhemlendo teisėjų sprendimas, Whitebreado siūlymas mokėti minimalius atlyginimus, Pitto privačiai platinamas Varguomenės įstatymo reformos projektas

pauperizmą padarė svarbiausia valstybės veikėjo tema. Benthamas, kuris, kaip manoma, kritikuodamas Pitto *Projektą* pasiekė, kad šis būtų atšauktas, vėl buvo susigrąžintas Arthuro Youngo *Analuose* kartu su jo paties siūlymais (1797). Jo Darbštumo namus (*Industry Houses*) (Panoptikumo plane – penki aukštai ir dvylika sektorių), skirtus išnaudoti remtinų vargšų darbą, turėjo valdyti centrinė valdyba, įsteigta sostinėje ir suformuota pagal Anglijos centrinio banko valdybos pavyzdį. Visiems valdybos nariams, turintiems penkių arba dešimties svarų sterlingų vertės akcijų, suteikiama balsavimo teisė. Po kelerių metų išspausdintame tekste buvo rašoma: „1. Vargšų reikalų tvarkymas Pietų Britanijoje turi būti pavestas *vienai* valdžiai, o išlaidos apmokamos iš *vieno* fondo. 2. Ši valdžia, t.y. *Bendros akcinės bendrovės* valdžia, žinoma pavadinimu *Nacionalinė labdaros kompanija*.“[32] Buvo ketinama pastatyti ne mažiau kaip 250 darbštumo namų, kuriuose gyventų apie 500 000 žmonių. Kartu su planu buvo parengta kruopšti įvairių bedarbių kategorijų analizė, kurioje Benthamas beveik šimtmečiu pralenkė kitus šios srities tyrinėtojus. Jo klasifikuojantis protas leido matyti realybę. „Rankos be vietos“, t.y. neseniai atleisti darbininkai, buvo atskirti nuo tokių, kurie negalėjo susirasti darbo dėl „nenuolatinės stagnacijos“, sezoninių darbininkų „periodiška stagnacija“ buvo skiriama nuo „išstumtų rankų“, kurios „tapo nereikalingomis atsiradus mašinoms“ arba, kalbant šių laikų kalba, nuo bedarbių dėl technologijos. „Paleistos rankos“ buvo dar vienas naujas terminas, kuris Benthamo laikais atsirado po karo su Prancūzija. Tačiau svarbiausia kategorija buvo jau minėta „nenuolatinė stagnacija“, kurią sudarė ne tik meistrai ir amatininkai, kurių darbas „priklausė nuo mados“, bet ir dar svarbesnė bedarbių grupė, atsiradusi dėl „bendros fabrikų stagnacijos“. Benthamas ketino išlyginti verslo ciklą smarkiai komercializuodamas nedarbą.

1819 metais Robertas Owenas perspausdino daugiau kaip 120 metų senumo Benthamo planus, kaip steigti Pramonės kolegijas. Sporadiškas nuskurdimas išaugo į skurdo tvaną. Jo paties Draugijos kaimai skyrėsi nuo Bellerso savo dydžiu – 120 žmonių tokiame pat skaičiuje akrų. Į komitetą, raginantį aukoti šiam itin eksperimentiniam planui, įėjo tokie žmonės kaip Davidas Ricardo. Tačiau

[32] Bentham J., Pauper Manageent. First published, 1797.

aukotojų neatsirado. Šiek tiek vėliau prancūzas Charles'as Fourier buvo išjuoktas dėl to, jog diena po dienos laukė, kad atsirastų koks partneris, kuris investuotų į jo *Phalanstere* planą, panašų į tą, kurį rėmė vienas iš didžiausių to meto finansų ekspertų. Argi Roberto Oweno firma Niū Lanarke neišgarsėjo visame pasaulyje dėl jo filantropiškų planų finansinės sėkmės? Tuomet dar nebuvo nusistovėjusios skurdo sampratos ir jokio pripažinto būdo, kaip pasipelnyti iš vargšų.

Owenas iš Bellerso pasiėmė „darbo pažymų" idėją ir 1832 metais pritaikė ją savo Nacionalinėje bešališkoje darbo biržoje – ji žlugo. Labai artimas principas – darbo klasės ekonominis savarankiškumas (taip pat Bellerso idėja) – buvo garsiojo tredjunionų judėjimo pagrindas dvejus tolesnius metus. Tredjunionai buvo bendra visų profesijų, amatų, meistrysčių, neišskiriant nė smulkiųjų meistrų, asociacija su miglota perspektyva, kad sudarys visuomenės branduolį vienos taikios manifestacijos forma. Kas galėjo pagalvoti, kad tai taps visų vienos didelės sąjungos įnirtingų pastangų, trukusių visą ateinantį šimtmetį, embrionu? Sindikalizmo, kapitalizmo, socializmo ir anarchizmo planai vargšų atžvilgiu beveik nesiskyrė. Proudhono mainų bankas, pirmasis praktinis bandymas 1842 m. pasinaudoti filosofiniu anarchizmu, iš esmės išaugo iš Oweno eksperimento. Valstybinio socializmo šalininkas Marxas aštriai puolė Proudhono idėjas. Pasak Marxo, būtent valstybė turėtų finansuoti tokio tipo kolektyvinius planus, todėl Louis Blancas ir Lassalle'is nugrimzdo istorijon.

Ekonominės priežastys, dėl kurių iš vargšų negalima pelnytis, neturėtų būti jokia paslaptis. Jas beveik prieš 150 metų pateikė Danielis Defoe, kurio straipsnis, išspausdintas 1704 m., sustabdė diskusiją, kurią buvo pradėję Bellersas ir Locke'as. Defoe tvirtino, kad jeigu vargšai bus šelpiami, jie nedirbs už atlyginimą, o jeigu jie bus paskirti į gamybą viešosiose institucijose, tai tik dar labiau padidins nedarbą privačiose manufaktūrose. Jo straipsnis buvo pavadintas žiauriai: „Duoti išmaldą – jokia labdara, o įdarbinti vargšus – vadinasi, skriausti valstybę" (*Giving Alms no Charity and Employing the Poor a Grievance to the Nation)*, po jo pasirodė daktaro Mandeville'io menkavertės eilės apie protingas bites, kurių bendruomenė klestėjo tik todėl, kad skatino tuštybę ir pavydą, klastą ir švaistymą. Kol aikštingas daktaras įsileido į lėkštus moralinius paradoksus, pamfleto

autorius kalbėjo apie pagrindinius naujosios politinės ekonomijos elementus. Jo esė už „žemosios politikos“ ribų buvo greitai pamiršta, kadangi aštuonioliktąjį amžių buvo sugrąžintos valdymo problemos, o pigus Mandeville'io paradoksas lavino tokius protus kaip Berkeley, Hume'o ir Smitho. Be abejonės, pirmojoje aštuonioliktojo amžiaus pusėje kilnojamasis turtas vis dar buvo moralinis dalykas, o skurdas – dar ne. Puritonus apstulbino į akis krintančios feodalinės švaistymo formos, kurias jų sąmonė smerkė kaip prabangą ir blogį, tačiau turėjo sutikti su Mandeville'io bitėmis, kad, jeigu ne tos ydos, komercija ir prekyba greitai išnyktų. Vėliau tuos turtingus pirklius reikėjo nuraminti dėl verslo moralumo: naujiems gelumbės fabrikams nerūpėjo tuščia prabanga, o tik pilki kasdieniai poreikiai; atsirado subtilesnių švaistymo būdų, kurie tarytum mažiau krito į akis, tačiau iš tiesų buvo dar švaistūniškesni už senuosius. Defoe šaipymasis iš pavojų, kuriuos kelia pašalpos vargšams, nebuvo toks aktualus, kad persmelktų sąmonę, sutelktą į moralinius turto pavojus. Pramonės revoliucija dar nebuvo prasidėjusi. Defoe paradoksas buvo tas, kad jis numatė painiavą, laukiančią ateityje: „Duoti išmaldą – jokia labdara“, kadangi sušvelnindamas alkį, tiesiog kliudysi gamybai ir sukelsi badą, „įdarbinti vargšus – vadinasi, skriausti valstybę“, kadangi valstybės suteiktas darbas padidina prekių perteklių rinkoje ir trukdo privatiems prekeiviams. Tarp kvakerio Johno Bellerso ir prisitaikėlio žurnalisto Danielio Defoe, tarp šventojo ir ciniko, maždaug ties amžiaus virsmu buvo iškelti klausimai, į kuriuos atsakyti nebuvo lengva – reikėjo daugiau kaip dviejų šimtų metų darbo ir mąstymo, vilties ir kančių.

Tačiau Spynhemlendo laikais tikroji pauperizmo esmė vis dar buvo mįslė žmogaus protui. Buvo visiškai sutariama, kad reikia kuo daugiau gyventojų, kadangi valstybės galia glūdėjo žmonių skaičiuje. Buvo sutariama ir dėl pigios darbo jėgos pranašumų, kadangi tik pigi darbo jėga leido klestėti manufaktūroms. Be to, kas, jei ne vargšai, tarnautų laivuose ir eitų į karą? Vis dėlto buvo abejojama, ar pauperizmas nėra blogis. Bet kuriuo atveju, kodėl skurdžiai negalėtų taip naudingai dirbti valstybės labui, kaip jie dirbo privačiai? Į šiuos klausimus nebuvo įtikinamo atsakymo. Defoe buvo užtikęs tiesą, kurią po septyniasdešimties metų Adamas Smithas gal ir būtų supratęs. Neišplėtota rinkos sistema slėpė jos silpnumą. Dar nebuvo visiškai suvokiami nei naujieji turtai, nei naujasis skurdas.

Tai, kad šis klausimas buvo užuomazgos stadijos, rodo stebėtinas panašumas projektų, atspindinčių tokius skirtingus protus, kaip kvakerio Bellerso, ateisto Oweno, utilitaristo Benthamo. Socialistas Owenas aistringai tikėjo žmogaus vertingumu ir jo įgimtomis teisėmis, Benthamas niekino lygiavą, šaipėsi iš žmogaus teisių ir linko į *laissez-faire*. Tačiau Oweno „paralelogramos" taip priminė Benthamo pramonės namus, kad buvo galima įtarti, jog šie jį ir įkvėpė, jeigu neprisimintume jo skolinių iš Bellerso. Visi trys buvo įsitikinę, kad tinkamas bedarbių darbo organizavimas gali sukurti perteklių, kurį humanitaras Bellersas ketino panaudoti kitiems nelaimėliams šelpti. Utilitarus liberalas Benthamas norėjo jį atiduoti akcininkams, o socialistas Owenas – grąžinti patiems bedarbiams. Jų teorijų skirtumai atskleidė beveik nepastebimų ateities nesantaikos ženklų, jų bendros iliuzijos atskleidė radikaliai neteisingą pauperizmo esmės suvokimą gimstančioje rinkos ekonomikoje. Svarbesnis už nuomonių skirtumus tuo metu buvo nuolatinis vargšų skaičiaus augimas: 1696 metais, kai rašė Bellersas, parama sudarė 400 000 svarų sterlingų, 1796-aisiais, kai Benthamas protestavo prieš Pitto projektą, ji jau buvo peršokusi 2 milijonų ribą, o iki 1818-ųjų, kai pradėjo rašyti Robertas Owenas, ji jau artėjo prie 8 milijonų. Per 120 metų, kurie skyrė Bellersą nuo Oweno, gyventojų skaičius patrigubėjo, o išlaidos paramai išaugo dvidešimt kartų. Pauperizmas tapo pranašingu ženklu. Tačiau jo prasmės niekas nesuvokė.

10 skyrius

POLITINĖ EKONOMIJA IR VISUOMENĖS ATSIRADIMAS

Suvokus skurdo reikšmę, buvo paruošta dirva devynioliktajam amžiui. Takoskyra ėjo apie 1780 metus. Adamo Smitho didžiajame veikale vargšų pašalpa dar nebuvo problema, ją tik po dešimties metų Townsendas iškėlė *Disertacijoje apie Varguomenės įstatymus*, ir nuo to laiko pusantro šimto metų ji buvo viena svarbiausių temų.

Klimato pasikeitimas nuo Adamo Smitho iki Townsendo laikų buvo stulbinantis. Pirmasis užbaigė amžių, kurį buvo pradėję valstybės atradėjai Thomas More'as, Machiavellis, Lutheris ir Calvinas, o pastarasis priklausė devynioliktajam amžiui, kuriame Ricardo ir Hegelis iš priešingų pozicijų atrado, kad egzistuoja visuomenė, kuri ne paklūsta valstybės įstatymams, bet juos diktuoja. Adamui Smithui materialusis turtas buvo atskira tyrinėjimų sritis, šie tyrinėjimai, jo atlikti su giliu realybės pojūčiu, padarė jį naujo mokslo – ekonomikos – atradėju. Turtas jam tebuvo bendruomenės, kurios tikslams jis buvo pavaldus, gyvenimo bruožas, nacijų, kovojančių už išlikimą, priklausinys, ir negalėjo būti nuo jų atskirtas. Jo nuomone, viena iš sąlygų grupių, valdančių nacijų turtą, kilo iš gerėjančios, stabilios ar blogėjančios valstybių padėties, o kita – iš to, kad pirmaeiliai buvo saugumo, apsaugos bei galios pusiausvyros poreikiai. Dar vieną sąlygų grupę suformavo vyriausybė, priklausomai nuo to, kas jai atrodė svarbiau – kaimas ar miestas, pramonė ar žemės ūkis. Taigi jam atrodė, kad turto klausimą galima formuluoti tik tam tikros politikos rėmuose, ir materialiu turtu jis vadino „visų žmonių gerovę“.

Smithas tautų turtą norėjo traktuoti kaip jų nacionalinio gyvenimo fizinę ir moralinę funkciją, štai kodėl jo jūrų politika taip gerai derėjo su Cromwellio Navigacijos įstatymais, o jo nuostatos apie žmonių visuomenę atitiko Johno Locke'o prigimtinių teisių sistemą. Jo nuomone, visuomenėje nėra jokių ekonominių požymių, kurie galėtų tapti moralinių normų ir politinių įsipareigojimų šaltiniu. Savanaudiški interesai skatina mus daryti tai, kas naudinga ir kitiems, kaip, pavyzdžiui, mėsininko savanaudiškumas aprūpina mus pietumis. Smitho mąstysena yra optimistinė, kadangi dėsniai, valdantys ekonominę visatos pusę, kaip ir visi kiti, dera su lemtimi. Nėra jokios nematomos rankos, kuri savanaudiškumo vardan bandytų mums primesti kanibališkus papročius. Žmogaus orumas – tai žmogiškosios būtybės orumas, kuris, kaip ir žmogus, yra šeimos, valstybės ir „didžiosios žmonijos" narys. Protas ir žmogaus prigimtis nubrėžė ribas, kiek galima atlikti vienetinio darbo, o lenktyniavimas ir nauda turėjo pasitraukti. Natūralu yra tai, kas atitinka žmogaus proto principus, o natūrali tvarka yra tokia, kuri dera su tais principais. Fizinę gamtą Smithas sąmoningai atribojo nuo turto problemos. „Kad ir koks būtų šalies dirvožemis, klimatas ar teritorija, jos metinės produkcijos gausa arba trūkumas turi priklausyti nuo dviejų dalykų", t.y. kiekvienoje konkrečioje situacijoje – nuo kvalifikuoto darbo bei santykio tarp naudingų ir dykinėjančių visuomenės narių. Svarbūs ne gamtos, o žmogiškieji veiksniai. Šios knygos pradžioje sąmoningai praleidome biologinį ir geografinį veiksnius. Fiziokratų paklydimai jam buvo įspėjimas. Jų polinkis į žemės ūkį skatino juos painioti fizinę gamtą su žmogaus prigimtimi ir vertė tvirtinti, kad tik žemė yra iš tiesų kūrybinga. Smitho protui nieko nebuvo labiau svetimo kaip toks fizinių galių išaukštinimas. Politinė ekonomija turėtų būti mokslas apie žmogų ir tyrinėti tai, kas natūralu žmogui, o ne gamtai.

Po dešimties metų Townsendo *Disertacijoje* buvo aptariama ožkų ir šunų tema. Veiksmo vieta – Robinsono Crusoe sala Ramiajame vandenyne netoli Čilės krantų. Į šią salą Juanas Fernandezas atvežė kelias ožkas, kad kitą kartą atvykęs turėtų mėsos. Ožkos dauginosi kaip Biblijoje ir tapo patogiomis maisto atsargomis kaperiams, dažniausiai anglams, kurie puldinėjo ispanų pirklius. Kad juos sunaikintų, Ispanijos valdžia atgabeno šunį ir kalę, kurie sparčiai dauginosi ir sumažino ožkų, kuriomis maitinosi, skaičių. „Buvo atkurta nauja

pusiausvyra,"– rašė Townsendas. „Abiejų rūšių silpniausieji buvo tarp pirmųjų, atiduodančių skolą gamtai, tačiau aktyviausi ir vikriausi išgyveno." „Žmonių skaičių reguliuoja maisto kiekis," – rašė jis.

Turime pasakyti, kad nepavyko rasti autentiško šio pasakojimo šaltinio.[33] Juanas Fernandezas atgabeno ožkų, tačiau legendinius šunis Williamas Funnellas aprašinėja kaip gražias kates, ir nėra žinoma, kad katės arba šunys būtų dauginęsi, be to, ožkos gyveno neprieinamuose kalnuose, o paplūdimiai knibždėte knibždėjo riebių ruonių, kurie būtų buvę kur kas patrauklesnis grobis laukiniams šunims. Tačiau paradigma nepriklauso nuo empirinio pagrindimo. Nors pasakojimo autentiškumo nustatyti negalima, tai nemenkina fakto, kad Malthusas ir Darwinas įkvėpimo sėmėsi iš šio šaltinio – Malthusas sužinojo tai iš Condorceto, o Darwinas – iš Malthuso. Tačiau nei Darwino natūraliosios atrankos teorija, nei Malthuso dėsniai apie gyventojus negalėjo daryti jokios pastebimos įtakos šiandienos visuomenei, jei ne ši maksima, kurią Townsendas išvedė iš savo avių ir šunų ir kurią norėjo pritaikyti Varguomenės įstatymo reformai: „Alkis sutramdys nuožmiausius žvėris, išmokys padorumo ir mandagumo, paklusnumo ir nuolankumo net labiausiai užsispyrusius. Iš esmės tik alkis gali paakinti, paraginti juos (vargšus) dirbti, tačiau mūsų įstatymuose sakoma, kad jie niekada nebadaus. Reikia pripažinti, kad įstatymuose sakoma ir tai, kad juos reikia priversti dirbti. Tačiau juridinę nuostatą lydi daug nepatogumų, prievartos ir triukšmo, iš jos kyla pikta valia, ji neskatina gerai ir dorai dirbti: kadangi alkis nėra tik taikingas, tylus, nesiliaujantis spaudimas, bet, kaip natūraliausias motyvas, verčiantis dirbti, reikalauja didžiausių pastangų. Alkis, numalšintas kito asmens dosnumo, sukuria tvirtus pamatus gerai valiai ir dėkingumui. Vergą dirbti reikia versti, o laisvas žmogus pats turi apsispręsti, ar jam mėgautis savo paties, kad ir menku, geru, ar būti baudžiamam už įsibrovimą į kaimyno nuosavybę."

Štai ir politinio mokslo pradžia. Nagrinėdamas žmonių visuomenę gyvulių įvaizdžiu, Townsendas aplenkė tariamai neišvengiamą klausimą apie valdžios pagrindą ir kartu į žmonių problemas įtraukė

[33] Plg. Antonio de Ulloa, Wafer, William Funnell, taip pat Isaac James (kuris rašė apie kapitono Woodo Rogerso pasakojimą apie Alexanderą Selkikrką) ir Edwardo Cooko pastabas.

naują dėsnio sampratą – gamtos dėsnius. Hobbeso geometrinis nukrypimas, kaip ir Hume'o, Hartley, Quesnay bei Helvetiuso troškimas Newtono dėsnius pritaikyti visuomenei tebuvo grynai metaforiški: jie geiste geidė atrasti tokį universalų visuomenės dėsnį, koks buvo traukos dėsnis Gamtoje, tačiau jie suprato jį kaip žmogiškąjį dėsnį, pavyzdžiui, kaip proto galią, tokią, kaip Hobbeso baimė arba asociacija Hartley psichologijoje, Quesnay savanaudiškumas arba Helvetiuso naudingumo paieškos. Šiuo požiūriu jie nebuvo skrupulingi: Quesnay, kaip ir Platonas, kartais žmogų vertino verslininko akimis, o Adamas Smithas neatmetė ryšio tarp realaus darbo užmokesčio ir darbo jėgos pasiūlos. Tačiau Aristotelio nuomone, už visuomenės ribų gali gyventi tik dievai ir žvėrys, o žmogus nebuvo nei viena, nei kita. Krikščioniškajai minčiai skirtumas tarp žmogaus ir žvėries buvo esminis, ir jokie nukrypimai į psichologinių faktų pasaulį negalėjo sutrikdyti teologijos dėl žmonijos sandraugos dvasinių šaknų. Jeigu Hobbesui žmogus žmogui buvo vilkas, tai todėl, kad už visuomenės ribų žmonės elgėsi kaip vilkai, o ne todėl, kad žmonės ir vilkai turi kokių nors bendrų biologinių sąsajų. Galiausiai taip buvo dėl to, kad dar nebuvo jokios žmonių bendruomenės, kuri nebūtų buvusi tapati su įstatymu ir valdžia. Juano Fernandezo saloje nebuvo nei įstatymų, nei valdžios, tačiau, nepaisant to, pusiausvyra tarp avių ir šunų egzistavo. Tą pusiausvyrą palaikė tai, kad šunims buvo sunku ėsti avis, kurios pabėgdavo į uolėtąją salos dalį, ir kad avims buvo nelengva slėptis nuo šunų. Šiai pusiausvyrai palaikyti nereikėjo jokios valdžios, ją atkurdavo alkio kančios ir maisto stoka. Hobbesas tvirtino, kad despoto reikia todėl, jog žmonės elgiasi *kaip* žvėrys. Townsendas teigė, kad jie *tikrai* yra žvėrys, ir būtent dėl šios priežasties reikia tik minimalios valdžios. Šiuo originaliu požiūriu visuomenė galėjo būti suvokiama kaip susidedanti iš dviejų rasių: savininkų ir darbininkų. Pastarųjų skaičių ribojo maisto kiekis. Kol nuosavybė yra apsaugota, alkis verčia juos dirbti. Nereikia jokių teisėjų, kadangi alkis yra geresnis drausmintojas už teisėjus. Prašyti teisėjo reikštų, kad „stipresnė valdžia prašo silpnesnės“, kandžiai pastebėjo Townsendas.

Šie nauji atradimai tiko besiformuojančiai visuomenei. Nuo aštuonioliktojo amžiaus vidurio formavosi nacionalinės rinkos, grūdų kaina buvo ne vietinė, o regioninė. Tai reiškė, kad pinigų vartojimas buvo visuotinis, o prekės pardavinėjamos plačiau. Rinkos kainos ir

pajamos, nuoma ir uždarbiai buvo stabilesni. Fiziokratai pirmieji pastebėjo šiuos dėsningumus, kurių net teoriškai negalėjo įsprausti į visumą, kadangi Prancūzijoje tebevyravo feodalinės pajamos, o darbas tebebuvo pusiau vergiškas, todėl paprastai rinka nelėmė nei nuomos, nei uždarbių. Tačiau Adamo Smitho laikais Anglijos kaimas tapo komercinės visuomenės dalimi, o nuoma, mokama žemvaldžiui, ir žemės ūkio darbininko uždarbis priklausė nuo kainų. Tais išimtiniais atvejais atlyginimus ir kainas nustatydavo valdžia. Tačiau netgi šiomis naujomis sąlygomis senųjų visuomenės klasių hierarchija buvo ankstesnė. Nors joks įstatymas nevertė darbininko tarnauti fermeriui, o fermerio – rūpintis žemvaldžio pertekliumi, ir darbininkai, ir fermeriai elgėsi taip, tarsi tokia prievolė tebeegzistuotų. Koks įstatymas vertė darbininką paklusti šeimininkui, su kuriuo jo nesiejo jokie juridiniai saitai? Kokia jėga skyrė visuomenės klases, lyg jie būtų skirtingos žmonių rūšys? Kas palaikė pusiausvyrą ir tvarką šiame žmonių kolektyve, kuris neprašė, netgi netoleravo jokio politinės valdžios įsikišimo?

Atsakymas glūdėjo ožkų ir šunų paradigmoje. Biologinė žmogaus prigimtis atrodė neabejotinas visuomenės, kuri nebuvo politinė, pamatas. Ekonomistai pradėjo atsisakyti Adamo Smitho humanistinio pamato ir perėmė Townsendo siūlomąjį. Malthuso gyventojų dėsnis ir Ricardo mažėjančių įplaukų teorija padarė žmogaus ir dirvos vaisingumą sudedamosiomis naujos egzistencijos dalimis. Atsidaro ekonominė visuomenė, kuri buvo kitokia nei politinė.

Aplinkybės, kuriomis šios žmogiškosios visumos – sudėtinės visuomenės – egzistavimas tapo akivaizdus, buvo devynioliktojo amžiaus minties ypatinga svarba visuomenei. Kadangi atsirandanti visuomenė buvo ne kas kita kaip rinkos sistema, žmonių visuomenei kilo pavojus būti perkeltai ant pagrindo, visiškai svetimo doroviniam pasauliui, kurio dalis iki šiol buvo protas. Akivaizdžiai neišsprendžiama pauperizmo problema Malthusą ir Ricardo vertė priimti Townsendo natūralizmą.

Burke'as pauperizmo klausimą nagrinėjo iš visuomenės saugumo pozicijų. Padėtis Vest Indijoje įtikino jį, kaip pavojinga turėti daug vergų, nepasirūpinus baltųjų šeimininkų saugumu, ypač dėl to, kad negrams paprastai būdavo leidžiama turėti ginklų. Jo nuomone, panašūs sumetimai buvo taikytini ir bedarbių skaičiaus didėjimui, juolab kad valdžia neturėjo policijos, kuria būtų galėjusi pasinaudoti.

Būdamas įsitikinęs patriarchalinių tradicijų gynėjas, jis buvo ir aistringas ekonominio liberalizmo šalininkas, kuriame matė aktualių administracinių pauperizmo problemų sprendimą. Vietinė valdžia su pasitenkinimu naudojosi netikėta varguomenės vaikų paklausa gelumbės fabrikuose, kurių apmokymas tebebuvo parapijos rūpestis. Šimtai vaikų buvo atiduodami fabrikantams, dažnai esantiems tolimuose šalies kampeliuose. Tuo pačiu metu miestuose atsirado didelis vargšų poreikis: fabrikai netgi buvo pasirengę mokėti, kad tik galėtų naudotis vargšais. Suaugusieji buvo priskiriami bet kokiam darbdaviui, norėjusiam įdarbinti juos už išlaikymą, lygiai kaip jie būtų paskirstyti paeiliui parapijos fermeriams pagal vienokią ar kitokią padienių darbininkų sistemą. Darbininkų perdavimas atsiėjo pigiau, negu išlaikyti vargšų darbo prieglaudą. Administraciniu požiūriu tai reiškė, kad „nuolatinė ir kruopščiai detalizuota darbdavio valdžia išstūmė priverstinį darbą; dabar jį tvarkė vyriausybė ir parapija“.[34]

Suprantama, iškilo ir valstybės valdymo meno klausimų. Kodėl vargšai turėtų būti visuomenės išlaidos, o jų išlaikymas užkrautas ant parapijos pečių, jeigu parapija įvykdė savo įsipareigojimus ir perdavė darbininkus kapitalistams verslininkams, pageidavusiems jų pripildyti savo fabrikus ir netgi mokėti pinigus, kad tie galėtų naudotis jų paslaugomis? Ar tai nereiškė, kad yra ir pigesnis būdas priversti vargšus užsidirbti pragyvenimui, ne vien parapijinis? Sprendimas glūdėjo Elžbietos įstatymų panaikinime, nepriimant jokių kitų. Jokio atlyginimo perskaičiavimo, jokių pašalpų darbingiems bedarbiams, tačiau ir jokių minimalių atlyginimų, netgi jokios „teisės gyventi“ užtikrinimo. Darbas turi būti vertinamas pagal tai, koks jis yra kaip prekė, turinti savo kainą rinkoje. Komercijos įstatymai buvo gamtos, taigi ir Dievo, įstatymai. Kas dar tai galėjo būti, jei ne magistrato kreipimasis į stipresnįjį, taikos teisėjo – į visagales alkio kančias? Politikui ir administratoriui *laissez-faire* tebuvo įstatymo ir tvarkos garantavimo principas su minimaliomis išlaidomis ir pastangomis. Tegu rinka ima mokestį iš vargšų, o visa kita susitvarkys. Būtent šiuo klausimu racionalistas Benthamas sutiko su tradicionalistu Burke'u. Skausmo ir džiaugsmo skaičiavimas neturėjo kelti jokio išvengiamo skausmo. Jeigu alkis atliks tai, ką reikia, nebereikia jokių kitų baus-

[34] Webb S. ir B., *English Local Government*, Vols. VII–IX, "Poor Law History".

mių. Į klausimą „Ką įstatymas gali padaryti dėl pragyvenimo? Benthamas atsakė: Tiesiogine prasme – nieko.“[35] Neturtas buvo Prigimtis, gyvuojanti visuomenėje, o jos fizinė bausmė – badas. „Jeigu fizinės bausmės pakanka, tai politinės bausmės ir nebereikia.“[36] Tereikia „moksliškai ir ekonomiškai“ elgtis su vargšais.[37] Benthamas griežtai nepritarė Pitto Varguomenės įstatymo projektui, kuris būtų tolygus Spynhemlendo įteisinimui, kadangi jame buvo numatytos ir vargšų pašalpos, ir atlyginimų priedai. Tačiau Benthamas, kitaip negu jo mokiniai, tuo metu nebuvo nei nelankstus ekonominis liberalas, nei demokratas. Jo Pramonės namai buvo kruopštaus utilitarinio administravimo pagal mokslinio valdymo principus košmaras. Jis tvirtino, kad tokių namų poreikis niekada neišnyks, kadangi bendruomenė negali nesirūpinti neturtingųjų likimu. Benthamas manė, kad skurdas yra pertekliaus dalis. „Šioje aukščiausioje socialinio klestėjimo stadijoje, – rašė jis, – didžioji piliečių masė tikriausiai turės ne ką daugiau kaip tik savo darbą, todėl visuomet bus netoli skurdo ribos...“ Todėl jis rekomendavo, kad „būtų nustatyti reguliarūs įnašai neturtingųjų reikmėms“, nors taip elgiantis „*teoriškai* REIKMĖS mažėja, o darbštumas smunka“, – pridūrė jis apgailestaudamas, kadangi utilitariniu požiūriu valdžios užduotis buvo didinti reikmes, kad fizinė bado bausmė būtų efektyvesnė“.[38]

Tai, kad didžiosios piliečių daugumos *beveik skurdas* yra kaina, kurią reikia mokėti už aukščiausią klestėjimo viršūnę, buvo aiškinama labai įvairiai. Townsendas savo emocinę pusiausvyrą gynė turėdamas išankstinį nusiteikimą ir įsitraukęs į sentimentalizmą. Vargšų neįžvalgumas buvo gamtos dėsnis, nes kitaip niekas nenudirbtų vergiškų, nešvarių ir gėdingų darbų. Be to, kas nutiktų tėvynei, jei negalėtume pasikliauti vargšais? „Nes kas, jei ne sielvartas ir skurdas, turi įveikti žemąsias žmonių klases, kad jos ryžtųsi patirti visą siaubą, kuris laukia jų audringame vandenyne arba mūšio lauke?“ Tačiau šis grubus patriotizmas paliko erdvės ir švelnesniems jausmams. Vargšų pašalpas, žinoma, reikia nedelsiant panaikinti. Varguomenė „kyla iš principų, kurie ribojasi su absurdu, kaip ketinimas įvykdyti

---

[35] Bentham J., *Principles of Civil Code*, Ch. 4. (Bowring, Vol. I, p. 333)
[36] Bentham J., *ibid.*
[37] Bentham J., *Observation on the Poor Bill*, 1797.
[38] Bentham J., *Principles of Civil Code*, p. 314.

tai, kas neįvykdoma pagal visą pasaulio sandarą ir prigimtį". Jeigu neturtingieji priklauso tik nuo pasiturinčiųjų malonės, galime abejoti, ar tikrai „vienintelis sunkumas" yra suvaržyti jų karštą geranoriškumą. Ir argi labdaringi jausmai nėra kur kas kilnesni už tuos, kurie kyla iš tvirtų ir nepalenkiamų teisinių įsipareigojimų? „Ar gali gamtoje būti kas nors gražiau už švelnų pasitenkinimą iš geravališkumo?", – rašė jis aistringai, lygindamas jį su šaltu „parapijinio pašalpų mokėjimo" beširdiškumu, kuris nepažino „natūralios nesuvaidinto dėkingumo už nelauktas malones raiškos..." „Kai vargšas privalo ugdyti turtingųjų draugiškumą, šiems niekada nekils noras palengvinti vargšų kančias..." Niekam, perskaičiusiam šį jaudinantį pasakojimą apie artimą *Dviejų tautų* gyvenimą, nekils abejonių, jog nesąmoningai jis atėjo iš ožkų ir šunų salos, iš kurios kilo ir Viktorijos laikų Anglijos sentimentalusis švietimas.

Edmundas Burke'as buvo kitoks. Jeigu tokie žmonės, kaip Townsendas, klydo dėl smulkmenų, tai jis klydo iš esmės. Jo genijus brutalų faktą iškeldavo iki tragedijos, o sentimentalumui uždėdavo mistikos aureolę. „Kai apsimetame, jog kaip vargšų gailimės tų, kurie privalo dirbti, nes kitaip neegzistuotų pasaulis, mes žaidžiame su žmonijos būkle." Žinoma, tai buvo geriau už šiurkštų abejingumą, tuščius aimanavimus arba veidmainišką užuojautą. Tačiau šio realistiško požiūrio brandą silpnino subtilus pasitenkinimas, su kuriuo jis vaizdavo aristokratiško spindesio scenas. Rezultatas žiaurumu turėjo pralenkti Erodą, tačiau neįvertinus galimybės laiku įvykdyti reformą. Galime spėti, kad jeigu Burke'as būtų ilgiau gyvenęs, 1832 Parlamento reformos įstatymas, padaręs galą *ancien régime,* būtų priimtas tik todėl, kad nekiltų kruvina revoliucija. Burke'as būtų galėjęs prieštarauti: jeigu politinės ekonomikos dėsniai pasmerkė mases murkdytis skurde, ką dar galėtų reikšti lygybės idėja, jei ne žiaurų masalą, kuris turėtų įvilioti žmoniją į savęs naikinimą?

Benthamui nebuvo būdinga nei Townsendo soti ramybė, nei pernelyg tiesmukas Burke'o istoriškumas. Šiam proto ir reformų išpažinėjui naujai atrasta socialinių dėsnių sritis atrodė kaip trokštama negyvenama žemė utilitariniam eksperimentavimui. Kaip ir Burke'as, jis nepasidavė zoologiniam determinizmui ir nesutiko, kad ekonomika yra aukščiau politikos. Nors ir parašęs „Esė apie lupikavimą" ir „Politinės ekonomijos rankraštį", šiame moksle jis buvo naujokas ir

ekonomikos nepraturtino netgi tuo indėliu, kurio būtų galima tikėtis iš ekonomikos, t.y., kad vertė atsiranda iš naudingumo. Asociatyvinė psichologija sugundė jį, kaip socialinį inžinierių, atsiduoti savo neribotai fantazijai. *Laissez-faire* jam tebuvo dar vienas socialinės mechanikos prietaisas. Industrinės revoliucijos šaltinis buvo socialiniai, o ne techniniai išradimai. Tik po šimtmečio gamtos mokslai ryžtingai įsiveržė į inžineriją, kai Pramonės revoliucija jau seniai buvo pasibaigusi. Praktiškam tiltų ar kanalų statytojui, mašinų ar variklių projektuotojui gamtos mokslų žinios nedavė jokios naudos, kol neatsirado naujieji taikomosios mechanikos arba chemijos mokslai. Civilinės inžinerijos draugijos įkūrėjas ir prezidentas Telfordas nepriimdavo į šią draugiją asmenų, kurie buvo mokęsi fizikos ir, pasak sero Davido Brewsterio, niekada nesusipažino su elementaria geometrija. Gamtos mokslų triumfas tikrai tebuvo teorinis ir niekaip negalėjo konkuruoti su to meto socialiniais mokslais. Būtent jų dėka iškilo mokslo prestižas ir, nors mūsų kartai tuo sunku patikėti, gamtos mokslai praturtėjo iš ryšio su mokslais apie žmones. Ekonomikos atradimas buvo iškilus įvykis, kuris pagreitino visuomenės transformaciją ir rinkos sistemos įkūrimą, o mašinos buvo neišsimokslinusių amatininkų, kurie ne visi mokėjo skaityti ir rašyti, išradimas. Todėl ne tik teisinga, bet ir tinkama, kad ne gamtos, o socialiniai mokslai būtų laikomi mechaninės revoliucijos, kuri gamtos jėgas privertė paklusti žmogui, intelektualiniais gimdytojais.

Pats Benthamas buvo įsitikinęs, kad atrado naują socialinį mokslą, susidedantį iš dorovės ir įstatymų. Jis turėjo būti grindžiamas naudingumo principu, kurį, pasitelkus asociatyvinę psichologiją, galima buvo tiksliai apskaičiuoti. Būtent todėl, tapęs efektyviu žmogiškųjų reikalų perimetre, mokslas aštuonioliktojo amžiaus Anglijoje nekintamai reiškė praktinį meną su empirinio pažinimo pagrindu. Tokio pragmatiško požiūrio labai reikėjo. Kadangi statistikos nebuvo, dažnai negalėjai žinoti, ar gyventojų skaičius auga, ar mažėja, koks yra užsienio prekybos balansas, kuri visuomenės klasė turtėja kitos sąskaita. Dažnai galima buvo tik spėlioti, ar šalies turtų didėja, ar mažėja, iš kur atsirado varguomenė, kokia kredito, bankų ar pelno padėtis. „Mokslu“ visų pirma buvo vadinama empirinis, o ne spekuliatyvus pasenęs požiūris į tokius dalykus, ir kadangi natūraliai viršų ėmė praktiniai interesai, būtent mokslui teko siūlyti, kaip reguliuoti ir organizuoti didžiulę naujų reiškinių sritį. Matėme, kaip

Saint-Simono sekėjus suglumino skurdo kilmė, kaip nuoširdžiai jie eksperimentavo su savitarpio pagalba, kaip pelno sąvoka buvo išaukštinta tarsi vaistas nuo įvairiausių blogybių, kaip niekas negalėjo pasakyti, ar pauperizmas buvo geras, ar blogas ženklas, kokie suglumę buvo mokslinių darbo prieglaudų valdytojai paaiškėjus, kad jie negali pelnytis iš skurdžių, kaip Owenas susikrovė turtus iš savo fabrikų, tvarkomų pagal sąmoningos filantropijos principus, kaip kiti eksperimentai, grindžiami, atrodytų, tuo pačiu švietėjišku savitarpio pagalbos principu, apgailėtinai žlugo baisiausiai suglumindami jų filantropiškus autorius. Jeigu nuo pauperizmo būtume perėję prie kredito, grynųjų pinigų, monopolijų, santaupų, draudimo, investicijų, viešųjų finansų arba kad ir kalėjimų, švietimo arba loterijų, daug būtume galėję parašyti ir apie naujoviškus bandymus šiose srityse.

Mirus Benthamui[39], šis etapas baigiasi. Nuo 1840 m. verslo planuotojai tiesiog skatino konkrečius naujus rizikingus sumanymus ir jau nebuvo tariami universalių savitarpiškumo, pasitikėjimo, rizikos ir kitų žmogiškosios veiklos principų naujo pritaikymo atradėjai. Verslininkai tarėsi žiną, kokios turi būti jų veiklos formos, ir ieškodami banko retai domėjosi pinigų kilme. Socialinių inžinierių galėjai rasti tik tarp pamišėlių arba sukčių, kurie greitai atsidurdavo už grotų. Pramoninių ir bankinių sistemų srautas, kuris nuo Patersono ir Johno Lawo iki Pereireso laikų tvindė akcijų biržas religinių, socialinių ir akademinių sektantų projektais, dabar buvo tik maža srovelė. Tiems, kurie užsiiminėjo nusistovėjusiu verslu, analitinių idėjų nereikėjo. Buvo manoma, kad visuomenės tyrinėjimas jau baigtas, ir žmonijos žemėlapyje neliko jokių baltų dėmių. Visą šimtmetį neatsirado vietos kitam Benthamo masto žmogui. Kai įsivyravo pramonės organizavimas pagal rinkos principus, visos kitos institucijos turėjo paklusti šiam modeliui ir socialinių darbų talentui neliko vietos.

Benthamo Panoptikumas buvo ne vien „malūnas, nenaudėlius vertęs sąžiningais, o dykūnus – darbštuoliais“[40], jis mokėdavo ir dividendus, panašiai kaip Anglijos bankas. Jis rėmė įvairiausius siūlymus, tokius kaip patobulinta patentų sistema, ribotos atsakomybės kompanijos, kas dešimt metų atliekami gyventojų surašymai, Sveikatos mi-

---

[39] 1832.

[40] Stephen, sir L., *The English Utilitarians*, 1900.

nisterijos steigimas, procentai už santaupas, naujų technologijų ginklų fabrikai, kuriuose dirbtų nuteistieji arba remiami vargšai, chrestomatinės mokyklos, kuriose vidurinės mokyklos mokiniai būtų mokomi utilitarizmo, nekilnojamojo turto visuotinis registras, viešosios apskaitos sistema, viešojo švietimo reforma, vieninga registracija, priemonės prieš lupikavimą, kolonijų panaikinimą, kontraceptikų naudojimas, siekiant sumažinti vargšų gimstamumą, Atlanto ir Ramiojo vandenynų pakraščių ryšys, bendrų akcinių bendrovių pagalba ir kt. Kai kuriuose šių projektų buvo daugybė smulkių patobulinimų, tokių kaip Pramonės namai, kurie gausybei žmonių reiškė gerovę ir eksploatavimui skirtas naujoves, grindžiamas asociatyvinės psichologijos laimėjimais. Jeigu Townsendas ir Burke'as siejo *laissez-faire* su įstatymišku kvietizmu, tai Benthamui tai neatrodė kliūtis reformoms.

Prieš pereidami prie Malthuso atsakymo, kurį jis 1798 m. davė Godwinui ir kuriuo prasidėjo klasikinė ekonomika, prisiminkime, kokie buvo laikai. Godwino *Politinis teisingumas (Political justice)* buvo parašytas kaip prieštaravimas Burke'o *Apmąstymams apie Prancūzijos revoliuciją (Reflections on the French Revolution*; 1790). Jis pasirodė kaip tik prieš represijų bangą, kuri prasidėjo sustabdžius Asmens neliečiamybės įstatymo *(Habeas Corpus Act)* veikimą ir ėmus persekioti demokratines Susirašinėjimo draugijas (*Correspondence Societies*). Tuo metu Anglija jau buvo pradėjusi karą su Prancūzija, ir *terreur* žodį „demokratija" pavertė socialinės revoliucijos sinonimu. Tačiau Anglijos demokratinis judėjimas, iškilmingai pradėtas Dr. Price *Senųjų žydų (Old Jewry)* pamoksle (1791) ir literatūrinių aukštumų pasiekęs Paine'o *Žmogaus teisėse (The Rights of Man)* (1791), buvo susiaurintas iki politikos srities. Dirbančiųjų vargšų nepasitenkinimas atgarsio jame nerado. Pamfletuose, kurie reikalavo visuotinės rinkimų teisės ir kasmet renkamų parlamentų, buvo tik vos užsiminta apie Varguomenės įstatymą. Tačiau būtent šis Varguomenės įstatymo veikimas skvairų kontraveiksmus sukėlė Spynhemlendo forma. Parapija pasitraukė į dirbtinį liūną už uždangos, kur ji dvidešimt metų pergyveno Vaterlo. Blogi aštuonioliktojo amžiaus dešimtojo dešimtmečio politinių represijų padariniai, jeigu būtų su niekuo nesusiję, galėjo būti greitai įveikti, bet Spynhemlendo pradėti degeneraciniai procesai paliko šalyje neišdildomą pėdsaką. Keturiasdešimt metų pratęstas žemvaldžių valdymas buvo pasiektas paprastų žmonių gyvybingumo kaina. „Kai savininkų klasės skundėsi, jog

jiems vis sunkiau mokėti varguomenės išlaikymo mokesčius, – rašo Mantouxas, – jie neatkreipė dėmesio, jog tai buvo apsauga nuo revoliucijos, o darbo klasė, priimdama menką jiems dalijamą pašalpą, nesuvokė, kad iš dalies gaudavo ją sumažėjusio teisėto uždarbio kaina. Neišvengiamas pašalpų rezultatas buvo iki žemiausio lygio ir dar žemiau mažinami uždarbiai, atitinkantys nebesumažinamus juos uždirbančiųjų poreikius." Fermeris arba fabrikantas tikėjosi, kad parapija sumokės skirtumą tarp sumos, kurią jis mokėjo žmogui, ir sumos, už kurią žmogus galėtų pragyventi. Kodėl gi jis turėtų užsikrauti išlaidas, kurias lengvai galima perkelti ant mokesčių mokėtojų pečių? Antra vertus, gaunantieji parapijos pašalpą buvo pasirengę dirbti už mažesnį atlyginimą, ir dėl to konkurencija tapo visiškai neįmanoma tiems, kurie parapijos paramos negaudavo. Paradoksalus viso to rezultatas buvo tas, kad vadinamoji „vargšų pašalpa" tapo ekonomiška darbdaviams ir nuostolis darbščiam darbininkui, kuris nesitikėjo visuomenės labdaros. Taip negailestinga interesų sąveika labdaringą įstatymą pavertė geležinėmis grandinėmis.[41]

Būtent šios grandinės ir yra naujojo darbo užmokesčio ir gyventojų skaičiaus dėsnio pagrindas. Malthusas, kaip ir Burke'as bei Benthamas, buvo aršus Spynhemlendo priešininkas ir siūlė visiškai panaikinti Varguomenės įstatymą. Nė vienas jų nebuvo numatęs, kad Spynhemlendas numuš darbininko uždarbį iki pragyvenimo minimumo ir dar žemiau. Priešingai, jie tikėjosi, kad įstatymas uždarbius padidins ar nors dirbtinai juos palaikys, kas ir būtų galėję įvykti, jei ne Susivienijimų draudimo įstatymas. Šis nepasitvirtinęs tikėjimas leidžia paaiškinti, kodėl mažų darbo užmokesčių kaime jie nesusiejo su Spynhemlendu, kuris ir buvo tikroji to priežastis, bet laikė jį neginčijamu vadinamojo geležinio uždarbių dėsnio įrodymu. Dabar turime pažvelgti į šį naujo ekonomikos mokslo pagrindą.

Townsendo materializmas, be abejonės, nebuvo vienintelis galimas naujojo politinės ekonomijos mokslo pagrindas. Kad ekonominė visuomenė egzistuoja, rodė uždarbių reguliarumas, ir pajamų, priklausomų nuo kainų, stabilumas, taigi ekonomikos dėsnių pagrindas

[41] Mantoux P., L., *The Industrious Revolution in the Eighteenth Century*" 1928.

galėjo būti kainos. Būtent niekaip kitaip nepaaiškinami gamintojų vargai, kurių, kaip dabar žinome, neįmanoma buvo pagrįsti senosios rinkos dėsniais, paskatino ortodoksinę ekonomiką ieškoti pagrindų natūralizme. Amžininkai matė tokius faktus: praeityje darbo žmonės gyveno prie skurdo ribos (ypač atsižvelgiant į kintančias įprastąsias normas), nuo mašinų atsiradimo jie niekada nepakilo aukščiau prasimaitinimo lygio, o dabar, kai galiausiai ėmė formuotis ekonominė visuomenė, neginčijamas faktas buvo tas, kad materialusis dirbančio vargšo gyvenimas dešimtmečiais ne tik negerėjo, bet dar net vis blogėjo.

Iš faktų gausos galima patvirtinti vieną išvadą – geležinį atlyginimų dėsnį, pagal kurį menkas pragyvenimo lygis, palaikęs vargšus, buvo rezultatas įstatymo, dėl kurio uždarbiai buvo tokie menki, kad joks kitas lygis buvo neįmanomas. Ši apgaulinga išvada buvo ne tik klaidinanti, bet ir absurdiška bet kokios nuoseklios kainų ir darbo užmokesčio teorijos kapitalizmo sąlygomis požiūriu. Galiausiai būtent remiantis šia apgaule buvo daroma išvada, kad užmokesčio dėsnio negalima pagrįsti jokia racionalia žmogaus elgesio taisykle, bet tai turi būti išvesta iš natūralistinių žmogaus ir žemės vaisingumo faktų taip, kaip juos pasauliui pateikė Malthuso gyventojų skaičiaus ir mažėjančio pelno dėsnis. Ortodoksinės ekonomikos natūralistiniai elementai buvo pirmiausia Spynhemlendo sukurtų sąlygų rezultatas.

Tai reiškia, kad nei Ricardo, nei Malthusas nesuprato kapitalistinės sistemos veikimo. Tik po šimtmečio, išspausdinus *Tautų turtą*, buvo aiškiai suvokta, kad rinkos sistemos sąlygomis gamybos veiksniai dalyvauja produkto kūrime, o produkcijai augant, didėja ir produkto absoliuti dalis.[42] Nors Adamas Smithas laikėsi klaidingos Locke'o nuomonės apie vertės kilmę iš darbo, jo realybės jausmas apsaugojo jį nuo nuoseklumo. Jis įvairius požiūrius suplakė į kainos elementus, teisėtai tvirtindamas, kad negali klestėti visuomenė, kurios dauguma yra neturtingi ir nelaimingi. Tačiau tai, kas mums atrodo tiesa, anuo metu buvo paradoksas. Pats Smithas galvojo, kad visuotinė gausa turi pasiekti visus žmones, kad neįmanoma, jog visuomenė būtų vis turtingesnė, o žmonės – vis skurdesni. Deja, faktai dar ilgą laiką nepatvirtino jo teiginių, tačiau teoretikai privalo

[42] Cannan E., *A Review of Economic Theory*, 1930.

paaiškinti faktus, todėl Ricardo toliau tvirtino, jog kuo toliau bus pažengusi visuomenė, tuo sunkiau bus įsigyti maisto, o žemvaldžiai dar labiau turtės, išnaudodami ir kapitalistus, ir darbininkus, kad kapitalistų ir darbininkų interesai yra visiškai priešingi, tačiau ta priešpriešа neturi galios, kadangi darbininkų uždarbiai niekada nepakils aukščiau pragyvenimo lygio, o pelnui vis tiek lemta mažėti. Tam tikra prasme šiuose teiginiuose buvo tiesos elementų, tačiau neįmanoma buvo sugalvoti nieko nerealistiškesnio ir painesnio kaip toks kapitalizmo aiškinimas. Tačiau ir patys faktai susiformavo pagal prieštaringus modelius, ir netgi šiandien mums nelengva juos išnarplioti. Nė kiek nekeista, kad gyvūnų ir augalų dauginimosi *deux ex machina* turėjo būti perkelta į mokslinę sistemą, kurios autoriai skelbėsi, jog gamybos ir paskirstymo dėsnius išvedė ne iš gyvūnų ir augalų, o iš žmonių elgesio.

Trumpai apžvelkime padarinius fakto, kad ekonominės teorijos pamatai buvo padėti Spynhemlendo laikotarpiu, ir dėl to kapitalizmas be darbo jėgos rinkos atrodė kaip konkurencinė rinkos ekonomika.

Pirma, painiavos buvo pačioje klasikinės ekonomikos ekonominėje teorijoje. Paralelė tarp turto ir vertės kėlė gluminančių pseudoproblemų beveik visose Ricardo ekonomikos srityse. Darbo užmokesčio fondo teorija – Adamo Smitho palikimas – buvo puikus nesusipratimų šaltinis. Be kai kurių specializuotų teorijų, tokių kaip nuomos, mokesčių ir užsienio prekybos, kuriose buvo nemažai įžvalgumo, ši teorija buvo sudaryta iš beviltiškų pastangų daryti kategoriškas išvadas ir neapibrėžtais terminais aiškinti kainų svyravimus, pajamų formavimąsi, gamybos procesą, išlaidų įtaką kainoms, pelno lygį, darbo užmokestį ir palūkanas, kurie liko tokie pat neaiškūs, kokie ir buvo.

Antra, atsižvelgiant į sąlygas, kurioms esant atsirado problema, kitokio rezultato ir būti negalėjo. Jokia vieninga sistema nebūtų galėjusi paaiškinti faktų, kadangi jie buvo ne kokios nors vienos sistemos dalis, o dviejų nesuderinamų sistemų vienalaikio veikimo socialinėje plotmėje rezultatas, būtent, atsirandančios rinkos ekonomikos ir paternalistinio reguliavimo svarbiausio gamybos elemento – darbo jėgos – sferoje rezultatas.

Trečia, klasikinių ekonomistų pateiktas sprendimas smarkiai paveikė ekonominės visuomenės prigimties sampratą. Kadangi pamažu

buvo suvokiami rinkos ekonomiką valdantys dėsniai, jie laipsniškai buvo atiduodami pačios Gamtos valdžiai. Mažėjančių pajamų dėsnis buvo augalų fiziologijos dėsnis. Malthuso gyventojų skaičiaus dėsnis atspindėjo santykį tarp žmogaus ir žemės vaisingumo. Abiem atvejais veikė Gamtos jėgos, gyvulių lytinis instinktas, vegetacijos didėjimas konkrečiame dirvožemyje. Galiojo tas pats principas kaip ir Townsendo ožkų ir šunų atveju: egzistavo natūrali riba, kurios viršyti daugindamasis žmogus negalėjo, ir tą ribą nustatė turima maisto pasiūla. Kaip ir Townsendas, Malthusas padarė išvadą, kad individų perteklius turės būti sunaikintas, ir kadangi šunys pjauna ožkas, tai patys turi badauti dėl maisto trūkumo. Malthuso represyvios kontrolės esmė buvo ta, kad žiaurios gamtos jėgos sunaikina individų perviršį. Be bado, žmones naikina ir kiti veiksniai – karai, epidemijos, ydos – todėl jos buvo prilygintos griaunamosioms Gamtos jėgoms. Tai jau buvo nenuoseklu, kadangi socialinės jėgos turėtų išlyginti pusiausvyrą, kurios reikėjo Gamtai, tačiau į tokią kritiką Malthusas galėjo atsakyti, kad nesant karo, epidemijos ir ydų – doroje bendruomenėje – badauti turėtų tiek žmonių, kiek jų būtų išlikę dėl savo taikių dorybių. Iš esmės ekonominė visuomenė iškilo ant nuožmios Gamtos realybės. Jeigu žmogus nepaklūsta dėsniams, valdantiems tą visuomenę, žiaurus budelis pasmaugs nepaklusniojo atžalas. Konkurencinėje visuomenėje veikė džiunglių įstatymai.

Dabar jau buvo atskleista kankinanti skurdo problema: ekonominėje visuomenėje veikė ne žmonių įstatymai. Adamo Smitho ir Townsendo nuomonių skirtumas virto bedugne: atsirado dichotomija, kuri paženklino aštuonioliktojo amžiaus sąmonę. Nuo šio laiko mokslą apie žmogų persekiojo natūralizmas, ir visuomenės reintegracija į žmonių pasaulį tapo tikslu, kurio nuolat siekė socialinės minties evoliucija. Šia prasme Marxo ekonomika buvo bergždžios pastangos pasiekti šį tikslą, nesėkmė, kurią lėmė Marxo prisirišimas prie Ricardo idėjų ir liberaliosios ekonomikos tradicijos.

Klasikiniai ekonomistai puikiai suvokė šį poreikį. Nei Malthusas, nei Ricardo nebuvo abejingi vargšų likimui, tačiau jų žmogiškasis rūpestis klaidingą teoriją nukreipė dar didesnių kančių keliais. Iš geležinio darbo užmokesčio dėsnio sekė gerai žinoma nuostata dėl santaupų, pagal kurią kuo aukštesni kasdieniniai darbo klasės poreikiai, tuo aukštesnis pragyvenimo lygis, ir netgi geležinis įstatymas

negali numušti atlyginimų žemiau to lygio. Tai ir buvo tas „vargo lygis“, su kuriuo Malthusas siejo savo viltis[43] ir kurį visais įmanomais būdais norėjo pakelti, nes, jo nuomone, tik tai galėjo išgelbėti nuo neturto tuos, kuriuos jo dėsnis pasmerkė būti vargšais. Dėl tos pačios priežasties ir Ricardo norėjo, kad visose šalyse darbo klasė siektų komforto ir malonumų ir „kad jie būtų visais teisėtais būdais skatinami to siekti“. Ironiška, tačiau, kad išvengtų gamtos įstatymo, žmonės reikalavo pakelti savo pačių bado normą. Tai buvo neabejotinai nuoširdžios klasikinių ekonomistų pastangos išgelbėti vargšus nuo likimo, kurį parengti padėjo jų pačių teorijos.

Ricardo teorijoje jau buvo elementas, kuris atsvėrė nelankstų natūralizmą. Tas elementas, persmelkęs visą jo sistemą ir įsitvirtinęs teorijoje, buvo darbo jėgos principas. Jis užbaigė tai, ką buvo pradėję Locke'as ir Smithas – ekonominės vertės humanizavimą. Tai, ką fiziokratai priskyrė Gamtai, Ricardo grąžino žmogui. Milžiniškos apimties klaidingoje teorijoje darbo jėgai jis suteikė vienintelį vertės kūrimo vaidmenį ir visus įsivaizduojamus sandorius ekonominėje visuomenėje susiaurino iki lygiaverčių mainų principo laisvų žmonių visuomenėje.

Pačioje Ricardo sistemoje greta vienas kito egzistavo natūralistiniai ir humanistiniai veiksniai, kurie varžėsi dėl pirmenybės ekonominėje visuomenėje. Šios situacijos varomosios jėgos buvo nepaprastai galingos. Dėl to konkurencinės rinkos siekis įgijo didžiulę jėgą Gamtos procese. Dabar jau buvo tikima, kad susireguliuojanti rinka kilo iš nepermaldaujamų Gamtos dėsnių, o išlaisvinta rinka yra neišvengiama būtinybė. Darbo jėgos rinkos sukūrimas buvo vivisekcijos aktas, atliktas visuomenės kūne tų, kuriuos jų užduočiai užgrūdino garantija, suteikta mokslo. Tai, kad Varguomenės įstatymas turi išnykti, buvo dalis šios garantijos. „Traukos dėsnis nėra tikresnis už tokių įstatymų tendenciją pakeisti turtus ir pulti į vargą ir silpnybę... kol visos klasės bus užkrėstos universalaus skurdo maru,“ – rašė Ricardo.[44] Jis būtų buvęs moralinis bailys, jeigu, tai žinodamas, nebūtų sugebėjęs rasti jėgų žmonijai nuo

[43] Hazlitt W., *A Reply to the Essay on Population by the Rev. T. A. Malthus* in a *Series of Letters, 1803.*

[44] Ricardo D., *Principles of Political Economy and Taxation* (ed. Gonner, 1929, p. 86).

savęs pačios išsigelbėti žiauria vargšų pašalpos nutraukimo operacija. Būtent šiuo klausimu sutarė Townsendas, Malthusas, Ricardo, Benthamas ir Burke'as. Nors jų metodai ir požiūriai skyrėsi, jie visi nepritarė politinės ekonomijos principams ir Spynhemlendui. Būtent šis absoliučiai priešingų požiūrių atitikimas ekonominį liberalizmą darė jėga, kuriai neįmanoma atsispirti. O tai, kam pritarė ultrareformatorius Benthamas ir ultratradicionalistas Burke'as, automatiškai tapo akivaizdžiu dalyku.

Tik vienas žmogus suvokė išmėginimo prasmę – tikriausiai todėl, kad tarp didžiausių amžiaus sielų tik jis vienas praktiškai pažino pramonę ir turėjo vidinio regėjimo galią. Be Roberto Oweno, joks kitas mąstytojas nebuvo labiau įžvelgęs pramoninės visuomenės esmės. Jis puikiai suvokė visuomenės ir valstybės skirtumą. Nors ir nebuvo, kaip Godwinas, prieš valstybę, jis vertino ją už tai, kiek ji gali padaryti – už naudingą įsikišimą, skirtą blogiui atitolinti nuo bendruomenės, ir pabrėžtinai ne dėl visuomenės organizavimo. Jis nejautė jokio priešiškumo mašinoms, kurių neutralumą pripažino. Nei politinis valstybės mechanizmas, nei techninė mašinos sandara negalėjo pasislėpti nuo *to* reiškinio – visuomenės. Atsisakydamas Malthuso ir Ricardo ribotumo, jis atmetė animalistinį požiūrį į visuomenę. Tačiau jo mintis tolo nuo krikščionybės, kurią jis kaltino „individualizacija", arba tuo, kad patį individą padarė atsakingu už savo charakterį ir, Oweno nuomone, taip atėmė iš visuomenės visagalę įtaką formuoti charakterį. Tikroji „individualizacijos" puolimo prasmė glūdėjo jo tikėjime socialine žmogiškųjų motyvų kilme: „Individualizuotas žmogus ir visa, kas tikrai vertinama krikščionybėje, yra taip atskirta, kad per visą amžinybę negalėtų susivienyti." Būtent visuomenės atradimas leido Owenui peržengti krikščionybės ribas ir užimti poziciją šalia jos. Jis suvokė tiesą – kadangi visuomenė yra reali, žmogus galiausiai turi jai paklusti. Galima sakyti, jo socializmas buvo grindžiamas žmogaus sąmoningumo reforma, kuri pasiekiama visuomenės tikrumo pripažinimu: „Jei naujos galios, kurias žmonės įgis, negalės pašalinti kokių nors blogio priežasčių, tai jie žinos, kad tos blogybės yra būtinos ir neišvengiamos; ir nebebus vaikiškai, tuščiai skundžiamasi".

Owenas gal pervertino tas galias, kitaip jis nebūtų sakęs Lanarko grafystės teisėjams, kad visuomenę nedelsiant reikia pradėti kurti iš naujo – nuo „visuomenės branduolio", kurį jis atrado savo

kaimų bendruomenėse. Tokia galinga vaizduotė yra genijaus, kuriam žmonija negali egzistuoti savęs nesuvokdama, bruožas. Todėl dar svarbiau buvo jo rodomos laisvės nepajudinamos ribos, nustatytos būtinybės įvesti apribojimus, kad visuomenėje nebūtų blogybių. Tačiau Owenas jautė, kad šios ribos gali tapti akivaizdžios tik tuomet, kai žmogus, pasitelkęs naujųjų galių, transformuos visuomenę. Tada žmogus turės pripažinti tas ribas brandžiai, vaikiškai nesiskųsdamas.

1817 m. Robertas Owenas apibūdino kelią, kuriuo pradėjo eiti Vakarų žmogus, ir jo žodžiai apibendrino ateinančio amžiaus problemą. Jis nurodė fabrikų sukeltus padarinius, *jeigu jie bus palikti natūraliai raidai*. „Šis bendras fabrikų plitimas visoje šalyje kuria naują gyventojų bruožą, ir kadangi šį bruožą formuoja principas, nepalankus žmogui ar bendrai laimei, jis atneš apgailėtinų ir nuolatinių blogybių, jeigu įstatymų įsikišimas ir vadovavimas nepakeis šios tendencijos." Visuomenės organizavimo naudos ir pelno pagrindu rezultatai yra toli siekiantys. Šiuos rezultatus jis formulavo žmogiškojo charakterio požiūriu. Naujoji institucinė sistema sugriovė sėslių gyventojų tradicinį charakterį ir pavertė juos naujoviškais žmonėmis – migruojančiais, klajokliškais, be savigarbos ir disciplinos, šiurkščiomis, bejausmėmis būtybėmis – ir darbininkas, ir kapitalistas yra tokių būtybių pavyzdžiai. Toliau jis teigė, kad tas principas yra nepalankus individualiai ir visuomeninei laimei. Jeigu rinkos institucijų tendencijų nestabdys sąmoningas socialinis vadovavimas, įmanomas su įstatymų pagalba, kils daug ir didelių nelaimių. Tiesa, jo niekinamų darbininkų gyvenimo sąlygos iš dalies buvo „pašalpų sistemos" rezultatas. Tačiau tai, ką jis pastebėjo, iš esmės buvo būdinga tiek miesto, tiek kaimo darbininkams, būtent: „Šiuo metu jų padėtis neišmatuojamai labiau smukusi ir nelaimingesnė, negu buvo prieš atsirandant fabrikams, nuo kurių sėkmės dabar priklauso jų skurdus gyvenimas." Ir čia jis palietė žemiausią tašką – pabrėžė ne pajamas, o degradavimą ir apgailėtiną būklę. Pagrindinė to degradavimo priežastis, jo nuomone (ir vėl teisingai), buvo skurdaus gyvenimo priklausomybė nuo fabriko. Jis suvokė faktą, jog tai, kas atrodė ekonominė problema, iš tiesų buvo socialinė. Ekonominiu požiūriu darbininkas buvo išnaudojamas: jis negavo to, kas jam priklausė. Tačiau tai, nors ir svarbu, buvo ne viskas. Nepaisant išnaudojimo, finansiškai jis galėjo gyventi geriau negu anksčiau. Tačiau principas, nepalankus individo ir visuomenės laimei, sujaukė jo socialinę

aplinką, jo kaimyniją, vietą bendruomenėje, jo amatą, vienu žodžiu, tuos ryšius su gamta ir žmogumi, kuriuose glūdėjo jo ankstesnė ekonominė egzistencija. Pramonės revoliucija sukėlė milžiniško masto socialinį lūžį, o skurdo problema tebuvo ekonominis šio reiškinio aspektas. Owenas teisingai skelbė, kad kils didelių ir nesibaigiančių nelaimių, jeigu įstatymų įsikišimas ir vadovavimas neužkirs kelio šioms jėgoms.

Tuomet jis nenumatė, kad visuomenės savisauga, kurią jis pranašavo, pasirodys esanti nesuderinama su pačios ekonominės sistemos funkcionavimu.

II. VISUOMENĖS SAVISAUGA

11 skyrius

ŽMOGUS, GAMTA IR GAMYBOS ORGANIZAVIMAS

Ištisą šimtmetį moderniosios visuomenės varomąsias jėgas valdė du judėjimai: vyko nuolatinė rinkos plėtra, tačiau kai kuriomis kryptimis priešpriešinis judėjimas stabdė šią plėtrą. Šis judėjimas buvo labai svarbus visuomenės saugumui, nors pagal paskutinius tyrimus jis buvo nesuderinamas su rinkos susireguliavimu, taigi ir su visa rinkos sistema.

Sistema plėtojosi šuoliais, ji vyko laike ir erdvėje ir, sukūrusi bankų pinigus, sukūrė ir iki šiol neregėtas varomąsias jėgas. Kai apie 1914 m. sistema pasiekė viršūnę, jai priklausė visos Žemės rutulio dalys, visi jo gyventojai ir netgi negimusios kartos, fiziniai asmenys ir milžiniški dariniai, vadinami korporacijomis. Planetoje prasidėjo naujoviškas gyvenimas, savo universalumu nesulyginamas su niekuo nuo pat krikščionybės pradžios, tik šiuo atveju judėjimas buvo grynai materialus.

Tuo pačiu metu vyko ir priešpriešinis judėjimas. Tai buvo daugiau negu gynybinis elgesys visuomenės, kurioje vyksta pokyčiai, tai buvo reakcija prieš suirutę, kuri kėlė grėsmę visuomenės sandarai ir kuri galėjo sugriauti patį gamybos organizavimą, kuris rinkos dėka buvo jau seniai pradėjęs veikti.

Robertas Owenas buvo įžvalgus: rinkos ekonomikai leidus plėtotis pagal jos pačios dėsnius, kiltų didelių ir nesibaigiančių blogybių.

Gamyba yra žmogaus ir gamtos sąveika. Jeigu šis procesas bus organizuojamas pagal barterio ir mainų susireguliuojančius mechanizmus, tuomet į jo orbitą būtina įtraukti gamtą ir žmogų; jie privalo paklusti pasiūlos ir paklausos dėsniui, t.y. turi būti laikomi prekėmis, gaminamomis pardavimui.

Būtent tokia ir buvo rinkos sistemos tvarka. Žmogų, pavadintą darbo jėga, ir gamtą, pavadintą žeme, buvo galima parduoti. Darbo jėgą galima universaliai pirkti ir parduoti už kainą, vadinamą darbo užmokesčiu, o dėl žemės naudojimo galima buvo derėtis už kainą, vadinamą nuoma. Buvo darbo jėgos rinka ir žemės rinka, o abiejų pasiūlą ir paklausą reguliavo darbo užmokesčio ir nuomos dydis. Nuolat buvo palaikomas prasimanymas, kad darbo jėga ir žemė gaminami pardavimui. Kapitalas, investuotas į įvairius darbo ir žemės derinius, galėjo būti perkeliamas iš vienos gamybos šakos į kitą, jeigu tik to reikėjo tam, kad automatiškai būtų sulygintos pajamos įvairiose šakose.

Nors gamybą teoriškai ir buvo galima šitaip organizuoti, tariama prekė nepaisė fakto, kad žemės ir žmonių likimo palikimas rinkai būtų tolygus jų sunaikinimui. Taigi vyko priešpriešinis judėjimas, tikrinantis rinkos poveikį gamybos, darbo jėgos ir žemės veiksniams. Tai buvo pagrindinė intervencionizmo funkcija.

Panašus pavojus kilo ir gamybos organizavimui. Grėsmė kilo atskirai organizacijai – pramoninei, žemės ūkio arba komercinei, kadangi jas veikė kainų pokyčiai, nes rinkos sistemos sąlygomis krintančios kainos silpnina įmonę. Jeigu ne visi išlaidų elementai pinga proporcingai, pelningai veikiančios įmonės verčiamos likviduotis, nors kainų kritimą galėjo sukelti ne bendras kaštų mažėjimas, o tiesiog monetarinės sistemos organizavimo būdas. Kaip matysime, būtent taip ir atsitinka susireguliuojančios rinkos sąlygomis.

Perkamąją galią čia sukelia ir reguliuoja pati rinka, būtent tai turime galvoje sakydami, kad pinigai yra prekė, kurios kiekius kontroliuoja prekių, kurios funkcionuoja kaip pinigai, pasiūla ir paklausa – gerai žinoma klasikinė pinigų teorija. Pagal šią doktriną pinigai tėra tik dar viena prekė, naudojama mainams dažniau už kitas ir dėl šios priežasties įsigyjama norint paspartinti mainus. Kailiai, jaučiai, kriauklės arba auksas, naudojami šiam tikslui, yra nematerialūs, nes daiktų, funkcionuojančių kaip pinigai, vertė nustatoma pagal jų

naudingumą kaip maistas, rūbai, papuošalai ar kas nors kita. Jeigu auksas naudojamas kaip pinigai, jo vertę, kiekį ir judėjimą reguliuoja tos pačios taisyklės, kokios taikomos kitoms prekėms. Bet kokia kita mainų priemonė reikštų, kad reikia sukurti valiutą už rinkos ribų. Šios valiutos kūrimas, nesvarbu, ar tai atliktų bankai, ar valdžia – reikštų kišimąsi į rinkos susireguliavimą. Esmė yra ta, kad prekės, vartojamos kaip pinigai, nesiskiria nuo kitų prekių, jų pasiūlą ir paklausą, kaip ir kitų prekių, reguliuoja rinka, todėl visos kitos sąvokos, kurios pinigams suteikia kitokią prasmę, t.y. ne prekės, naudojamos netiesioginiams mainams, iš esmės yra klaidingos. Reiškia, jeigu auksas vartojamas kaip pinigai, tai banknotai, jeigu tokie egzistuoja, turi atstovauti auksui. Būtent pagal šią doktriną Ricardo mokykla norėjo, kad Anglijos bankas organizuotų pinigų pasiūlą. Nebuvo žinoma jokio kito metodo, kuris neleistų valstybei „kištis" į pinigų sistemą ir taip apsaugotų rinkos susireguliavimą.

Versle panaši padėtis susiklostė su visuomenės gamtiškąja ir žmogiškąja esme. Susireguliuojanti rinka kėlė grėsmę dėl tų pačių priežasčių. Jeigu reikėjo fabrikų ir socialinių įstatymų tam, kad pramonės žmogus būtų apsaugotas nuo prekių fikcijos poveikio darbo jėgai, jeigu buvo priimti žemės įstatymai ir nustatyti tarifai, kad apsaugotų gamtos išteklius ir kaimo kultūrą nuo prekių fikcijos, tai reikėjo centrinių bankų ir pinigų sistemos valdymo, kad manufaktūrininkai ir kitos gaminančios įmonės būtų apsaugotos nuo prekių fikcijos kaip pinigų. Nors ir paradoksalu, tačiau nuo žlugdančio susireguliuojančios rinkos poveikio reikėjo apsaugoti ne tik žmones ir gamtos išteklius, bet ir patį kapitalistinės gamybos organizavimą.

Grįžkime prie to, ką vadinome dvigubu judėjimu. Jis gali būti įkūnytas kaip dviejų visuomenes organizuojančių principų veiksmas. Kiekvienas šių principų užsibrėžia specifinius institucinius tikslus, kiekvieną remia konkretūs socialiniai sluoksniai, kiekvienas veikia pagal savo metodus. Vienas principas – tai ekonominis liberalizmas, kurio tikslas – įsteigti susireguliuojančias rinkas. Jis pasikliauja prekiaujančių klasių parama, o jo metodai – *laissez-faire* ir laisvoji prekyba, kitas – socialinės apsaugos principas, kurio tikslas – išsaugoti žmogų ir gamtą bei gaminančią organizaciją, pasikliaujant nenuolatine parama tų, kuriuos tiesiogiai veikia žlugdanti rinkos veikla – pirmiausia (nors ne vien) darbo ir žemės turinčias

klases – šio principo metodai – apsauginiai įstatymai, varžančios asociacijos ir kitos intervencinės priemonės.

Svarbu tai, kad akcentuojama klasė. Žemvaldžių, viduriniosios ir darbo klasių paslaugos visuomenei formavo visą devynioliktojo amžiaus socialinę istoriją. Viduriniajai klasei teko gimstančios rinkos ekonomikos našta, jų verslo interesai iš esmės atitiko bendrus gamybos ir užimtumo interesus: kai verslas klesti, gali atsirasti darbo vietų visiems ir padidėti nuoma savininkams; kai rinkos plečiasi, laisvai ir noriai investuojama; kai prekiaujanti bendruomenė sėkmingai konkuruoja su užsieniečiais, valiuta yra saugi. Antra vertus, prekiaujančios klasės neturėjo organo, kuriuo galėtų pajusti kylančius pavojus, susijusius su darbininko fizinės galios eksploatacija, su šeimos gyvenimo griovimu, su kaimynijų nykimu, su miškų kirtimu, upių tarša, amatų kokybės menkėjimu, bendra egzistencijos, įskaitant būstą ir menus, degradacija, taip pat nesuskaičiuojama daugybe privataus ir viešojo gyvenimo formų, neturėjusių įtakos pelnui, smukimus. Viduriniosji klasė savo funkciją įvykdė išsiugdžiusi beveik šventą tikėjimą universalia pelno nauda, nors tai ir padarė ją netinkamą reikšti kitiems interesams, tokiems pat svarbiems geram gyvenimui, kaip ir gamybos didinimas. Čia atsirado galimybė klasėms, gamyboje nesinaudojusioms brangiomis, sudėtingomis ar specialiomis mašinomis. Kalbant bendrais bruožais, žemvaldžių aristokratijai ir valstietijai teko užduotis išsaugoti tautos karinius talentus, kurie ir toliau priklausė nuo žmonių ir žemės, o dirbantieji daugiau ar mažiau atstovavo bendriesiems žmogiškiesiems interesams, kurie lyg ir buvo netekę savo vietos. Tačiau visais laikais kiekviena socialinė klasė, nors gal ir nesąmoningai, siekė platesnių, o ne vien savo, interesų.

Baigiantis devynioliktajam amžiui, kai visuotinė rinkimų teisė jau buvo įprastas dalykas, darbo klasė tapo įtakingu valstybės veiksniu, antra vertus, prekiaujančios klasės, kurių įtaka įstatymų leidybai jau nebuvo besąlygiška, pradėjo jausti politinę galią, susijusią su jų vadovaujančiu vaidmeniu pramonėje. Ši įdomi įtakos ir galios lokalizacija nekėlė rūpesčių, kol rinkos sistema funkcionavo be ypatingos įtampos ir pastangų, tačiau dėl nuo rinkos neatsiejamų priežasčių tai baigusis atsirado įtampa tarp socialinių klasių, ir visuomenei ėmė kelti pavojų tai, kad kovojančios klasės vyriausybę ir verslą, valstybę ir pramonę padarė savo tvirtovėmis. Dviem gyvybinėmis

visuomenės funkcijomis – politine ir ekonomine – buvo piktnaudžiaujama naudojant jas kaip ginklus kovoje dėl grupinių interesų. Būtent iš šios pavojingos aklavietės radosi dvidešimtojo amžiaus fašizmas.

Iš šių dviejų pozicijų ketiname apibūdinti judėjimą, kuris suformavo devynioliktojo amžiaus socialinę istoriją. Vienas atsirado susikirtus ekonominio liberalizmo organizaciniams principams bei socialinei apsaugai, ir tai sukėlė giluminę institucinę įtampą, o antrąjį principą sukėlė klasių konfliktas, kuris, sąveikaudamas su pirmuoju, krizę pavertė katastrofa.

12 skyrius

LIBERALAUS TIKĖJIMO GIMIMAS

Ekonominis liberalizmas buvo visuomenės, įsitraukusios į rinkos sistemos kūrimą, organizuojantis principas. Gimęs tiesiog kaip polinkis į nebiurokratinius metodus, jis išaugo į tikrą tikėjimą žmogaus pasaulietišku išgelbėjimu su susireguliuojančios rinkos pagalba. Toks fanatiškumas atsirado dėl to, kad staiga pasunkėjo užduotis, kurią buvo pasiryžusi atlikti visuomenė: daugybė kančių, kurios turėjo tekti nekaltiems žmonėms, taip pat milžiniški tarpusavyje susipynę pokyčiai, susiję su naująja tvarka. Liberalioji religija savo aistrą nukreipė į visiškai išsiskleidusios rinkos ekonomikos reikalavimus.

Nukelti *laissez-faire* politiką, kaip dažnai daroma, į laikus, kai aštuonioliktojo amžiaus viduryje Prancūzijoje pirmą kartą buvo pavartotas šis madingas šūkis, būtų visiškai neistoriška. Galima drąsiai sakyti, kad dar dvi kartas ekonominis liberalizmas buvo tik nereguliari tendencija.

Būtų beveik fantastiška priskirti François Quesnay nuopelnus dėl šios padėties įžvelgimo. Visa, ko fiziokratai reikalavo merkantiliškame pasaulyje – tai laisvo grūdų eksporto, kad užtikrintų didesnes pajamas fermeriams, nuomininkams ir žemvaldžiams. Viso kito atžvilgiu jų *ordre natural* tebuvo nukreipiantis principas, kuriuo vadovaudamasi visagalė ir visur esanti vyriausybė kontroliuotų pramonę ir žemės ūkį. Quesnay *Maximes* turėjo tokiai vyriausybei suteikti gaires, kurios padėtų į praktinę politiką perkelti *Tableau* principus remiantis statistiniais duomenimis, kurie, jo siūlymu, turėtų būti nuolat teikiami. Taip jis galvojo apie susireguliuojančių rinkų sistemą.

Anglijoje taip pat *laissez-faire* buvo interpretuojama siaurai – tai reiškė, kad gamyba nereglamentuojama, o apie prekybą negalvota. Gelumbės fabrikai, to laiko stebuklas, buvę nesvarbūs, išaugo į pirmaujančią eksportuojančią šalies pramonę, tačiau raštuotos gelumbės importą ir toliau draudė aiškūs įstatymai. Nepaisant tradicinės vidaus rinkos monopolijos, buvo teikiamos subsidijos kartūno ir muslino eksportui. Protekcionizmas buvo toks įsišaknijęs, kad Mančesterio gelumbės fabrikantai 1801 m. reikalavo uždrausti eksportuoti verpalus, nors ir suvokė, kad dėl to jie praras verslą. 1791 m. priimtas įstatymas numatė bausmes ne tik už gelumbės gamybai naudojamų įrankių, bet ir modelių bei specifikacijų eksportą. Gelumbės pramonės laisvoji prekyba yra mitas. Pramonė tenorėjo laisvės gamybos sferoje, laisvė mainų sferoje tebebuvo laikoma pavojinga.

Galima galvoti, kad gamybos laisvė natūraliai iš technologijos persikels į darbo jėgos sritį. Tačiau laisvos darbo jėgos poreikis Mančesteryje atsirado gerokai vėliau. Gelumbės pramonei niekada negaliojo Amatininkų statutas, jai niekada netrukdė metinis darbo užmokesčio perskaičiavimas arba mokinių taisyklės. Antra vertus, Senasis varguomenės įstatymas (*Old Poor Law*), kuriam taip įnirtingai priešinosi šių dienų liberalai, padėjo fabrikantams. Jis ne tik aprūpindavo juos mokiniais iš parapijų, bet ir leido nusikratyti atsakomybės už atleistus darbininkus, nedarbo naštą perkeliant valstybei. Tarp gelumbės fabrikantų netgi Spynhemlendas iš pradžių buvo populiarus; kol pašalpų sistemos dorovinė įtaka nesumažino darbininkų darbo našumo, šeimos pašalpą pramonė galėjo laikyti pagalba išlaikytai rezervinei darbo jėgos armijai, kurios reikėjo, kad susitvarkytų su didžiuliais prekybos apimties svyravimais. Į darbą žemės ūkyje tebebuvo priimama metams, todėl buvo labai svarbu, kad augimo metu pramonė turėtų mobilios darbo jėgos fondą. Todėl manufaktūrininkai kritikavo Sėslumo įstatymą, kuris trukdė fiziniam darbo jėgos mobilumui. Tačiau įstatymas buvo panaikintas 1795 metais tik tam, kad būtų pakeistas dar daugiau, o ne mažiau paternalistišku, lyginant su Varguomenės įstatymu. Pauperizmas tebekėlė rūpestį skvairams ir kaimui, ir netgi aršūs Spynhemlendo kritikai – Burke'as, Benthamas ir Malthusas – laikė save ne pramoninės pažangos atstovais, o sveikų kaimo administravimo principų kūrėjais.

Tik nuo XVIII a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios ekonominis liberalizmas išsiskleidė su kryžiaus žygio aistra, ir *laissez-faire* tapo karinga religija. Fabrikantų klasė reikalavo panaikinti Varguomenės įstatymą, kadangi jis trukdė atsirasti darbo klasei, kurios pajamos priklausė nuo darbo. Šio rizikingo žingsnio, glūdėjusio laisvosios darbo rinkos kūrime, reikšmė tapo akivaizdi kaip ir nelaimių, turėjusių tekti tobulėjimo aukoms, dydis. Aštuonioliktojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pradžioje staiga smarkiai pasikeitė nuotaikos. 1817 metų Townsendo *Disertacijos* leidimas prasidėjo įžanga, kurioje buvo giriama autoriaus įžvalga, skatinusi jį reikalauti visiškai panaikinti Varguomenės įstatymus, tačiau leidėjai įspėjo dėl to, kad vargšų pašalpą vargšams siūloma nutraukti „neapgalvotai ir paskubomis“ – per dešimtį metų. Ricardo savo *Principuose*, pasirodžiusiuose tais pačiais metais, reikalavo panaikinti pašalpų sistemą, tačiau ragino tai daryti laipsniškai. Adamo Smitho mokinys Pittas nepritarė tokiam žingsniui, nes tai atneštų kančių nekaltiems žmonėms. O 1829 m. Peelas „abejojo, ar pašalpų sistemą saugiai galima panaikinti kaip nors kitaip, ne laipsniškai“.[1] Tačiau po viduriniosios klasės politinės pergalės 1832 m. buvo priimtas radikaliausios formos Varguomenės įstatymo pataisos bilis ir pradėtas vykdyti be jokio pratęsimo. Su nepalenkiamu žiaurumu *laissez-faire* buvo atvertas kelias.

Iš mokslinio intereso lygmens buvo bandoma ekonominį liberalizmą perkelti į neribojamą veiklą ir dviejose kitose pramonės organizavimo srityse: valiutos ir prekybos. Kai paaiškėjo visų kitų sprendimų neveiksmingumas, *laissez-faire* buvo iškeltas iki fanatiškai išpažįstamos religijos lygio.

Valiutos klausimas Anglijos bendruomenei buvo pateiktas pragyvenimo išlaidų didėjimo forma. Nuo 1790 iki 1815 metų kainos padvigubėjo. Realus darbo užmokestis sumažėjo, o verslą smukdė užsienio valiutų kritimas. Tačiau sveika valiuta iki 1825 m. panikos nebuvo tapusi ekonominio liberalizmo principu, tokia tapo tik tuomet, kai Ricardo principai jau buvo taip giliai įsirėžę politikų ir verslininkų protuose, jog „standartas“ buvo palaikomas nepaisant daugybės finansinių aukų. Tai buvo pradžia nepalaužiamo tikėjimo

---

[1] Webb S., and B., *op.cit.*

automatiniu aukso standarto, be kurio rinkos sistema niekada nebūtų prasidėjusi, valdymo mechanizmu.

Tarptautinė laisvoji prekyba taip pat buvo susijusi su tikėjimu. Tai reiškė, kad apsirūpindama maistu Anglija priklausytų nuo užjūrio išteklių, o jei reikės, paaukotų savo žemės ūkį ir įžengtų į naują gyvenimo formą, kurioje ji būtų kažkokios miglotai suvoktos ateities pasaulio vienovės dalis, kad ši planetos bendruomenė turėtų būti taiki, o jei ne, tai laivyno jėga ją padarytų nepavojingą Anglijai, kad Anglijos nacijos, tvirtai tikinčios savo išradingumu ir gamybine galia, laukia nesibaigianti pramoninė suirutė. Buvo tikima ir tuo, kad jeigu viso pasaulio grūdai laisvai galės patekti į Angliją, jos fabrikai galės juos pardavinėti mažiausiomis kainomis. Reikiamo pasiryžimo mastą lėmė projekto didumas ir pavojai, kilsiantys besąlygiškai priėmus projektą. Tačiau priėmus projektą su išlygomis, būtų neabejotinas žlugimas.

Utopinių *laissez-faire* ištakų negalima visiškai suvokti, jei jas nagrinėsime atskirai. Trys principai – konkuruojanti darbo jėgos rinka, automatinis aukso standartas ir tarptautinė laisvoji prekyba – sudarė visumą. Aukos, sudėtos vieno kurio principo vardan, būtų beprasmės (jei ne blogiau), jeigu kartu nebūtų pasirūpinta ir kitais dviem. Viskas arba nieko.

Tačiau ar galėjo kas suprasti, kad aukso standartas, pavyzdžiui, kėlė mirtiną defliacijos pavojų ir galbūt lemtingą pinigų stoką. Manufaktūrininkas galėjo tikėtis išsilaikyti tik tuo atveju, jei užtikrintų gamybos didėjimą apmokėjimo kainų lygyje (kitaip tariant, jeigu darbo užmokestis mažėtų proporcingai bendro kainų kritimo atžvilgiu, ir tai leistų išnaudoti visą laiką besiplečiančią pasaulinę rinką). Taigi 1845 m. pasiūlytas Grūdų įstatymo panaikinimo bilis buvo 1844 m. Peelo Bankų įstatymo rezultatas. Abu buvo susiję su darbo klase, kurią po Varguomenės įstatymo pataisų įstatymo 1834 m. bado grėsmė vertė stengtis iš visų jėgų, kadangi darbo užmokestį reguliavo grūdų kaina. Trys didžiosios priemonės sudarė nuoseklią visumą.

Dabar galima vienu žvilgsniu apžvelgti pasaulinį ekonominio liberalizmo užmojį. Šio įstabaus mechanizmo funkcionavimą galėjo užtikrinti tik susireguliuojanti rinka, veikianti pasauliniu mastu. Jeigu darbo kaina nepriklausys nuo pačių pigiausių grūdų kainos, nebus jokios garantijos, kad neapsaugotos pramonės šakos nežus nuo savanoriškai pripažinto šeimininko – aukso – rankos. Devynioliktą-

jį amžių rinkos sistemos plėtra buvo tapati tarptautinės laisvosios prekybos išplitimui, konkurencinei darbo jėgos rinkai ir aukso standartui – jie ėjo kartu. Todėl nė kiek nekeista, kad išryškėjus šio rizikingo užmojo blogybėms, ekonominis liberalizmas tapo pasaulietine religija.

Laissez-faire anaiptol nebuvo natūralus dalykas – laisvosios rinkos nebūtų galėjusios egzistuoti, jeigu viskas būtų tekėję įprasta vaga. Lygiai kaip gelumbės manufaktūros – pirmaujanti laisvosios prekybos pramonės šaka – buvo sukurtos pasitelkus apsauginius tarifus, eksporto subsidijas, netiesiogines darbo užmokesčio subsidijas, taip ir *laissez-faire* įsteigė valstybė. Ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje buvo ne tik priimta daug įstatymų, panaikinančių varžančius teisės aktus, bet ir nepaprastai išplėstos valstybės administracinės funkcijos. Valstybė buvo aprūpinta centrine biurokratija, kuri galėjo vykdyti liberalizmo šalininkų nubrėžtas užduotis. Tipiškam utilitaristui ekonominis liberalizmas buvo socialinis projektas, kurį reikia vykdyti vardan didesnės didesnio skaičiaus žmonių laimės. *Laissez-faire* nebuvo metodas tikslui pasiekti – tai buvo siekinys. Tiesa, įstatymai nieko negalėjo padaryti tiesiogiai, išskyrus tai, kad galėjo panaikinti žalingus suvaržymus. Tai nereiškė, kad *vyriausybei* nereikėjo nieko daryti, ypač netiesiogiai. Priešingai, utilitariniam liberalui atrodė, kad valdžia yra puiki agentūra laimei pasiekti. Benthamo nuomone, materialinės gerovės atžvilgiu įstatymai nereiškia „nieko", lyginant kad ir su nesąmoningu „policijos viršininko" indėliu. Iš trijų dalykų, kurių reikia ekonominei sėkmei – polinkio, žinių ir galios – privatus asmuo turėjo tik polinkį. Pasak Benthamo, žinias ir galią kur kas paprasčiau, kai tai daro privatūs asmenys, gali tvarkyti valdžia. Rinkti statistiką ir informaciją, puoselėti mokslą ir eksperimentus, pateikti nesuskaičiuojamą daugybę priemonių, įgyvendintinų vyriausybėje, buvo valdžios užduotis. Benthamo liberalizmas reiškė, kad parlamento veiklą reikia pakeisti administracinių institucijų veikla.

Tam buvo pakankamai erdvės. Anglijoje, kitaip nei Prancūzijoje, reakcija valdė ne administraciniais metodais, ji politinėms represijoms naudojo Parlamento įstatymus. „1785-aisiais ir 1815–1820 metais revoliuciniai judėjimai buvo nuslopinti ne žinybiniais veiksmais, o Parlamento įstatymais. Asmens neliečiamybės įstatymo sustabdymas, Šmeižto įstatymo (*Libel Act*) priėmimas, 1819 m. „Šeši įstatymai" (*Six Acts*) buvo bauginančios priemonės, tačiau ir juose nebuvo

jokių požymių, kad administracija įgauna kontinentinės Europos bruožų. Individo laisvė buvo sunaikinta Parlamento įstatymais."[2] 1832 metais, kai administracinių metodų svarba labai padidėjo, ekonominiai liberalai darė labai menką įtaką valdžiai. „Įstatymų leidybos, nors nevienodai intensyvios, būdingos periodui po 1832 m., rezultatu tapo nepaprastai sudėtingas administracinis mechanizmas, kurį reikėjo nuolat taisyti, atnaujinti, rekonstruoti ir pritaikyti prie naujų reikalavimų – kaip modernų fabriką."[3] Šis administracijos išaugimas atspindėjo utilitarizmo dvasią. Legendinis Benthamo *Panoptikumas*, jo asmeniškiausia utopija, buvo žvaigždės formos kalėjimo statinys, iš kurio centro prižiūrėtojai galėjo prižiūrėti didžiausią skaičių kalinių su mažiausiomis išlaidomis visuomenei. Panašiai jo mėgstamas „galėjimo prižiūrėti" principas utilitarinėje valstybėje užtikrino, kad ministras galėtų veiksmingai kontroliuoti vietinį administravimą.

Nepaprastai sustiprėjęs nuolatinis, iš centro organizuojamas ir kontroliuojamas intervencionizmas atvėrė duris į laisvą rinką ir laikė jas atvertas. Sudėtingiausia buvo suderinti Adamo Smitho „paprastą ir natūralią laisvę" su žmonių visuomenės reikmėmis. Pavyzdžiu imkime nesuskaičiuojamas Aptvėrimų įstatymo nuostatas, neaprėpiamą biurokratinę kontrolę administruojant Naujuosius varguomenės įstatymus, kurie pirmą kartą nuo Elžbietos valdymo buvo centrinės valdžios veiksmingai prižiūrimi, arba valdžios administracijos vaidmenį pagirtinoje municipalinėje reformoje. Šios valdžios kišimosi tvirtovės buvo suręstos siekiant kokios nors paprastos laisvės – žemės, darbo jėgos, municipalinės administracijos. Darbo jėgą tausojančių mašinų išradimas ne sumažino, o, priešingai, padidino žmogaus darbo jėgos panaudojimą, ir ne tik ne panaikino kontrolę, reguliavimą ir intervenciją, bet be galo išplėtė jų apimtis. Administratoriai turėjo nuolat stebėti, kad sistema veiktų laisvai. Todėl netgi aistringai troškusieji išvaduoti valstybę nuo nebūtinų funkcijų ir tie, kurių visa filosofija reikalavo apriboti valstybės veiksmus, negalėjo nieko padaryti daugiau, kaip tik tai pačiai valstybei suteikti naujų galių, institucijų ir metodų, kad ši įsteigtų *laissez-faire*.

---

[2] Redlich and Hisrts J., *Local Government in England*, Vol. II, p. 240, quoted Dicey, A., V., *Law and Opinion in England*, p. 305.

[3] Ilbert, *Legislative Methods*, p. 212–213, cit. Dicey, A., A.V., op. cit.

Šį paradoksą papildė dar vienas. *Laissez-faire* ekonomika buvo kryptingų valstybės veiksmų rezultatas, tačiau *laissez-faire* suvaržymai kilo spontaniškai. *Laissez-faire* buvo suplanuotas, o pats planavimas – ne. Anksčiau parodėme, kad pirmoji šio teiginio dalis teisinga. Sąmoningai vykdomąsias institucijas kryptingai vyriausybės kontroliuojamai politikai vykdyti panaudojo Benthamo sekėjai didvyrišku *laissez-faire* laikotarpiu. Antrąją teiginio dalį aptemdė žymusis liberalas Dicey, kuris pasiryžo išsiaiškinti „*antilaissez-faire*" kilmę arba, kaip jis pats tai vadino, „kolektyvinę" Anglijos visuomenės nuomonės kryptį, kuri išryškėjo pasibaigus septintajam dešimtmečiui. Jį nustebino atradimas, kad tokios krypties niekur, *išskyrus teisės aktus,* nebuvo. Tiksliau *prieš* priimant įstatymus, tariamai atspindėjusius tokią kryptį, buvo neįmanoma rasti tokios visuomenės nuomonės pėdsakų. Kalbant apie vėlesnius „kolektyvinius" teisės aktus, Dicey priėjo prie išvados, kad tos nuomonės ištakos galėjo būti patys „kolektyviniai" teisės aktai. Šio kruopštaus tyrimo atradimas buvo tas, kad atsakingieji už aštuntojo ir devintojo dešimtmečio įstatymus niekada sąmoningai neketino išplėsti valstybės funkcijų arba suvaržyti individo laisvės. Pusę amžiaus po 1860 m. judėjimo prieš susireguliuojančią rinką įstatyminis pradas pasirodė esąs spontaniškas, nesiremiantis jokia nuomone, įkvėptas grynai pragmatiškos dvasios.

Ekonominiai liberalai turėtų smarkiai prieštarauti šiam požiūriui. Visa jų socialinė filosofija laikosi ant idėjos, kad *laissez-faire* vyko natūraliai, pamato, o vėlesnieji prieš *laissez-faire* nukreipti įstatymai buvo liberalių principų oponentų tikslingos veiklos rezultatas. Nedaug ką galima pasakyti apie šiuos du prieštaringus dvigubo judėjimo aiškinimus. Ar liberalų pozicijos buvo teisingos, ar neteisingos – šis klausimas tebėra aktualus ir šiandieną.

Liberalai Spenceris ir Summeris, Misesas ir Lippmannas dvigubą judėjimą aiškina panašiai kaip mes, tačiau jų interpretacija visiškai kitokia. Mūsų požiūriu, susireguliuojančios rinkos sąvoka buvo visiška utopija, jos pažangą stabdė visuomenės realistiška savisauga, o jie teigia, kad visas protekcionizmas buvo klaida, kilusi iš nekantrumo, godumo ir trumparegiškumo, ir jeigu ne tai, rinka būtų įveikusi savo sunkumus. Klausimas, kuris iš šių dviejų požiūrių teisingas, turbūt yra svarbiausia naujosios socialinės istorijos problema, susijusi su sprendimu dėl ekonominio liberalizmo

pretenzijų į vadovaujantį organizuojamąjį visuomenės principą. Prieš atsigręždami į faktų tiesą, tiksliau suformuluokime klausimą.

Ateityje mūsų amžius bus vertinamas kaip susireguliuojančios rinkos pabaigos liudytojas. Dvidešimtojo amžiaus trečiasis dešimtmetis patyrė aukščiausią ekonominį liberalizmą. Šimtus milijonų žmonių palietė infliacijos rykštė, buvo eksproprijuotos ištisos socialinės klasės, ištisos nacijos. Valiutų stabilizavimas tapo tautų ir vyriausybių siekiu, aukso standarto restauracija pasidarė aukščiausiuoju visų organizuotų pastangų ekonomikoje tikslu. Užsienio skolų grąžinimas ir stabilių valiutų atgaivinimas buvo pripažinti kaip politikos racionalumo vertinimo kriterijai. Monetariniam vientisumui atgaivinti nebuvo per didelė jokia asmeninė kančia, joks suverenumo pažeidimas. Bedarbių nepriteklių priežastis – defliacija, o atleistų valstybės tarnautojų nuskurdimui – jokio gailesčio; tinkama kaina už sveiką biudžetą ir sveikas valiutas – tuos ekonominio liberalizmo *a priori*, buvo laikomi netgi nacionalinių teisių atsisakymas ir konstitucinių laisvių netekimas.

Ketvirtasis dešimtmetis patyrė tai, kas buvo aptarinėjama trečiajame. Po kelerių metų, per kuriuos valiutos buvo atkurtos, o biudžetai subalansuoti, sunkumų patyrė dvi galingiausios valstybės – Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos. Jos atsisakė aukso standarto ir ėmėsi tvarkyti savo valiutas: atsisakė mokėti tarptautines skolas, o turtingiausieji ir garbingiausieji atmetė ekonominio liberalizmo principus. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Prancūziją ir kai kurias kitas valstybes, kurios tebesilaikė aukso standarto, Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Valstijų, anksčiau uolių liberaliosios religijos sergėtojų, iždai privertė jo atsisakyti.

Penktąjį dešimtmetį ekonominis liberalizmas išgyveno dar vieną pralaimėjimą. Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos atsiskyrė nuo monetarinės ortodoksijos, tačiau pramonėje ir komercijoje, bendrojoje jų ekonominio gyvenimo organizacijoje, jos išlaikė liberalizmo principus ir metodus. Tai buvo veiksnys, pagreitinantis karą ir kliūtis kovojant su juo, kadangi ekonominis liberalizmas buvo sukūręs ir išpuoselėjęs iliuziją, jog diktatūros veda prie katastrofos. Šio tikėjimo dėka demokratinės vyriausybės paskutinės suvokė valdomų valiutų ir kritikuojamos prekybos reikšmę, net jeigu susiklosčiusios aplinkybės vertė jas naudoti praktiškai šiuos metodus. Be to, ekono-

minio liberalizmo palikimas neleido laiku persitvarkyti vardan subalansuotų biudžetų ir laisvo verslo, kurie, kaip manyta, buvo vienintelis tvirtas pagrindas karo atveju. Didžiojoje Britanijoje ortodoksiškas biudžeto ir pinigų tvarkymas vertė laikytis tradicinio ribotos atsakomybės principo šalies, kurios laukė totalinis karas, atžvilgiu. Jungtinėse Valstijose įstatyminės turtinės teisės – tokios kaip nafta bei aliuminis – įsitvirtino už liberalaus verslo ir sėkmingo priešinimosi pasiruošimams pramoninių netikėtumų atveju. Ir jeigu ne ekonominių liberalų užsispyrimas bei abejingumas, su kuriuo jie laikėsi savo paklydimų, laisvų žmonių masės ir jų lyderiai geriau būtų pasirengę amžiaus išbandymui ir galbūt netgi būtų galėję jo išvengti.

Dešimtmečio įvykiai neišstūmė pasaulietiškų socialinės struktūros principų, apimančių visą civilizuotą pasaulį. Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose milijonai nepriklausomų verslų atsiribojo nuo *laissez-faire* principo. Jo žlugdanti nesėkmė vienoje srityje visiškai nesugriovė jo autoriteto. Jo dalinis užtemimas galėjo tik sutvirtinti jo padėtį, kadangi įgaliojo jo gynėjus tvirtinti, jog nevisiškas principų taikymas yra visų su juo siejamų sunkumų priežastis.

Šiandien tai paskutinis išlikęs argumentas už ekonominį liberalizmą. Jo skelbėjai su neišsenkama energija kartoja, kad, jeigu ne jo kritikų skelbiama kritika, liberalizmas būtų sukūręs prekių, kad ne konkurencinė susireguliuojančios rinkos sistema, o trukdymas tai sistemai ir kišimasis į rinką yra mūsų blogybių priežastis. Šio argumento nepatvirtina ne tik ekonominės laisvės trukdžiai pastaruoju metu, bet ir neginčijamas faktas, kad judėjimas, turėjęs išplėsti susireguliuojančias rinkas, antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje patyrė nuolatinį priešpriešinį judėjimą, kuris trukdė tokiai ekonominei sistemai funkcionuoti.

Ekonominis liberalas leido mums suformuluoti jungtį, kuri sietų praeitį ir dabartį. Kas galėtų paneigti, jog vyriausybės kišimasis į verslą gali pakirsti pasitikėjimą? Kas paneigtų, kad nedarbas kartais galėtų būti mažesnis, jeigu ne įstatymu numatytos bedarbystės pašalpos? Kad privačiam verslui trukdo viešųjų darbų konkurencija? Kad deficitiniai finansai gali kelti grėsmę privačioms investicijoms? Kad paternalizmas linkęs žlugdyti verslo iniciatyvas? Jei šitaip yra dabar, tai, be abejonės, taip buvo ir praeityje. Kai apie XIX a. aštuntąjį dešimtmetį Europoje prasidėjo visuotinis protekcionistinis judėjimas – socialinis ir nacionalinis – ar jis netrukdė ir nevaržė prekybos? Kas

galėtų abejoti, kad fabrikų įstatymai, socialinis draudimas, municipalinė prekyba, sveikatos apsaugos ir komunalinės paslaugos, tarifai, dotacijos ir subsidijos, karteliai ir trestai, embargas imigracijai, kapitalo judėjimui, importui – neminint žmonių, prekių ir mokėjimų judėjimo apribojimų – turėjo veikti kaip daugybė stabdžių, trukdančių funkcionuoti konkurencinei sistemai, ištęsiančių verslo nuosmukio periodus, didinančių nedarbą, gilinančių finansines duobes, menkinančių prekybą ir smarkiai kenkiančių susireguliuojančiam rinkos mechanizmui. Visų blogybių šaknys, kaip teigė liberalai, glūdi būtent šiame kišimesi į užimtumo ir prekybos laisvę ir įvairios priemonės, kurias praktikavo įvairios socialinio, nacionalinio ir municipalinio protekcionizmo mokyklos nuo pat devynioliktojo amžiaus trečiojo ketvirčio. Jeigu ne nedora tredjunionų ir darbo partijų sąjunga su monopolistiniais manufaktūrininkais ir agrariniais interesais, kurie iš trumparegiško gobšumo suvienijo jėgas, kad sužlugdytų ekonominę laisvę, šiandien pasaulis džiaugtųsi beveik automatiniu materialinės gerovės sistemos kūrimo vaisiais. Liberalų lyderiai nepavargdami kartojo, kad devynioliktojo amžiaus tragedijos ištakos – žmogaus nesugebėjimas išsaugoti ištikimybę ankstyvųjų liberalų įkvėptoms idėjoms, kad mūsų protėvių kilnias iniciatyvas sunaikino žmonių masių intelektualinis ir moralinis silpnumas, o tai, ką buvo pasiekęs Šviečiamasis amžius, savanaudiškumas pavertė niekais. Trumpai tariant, tokia ekonominio liberalo gynyba. Jos nesugriovus, liberalas ir toliau kalbėtų šiose argumentų varžybose.

Pažvelkime į klausimą atidžiau. Neginčijama, kad liberalusis judėjimas, kurio tikslas buvo skleisti rinkos sistemą, pajuto apsauginį priešpriešinį judėjimą, kuris siekė tą procesą suvaržyti. Ši prielaida yra mūsų tezės apie dvigubą judėjimą pagrindas. Mes tvirtiname, kad absurdiška susireguliuojančios rinkos idėja galiausiai būtų sugriovusi visuomenę, o liberalas dėl didžiosios iniciatyvos žlugimo kaltina įvairiausius veiksnius. Negalėdamas pateikti jokių įrodymų, kad tokių suderintų pastangų sugriauti liberalų judėjimą būta, jis griebiasi praktiškai nenuginčijamos hipotezės apie slaptus veiksmus. Tai mitas apie sąmokslą prieš liberalus – šis mitas vienokia ar kitokia forma būdingas visiems liberaliesiems XIX a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių įvykių aiškinimams. Paprastai teigiama, jog dėl šio padėties pasikeitimo kilo nacionalizmas ir socializmas, o didžiausiais piktadariais laikomos manufaktūrininkų asociacijos ir monopolistai,

agrariniai interesai ir profesinės sąjungos. Taip labiausiai sudvasinta forma liberalioji doktrina kuria hipotezes apie kažkokio dialektinio dėsnio veikimą moderniojoje visuomenėje ir niekais paverčia išlavinto proto siekius bei pačiu grubiausiu būdu susimenkina iki išpuolių prieš politinę demokratiją, kaip tariamą intervencionizmo šaltinį.

Faktai visiškai prieštarauja liberalų tezei. Sąmokslas prieš liberalizmą buvo visiškai išgalvotas. Daugybė formų, kuriomis reiškėsi „kolektyvistinis“ priešpriešinis judėjimas, atsirado ne dėl suderintų interesų palankumo nacionalizmui ar socializmui, bet dėl kur kas platesnių gyvybinių socialinių interesų, paveiktų plintančio rinkos mechanizmo. Tai paaiškina visą beveik visuotinę išskirtinai praktinio pobūdžio reakciją, kurią sukėlė šio mechanizmo plėtra. Intelektas šiame procese neatliko jokio vaidmens, todėl nebuvo vietos jokiai išankstinei nuomonei, kuri, pasak liberalų, buvo ideologinė jėga, stovinti už judėjimo prieš liberalizmą. Nors ir tiesa, kad aštuntasis ir devintasis dešimtmečiai buvo ortodoksinio liberalizmo pabaigos laikotarpis ir kad visų šiandieninių problemų šaknų galime ieškoti tame laikotarpyje, būtų neteisinga teigti, kad posūkis į socialinį ir nacionalinį protekcionizmą įvyko dėl kokių nors kitų priežasčių, o ne dėl susireguliuojančios rinkos sistemai būdingų blogybių ir silpnybių. Tai galima patvirtinti ne vienu būdu.

Pirma, veiksmų, kurių buvo imtasi, įvairovė yra stulbinanti. Jau tai neleidžia kalbėti apie kokius nors suderintus veiksmus. Pacituokime kai ką iš intervencijų sąrašo, kurį Herbertas Spenceris sudarė 1884 m., kaltindamas liberalus atsisakius savo principų vardan „varžančių įstatymų“.[4] Sąrašas labai įvairus ir vargu ar galėtų būti įvairesnis. 1860 metais buvo suteikti įgaliojimai „aprūpinti ekspertus maistu ir gėrimu iš vietinių išlaikymo normų“, netrukus buvo priimtas Įstatymas, leidžiantis „inspektuoti dujininkų darbus“, Šachtų įstatymą papildė nuostata apie „bausmę už jaunesnių nei dvylikos metų berniukų, kurie nelanko mokyklos ir nemoka skaityti bei rašyti, samdymą“. 1861 metais „Varguomenės įstatymo vykdytojams buvo suteikti įgaliojimai prievarta skiepyti“, vietinėms valdyboms buvo leista „nustatyti mokestį už transporto priemonių nuomą“, o tam tikros vietovėse suformuotos institucijos „suteikė įgaliojimus apmokestinti

---

[4] Spencer H., *The Man vs. the State*, 1884.

vietinius gyventojus už kaimo drenažą, irigacijos darbus ir galvijų aprūpinimą vandeniu". 1862 metais buvo priimtas įstatymas, kuriame „anglies kasyklos su viena pamaina paskelbtos neteisėtomis", o Medicininio švietimo tarybai suteiktos išskirtinės teisės „aprūpinti farmakopėja, kurios kainas nustatytų iždas".

Siaubo apimtas Spenceris keliuose puslapiuose išvardijo nesuskaičiuojamą daugybę tokių ir panašių priemonių. 1863 metais buvo išleistas įsakas apie „priverstinę vakcinaciją Škotijoje ir Airijoje". Taip pat buvo priimtas įstatymas apie „maisto visavertiškumą ir nevisavertiškumą", Kaminkrėčių įstatymas (*Chimney-Sweepers Act*), kad užkirstų kelią vaikų, kurie buvo verčiami valyti siauras ertmes, kankinimui ir mirčiai, Užkrečiamųjų ligų įstatymas (*Contagious Disease Act*), Viešųjų bibliotekų įstatymas (*Public Libraries Act*), kuriuo vietinei valdžiai suteikiami įgaliojimai, „daugumai leidžiantys apmokestinti mažumas už turimas knygas". Šiuos įstatymus Spenceris vertino kaip neginčijamą sąmokslo prieš liberalizmą įrodymą. Tačiau kiekvienas šių įstatymų buvo susijęs su kokia nors problema, kylančia iš moderniosios pramonės padėties ir buvo skirtas visuomenės interesams apsaugoti nuo toje padėtyje glūdinčių pavojų ar bent jau nuo su jais susijusių rinkos metodų. Nešališkam protui jie buvo praktinio ir pragmatiško „kolektyvinio" priešpriešinio judėjimo įrodymas. Daugelis tų, kurie šias priemones vykdė, buvo įsitikinę *laissez-faire* rėmėjai ir, žinoma, nenorėjo, kad jų pritarimas, jog Londone būtų įsteigta gaisrininkų brigada, būtų vertinamas kaip protestas prieš ekonominį liberalizmą. Priešingai, pritariantieji šiems įstatymų aktams buvo nesitaikstantys socializmo ar bet kurios kitos kolektyvizmo formos priešininkai.

Antra, posūkis nuo liberalių į „kolektyvinius" sprendimus įvyko beveik staiga, be sąmoningo dalyvaujančiųjų įstatymų svarstymo procese. Dicey pateikė klasikinį pavyzdį – Darbininkų kompensavimo įstatymą (*Workmen Compensation Act*) dėl darbdavių atsakomybės už jo darbininkų patirtus nuostolius darbo metu. Įvairių šią idėją įkūnijančių įstatymų istorija nuo 1880 m. liudija nekintamą ištikimybę individualistiniam principui, kad darbdavio atsakomybė savo darbuotojui turi būti reglamentuojama kaip ir jo atsakomybė kitiems, pavyzdžiui, pašaliniams asmenims. Beveik taip pat 1897 m. „nuosekliai kolektyvistinis įstatymas", kaip teisingai pastebėjo Dicey, staiga darbdavį padarė savo darbuotojo draudiku, jei darbuotojas patiria ža-

lą darbo metu. Negalėjo būti pateikta jokių svaresnių įrodymų dėl to, kad liberaliuosius principus išstūmė ne neliberalūs interesų arba nuomonės dėl kokio nors reiškinio pasikeitimai, o tik kintančios sąlygos, kurioms esant iškilo problema ir buvo ieškoma išeities.

Trečia, yra netiesioginis, bet stulbinantis įrodymas, pateikiamas įvairių skirtingos politinės ir ideologinės sandaros šalių raidos. Viktorijos laikų Anglija ir Bismarcko Prūsija buvos skirtingi poliai ir abi labai nepanašios į Trečiosios Respublikos Prancūziją arba Habsburgų imperiją. Tačiau visos jos išgyveno laisvosios prekybos ir *laissez-faire* periodus, po kurių sekė antiliberalūs įstatymai dėl visuomenės sveikatos, darbo sąlygų fabrikuose, municipalinių verslų, socialinio draudimo, subsidijų laivybai, viešųjų komunalinių paslaugų, prekybinių asociacijų ir taip toliau. Būtų lengva sudaryti kalendorių, kuriame būtų išdėstyti metai, kuriais analogiški pokyčiai įvyko įvairiose šalyse. Darbininkų kompensavimas Anglijoje įgyvendintas 1880 ir 1897, Vokietijoje – 1879, Austrijoje – 1883, o Prancūzijoje 1899 m., fabrikų įstatymai Anglijoje įteisinti 1833 m., Prūsijoje – 1853, Austrijoje – 1883, Prancūzijoje 1874 ir 1883 m., municipalinį verslą, įskaitant komunalines paslaugas, 1870-aisiais Birmingeme įdiegė kapitalistas Josephas Chamberlainas, o imperialistinėje Vienoje 1890 m. – katalikiškas „socialistas“ ir žydų erzintojas Karlas Luegeris, o Vokietijos ir Prancūzijos municipalitetuose tai padarė vietinės koalicijos. Pritariančios jėgos buvo arba aršiai reakcingos ir antisocialistinės kaip Vienoje, arba „radikaliai imperialistinės“ kaip Birmingeme, arba grynai liberalios kaip prancūzai Eduardas Herriot, Liono meras. Protestantiškoje Anglijoje ir konservatoriškieji, ir leiboristų ministrų kabinetai uoliai darbuojasi, kad užbaigtų fabrikų įstatymus. To siekė ir Romos katalikai bei socialdemokratai Vokietijoje, Austrijoje – karinga Bažnyčia ir jos rėmėjai, o Prancūzijoje už tokių įstatymų priėmimą buvo atsakingi aršūs Bažnyčios priešai ir antiklerikalai. Taip daugybė partijų ir socialinių sluoksnių su kuo įvairiausiais šūkiais ir motyvais įvairiose šalyse dėl daugybės įvairiausių dalykų įgyvendino beveik tas pačias priemones. Žinant visa tai, nieko nėra absurdiškesnio, kaip daryti išvadą, kad jas įkvėpė tos pačios ideologinės nuostatos arba siauros grupės interesai, nors būtent tokia būtų sąmokslo prieš liberalizmą legenda. Priešingai, viskas, atrodytų, palaiko prielaidą, jog įstatymų leidybos rankas valdė objektyvūs griežti gamtos dėsniai.

Ketvirta, svarbus faktas yra tai, kad įvairiais laikotarpiais ekonominiai liberalai kai kuriais konkrečiais atvejais, svarbiais teoriškai ir praktiškai, patys ragino suvaržyti kontraktų ir *laissez-faire* laisvę. Išankstinis nusiteikimas prieš liberalizmą, žinoma, galėjo būti jų motyvas. Turime omenyje apie darbo jėgos vienijimosi principą ir įstatymą dėl verslo korporacijų. Pirmajame kalbame apie darbininkų teisę vienytis, kad darbdaviai pakeltų darbo užmokestį, o antrajame apie trestų, kartelių ir kitokių kapitalistinių susivienijimų pastangas kelti savo kainas. Buvo teisėtai teigiama, kad abiem atvejais kontraktų arba *laissez-faire* laisve buvo pasinaudota prekybai suvaržyti. Ir darbininkų susivienijimams siekiant pakelti darbo užmokesčius, ir verslo susivienijimams siekiant didinti kainas, suinteresuotos šalys pasinaudojo *laissez-faire* principu, kad susiaurintų darbo jėgos ir kitų prekių rinką. Labai svarbu tai, kad abiem atvejais tokie nuoseklūs liberalai kaip Lloydas George'as ir Theodoras Rooseveltas arba Thurmanas Arnoldas bei Walteris Lippmanas *laissez-faire* principą skyrė laisvos konkurencinės rinkos reikalavimams. Liberalai norėjo, kad būtų nustatytos taisyklės ir apribojimai bei bausmės ir prievarta, teigdami, kaip ir kiekvienas „kolektyvistas", kad kontraktų laisvę „pažeidinėjo" profesinės sąjungos, arba korporacijos, kad ir kas jos būtų. Teoriškai *laissez-faire* reiškė, kad darbininkai po vieną arba visi kartu gali nuspręsti ir sustabdyti savo darbą (nedirbti), be to, tai reiškė verslininkų teisę susitarti dėl pardavimo kainų, neatsižvelgiant į vartotojų norus. Praktiškai tokia laisvė konfliktavo su susireguliuojančios rinkos institucija, ir *šiame konflikte susireguliuojanti rinka buvo pranašesnė*. Kitaip tariant, jeigu susireguliuojančios rinkos poreikiai nesiderina su *laissez-faire* reikalavimais, ekonominis liberalas nusigręžia nuo *laissez-faire* ir, kaip padarytų kiekvienas antiliberalas, pirmenybę teikia vadinamiesiems „kolektyvistiniams" metodams – reguliavimui ir apribojimams. Profesinių sąjungų įstatymas, lygiai kaip teisės aktai, draudžiantys trestus, atsirado iš šio požiūrio. Neįmanoma rasti įtikinamesnio įrodymo dėl antiliberalių, arba „kolektyvistinių", metodų neišvengiamumo moderniosios pramoninės visuomenės sąlygomis, kaip faktas, kad patys ekonominiai liberalai reguliariai naudojosi tokiais metodais itin svarbiose gamybos organizavimo srityse.

Tarp kitko, tai padeda paaiškinti tikrąją termino „intervencionizmas" reikšmę. Šiuo terminu liberalai vadina jų pačių politikos

priešybę, tačiau tuo tik atskleidžia savo minčių painumą. Intervencionizmo priešybė yra *laissez-faire*, ir ką tik supratome, kad ekonominių liberalų negalima tapatinti su *laissez-faire* (nors bendrinėje kalboje visiškai leistina vartoti šiuos terminus sinonimiškai). Tiksliai kalbant, ekonominis liberalizmas yra visuomenės, kurioje pramonė grindžiama susireguliuojančios rinkos institucija, organizuojanti priemonė. Tiesa, kai tokia sistema jau beveik sukurta, reikia mažiau vieno tipo intervencijos. Tačiau tai toli gražu nereiškia, kad rinkos sistema ir intervencija vienas kito neneigia. Kadangi tokia sistema dar neįkurta, liberalai neišvengiamai turi prašyti valstybės intervencijos, kad ją įkurtų, o įkūrus – kad sistema būtų palaikoma. Taigi ekonominis liberalas, būdamas nuoseklus, gali kreiptis į valstybę, kad ši pasinaudotų įstatymo galia, jis netgi gali kreiptis į represines pilietinio karo jėgas, kad šios sudarytų sąlygas susireguliuojančiai rinkai. Amerikos Pietūs pasinaudojo *laissez-faire* argumentais, kad pateisintų vergiją, Šiaurė naudojosi ginkluota intervencija laisvai darbo rinkai įkurti. Taigi liberalų kaltinimai intervencionizmui yra tušti žodžiai, smerkiantys tuos pačius veiksmus priklausomai nuo to, ar liberalai jiems pritaria, ar ne. Vienintelis principas, kurio liberalai gali laikytis nuosekliai, tai susireguliuojanti rinka, ir nesvarbu, ar ji verčia juos griebtis intervencijų, ar ne.

Išvados būtų tokios. Judėjimas prieš ekonominį liberalizmą *ir laissez-faire* turėjo visus neabejotinus spontaniškos reakcijos bruožus. Ji pasireiškė įvairiausiais tarpusavyje nesusijusiais atvejais ir be jokių pastebimų ryšių tarp tiesiogiai veikiamų interesų ar jų ideologinio suderinamumo. Netgi sprendžiant tą pačią problemą kaip, tarkim, darbininkų kompensavimo, sprendimai buvo įvairiausi: nuo individualistinių iki „kolektyvistinių“, nuo *laissez-faire* iki intervencionistinių formų ir nesikeičiant interesams, ideologinėms įtakoms ar veikiančioms politinėms jėgoms – tiesiog kaip vis didėjančio svarstomos problemos suvokimo rezultatas. Be to, galima parodyti, kad įvairiose šalyse įvairiais jų pramoninės raidos laikotarpiais vyko panašus perėjimas nuo *laissez-faire* į „kolektyvizmą“, o tai liudija, kokios gilios ir nepriklausomos buvo priežastys proceso, kurį liberalai paviršutiniškai priskyrė besikeičiančioms nuotaikoms ir įvairiausiems interesams. Galiausiai analitikai atskleidė, kad netgi radikaliausi liberalizmo šalininkai negalėjo išvengti taisyklės, kuri *laissez-faire* daro nepritaikomą pažangiomis pramoninėmis sąlygomis. Tokiais atvejais,

kaip įstatymų dėl profesinių sąjungų ir trestų, ekstremalieji liberalai patys turėjo reikalauti valstybės intervencijos, kad susireguliuojančias rinkas apsaugotų nuo monopolistų susitarimų. Intervencijos reikėjo netgi laisvajai prekybai ir konkurencijai. Jokie faktai nepatvirtina liberalų mito apie aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sąmokslą prieš liberalizmą.

Mūsų pateiktą dvigubo judėjimo aiškinimą grindžia įrodymai. Jeigu, kaip tvirtiname, rinkos ekonomika kelia grėsmę socialinio audinio žmogiškiesiems ir gamtos komponentams, tai ko dar galima būtų laukti, jei ne to, kad daugelis žmonių reikalaus kokios nors apsaugos? Tai mes ir matome. Be to, tikėtina, kad jie tai darys be kokių nors teorinių ar intelektualinių nuostatų ir nepriklausomai nuo jų požiūrio į rinkos ekonomiką. Taip ir įvyko. Mūsų nuomone, lyginamoji vyriausybių istorija galėtų pusiau eksperimentiškai patvirtinti mūsų tezę, jeigu, žinoma, galima būtų parodyti, jog atskiri interesai nepriklauso nuo specifinių atskirų šalių interesų. Mes ir tai galime įrodyti. Galiausiai pačių liberalų elgesys parodo, kad prekybos laisvė arba, kaip mes ją vadiname, susireguliuojanti rinka – ne tik ne atsisakė, bet kartais ir reikalavo intervencijos, ir kad patys liberalai neretai prašė valstybės prievartos, pavyzdžiui, profsąjungų arba trestų įstatymų atvejais. Taigi negali būti nieko įtikinamesnio, kaip istorijos pateikti įrodymai, kurie ir nuspręs, kuri iš dviejų prieštaringų dvigubo judėjimo interpretacijų yra teisinga. Ar ekonominio liberalo, tvirtinančio, kad jo politikai nebuvo suteikta jokios progos, kadangi ją uždusino trumparegiai tredjunionai, intelektualieji marksistai, godūs manufaktūrininkai ir reakcingi žemvaldžiai? Ar liberalo kritikų, kurie visuotinę „kolektyvistinę“ reakciją prieš rinkos ekonomikos plitimą antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje gali nurodyti kaip neginčijamą įrodymą, kad utopistų susireguliuojančios rinkos principe glūdi pavojus visuomenei.

13 skyrius

LIBERALAUS TIKĖJIMO GIMIMAS (tęsinys): KLASINIS INTERESAS IR SOCIALINĖS PERMAINOS

Prieš atskleidžiant tikrąjį devynioliktojo amžiaus politikos pagrindą būtina visiškai išsklaidyti liberalų mitą apie kolektyvistų sąmokslą. Ši legenda byloja, jog protekcionizmas tebuvo žemvaldžių, fabrikantų ir profsąjungų veikėjų įtartinų interesų rezultatas – tai jie savanaudiškai sudaužė automatišką rinkos mechanizmą. Kita forma ir, žinoma, priklausydamos priešingai politinei krypčiai, marksistinės partijos savo argumentaciją grindė tuo pačiu grupiniu požiūriu. (Čia visai nesvarbu tai, kad iš esmės Marxo filosofijos centre buvo visuomenė apskritai ir neekonominė žmogaus prigimtis.[1]) Pats Marxas, apibrėždamas klases ekonominiu atžvilgiu, sekė Ricardo, be to, ekonominis išnaudojimas neabejotinai buvo buržuazijos epochos savybė.

Populiariajame marksizme tai atvedė į grubią klasinę visuomeninės raidos teoriją. Spaudimas rinkoms ir įtakos zonoms paprasčiausiai buvo siejamas su saujelės finansininkų pelno motyvais. Imperializmas buvo aiškinamas kaip kapitalistų sąmokslas, kuriuo siekiama paskatinti vyriausybes kariauti vardan didžiojo verslo interesų. Buvo manoma, jog karus sukėlė šie interesai ir ginkluotės kompanijos, stebuklingu būdu įgijusios galios ištisas tautas įtraukti į pražūtingą politiką, prieštaraujančią jų gyvybiniams interesams. Iš tikrųjų liberalai

[1] Marx K., Nationalökonomie und Philosophie. In "Der Historische Materialismus", 1932.

ir marksistai sutarė protekcionistinį judėjimą siedami su grupinių jėgų interesais; žemės ūkio muitų įvedimą aiškindami reakcingų dvarininkų politine įtaka; kaltę dėl monopolistinių verslo formų augimo suversdami pramonės magnatų pelno troškimui; karą vaizduodami kaip nežaboto verslo rezultatą.

Tad ribota klasių teorija tapo galinga liberalų požiūrio į ekonomiką atrama. Laikydamiesi priešingų klasių idėjų, liberalai ir marksistai rėmė identiškus teiginius. Jie sukūrė nesugriaunamą pagrindą tvirtinimui, kad devynioliktojo amžiaus protekcionizmas buvo klasių veikimo rezultatas, ir kad toks veikimas pirmiausia turėjo tarnauti tų klasių narių ekonominiams interesams. Dėl to beveik visiškai buvo nustelbtas visapusiškas požiūris į rinkos visuomenę ir protekcionizmo funkciją tokioje visuomenėje.

Faktiškai klasiniai interesai tik ribotai paaiškina svarbius visuomenės poslinkius. Gerokai dažniau klasių likimą lemia visuomenės poreikiai, o ne visuomenės likimą – klasių poreikiai. Esant tam tikrai visuomenės struktūrai klasių teorija galioja; o jei toje struktūroje vyksta permainų? Klasė, praradusi savo funkciją, gali suirti ir staiga būti išstumta naujos klasės arba klasių. Be to, klasių galimybės kovoje priklausys nuo jų gebėjimo laimėti paramą iš šalies, už savo klasės ribų, kas vėlgi priklauso nuo to, kaip jos įgyvendina uždavinius, keliamus platesnių, o ne vien savų interesų. Taigi nei klasių atsiradimo, nei išnykimo, nei jų tikslų, nei to laipsnio, kuriuo joms pavyko tuos tikslus įgyvendinti, nei jų bendradarbiavimo ir antagonizmų negalima suprasti neatsižvelgus į visuomenės, kaip visumos, padėtį.

Be to, šią padėtį paprastai sukuria išorinės priežastys, kaip antai: klimato permainos ar nepastovus derlius, naujas priešas, naujas seno priešo panaudotas ginklas, naujų visuomeninių tikslų iškilimas arba (šiame kontekste) rasti nauji tradicinių tikslų įgyvendinimo metodai. Su tokia bendra padėtimi reikia sieti grupinius interesus, jei norima aiškiai suvokti jų funkciją visuomenės raidoje.

Tai, kad socialinėse permainose svarbus vaidmuo tenka klasiniams interesams, yra suprantama. Juk bet kuri plačiai paplitusi permainų forma nevienodai paveikia įvairias bendruomenės dalis, jau vien dėl jų geografinės padėties ir ekonominio bei kultūrinio lygio skirtumų. Tad grupiniai interesai yra natūrali politinių ir ekonominių permainų varomoji jėga. Kad ir koks būtų permainų šaltinis – karas ar prekyba, stulbinantys išradimai ar gamtinių sąlygų pasikei-

timas, – įvairios visuomenės dalys palaikys skirtingus prisiderinimo metodus (ir prievartinius) ir į savo interesus žvelgs kitaip nei į interesus kitų grupių, kurias norėtų paskatinti; taigi tik tuo atveju, kai galima nurodyti tą grupę ar grupes, kurios įvykdė permainas, galima paaiškinti, *kaip* ta permaina įvyko. Vis dėlto pirminę priežastį sukelia išorinės jėgos, ir tik dėl permainos mechanizmo visuomenė pasikliauja vidaus jėgomis. „Iššūkis“ metamas visuomenei kaip visumai; „atsaką“ duoda grupės, dalys ir klasės.

Tad vien tik klasiniais interesais negalima patenkinamai paaiškinti jokio ilgalaikio visuomeninio proceso. Taip yra todėl, kad, pirma, tas procesas gali nulemti pačios klasės egzistavimo klausimą; antra, konkrečių klasių interesai lemia tik tikslus ir siekius, už kuriuos tos klasės kovoja, o ne tokių pastangų sėkmę ar nesėkmę. Klasiniai interesai neturi magijos, kuri vienai klasei garantuotų kitos klasės paramą. Tačiau tokia parama yra įprastas dalykas. Faktiškai protekcionizmas yra vienas iš pavyzdžių. Problema buvo ne tiek tai, kodėl žemvaldžiai, fabrikantai ar profsąjungų veikėjai protekcionistiniais veiksmais siekė padidinti savo pajamas, bet tai, kodėl jiems pavyko tą padaryti; ne tai, kodėl verslininkai ir darbininkai norėjo įtvirtinti monopolį savo prekėms, bet tai, kodėl jie pasiekė savo tikslą; ne tai, kodėl kai kurios grupės ketino panašiai veikti daugelyje kontinentinės Europos šalių, bet tai, kodėl tokios grupės egzistavo tose kitais atžvilgiais nepanašiose šalyse ir visur vienodai pasiekė savus tikslus; ne tai, kodėl tie, kurie augino grūdus, mėgino juos brangiai parduoti, bet tai, kodėl jiems dažnai pavykdavo tuos, kurie pirko grūdus, įtikinti padėti padidinti jų kainą.

Antra, egzistuoja klaidinga doktrina ir apie iš esmės ekonominį klasinių interesų pobūdį. Nors žmonių visuomenė, žinoma, yra priklausoma nuo ekonominių veiksnių, žmonių motyvus tik ypatingais atvejais lemia materialinių poreikių tenkinimo būtinybė. Tai, kad devynioliktojo amžiaus visuomenė buvo organizuota laikantis prielaidos, jog tokia motyvacija gali būti paversta visuotine, buvo šio amžiaus ypatumas. Todėl analizuojant tą visuomenę buvo logiška palyginti daug reikšmės teikti ekonominių motyvų veikimui. Bet mes turime vengti išankstinio nusiteikimo atsakydami į klausimą, ar visada tokia neįprasta motyvacija gali būti veiksminga.

Grynai ekonominiai dalykai, kaip antai nuolatinis poreikių tenkinimas, yra nepalyginamai mažiau svarbūs klasiniam elgesiui, negu

visuomeninio pripažinimo klausimai. Poreikių tenkinimas, žinoma, gali būti tokio pripažinimo rezultatas, ypač kaip jo išorinis ženklas ar įvertinimas. Tačiau klasės interesai labiausiai tiesiogiai yra susiję su padėtim ir rangu, statusu ir saugumu, t. y. pirmiausia jie yra ne ekonominiai, bet socialiniai.

Klasės ir grupės, kurios po 1870 m. pakaitomis dalyvavo bendrame judėjime link protekcionizmo, pirmiausia darė tai ne dėl savų ekonominių interesų. „Kolektyvistinės" priemonės, įdiegtos tais svarbiais metais, atskleidžia, kad jos tik ypatingais atvejais reiškė kurios nors vienos klasės interesą, o jei taip ir buvo, tą interesą vargu ar buvo galima pavadinti ekonominiu. Be abejo, įstatymas, miestų valdžią įgaliojantis perimti neprižiūrimas žaliąsias zonas, taisyklės, reikalaujančios mažiausiai kartą per šešis mėnesius plauti kepyklas karštu vandeniu su muilu, arba įstatymas, įvedęs privalomą tvarką tikrinti lynus ir inkarus, netarnavo jokiems „trumparegiškiems ekonominiams interesams". Tokiomis priemonėmis paprasčiausiai buvo reaguojama į pramoninės civilizacijos reikmes, kurių rinkos metodai nepajėgė sudoroti. Dauguma šių įsikišimų nebuvo tiesiogiai susiję su pajamomis. Tai, kas pasakyta, praktiškai galiojo visiems sveikatos apsaugos ir naujakurių sodybų, viešųjų patogumų ir bibliotekų, gamyklų darbo sąlygų ir socialinio draudimo įstatymams. Ne mažiau tai galiojo ir komunalinėms įstaigoms, švietimui, transportui bei daugybei kitų dalykų. Netgi jei tai ir buvo susiję su pinigine verte, ji buvo antraeilė palyginti su kitais interesais. Beveik visuomet buvo kalbama apie profesinį statusą, apsaugą ir saugumą, žmogaus gyvenimo būdą, jo egzistencijos pilnatvę, jo aplinkos stabilumą. Jokiu būdu nereikėtų menkinti kai kurių tipiškų intervencijų, tokių kaip muitų tarifai ar kompensacija darbuotojams, piniginės reikšmės. Bet netgi šiais atvejais nepiniginiai interesai buvo neatsiejami nuo piniginių. Muitų tarifai, atnešę pelnus kapitalistams ir atlyginimus darbininkams, ilgainiui reiškė apsaugą nuo nedarbo, regioninių sąlygų stabilizavimą, garantijas, kad nebus likviduotos pramonės šakos ir, kas turbūt svarbiausia, galimybę išvengti skausmingo statuso netekimo, neišvengiamai lydinčio perkėlimą į darbą, kuriame žmogus yra mažiau įgudęs ir patyręs, negu savajame.

Kai tik atsikratome įkyrios minties, jog gali būti įgyvendinti tik daliniai, o anaiptol ne visuotiniai interesai, ir jos dvynės – išankstinės

nuostatos žmonių grupių interesus sieti tik su jų piniginėmis pajamomis, protekcionistinio judėjimo platumas ir visapusiškumas nebeatrodo toks paslaptingas. Jei piniginius interesus visuomet reiškia tie asmenys, kuriems jie būdingi, tai kiti interesai turi platesnį pagrindą. Jie asmenis veikia nesuskaičiuojama daugybe būdų, kaip kaimynus, profesijos atstovus, vartotojus, pėsčiuosius, nuolatinius autobusų keleivius, sportininkus, žygeivius, sodininkus, pacientus, motinas ar meilužius – taigi jie gali atstovauti beveik visiems teritorinės ar funkcinės asociacijos tipams, tokiems kaip bažnyčios, miesto rajonai, brolijų ložės, klubai, profsąjungos ir apskritai imant, politinės partijos, pagrįstos bendrais ištikimybės principais. Pernelyg siaura intereso sąvoka iš tiesų sukuria iškreiptą socialinės ir politinės istorijos vaizdą, o ne vien piniginis interesų apibrėžimas apima gyvybiškai svarbų socialinės apsaugos poreikį; jį paprastai tenkina asmenys, atsakingi už visuotinius bendruomenės interesus – valdžioje esančios vyriausybės. Kaip tik todėl, kad rinka grėsė ne ekonominiams, o socialiniams skirtingų gyventojų sluoksnių interesams, įvairiems ekonominiams sluoksniams priklausantys asmenys nejučiom susivienijo, kad pasitiktų pavojų.

Tad klasinių jėgų veikimas ir skatino rinkos plitimą, ir jam trukdė. Atsižvelgus į mašininės gamybos būtinumą rinkos sistemos įsitvirtinimui, prasidėjus šiai transformacijai, iniciatyvos imtis galėjo tik prekybinės klasės. Iš senesniųjų klasių liekanų susiformavo nauja verslininkų klasė, kad vadovautų raidai, kuri derinosi su bendruomenės, kaip visumos, interesais. Tačiau jeigu pramonininkų, verslininkų ir kapitalistų iškilimas buvo jų vadovavimo vaidmens ekspansionistiniame judėjime rezultatas, tai gintis teko tradicinėms žemės savininkų klasėms ir atsirandančiai darbininkų klasei. Jei prekiaujančioje bendruomenėje kapitalistams buvo lemta remti struktūrinius rinkos sistemos principus, tai užkietėjusių socialinės sandaros gynėjų vaidmuo, viena vertus, teko feodalinės aristokratijos, o kita vertus, kylančio pramoninio proletariato daliai. Žemės savininkų klasės, suprantama, siekė pašalinti visas blogybes išsaugodamos praeitį, o darbininkų padėtis iš dalies leido jiems įveikti rinkos visuomenės ribas ir „pasiskolinti“ sprendimų iš ateities. Tai nereiškia, kad tarp galimų veikimo būdų buvo grįžimas į feodalizmą ar socializmo paskelbimas; tačiau tai parodo, kad kritiškoje padėtyje atsidūrę žemvaldžiai ir miesto darbininkų klasė linko ieškoti palengvinimo veikdami visiškai

skirtingomis kryptimis. Sutrikus rinkos ekonomikai (tokia grėsmė iškildavo kiekvienos rimtos krizės metu), žemvaldžių klasės galėjo pabandyti grįžti į karinį arba feodalinį paternalizmo režimą, o gamyklų darbininkai siekti įkurti kooperatinę darbininkų respubliką. Esant krizei, „atsakas" galėjo reikšti tarpusavyje nesuderinamus sprendimus. Paprasta klasinių interesų kova, kitu atveju išsprendžiama kompromisu, tapo lemtinga.

Visa tai turėtų mus įspėti, jog aiškinant istoriją nereikia pernelyg pasikliauti konkrečių klasių ekonominiais interesais. Toks požiūris nebyliai reikštų šių klasių egzistavimą tokia prasme, kokia jis yra įmanomas tik nesugriaunamoje visuomenėje. Jis neatsižvelgia į tas kritiškas istorijos fazes, kai civilizacija suyra arba joje vyksta permainos, kai paprastai, kartais labai sparčiai, formuojasi naujos klasės iš senųjų klasių liekanų arba netgi iš svetimų elementų, tokių kaip užsienio avantiūristai ar atstumtieji. Dažnai istorijos sandūroje naujų klasių atsiranda, nes to reikalauja laikas. Taigi galiausiai kaip tik klasės santykis su visuomene, kaip visuma, išreiškia jos vaidmenį istorijos dramoje; o jos sėkmę nulemia tai, kiek platiems ir įvairiems interesams, skirtingiems nuo savųjų, ji sugeba pasitarnauti. Iš tiesų jokia siaurų klasinių interesų politika negali tinkamai apsaugoti netgi tų interesų – ši taisyklė beveik neturi išimčių. Jokia atvirai savanaudiška klasė negali išsilaikyti pirmaujančiose pozicijose, priešingu atveju tėra viena alternatyva esamai visuomeninei struktūrai – sulaukti visiško žlugimo.

Kad ramiai galėtų suversti kaltę tariamam kolektyvistiniam sąmokslui, ekonominiai liberalai galiausiai turi paneigti apskritai buvus bet kokį visuomenės apsaugos poreikį. Neseniai jie karštai pritarė kai kuriems mokslininkams, atmetusiems tradicinę Pramonės revoliucijos doktriną, kuri teigė, jog maždaug paskutinį XVIII a. dešimtmetį nelaimingas Anglijos darbo klases ištiko katastrofa. Šių autorių nuomone, niekuomet nebuvę nieko panašaus į staigų paprastos liaudies gyvenimo standartų pablogėjimą. Apskritai imant, įvedus gamyklų sistemą jie gerokai pakilo palyginti su prieš tai buvusiais, ir sprendžiant iš skaičių, niekas negalėtų paneigti jų spartaus augimo. Vertinant pagal pripažintus ekonominės gerovės kriterijus – realius darbo užmokesčius ir gyventojų skaičių – ankstyvojo kapitalizmo pragaro, tvirtina šie autoriai, niekuomet ir nebuvę; darbininkų klasės, kurios anaiptol nebuvo eksploatuojamos, ekonomiškai laimėjo ir išties

negalima kalbėti apie poreikį socialiai jas apsaugoti nuo sistemos, naudingos visiems.

Liberalaus kapitalizmo kritikai buvo sugluminti. Ištisus septyniasdešimt metų mokslininkai ir karališkosios komisijos vienodai smerkė Pramonės revoliucijos baisybes, o nesuskaičiuojami poetai, mąstytojai ir rašytojai įamžino jos žiaurumus. Buvo laikoma tvirtai nustatytu faktu, kad beširdžiai išnaudotojai, pasinaudodami masių bejėgiškumu, sunkė iš jų prakaitą ir marino juos badu; kad aptvėrimai atėmė iš kaimo gyventojų jų namus ir sklypus ir bloškė į Varguomenės įstatymo reformos sukurtą darbo rinką; ir kad mažų vaikų, kurie kartais iki mirties dirbdavo kasyklose ir fabrikuose, autentiškos tragedijos buvo baisus masių skurdo įrodymas. Iš tikrųjų gerai žinomas Pramonės revoliucijos paaiškinimas buvo grindžiamas tais išnaudojimo mastais, kurie tapo galimi dėl aštuonioliktojo amžiaus aptvėrimų; benamiams darbininkams siūlomais mažais atlyginimais, dėl kurių medvilnės pramonė gavo didžiulius pelnus ir kurie padėjo pirmiesiems fabrikantams sparčiai sukaupti kapitalą savo rankose. O jie buvo kaltinami išnaudojimu, nežabotu savo bendrapiliečių išnaudojimu, kuris buvo esminė tokio didžiulio skurdo ir pažeminimo priežastis. Dabar visa tai akivaizdžiai buvo paneigta. Ekonominiai istorikai paskelbė žinią, kad juodas šešėlis, temdęs pirmuosius fabrikų sistemos dešimtmečius, buvo išsklaidytas. Juk ar galėjo vykti socialinė katastrofa, jei neabejotinai būta ekonominio pagerėjimo?

Iš tiesų visuomeninės negandos, žinoma, yra pirmiausia kultūrinis, o ne ekonominis reiškinys, kurį galima įvertinti pajamų rodikliais ar gyventojų statistika. Kultūrinės katastrofos, apimančios plačius paprastų žmonių sluoksnius, suprantama, negali būti dažnos; tačiau nedažni yra ir tokie kataklizmai kaip Pramonės revoliucija – ekonominis žemės drebėjimas, kuris per mažiau kaip pusę amžiaus plačias Anglijos kaimo žmonių mases iš sėslių gyventojų pavertė neapsukriais migrantais. Jei tokios pragaištingos griūtys yra išimtys klasių istorijoje, tai jos yra dažnos vykstant skirtingų rasių tautų kultūriniams kontaktams. Tačiau iš esmės padėtis yra ta pati. Pagrindinis skirtumas yra tai, kad visuomenės klasė yra dalis visuomenės, gyvenančios toje pačioje geografinėje srityje, o kultūriniai kontaktai paprastai vyksta tarp visuomenių, įsikūrusių skirtinguose geografiniuose regionuose. Abiem atvejais kontaktas gali sukelti triuškinančių padarinių

silpnesniajai pusei. Tad degradavimo priežastis yra ne aukos ekonominis išnaudojimas, kaip dažnai manoma, o jos kultūrinės aplinkos suirimas. Suprantama, ekonominis procesas tampa destrukcijos varikliu ir beveik visuomet blogesnė ekonominė padėtis privers silpnesnįjį nusileisti, tačiau tai nereiškia, kad tiesioginė jo žūties priežastis yra ekonominė; ją sudaro mirtina žala institucijoms, įkūnijančioms jo visuomeninį egzistavimą. To rezultatas – savigarbos ir standartų praradimas nepriklausomai nuo to, ar darinys yra tauta, ar klasė, ar proceso ištakos glūdi vadinamajame „kultūrų konflikte", ar klasės padėties visuomenės struktūroje pasikeitime.

Ankstyvojo kapitalizmo tyrėjui ši paralelė yra nepaprastai svarbi. Kai kurių Afrikos čiabuvių genčių padėtis šiandien neabejotinai primena tą, kurioje atsidūrė Anglijos darbo klasės pirmaisiais devynioliktojo amžiaus metais. Pietų Afrikos kafras, kilnus laukinis, kuris kaip niekas kitas jautėsi socialiai saugus gimtajame *kralyje*, buvo paverstas pusiau prijaukinto gyvulio žmogiškąja atmaina, apsirengusia „nesuderintais, nešvariais, bjauriais skarmalais, kurių nedėvėtų labiausiai smukęs baltasis"[2], nenusakoma būtybė, be savigarbos ir elgesio normų, tikra žmonijos atmata. Šis apibūdinimas primena Roberto Oweno nupieštą savo tautos darbo žmonių portretą, kai jis kreipėsi į juos Niu Lanarke, tiesiai, ramiai ir objektyviai, kaip registruojantis faktus socialinių dalykų tyrinėtojas ir pasakė jiems, kodėl jie tapo degradavusia minia, kokia jie ir buvo; ir nebuvo įmanoma taikliau apibūdinti tikrosios jų degradacijos priežasties, kaip tai, kad jie egzistavo „kultūriniame vakuume" – šį terminą pavartojo vienas antropologas[3], apibūdindamas kai kurių narsių Afrikos juodųjų genčių kultūrinio lygio smukimą dėl kontaktų su baltųjų civilizacija įtakos. Jų gebėjimai buvo sumenkę, jų egzistavimo politinės ir socialinės sąlygos sunaikintos; vartojant garsiąją Riverso frazę, jie miršta iš nuobodulio arba besilinksmindami leidžia vėjais savo gyvenimą ir turtą. Sava kultūra jiems nebesiūlo jokių tikslų, dėl kurių vertėtų stengtis ar aukotis, o baltųjų snobiškumas ir išankstinis nusiteikimas neleidžia jiems deramai dalyvauti įsibrovėlių kultūroje.[4] Pakeiskime odos spalvos barjerą socialiniu barjeru, ir vietoje kafrų paėmę sker-

[2] Millin Mrs. S. G., *The South Africans*, 1926.

[3] Goldenweiser A., *Anthropology*, 1937.

[4] Goldenweiser A., *ibid.*

dyklų lindynių gyventojus iš Kingsley romanų, turėsime dvidešimtojo amžiaus penktojo dešimtmečio Dviejų tautų vaizdą.

Kai kas, noriai sutikdamas su tuo, kad gyvenimas kultūrinėje tuštumoje apskritai nėra gyvenimas, vis dėlto, atrodo, tikisi, kad ekonominiai poreikiai automatiškai galėtų užpildyti šią tuštumą ir padarytų taip, kad gyvenimas bet kokiomis sąlygomis atrodytų pakenčiamas. Antropologinių tyrimų rezultatai griežtai prieštarauja tokiai prielaidai. „Tikslai, dėl kurių individai dirba, yra apibrėžti kultūriškai, ir nėra organizmo reakcijos į kultūriškai neapibrėžtą išorinę padėtį, tokią, kaip paprasčiausias maisto trūkumas", – teigia dr. Mead. „Procesas, kuris grupę laukinių paverčia aukso kasėjais arba laivo įgula, arba tiesiog atima iš jų visus stimulus stengtis ir palieka neskausmingai mirčiai šalia upės, kurioje vis dar pilna žuvies, gali pasirodyti toks keistas, toks svetimas visuomenės prigimčiai ir jos normaliam funkcionavimui, tarytum būtų patologiškas", – tačiau, priduria ji, „būtent tai paprastai ir atsitinka su žmonėmis, kai vykdoma prievarta iš šalies arba vyksta iš išorės sukeltos permainos..." Ji padaro išvadą: „Šis grubus kontaktas, šis paprastų tautų atplėšimas nuo jų *papročių* yra pernelyg dažnas, kad nesulauktų rimto socialinių istorikų dėmesio."

Tačiau socialiniai istorikai šios užuominos nesupranta. Jie vis dar nesuvokia, kad ta pati stichiška kultūrų kontakto jėga, kuri dabar revoliucionizuoja kolonijinį pasaulį, prieš šimtą metų sukūrė niūrius ankstyvojo kapitalizmo vaizdus. Vienas iš antropologų[5] padarė bendrą išvadą: „Nepaisant daugelio skirtingumų, šiandien egzotiškos tautos iš esmės pateko į tą pačią keblią padėtį, kurioje mes buvome prieš dešimtis ir šimtus metų. Naujos technikos priemonės, naujos žinios, naujos turto ir galios formos sustiprino socialinį mobilumą, *i. e.*, individų migraciją, šeimų iškilimą ir smukimą, grupių diferenciaciją, naujas vadovavimo formas, naujus gyvenimo modelius, skirtingus vertinimus." Skvarbus Thurnwaldo protas pastebėjo, kad dabartinė juodosios visuomenės kultūrinė katastrofa yra labai analogiška tai, kuri kapitalizmo pradžioje ištiko didelę baltosios visuomenės dalį. Tik socialiniai istorikai dar nesuvokia šios analogijos prasmės.

---

[5] Thurnwald R. C., *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935.

Niekas taip veiksmingai neužtemdo mūsų socialinio įžvalgumo, kaip išankstinis ekonominis nusiteikimas. Išnaudojimas atkakliai buvo vaizduojamas kaip kolonijinės problemos esmė, taigi ši nuomonė nusipelno ypatingo dėmesio. Be to, baltasis žmogus žmogiškai akivaizdžia prasme taip dažnai atkakliai ir taip beatodairiškai išnaudojo atsilikusias pasaulio tautas, kad pasirodytume esą visiškai bejausmiai, jei aptardami kolonijinę problemą išnaudojimui neskirtume deramos vietos. Vis dėlto, būtent šis išnaudojimo akcentavimas stumia iš mūsų akiračio dar svarbesnį kultūrinės degeneracijos klausimą. Jei išnaudojimą apibrėžtume griežtai ekonominiais terminais – kaip nuolatinį mainų santykio neadekvatumą, tai abejotina, ar iš tikrųjų būta išnaudojimo. Čiabuvių bendruomenės katastrofa yra tiesioginis spartaus ir ūmaus pagrindinių aukos institucijų sugriovimo rezultatas (visiškai nesvarbu, ar šiame procese buvo, ar nebuvo naudojama jėga). Tas institucijas sugriovė tai, kad rinkos ekonomika įsiskverbė į visiškai kitaip organizuotą bendruomenę; darbo jėga ir žemė paverčiamos prekėmis, kas vėlgi, trumpai kalbant, ir reiškia visų kultūrinių institucijų organiškoje visuomenėje likvidavimą. Pajamų ir gyventojų skaičiaus pokyčiai šiame procese akivaizdžiai yra kito lygmens sąvokos. Kas, pavyzdžiui, mėgintų neigti, kad anksčiau laisvi žmonės, paversti vergais, buvo išnaudojami, nors jų gyvenimo lygis šalyje, į kurią jie buvo parduoti, tam tikra prasme galbūt pakilo, palyginti su buvusiu gimtosiose džiunglėse? Tačiau niekas nepasikeistų, jei tartume, kad užkariauti čiabuviai buvo palikti laisvi netgi neverčiami permokėti už jiems įbruktas pigias medvilnės prekes ir kad jų badavimo priežastis buvo „tik“ jų socialinių institucijų sugriovimas.

Prisiminkime garsųjį Indijos pavyzdį. Indijos gyventojų masės antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje mirė badu ne dėl to, kad jas išnaudojo Lankašyras; daugybė jų išmirė dėl to, kad buvo sugriautos Indijos kaimo bendruomenės. Neabejotina tiesa, kad to priežastis buvo ekonominės konkurencijos jėgos, būtent tai, kad dėl mašinomis pagamintų prekių nuolat pigo rankomis austi *chaddar*; tačiau tai kaip tik neįrodo buvus ekonominį išnaudojimą, kadangi dempingas yra atvirkščias dalykas priemokai. Tikroji pastarųjų penkiasdešimties metų badmečių priežastis buvo laisva prekyba grūdais ir vietos pajamų stoka. Grūdų stygius, žinoma, buvo bendro vaizdo dalis, tačiau gabenant grūdus geležinkeliu nelaimės ištiktoms sritims buvo galima nusiųsti pagalbą; problema buvo ta, kad žmonės neįstengė nusipirkti

grūdų, nes pašoko kainos, o tai buvo neišvengiama laisvos, bet nevisiškai organizuotos rinkos reakcija į grūdų trūkumą. Anksčiau, ištikus nederliui, veikdavo mažos vietos parduotuvės, tačiau dabar jų veikla buvo nutrūkusi arba jas nušlavė didžioji rinka. Todėl dabar bado prevencija paprastai įgydavo viešųjų darbų pavidalą; taip buvo siekiama, kad gyventojai įstengtų pirkti aukštesnėmis kainomis. Tad tris ar keturis didelius badmečius, labai sumažinusius Indijos gyventojų skaičių (britų valdymo metais po sukilimo), sukėlė ne stichija, ne išnaudojimas, o tiesiog naujas darbo jėgos ir žemės organizavimas rinkos pagrindais, sugriovęs senąjį kaimą ir faktiškai neišsprendęs jo problemų. Jeigu esant feodalizmo ir kaimo bendruomenės režimui, *noblesse oblige*, klanų solidarumas ir grūdų rinkos reguliavimas neleido kilti badui, tai viešpataujant rinkai žaidimo taisyklės negalėjo užkirsti kelio žmonių mirčiai nuo bado. „Išnaudojimo" terminas menkai apibūdina tą padėtį, kuri iš tiesų tapo sunki tik po to, kai negailestinga Rytų Indijos kompanijos monopolija buvo panaikinta ir Indijoje buvo įvesta laisva prekyba. Monopolistų laikais padėtis iš esmės buvo valdoma padedant archaiškai periferijos organizacijai, įskaitant nemokamą grūdų paskirstymą, o esant laisvai ir lygiai prekybai, milijonai indų išmirė. Ekonominiu požiūriu Indija galbūt, o ilgainiui neabejotinai, turėjo naudos, tačiau socialiniu požiūriu ji buvo dezorganizuota, taigi tapo skurdo ir degradavimo auka.

Bent jau kai kuriais atvejais ši išnaudojimo priešingybė, jei taip galima pasakyti, prasidėjo nuo ardančių kultūrinių kontaktų. Prievartinis žemės paskirstymas Šiaurės Amerikos indėnams 1887 m. pagal mūsų finansinę skaičiavimo skalę praturtino juos asmeniškai. Tačiau tokia priemonė beveik visiškai sunaikino šią rasę fiziškai – tai ryškus užfiksuotas kultūrinės degeneracijos atvejis. Doras Johno Colliero genijus beveik po pusės amžiaus atkūrė padėtį, primygtinai tvirtindamas, kad reikia grįžti prie gentinės žemės nuosavybės: šiandien Šiaurės Amerikos indėnai bent jau kai kuriose vietovėse vėl yra gyva bendruomenė – ir šį stebuklą padarė ne ekonominis pagerėjimas, o *socialinė restauracija*. Apie niokojantį kultūrinio kontakto sukrėtimą liudija jaudinantis garsiosios paunių Dvasių šokio versijos gimimas maždaug XIX a. paskutinį dešimtmetį kaip tik tuo metu, kai dėl gerėjančių ekonominių sąlygų senoji šių indėnų kultūra virto anachronizmu. Be to, tas faktas, kad netgi augantis gyventojų skaičius (dar vienas ekonominis rodiklis) nepanaikina kultūrinės katastrofos grėsmės,

taip pat yra antropologinių tyrimų rezultatas. Iš tikrųjų natūralusis gyventojų prieaugis gali būti arba kultūrinio gyvybingumo, arba kultūrinės degradacijos rodiklis. Pradinė žodžio „proletaras" reikšmė, siejanti vaisingumą su elgetavimu, yra puiki šio dvilypumo išraiška.

Ekonomistinis išankstinis nusiteikimas buvo ir primityvios ankstyvojo kapitalizmo išnaudojimo teorijos, ir ne mažiau primityvaus, nors ir labiau moksliško paklydimo, kuris vėliau neigė buvus socialinę katastrofą, šaltinis. Svarbus šio pastarojo ir vėlesnio istorijos interpretavimo rezultatas buvo *laissez-faire* ekonomikos reabilitavimas. Juk jei liberali ekonomika *nebuvo* nelaimių priežastis, tai protekcionizmas, atėmęs iš pasaulio laisvosios rinkos naudą, buvo beprasmiškas ir nusikalstamas. Dabar nepasitenkinimo sulaukė pats „Pramonės revoliucijos" terminas, kaip perdėtai vertinantis tai, kas iš esmės buvo lėtas permainų procesas. Kaip tvirtino mokslininkai, laipsniškai plėtojantis technologinei pažangai tiesiog keitėsi žmonių gyvenimai; be abejonės, vykstant permainoms daug kas nukentėjo, tačiau apskritai galima kalbėti apie nuolatinį padėties gerėjimą. Šią laimingą baigtį sukūrė beveik savaimingai veikiančios ekonomikos jėgos, kurios atliko savo naudingą darbą, nors į tai kišosi nekantrios grupuotės, perdėtai vaizdavusios neišvengiamus to meto sunkumus. Buvo tiesiog prieita prie išvados, jog naujoji ekonomika nekėlė pavojaus visuomenei. Jei peržiūrėta Pramonės revoliucijos istorija iš tiesų būtų teisinga, tai protekcionizmo judėjimas neturėtų jokio objektyvaus pateisinimo, o *laissez-faire* būtų apginta. Tad materialistinis suklydimas vertinant socialinės ir kultūrinės katastrofos prigimtį palaikė legendą, kad visų to meto blogybių priežastis buvo ekonominio liberalizmo atsisakymas.

Apibendrinant galima teigti, kad vadinamojo kolektyvistinio judėjimo šaltinis buvo ne pavienės grupės ar klasės, nors dalyvaujančių klasių interesų pobūdis ir turėjo lemiamos įtakos jo baigčiai. Galiausiai tų dalykų priežastis buvo visuomenės, kaip visumos, interesai, nors juos ginti pirmiausia teko kuriai nors gyventojų daliai. Būtų prasminga mūsų pasakojimą apie apsauginį judėjimą išdėstyti ne pagal klasių interesus, o pagal dėl rinkos pavojuje atsidūrusius socialinius dalykus.

Kam kilo pavojus, rodo svarbiausios puolimo kryptys. Konkuruojanti darbo rinka smogė darbo jėgos šaltiniui – žmogui. Tarptautinė laisvoji prekyba pirmiausia grėsmę kėlė didžiausiai nuo gamtos

priklausomai pramonei – žemės ūkiui. Aukso standartas sukėlė pavojų gamybinėms organizacijoms, kurių funkcionavimas priklausė nuo atitinkamo kainų kitimo. Kiekvienoje šių sričių plėtojosi rinkos, o tai reiškė paslėptą grėsmę kai kuriems gyvybiškai svarbiems visuomenės egzistavimo aspektams.

Nesunku atskirti darbo jėgos, žemės ir pinigų rinkas, tačiau nėra taip lengva atskirti tas kultūros dalis, kurių branduolį atitinkamai sudaro žmonės, jų gamtinė aplinka ir gamybos organizavimas. Žmogus ir gamta kultūros sferoje praktiškai yra *vienovė*; o gamybos įmonės pinigų aspektas paliečia tik vieną socialiniu požiūriu gyvybinį interesą – tautos vienybę ir susitelkimą. Todėl jeigu tariamų prekių – darbo, žemės ir pinigų – rinkos yra skirtingos ir atskiros, jų keliamas grėsmes į jas įtrauktai visuomenei ne visuomet galima griežtai atskirti.

Nepaisant to, apžvelgę Vakarų visuomenės institucinę raidą per daug lėmusius aštuoniasdešimt metų (1834–1914), kiekvieną iš šių pavojuje atsidūrusių aspektų galime apibūdinti panašiais terminais. Ar kalbėtume apie žmogų, gamtą, ar gamybos organizavimą, rinkos struktūra ėmė kelti pavojų, ir tam tikros grupės ar klasės pareikalavo apsaugos. Kiekvienu atveju laiko atžvilgiu labai nevienoda Anglijos, kontinentinės Europos ir Amerikos raida turėjo daug skirtumų, o vis dėlto amžių sandūroje protekcionistinis atsakas sukūrė analogišką padėtį visose Vakarų šalyse.

Tad atskirai panagrinėsime žmogaus, gamtos ir gamybos organizavimo apsaugą – savisaugos judėjimą, dėl kurio atsirado glaudžiau suaugusi visuomenė, tačiau tokia, kuriai grėsė visiško suardymo pavojus.

14 skyrius

RINKA IR ŽMOGUS

Kad darbas būtų atskirtas nuo kitos gyvenimo veiklos ir pajungtas rinkos dėsniams, reikėjo sunaikinti visas organiškas egzistavimo formas ir pakeisti jas kitokiu organizacijos tipu – atomistiniu ir individualistiniu.

Tokiam griovimo planui geriausiai pasitarnavo sutarties laisvės principas. Praktiškai tai reiškė, kad nesutartinės organizacijos formos, tokios kaip giminystė, kaimynystė, profesija ar pažiūros turėjo būti likviduotos, kadangi joms reikėjo individo ištikimybės, taigi jos ribojo jo laisvę. Vaizduoti šį principą kaip nesikišimo, o tai buvo įpratę daryti ekonominiai liberalai, reiškė įsišaknijusį išankstinį nusiteikimą, palankų tam tikram įsikišimui, būtent tokiam, kuris sugriautų nesutartinius individų santykius ir neleistų jiems spontaniškai užsimegzti vėl.

Šie darbo rinkos įsitvirtinimo padariniai šiandien yra aiškiai matomi kolonijiniuose regionuose. Čiabuviai verčiami gyventi parduodant savo darbo jėgą. Tam turi būti sugriautos jų tradicinės institucijos ir neleidžiama joms atsikurti vėl, kadangi paprastai individui primityvioje visuomenėje negresia badas, jei tik tokia nelaimė neištinka visos bendruomenės. Pavyzdžiui, kafrų *kralių* žemėvaldos sistemoje „skurdas yra neįmanomas: kiekvienas, kuriam reikia pagalbos, ją neabejotinai gauna.“[1] Nė vienam kvakiutliui „nebuvo kada nors iškilusi bado grėsmė.“[2] „Visuomenėse, gyvenančiose ties egzistavimo riba,

---

[1] Mair L. P., *An African People in the Twentieth Century*, 1934.

[2] Loeb E. M., *The Distribution and Function of Money in Early Society*. In “Essays in Anthropology,” 1936.

nėra bado."[3] Laisvės nuo poreikių principas buvo pripažįstamas ir Indijos kaimo bendruomenėje ir dar galėtume pridurti, jog beveik visose Europos visuomeninėse organizacijose iki maždaug šešioliktojo amžiaus pradžios, kai humanistas Vivesas Sorbonoje paskelbė šiuolaikines idėjas apie skurdą. Būtent dėl bado grėsmės individui nebuvimo primityvi visuomenė tam tikra prasme yra humaniškesnė už rinkos ekonomiką, ir kartu mažiau ekonomiška. Ironiška yra tai, kad pirmasis baltojo žmogaus indėlis į juodojo žmogaus pasaulį iš esmės ir buvo jo supažindinimas su bado rykštės teikiama nauda. Štai kolonistai ima ir nusprendžia iškirsti duonmedžius, kad dirbtinai sukeltų maisto trūkumą arba čiabuviams įveda būsto mokestį, kad jie būtų priversti prekiauti savo darbu. Abiem atvejais rezultatas yra panašus į tą, kurį sukėlė Tudorų aptvėrimai, kai atsirado daugybė valkatų. Tautų Sąjungos pranešimas su deramu pasibjaurėjimu užsiminė apie neseną šios bloga lemiančios šešioliktojo amžiaus Europos figūros, „žmogaus be šeimininko", pasirodymą Afrikos krūmynuose.[4] Vėlyvaisiais viduramžiais jų buvo sutinkama tik visuomenės „įskilimuose".[5] Tačiau tai buvo klajokliško devynioliktojo amžiaus darbininko pirmtakas.[6]

Tad tai, ką baltasis žmogus šiandien retkarčiais galbūt dar tebepraktikuoja tolimuose regionuose, o tiksliau, visuomeninių struktūrų suardymas, kad iš jų išgautų darbo jėgos elementą, aštuonioliktąjį amžių baltieji žmonės panašiai padarė su baltaisiais gyventojais. Groteskišką Hobbeso Valstybės viziją – žmogaus pavidalo Leviataną, kurio milžinišką kūną sudarė nesuskaičiuojama daugybė žmonių kūnų – užgožė Ricardo vaizdinys apie darbo jėgos rinką: srautą gyvų žmonių, kurių pasiūlą reguliavo jų žinioje esantis maisto kiekis. Nors ir buvo pripažįstama, kad egzistuoja įprastas lygis, žemiau kurio negali leistis darbininko užmokestis, bet šis apribojimas savo ruožtu buvo laikomas veiksmingu tik tuomet, kai darbininkas nebeturėjo pasirinkimo – arba likti be maisto, arba savo darbą pasiūlyti rinkai už tą kainą, kurią ji duoda. Tai, beje, paaiškina kitaip nesuprantamą klasikinių ekonomistų paliktą spragą – manymą, kad

[3] Herskovits M. J., *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940.

[4] Thurnwald R. C., *op. cit.*

[5] Brinkmann C. "Das soziale System des Kapitalismus," *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

[6] Toynbee A., *Lectures on the Industrial Revolution*, 1887, p. 98.

tik bado bausmė, o ne didelių atlyginimų masalas galėjo sukurti veiksmingą darbo jėgos rinką. Kolonijinis patyrimas taip pat patvirtino jų nuomonę. Juk kuo didesni atlyginimai, tuo mažesnį stimulą stengtis turi vietos gyventojas, kurio kultūrinis lygis, kitaip nei baltojo, neskatina uždirbti tiek pinigų, kiek jis galbūt galėtų. Šią analogiją dar labiau paryškina tai, kad pirmieji darbininkai taip pat bjaurėjosi fabriku, kuriame jautėsi pažeminti ir kankinami kaip ir čiabuviai, neretai paklusdavę dirbti taip kaip mes, tik grasinant jiems kūno bausmėmis ar net kūno sužalojimu. Aštuonioliktojo amžiaus Liono fabrikantai siekė mokėti mažus atlyginimus pirmiausia socialiniais sumetimais.[7] Jie įrodinėjo, kad tik persidirbęs ir prispaustas darbininkas susilaikys nuo susibūrimo su savo draugais ir bėgimo iš asmeninės vergovės sąlygų, kurioms esant jį galima priversti daryti viską, ko iš jo reikalauja šeimininkas. Ir teisinė prievarta ar parapijinė baudžiava Anglijoje, ir absoliutistinės darbo politikos griežtumas Europoje, ir pradžioje praktikuotas priverstinis darbas Amerikoje buvo būtinos „pasirengusio dirbti darbininko" atsiradimo sąlygos. Tačiau galiausiai tai buvo pasiekiama taikant „gamtos bausmę" – badą. Kad būtų galima ją panaudoti, reikėjo likviduoti organizuotą visuomenę, kuri neleisdavo individui mirti badu.

Užduotis apsaugoti visuomenę pirmiausia tenka valdantiesiems, kurie gali tiesiogiai įgyvendinti savo valią. Tačiau ekonominiai liberalai pernelyg lengvai darė prielaidą, kad ekonominiai valdantieji paprastai būna naudingi, o politiniai – ne. Atrodo, kad Adamas Smithas, privilegijuotos kompanijos valdymą Indijoje ragindamas pakeisti tiesioginiu britų valdymu, manė kitaip. Jis įrodinėjo, kad politiniai valdovai turės panašių interesų kaip ir valdomieji, kurių gerovė padidintų jų pajamas, o komersanto interesai, suprantama, yra priešingi jo pirkėjų interesams.

Anglijos lendlordai dėl suinteresuotumo gynė paprastų žmonių gyvenimą nuo Pramonės revoliucijos puolimo. Spynhemlendas buvo tarsi tradicinės kaimo organizacijos apsauginis griovys, kai periferiją užklupo neramios permainos, žemės ūkį pavertusios nepatikimu užsiėmimu. Dėl savo natūralaus nenoro nusileisti gamybinių miestų poreikiams dvarininkai pirmieji stojo į amžiaus kovą, ir galiausiai ją

[7] Heckscher E. F., *op. cit.*, Vol. II, p. 168.

pralaimėjo. Tačiau jų pasipriešinimas nepraėjo be pėdsakų; jis keliomis kartoms leido išvengti pražūties ir suteikė laiko beveik visiškam prisitaikymui. Per neilgą, tačiau lemtingą keturiasdešimties metų laikotarpį jis uždelsė ekonominę pažangą ir kai 1834 metais Reformų parlamentas panaikino Spynhemlendą, lendlordų pasipriešinimas nukrypo į fabrikų įstatymus. Dabar Bažnyčia ir dvaras kėlė žmones prieš fabrikų savininkus, kurių įsiviešpatavimas būtų neišvengiamai atpiginęs maistą, taigi netiesiogiai grėstų rentai ir dešimtinei. Oastleris, pavyzdžiui, buvo „dvasininkas, toris ir protekcionistas“[8]; be to, jis buvo ir humanistas. Įvairiais šių torių socializmo sudedamųjų dalių mišinio variantais buvo ir kiti didieji fabrikų sąjūdžio kovotojai: Sadleris, Southey ir lordas Shaftesbury. Tačiau gresiančių piniginių nuostolių nuojauta, skatinusi didžiąją dalį jų sekėjų, pasirodė esanti visiškai pagrįsta: Mančesterio eksportuotojai netrukus ėmė reikalauti mažesnių atlyginimų, o tai reiškė pigesnius grūdus – Spynhemlendo atšaukimas ir fabrikų augimas faktiškai parengė dirvą sėkmingai 1846 m. agitacijai prieš Grūdų įstatymą. Vis dėlto, atsiradus papildomų priežasčių, žemės ūkio žlugimas Anglijoje įvyko visa karta vėliau. Tuo pat metu Disraelis, protestuodamas prieš Varguomenės įstatymo reformos įstatymą, pagrindė torių socializmą ir konservatyvūs Anglijos lendlordai industrinei visuomenei primetė radikaliai naujų gyvenimo metodų. 1847 metų Dešimties valandų bilis, kurį Karlas Marxas sveikino kaip pirmąją socializmo pergalę, buvo išsilavinusių reakcionierių darbas.

Pati darbo liaudis šiame didžiajame judėjime beveik nevaidino jokio vaidmens. Šio judėjimo rezultatai, vaizdžiai kalbant, leido jai išgyventi „kelionę per vandenyną“. Ji savo likimui teturėjo beveik tiek pat įtakos, kiek ir juodasis Hawkinso laivų krovinys. Tačiau kaip tik tai, kad britų darbininkų klasė aktyviai nedalyvavo sprendžiant savo likimą, ir nulėmė Anglijos socialinės istorijos eigą bei padarė ją, kad ir kaip tai vertintume, tokią skirtingą nuo buvusios Europoje.

Atsirandanti klasė turėjo savitą bruožą, susijusį su neorganizuotais sąjūdžiais, neužtikrintomis kelio paieškomis ir grubiomis klaidomis, kurių tikrąjį pobūdį seniai atskleidė istorija. Politine prasme britų darbininkų klasę apibrėžė 1832 m. Parlamento reformos

[8] Dicey A. V., *op. cit.*, p. 226.

įstatymas, nesuteikęs jai rinkimų teisės; ekonomine prasme – 1834 m. Varguomenės įstatymo reformos įstatymas, nedavęs jai teisės gauti pašalpas ir atskyręs nuo pauperių. Kurį laiką būsimoji pramonės darbininkų klasė nebuvo tikra, ar jos išsigelbėjimas nėra galiausiai grįžimas į kaimą ir prie rankų darbo. Du dešimtmečius po Spynhemlendo jos pastangos buvo skirtos tam, kad būtų sustabdytas laisvas mechanizmų naudojimas – arba įgyvendinant Kvalifikuotų darbininkų statuto apmokymo taisykles, arba tiesioginiais veiksmais, kaip buvo ludizmo atveju. Šis į praeitį grąžinantis požiūris, kaip paslėpta tendencija, išsilaikė per visą ovenistų judėjimą iki penktojo dešimtmečio pabaigos, kai Dešimties valandų bilis, čartizmo saulėlydis ir prasidėjęs kapitalizmo aukso amžius išdildė praeities viziją. Iki tol britų darbininkų klasė *in statu nascendi* buvo mįslė pati sau; ir tik deramai suvokus jos pusiau nesąmoningą prabudimą galima įvertinti tą milžinišką nuostolį, kurį patyrė Anglija, nesuteikusi darbininkų klasei lygių teisių šalies politiniame gyvenime. Kai ovenizmas ir čartizmas išsikvėpė, Anglija tapo skurdesnė, nes buvo netekusi to, iš ko galėjo būti sukurtas anglosaksiškasis būsimų šimtmečių laisvos visuomenės idealas.

Jei ovenistų judėjimas būtų vykęs tik keliose vietovėse, jis vistiek būtų tapęs paminklu žmonijos kūrybinei vaizduotei, ir netgi jei čartizmas niekuomet nebūtų pasklidęs toliau savo branduolio, kuris, siekdamas laimėti liaudies teises, sukūrė „nacionalinės šventės“ idėją, jis būtų parodęs, kad kai kurie liaudies atstovai vis dar sugebėjo turėti savų svajonių ir jau ėmė perprasti visuomenę, kuri buvo pamiršusi apie žmogaus būklę. Tačiau abiem atvejais padėtis buvo kitokia. Ovenizmas nebuvo mažos sektos įkvėpimo rezultatas, o čartizmo šalininkai nebuvo tik politinio *élite* atstovai; abu judėjimai apėmė tūkstančius meistrų ir amatininkų, darbininkų ir kitų darbuotojų, ir dėl milžiniško skaičiaus šalininkų tapo vienu didžiausių visuomeninių judėjimų dabarties istorijoje. Ir skirtingi, ir panašūs savo nesėkmės mastais, jie parodė, kokia neišvengiama nuo pat pradžių buvo būtinybė apsaugoti žmogų nuo rinkos.

Ovenistų judėjimas nuo pradžių nebuvo nei politinis, nei darbininkų klasės judėjimas. Jis atspindėjo paprastų, darbo fabrike alinamų žmonių troškimus rasti tokią gyvenimo formą, kad žmogus taptų mašinos šeimininku. Iš esmės jis siekė to, kas mums atrodytų kaip

mėginimas apeiti kapitalizmą. Tokia formuluotė, žinoma, neabejotinai būtų šiek tiek klaidinanti, kadangi dar nebuvo žinoma apie organizuojantį kapitalo vaidmenį ir susireguliuojančios rinkos pobūdį. Vis dėlto ji turbūt geriausiai išreiškia Oweno dvasią; jis pabrėžtinai nebuvo mašinos priešas. Jis manė, kad, nepaisant mašinos, žmogus turi likti savo paties darbdaviu; kooperavimosi, arba „sąjungos", principas išspręstų mašinos problemą neaukojant nei asmens laisvės ar visuomeninio solidarumo, nei žmogaus orumo ar jo užuojautos savo artimui.

Ovenizmo stiprybė buvo ta, kad jo įkvėpimo šaltinis buvo itin praktiškas, o jo metodai grindžiami pagarba žmogui kaip visumai. Nors problemos iš esmės buvo kasdienės, kaip antai: maisto kokybė, aprūpinimas būstu, švietimas, darbo užmokesčio lygis, nedarbo mažinimas, parama ligos atveju ir pan., su jomis susiję dalykai buvo tokie pat įvairūs, kaip ir moraliniai veiksniai, į kuriuos buvo apeliuojama. Įsitikinimas, kad, radus teisingą metodą, žmogaus gyvenimą galima atgaivinti, judėjimui leido savo esme apimti gilesnius, pačios asmenybės formavimosi dalykus. Retai kada būta mažiau suintelektualinto panašaus masto visuomeninio judėjimo; į jį įsitraukusiųjų įsitikinimai netgi, atrodytų, pačią paprasčiausią veiklą pripildydavo prasmės, tad nereikėjo jokių nustatytų pažiūrų. Iš tiesų jų tikėjimas buvo pranašiškas, nes jie atkakliai laikėsi tokių pertvarkymo metodų, kurie peržengė rinkos ekonomikos ribas.

Ovenizmas buvo pramonės religija, kurios atrama buvo darbininkų klasė.[9] Formų ir iniciatyvų gausa ji neturėjo sau lygių. Iš tikrųjų tai buvo šiuolaikinio tredjunionų judėjimo pradžia. Buvo įkurtos kooperatinės draugijos, kurios daugiausia užsiėmė mažmenine prekyba tarp savo narių. Tai, žinoma, nebuvo tikri vartotojų kooperatyvai, o veikiau parduotuvės, kurias rėmė entuziastai, pasiryžę iš šio rizikingo verslo gautą pelną skirti ovenistų planams remti, pirmiausia kooperatinėms gyvenvietėms įkurti. „Jų veikla buvo tiek šviečiamoji ir propagandinė, tiek ir komercinė; jų tikslas buvo bendromis pastangomis sukurti Naują visuomenę." Amatų sąjungų įsteigtos „sąjungos krautuvės" savo pobūdžiu buvo labiau gamintojų kooperatyvai,

[9] Cole G. D. H., *Robert Owen*, 1925, veikalas, kuriuo mes labai rėmėmės.

bedarbiai amatininkai ten galėjo gauti darbo, o streikų atveju vietoje darbo užmokesčio užsidirbti šiek tiek pinigų. Ovenistų „Darbo biržoje" kooperatinės parduotuvės idėja buvo išplėtota į instituciją *sui generis*. Biržos, arba Turgaus, esmė buvo tikėjimas vienas kitą papildančiu amatų pobūdžiu; tenkindami vienas kito reikmes amatininkai, kaip buvo manoma, nebebus priklausomi nuo rinkos pakilimų ir nuosmukių; vėliau imta naudoti ir darbininkų pinigus, kurių apyvarta buvo nemaža. Tokia priemonė šiandien galbūt atrodo it fantastika; tačiau Oweno laikais ne tik samdomojo darbo, bet ir banknotų pobūdis dar tebebuvo neištirtas. Socializmas iš esmės nesiskyrė nuo tų projektų ir sumanymų, kurių buvo kupinas bentamistų judėjimas. Ne tik maištinga opozicija, bet ir respektabili vidurinioji klasė tebebuvo linkusi eksperimentuoti. Pats Jeremy Benthamas investavo į Oweno futuristinį švietimo projektą ir pelnė dividendų. Ovenistų draugijos paprastai buvo asociacijos arba klubai, turėję remti kooperatinių gyvenviečių įkūrimo planus, apie kuriuos rašėme nagrinėdami pagalbą varguomenei; taip prasidėjo žemės ūkio gamintojų kooperatyvai, o ši idėja turėjo ilgą ir garsią istoriją. Pirmoji nacionalinė gamintojų organizacija su sindikalistiniais tikslais buvo Kvalifikuotų statybininkų sąjunga; ji mėgino tiesiogiai reguliuoti statybų amatą – statė „pačius įvairiausius" pastatus, įvedė savą valiutą ir demonstravo, kaip reikia įgyvendinti „didžiąją asociaciją gamintojų klasėms išlaisvinti." Devynioliktojo amžiaus pramonės gamintojų kooperatyvai prasidėjo nuo šio bandymo. Kaip tik iš Kvalifikuotų statybininkų sąjungos, arba Gildijos, ir jos „parlamento" atsirado netgi dar ambicingiau suvienyta Amatų sąjunga, plačioje amatų sąjungų ir kooperatinių draugijų federacijoje trumpam sujungusi beveik milijoną darbininkų ir amatininkų. Jos idėja buvo pramoninis maištas taikiomis priemonėmis, ir tai neatrodo kaip prieštaravimas, jei prisiminsime, kad jų judėjimo mesianistinėje aušroje buvo manoma, jog jau vien jų misijos sąmoningumas pavers darbo liaudies troškimus nenugalimais. Tolpudlo kankiniai priklausė šios organizacijos kaimiškajai atšakai. Propagandą už fabrikų įstatymus tęsė atsinaujinimo draugijos; vėliau buvo įkurtos etikos draugijos – pasaulietiškos mokyklos šalininkų judėjimo pirmtakės. Jų gelmėse išsirutuliojo neprievartinio pasipriešinimo idėja. Kaip ir sensimonizmas Prancūzijoje, ovenizmas Anglijoje turėjo visas dvasinio įkvėpimo savybes; Saint-Simonas siekė krikščionybės atgimimo, o Owenas buvo žymiausias krikščionybės

priešininkas tarp dabartinių dirbančiosios klasės vadovų. Didžiosios Britanijos vartotojų kooperatyvai, kuriuos imta mėgdžioti visame pasaulyje, buvo, žinoma, labiausiai pagarsėjusi praktinė ovenizmo atšaka. Tai, kad ji prarado veržlumą arba, veikiau, išliko tik vartotojų judėjimo periferijoje, buvo pats didžiausias dvasinių jėgų pralaimėjimas pramoninės Anglijos istorijoje. Vis dėlto liaudies, kuri po moralinio Spynhemlendo periodo pažeminimo greitai sugebėjo atgauti dvasines ir fizines jėgas, reikalingas tokioms pasižyminčioms lakia vaizduote ir nenuilstamoms kūrybinėms pastangoms, intelektinė ir emocinė energija turėjo būti beveik neišsenkama.

Ovenizmas, vertinęs žmogų kaip visumą, vis dar buvo susijęs su tam tikru viduramžių korporacinio gyvenimo palikimu, kuris pasireiškė kaip Kvalifikuotų statybininkų gildija ir visuomeninis jo idealas kaime – kooperatinės gyvenvietės. Nors tai buvo šiuolaikinio socializmo šaltinis, jo siūlymai nebuvo grindžiami nuosavybės klausimu, kuris yra tik kapitalizmo teisinis aspektas. Susidūręs su nauju pramonės reiškiniu, jis, kaip ir Saint-Simonas, suprato mašinos metamą iššūkį. Tačiau būdingas ovenizmo bruožas buvo tai, kad jis primygtinai laikėsi *socialinio* požiūrio: jis nepripažino visuomenės padalijimo į ekonominę ir politinę sferas, taigi dėl to atsisakė ir politinio veikimo. Sutikti, kad egzistuoja atskira ekonominė sfera, būtų reiškę pripažinti, kad augimo ir pelno principas yra visuomenę organizuojanti jėga. To Owenas nedarė. Jo genijus suprato, kad mašinos gali būti priimtinos tik naujoje visuomenėje. Jo nuomone, dalykų pramoninis aspektas anaiptol neapsiribojo ekonomika (tai būtų reiškę jo atmetamą visuomenės, kaip rinkos, vaizdą). Niū Lanarkas jį išmokė, kad darbininko gyvenime darbo užmokestis yra tik vienas iš daugelio veiksnių, tokių kaip gamtinė ir namų aplinka, prekių kokybė ir kainos, nuolatinis užsiėmimas ir darbo vietos garantijos. (Niu Lanarko fabrikai, kaip ir kai kurios kitos firmos iki jų, neatleido savo darbuotojų netgi tuomet, kai jiems nebuvo darbo.) Bet kur kas svarbiau buvo susiderinimas. Vaikų ir suaugusiųjų lavinimas, teikiamos pramogos, šokiai ir muzika, ir tai, kad ir seni, ir jauni laikėsi aukštų dorovės ir elgesio normų, sukūrė tokią atmosferą, kurioje pramonės gyventojai kaip visuma įgijo naują statusą. Tūkstančiai žmonių iš visos Europos (ir netgi Amerikos) lankėsi Niu Lanarke, tarytum tai būtų ateities rezervatas, kuriame buvo įvykdytas neįmanomas žygdarbis – sėkmingai plėtojosi fabriko verslas su žmogiškais

gyventojais. Juk Oweno firma mokėjo kur kas mažesnius atlyginimus už tuos, kokie tuomet buvo mokami kai kuriuose kaimyniniuose miestuose. Niu Lanarko pelno šaltinį daugiausia sudarė puikiai organizuotų ir pailsėjusių žmonių aukštas darbo našumas per trumpesnį laiką; realių atlyginimų augimą nusvėrė pranašumai, kuriuos teikė dosniai užtikrinamos tinkamos gyvenimo sąlygos. Vien jos paaiškina, kodėl Oweno darbininkai jį tiesiog liaupsino. Iš čia aprašytos patirties jis susikūrė socialinį, tai yra platesnį už ekonominį požiūrį į pramonės problemą.

Dar vienas jo įžvalgumo nuopelnas buvo tai, kad, nepaisant šio plataus požiūrio, jis suvokė, kokie svarbūs yra konkretūs faktai, vyravę darbininko gyvenime. Jo religinis jausmas sukilo prieš Hannah More ir jos Pigių enciklopedinių traktatų praktišką transcendentalizmą. Viename iš jų kaip sektinas buvo pateiktas mergaitės iš Lankašyro anglių kasyklos pavyzdys. Sulaukusi devynerių metų ji buvo paimta į šachtą ir ten su dvejais metais jaunesniu broliu dirbo iškėlėjais.[10] „Ji linksmai kartu su juo [jos tėvu] nusileido į anglies šachtą, palaidodama save žemės gelmėse, ir ten, dar vaikiškai gležna, nepaisydama savo lyties, ji ėmė dirbti lygiai su šachtininkais, išties šiurkščiais, tačiau nepaprastai naudingais bendruomenei žmonėmis." Tėvas žuvo šachtoje vaikų akyse per nelaimingą atsitikimą. Po to ji nesėkmingai bandė įsidarbinti tarnaite, tačiau į ją buvo žiūrima nepalankiai, nes ji buvo angliakasė. Laimei, dėka paguodžiančios lemties, kuri nelaimę paverčia laime, jos elgesys ir kantrybė patraukė dėmesį – apie ją pasiteiravus kasykloje buvo gautas toks puikus atsiliepimas, kad ji buvo priimta į darbą. „Ši istorija, – užbaigiama traktate, – gali pamokyti varguolius, kad jų gyvenimo aplinkybės retai kada būna tokios blogos, kad, uoliai stengdamiesi, jie negalėtų pasiekti tam tikros nepriklausomybės ir niekuomet nebūna tokios žemos padėties, kurioje negalėtų pasireikšti daugelis kilnių dorybių." Seserys More pirmenybę teikė darbui tarp badaujančių darbininkų, tačiau ne tiek, kad domėtųsi jų fizinėmis kančiomis. Jos buvo linkusios spręsti fizinę industrializmo problemą tiesiog, dėl savo beribio kilniaširdiškumo, ir suteikti darbininkams statusą bei funkcijas. Han-

[10] More H., *The Lancashire Colliery Girl*, May, 1795; cf. Hammond J. L. and B., *The Town Labourer*, 1917, p. 230.

nah More tvirtino, kad jos herojės tėvas buvo nepaprastai naudingas bendruomenės narys; jo dukters padėtis buvo pripažinta rekomendavus jos darbdaviams. Hannah More manė, kad visuomenės funkcionavimui nieko daugiau ir nereikėjo.[11] Owenas nusigręžė nuo krikščionybės, kuri atsižadėjo sutvarkyti žmogaus pasaulį, ir kuri, užuot atsigręžusi į atskleistą siaubingą žmogaus padėtį sudėtingoje visuomenėje – apokalipsę, pranokusią aprašytąją Naujajame Testamente, verčiau liaupsino Hannah More nelaimingos herojės įsivaizduojamą statusą ir funkcijas. Be abejonės, Hannah More buvo nuoširdžiai įsitikinusi, kad juo noriau vargšai susitaikys su savo pažeminimu, tuo lengviau jiems bus laukti dangiškosios paguodos, kuri tik viena, jos manymu, galėjo garantuoti ir tai, kad būtų išgelbėti vargšai, ir tai, kad sklandžiai funkcionuotų rinkos visuomenė, kuria ji tvirtai tikėjo. Bet šis išviršinis krikščionybės kiautas, maitinęs kilniausių aukštesniųjų klasių atstovų vidinį gyvenimą, buvo varganas kontrastas kūrybiškam tos pramonės religijos tikėjimui, kuriuo remdamiesi paprasti Anglijos žmonės stengėsi išgelbėti visuomenę. Tačiau kapitalizmas dar turėjo ateitį.

Čartistų judėjimą paskatino grupė tokių skirtingų impulsų, kad jo atsiradimas po ovenizmo ir jo pernelyg ankstyvų iniciatyvų nesėkmės praktikoje galbūt buvo beveik nulemtas. Tai buvo grynai politinis mėginimas valdžią veikti konstituciniais būdais; bandant spausti vyriausybę buvo sekama reformų judėjimo, užtikrinusio rinkimų teisę vidurinėms klasėms, tradicija. Šeši chartijos punktai reikalavo liaudžiai suteikti rinkimų teisę. Tas kompromisų nepripažįstantis griežtumas, su kuriuo Reformuotas parlamentas trečdaliui amžiaus atmetė rinkimų teisės išplėtimą, jėgos panaudojimas masinės paramos Chartijai akivaizdoje, pasibjaurėjimas, kurį devynioliktojo amžiaus penktąjį dešimtmetį liberalams kėlė liaudies valdžios idėja – visa tai įrodė, jog demokratijos sąvoka buvo svetima Anglijos viduriniosioms klasėms. Tik tuomet, kai darbininkų klasė pritarė kapitalistinės ekonomikos principams ir svarbiausiu tredjunionų rūpesčiu tapo sklandus pramonės darbas, viduriniosios klasės nusileido ir suteikė rinkimų teisę geresnėje padėtyje esantiems

[11] Plg. Drucker P. F., *The End of Economic Man*, 1939, p. 93, apie anglų evangelikus; ir *The Future of Industrial Man*, 1942, p. 21 ir 194 apie statusą ir funkciją.

darbininkams; taigi daug metų po to, kai nuslūgo čartistų judėjimas ir tapo aišku, jog darbininkai nebandys pasinaudoti rinkimų teise jokioms savo pačių idėjoms įgyvendinti. Gyvenimo rinkos formų plitimo požiūriu tai gal ir buvo pateisinama, kadangi padėjo nugalėti kliūtis, kurias kėlė išlikusios tradiciškai organizuotos darbo žmonių gyvenimo formos. Visiškai kitoks uždavinys – atgaivinti paprastų žmonių gyvenimus, sujauktus Pramonės revoliucijos, ir įtraukti juos į bendros nacionalinės kultūros sferą – liko neįvykdytas. Jiems suteikta rinkimų teisė tuo metu, kai jų gebėjimui daryti įtaką vadovavimui jau buvo padaryta nepataisoma žala, negalėjo išgelbėti padėties. Valdančiosios klasės padarė klaidą išplėsdamos nenuolaidaus klasinio valdymo principą tam civilizacijos tipui, kuriam reikėjo kultūrinės ir švietimo vienybės valstybėje, kad ši būtų apsaugota nuo degeneracinių įtakų.

Čartistų judėjimas buvo politinis, taigi ir lengviau suvokiamas negu ovenizmas. Vis dėlto abejotina, ar to judėjimo emocinę jėgą ar netgi jo mastą galima suprasti be tam tikro to laikotarpio vaizdo. 1789 ir 1830 metai revoliuciją buvo pavertę nuolatiniu Europos atributu; 1848-ieji, Paryžiaus sukilimo data, faktiškai buvo išpranašauta Berlyne ir Londone taip tiksliai, kaip planuojamas įprastas mugės atidarymas, o ne socialinis sukrėtimas; netrukus kilo revoliucijos „sekėjos“ Berlyne, Vienoje, Budapešte ir kai kuriuose Italijos miestuose. Ir Londone tvyrojo didelė įtampa, nes visi (ir čartistai) laukė smurtinių veiksmų, kad priverstų parlamentą suteikti liaudžiai rinkimų teisę. (Balsuoti galėjo mažiau nei 15 proc. suaugusių vyrų). Niekuomet per visą Anglijos istoriją nebuvo sutelkta tiek jėgų teisėtumui ir tvarkai ginti, kiek jų buvo 1848 m. balandžio 12 d.; šimtai tūkstančių piliečių buvo parengti kaip ypatingieji konstebliai, kad tą dieną nukreiptų ginklus į čartistus. Paryžiaus revoliucija įvyko per vėlai, kad atneštų pergalę liaudies judėjimui Anglijoje. Tuomet maištinga dvasia, sužadinta Varguomenės įstatymo reformos bei „alkanų keturiasdešimtųjų“ kančių, jau blėso; kylančios prekybos banga didino užimtumą, ir kapitalizmas pradėjo tiekti gėrybes. Čartistai taikiai išsiskirstė. Jų klausimo parlamentas net nenagrinėjo, tik vėliau jų prašymas Bendruomenių rūmuose buvo atmestas balsų dauguma santykiu penki prieš vieną. Veltui buvo surinkti milijonai parašų. Veltui čartistai elgėsi kaip paklusnūs įstatymams piliečiai. Nugalėtojai visiškai išjuokė jų judėjimą. Taip baigėsi didžiausias Anglijos žmonių mėgi-

nimas šalyje sukurti liaudies demokratiją. Po metų ar dvejų čartizmas buvo beveik pamirštas.

Pramonės revoliucija kontinentinę Europą pasiekė po pusės šimtmečio. Ten darbo klasė nuo žemės nebuvo nuvaryta aptvėrimais; tai didesnių atlyginimų ir miesto gyvenimo masalas paskatino pusiau vergų padėtyje buvusius žemės ūkio darbininkus bėgti iš dvarų ir migruoti į miestus, kur jie susiliejo su tradicine žemesniąja viduriniąja klase ir tapo miesto gyventojais. Anaiptol nesijausdami pažeminti, naujoje aplinkoje jie jautėsi net iškelti. Be abejo, iki pat dvidešimtojo amžiaus pradžios žemutinių miesto darbininkų sluoksnių gyvenimo sąlygos buvo pasibjaurėtinos, klestėjo alkoholizmas ir prostitucija. Vis dėlto dorovinę ir kultūrinę katastrofą patyrusio anglų kaimiečio ar padorios kilmės dvaro žemės nuomininko, bejėgiškai grimztančių į socialinį ir fizinį kokio nors fabriko apylinkių lindynių liūną negalima net lyginti su Slovakijos arba Pomeranijos žemės ūkio darbininku, staiga iš sėsliai gyvenančio samdinio virtusiu modernaus metropolio pramonės darbininku. Airijos ar Velso padienininkas arba Vakarų kalnietis gal ir patyrė kažką panašaus, vaikštinėdami senojo Mančesterio ar Liverpulio alėjomis; bet anglų jomeno sūnus ar iškeldintas dvaro nuomininkas, žinoma, nejautė, kad jo statusas pakilo. O neseniai išsilaisvinę netašyti kontinentinės Europos valstiečiai ne tik turėjo neblogą galimybę pakilti į turinčias senas kultūros tradicijas žemesniąsias vidutiniųjų amatininkų ir prekiautojų klases, bet politiniu atžvilgiu netgi atsidūrė vienodose sąlygose su buržuazija – nors socialiniu požiūriu kur kas aukštesne, tačiau, kaip ir jie patys, beveik išstumta iš faktiškos valdančiosios klasės. Kylančių viduriniosios ir darbininkų klasių jėgos glaudžiai susivienijo kovai su feodaline aristokratija ir Romos aukštąja dvasininkija. Šių dviejų klasių sąjungą, kai jos bendrai puolė absoliutizmą ir privilegijas, sutvirtino inteligentija, ypač universitetų studentai. Anglijoje viduriniosios klasės, ar tai būtų dvarininkai ir pirkliai septynioliktajame amžiuje, ar fermeriai ir amatininkai devynioliktajame amžiuje, buvo pakankamai stiprios, kad gintų tik savo teises, ir netgi beveik revoliuciniams 1832 m. veiksmams nesiekė darbininkų paramos. Be to, anglų aristokratija patikimai asimiliavo turtingiausius ateivius iš kitų klasių ir išplėtė aukščiausias visuomenės hierarchijos kategorijas, o kontinente vis dar pusiau feodalinė aristokratija nesigiminiavo su buržuazijos sūnumis ar dukromis, o majorato teisės nebuvimas hermetiškai atskyrė ją

nuo kitų klasių. Tad kiekvienas sėkmingas žingsnis link lygių teisių ir laisvių buvo vienodai palankus kontinento viduriniajai ir darbo klasėms. Nuo 1830 m., o gal ir nuo 1789 m., kontinentinėje Europoje tapo tradicija, kad darbo klasė padėtų buržuazijai jos kovose su feodalizmu, net jeigu, kaip buvo sakoma, tik tam, kad vidurinioji klasė pasisavintų pergalės vaisius. Ar darbo klasė laimėdavo, ar pralaimėdavo, – jos patirtis išaugo ir jos tikslai tapo politiniais. Kaip tik tai ir buvo vadinama klasinio sąmoningumo atsiradimu. Marxo ideologijos suteikė formą miesto darbininko pasaulėžiūrai, o aplinkybės jau buvo jį išmokiusios naudotis savo pramonine ir politine jėga kaip aukštosios politikos ginklu. Britų darbininkai įgijo neprilygstamą patirtį spręsdami personalines ir socialines junionizmo problemas, taip pat pasirinkdami pramoninio veikimo taktiką bei strategiją, o nacionalinę politiką paliko vyresnybei; Vidurio Europos darbininkas tapo politiniu socialistu, įpratusiu spręsti valdymo meno problemas, tiesa, pirmiausia tas, kurios buvo susijusios su jo paties interesais, kaip, pavyzdžiui, fabrikų įstatymai ir socialinių įstatymų leidyba.

Kontinentinės Europos industrializavimas, palyginti su Didžiąja Britanija, vėlavo apie pusę šimtmečio, tačiau kur kas labiau vėlavo nacionalinės vienybės įtvirtinimas. Toje unifikavimo stadijoje, kurią Anglija buvo pasiekusi prieš šimtmečius, Italija ir Vokietija atsidūrė tik antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje, o mažesnės Rytų Europos valstybės – dar vėliau. Šiame valstybės kūrimo procese darbo klasės buvo gyvybiškai svarbios ir tai dar labiau praturtino jų politinę patirtį. Pramonės eroje toks procesas negalėjo neapimti ir socialinės politikos. Bismarckas stengėsi unifikuoti Antrąjį Reichą – įvedė epochinės reikšmės socialinių įstatymų sistemą. Italijos vienybę paspartino geležinkelių nacionalizavimas. Austrijos–Vengrijos monarchijoje, toje gausybėje rasių ir tautų, pats monarchas ne kartą kreipėsi į darbo klases, siekdamas paramos centralizuojant ir vienijant imperiją. Ir šioje platesnėje veiklos sferoje, darydamos įtaką įstatymų leidybai, socialistinės partijos ir profsąjungos rado nemažai palankių progų, kaip pasitarnauti pramonės darbininkų interesams.

Išankstinės materialistinės nuostatos paliko pėdsaką darbo klasės problemų aprašymuose. Britų autoriams buvo nelengva suvokti, kokį siaubingą įspūdį kontinentinei Europai padarė ankstyvojo kapitaliz-

mo sąlygos Lankašyre. Jie nurodydavo, kad daugelio Centrinės Europos tekstilės pramonės amatininkų gyvenimo lygis buvo dar žemesnis, o jų darbo sąlygos paprastai tokios pat blogos, kaip ir jų draugų Anglijoje. Tačiau toks palyginimas neatsižvelgė į esminį momentą – socialinio ir politinio darbininko statuso augimą kontinentinėje Europoje, priešingą to statuso smukimui Anglijoje. Kontinentinės Europos dirbantieji nebuvo patyrę žeminančios masinės Spynhemlendo pauperizacijos ir nieko panašaus į Naujojo varguomenės įstatymo žiaurumą. Iš baudžiauninko padėties jie perėjo (ar veikiau pakilo) į fabriko darbininkus, o netrukus tapo turinčiais rinkimų teisę ir priklausančiais profsąjungai darbininkais. Tad jie išvengė tos kultūrinės katastrofos, kuri vyko įkandin Pramonės revoliucijos Anglijoje. Be to, kontinentinės Europos industrializavimas vyko tuo metu, kai jau buvo įmanoma prisitaikyti prie naujų gamybos būdų – beveik išimtinai imituojamų angliškųjų socialinės apsaugos metodų dėka.[12]

Europos darbininkui reikėjo apsaugos ne tiek nuo Pramonės revoliucijos poveikio (socialine prasme Europoje niekuomet jos nebūta), kiek nuo normalaus fabriko ir darbo rinkos sąlygų veikimo. Tą apsaugą jis daugiausia pasiekė įstatymų leidyba, o jo draugai Britanijoje labiau pasikliovė savanoriška asociacija – tredjunionais – ir jų galia monopolizuoti darbą. Palyginti su Anglija socialinis draudimas Europoje atsirado kur kas anksčiau. Šį skirtumą buvo lengva paaiškinti Europos polinkiu į politiką ir tuo, kad Europoje rinkimų teisė palyginti anksti buvo suteikta ir dirbančiosioms masėms. Jei ekonominiu požiūriu nereikėtų pernelyg sureikšminti skirtumo tarp privalomų ir savanoriškų apsaugos metodų (įstatymų leidybos *versus* junionizmą), tai jo politinės pasekmės buvo svarios. Europoje profesines sąjungas sukūrė dirbančiosios klasės politinė partija; Anglijoje pati politinė partija buvo sukurta tredjunionų. Europoje profsąjungų judėjimas tapo daugiau ar mažiau socialistiniu, o Anglijoje netgi politinis socializmas iš esmės liko tredjunionistinis. Todėl visuotinės rinkimų teisės, kuri Anglijoje stiprino nacionalinę vienybę, poveikis Europoje kartais būdavo priešingas. Ten, kitaip negu

[12] Knowles L., *The Industrial and Commercial Revolution in Great Britain During the 19th Century*, 1926.

Anglijoje, išsipildė Pitto ir Peelo, Tocqueville'io ir Macaulay būgštavimai, jog liaudies valdymas galėtų sukelti pavojų ekonominei sistemai.

Ekonominiu atžvilgiu Anglijos ir kontinentinės Europos socialinės apsaugos metodų rezultatai buvo beveik vienodi. Jie pasiekė tai, ko ir buvo siekiama: suardyti rinką to gamybos veiksnio, kuris vadinamas darbo jėga. Tokia rinka savo vaidmenį galėjo atlikti tik kartu su kainomis mažėjant ir atlyginimams. Kalbant apie žmones, toks postulatas reiškė visiškai nepastovius darbininko uždarbius, absoliutų profesinių standartų nebuvimą, vergišką sutikimą nuolat būti stumdomam ir absoliučią priklausomybę nuo rinkos užgaidų. Misesas pagrįstai teigė, jog jei darbininkai „veiktų ne kaip tredjunionistai, bet sumažintų savo reikalavimus ir keistų gyvenamąją vietą bei profesiją pagal darbo jėgos rinkos poreikius, jie galiausiai surastų darbą". Taip apibendrinama padėtis sistemoje, grindžiamoje prekinio darbo jėgos pobūdžio postulatu. Ne prekė sprendžia, kur ji turi būti parduodama, kam naudojama, už kokią kainą atiduodama ir kaip suvartojama ar sunaikinama. „Ne vienam teko patirti, – rašė šis nuoseklus liberalas, – kad nepakankamai uždirbti yra geriau, negu iš viso neturėti darbo, juk bedarbiui trūksta ne darbo, bet atlyginimo už darbą." Misesas buvo teisus, nors jis nebuvo originalus; prieš 150 metų vyskupas Whately pasakė: „Kai žmogus maldauja duoti darbo, jis prašo ne darbo, bet algos." Visgi teisinga, kad, tiksliai kalbant, „nedarbas kapitalistinėse šalyse egzistuoja dėl to, kad ir vyriausybės, ir profsąjungų politika siekia palaikyti tokį darbo užmokesčio lygį, kuris neatitinka esamo darbo našumo". „Juk iš kur daugiau atsiranda nedarbas, – klausė Misesas, – jei ne dėl to, kad darbininkai nenori dirbti už tokį užmokestį, kurį jie galėtų gauti darbo jėgos rinkoje už tą konkretų darbą, kurį jie sugebėtų ir norėtų atlikti?" Tai paaiškina, ką iš tiesų reiškia darbdavių reikalavimas, kad darbo jėga būtų mobili, o darbo užmokestis lankstus: kaip tik tai, ką mes aukščiau apibrėžėme kaip rinką, kurioje žmogaus darbas yra prekė.

Natūralus socialinės apsaugos tikslas buvo sugriauti tokią instituciją ir padaryti negalimą jos egzistavimą. Faktiškai darbo rinkai buvo leista išlaikyti jos pagrindinę funkciją su sąlyga, jog atlyginimai ir darbo sąlygos, standartai ir taisyklės būtų tokie, kad apsaugotų tariamos prekės – darbininkų – žmogiškąjį pobūdį. Tvirtinti,

kaip kartais yra daroma, kad socialiniai įstatymai, fabrikų teisė, nedarbo draudimas ir, pirmiausia – profesinės sąjungos netrukdė darbo jėgos mobilumui ir atlyginimų lankstumui, reikštų, kad šios institucijos visiškai nepasiekė savo tikslo, kuris kaip tik ir buvo įsikišti į žmogaus darbo pasiūlos bei paklausos dėsnius ir pašalinti jį iš rinkos orbitos.

15 skyrius

RINKA IR GAMTA

Tai, ką vadiname žeme, yra gamtos dalis, neišvengiamai susijusi su žmogaus institucijomis. Ją atskirti ir sukurti jos rinką tikriausiai buvo keisčiausias iš visų mūsų protėvių sumanymų.

Tradiciškai žemė ir darbas neatskiriami vienas nuo kito; darbas yra gyvenimo dalis, žemė gamtos dalis, o gyvenimas ir gamta sudaro aiškią visumą. Tad žemė yra susieta su giminystės, kaimynystės, amato ir tikėjimo organizacijomis – su gentimi ir šventykla, gyvenviete, cechu ir Bažnyčia. Kita vertus, viena didelė rinka yra toks ekonominio gyvenimo sutvarkymas, kuriam reikia gamybos veiksnių rinkų. Kadangi šie veiksniai būna neatskiriami nuo žmogiškųjų institucijų elementų, žmogaus ir gamtos, nesunku pastebėti, kad rinkos ekonomikai reikia visuomenės, kurios institucijos yra skirtos rinkos mechanizmo reikmėms.

Šis uždavinys žemės atžvilgiu yra toks pat utopiškas, kaip ir darbo jėgos atžvilgiu. Ekonominė funkcija yra tik viena iš daugelio gyvybinių žemės funkcijų. Žemė žmogaus gyvenimui suteikia pastovumo; ji yra jo gyvenamoji vieta; ji yra jo fizinio saugumo sąlyga; ji yra kraštovaizdis ir metų laikai. Mes greičiau galėtume įsivaizduoti jį gimusį be rankų ir kojų, negu gyvenantį be ryšio su žeme. Ir vis dėlto žemės atskyrimas nuo žmogaus ir toks visuomenės organizavimas, kad būtų patenkinti nekilnojamojo turto rinkos poreikiai, buvo esminė utopinės rinkos ekonomikos idėjos dalis.

Ir kaip tik dabartinės kolonizacijos sferoje tampa akivaizdi tikroji šios avantiūros reikšmė. Paprastai nėra svarbu, ar kolonistui žemės reikia dėl joje slypinčio turto, ar jis tenori panaudoti vietos gyventojus, kad šie pagamintų maisto ir žaliavų perteklių; taip pat nėra dide-

lio skirtumo, ar čiabuvis dirba tiesiogiai prižiūrimas kolonisto, ar tik netiesiogiai tam tikra forma priverstas, nes bet kuriuo atveju pirmiausia turi būti sugriaunama socialinė ir kultūrinė vietos gyvenimo sistema.

Esama artimos analogijos tarp dabartinės kolonijinės situacijos ir tos padėties, kuri Vakarų Europoje buvo prieš šimtą ar du šimtus metų. Bet žemės paleidimas apyvarton, kuriam egzotiškuose kraštuose gal prireikė tik kelerių metų ar dešimtmečių, Vakarų Europoje galėjo užtrukti šimtmečius.

Iššūkiu tapo kitokių nei vien prekybinių kapitalizmo formų augimas. Nuo Tudorų laikų Anglijoje būta žemės ūkio kapitalizmo su jo individualizuotu požiūriu į žemę, taip pat nuvarymais ir aptvėrimais. Nuo aštuonioliktojo amžiaus pradžios buvo pramoninis kapitalizmas, kuris – Prancūzijoje ir Anglijoje – pirmiausia veikė kaimo vietovėse, ir jam reikėjo vietos fabrikams statyti bei darbininkams apgyvendinti. Didžiausią įtaką turėjo (nors labiau veikė žemės naudojimą, nei jos nuosavybę) devynioliktajame amžiuje ėmę augti pramoniniai miestai su jų praktiškai neribotomis maisto ir žaliavų tiekimo reikmėmis.

Iš pirmo žvilgsnio atsakymuose į šiuos iššūkius nedaug panašumo, tačiau jie visi buvo planetos paviršiaus išnaudojimo pramoninės visuomenės reikmėms etapai. Pirmasis etapas buvo žemės komercializavimas, feodalų pajamas iš žemės pavertęs mobiliomis. Antrajame etape maisto ir organinių žaliavų gamyba privalėjo tenkinti nacionaliniu mastu sparčiai gausėjančių pramonės sferos gyventojų reikmes. Trečiasis etapas buvo tokios perteklinės gamybos sistemos išplėtimas į užjūrio ir kolonijines teritorijas. Žengus šį paskutinį žingsnį žemė ir jos produktai pagaliau buvo pritaikyti susireguliuojančios pasaulio rinkos schemai.

Žemės komercializavimas buvo tik dar vienas terminas, apibūdinąs feodalizmo likvidavimą, kuris Vakarų miestuose, kaip ir Anglijoje, prasidėjo keturioliktajame amžiuje ir buvo užbaigtas po maždaug penkių šimtų metų vykstant Europos revoliucijoms, kai buvo panaikintos baudžiavos liekanos. Žmogaus atskyrimas nuo žemės reiškė tokį ekonomikos suskaidymą į jos elementus, kai kiekvienas elementas gali prisitaikyti prie tos sistemos dalies, kurioje jis būtų naudingiausias. Pirmiausia naujoji sistema įsikūrė greta senosios, ir bandė ją asimiliuoti bei absorbuoti, apimdama tokią žemę, kuri vis dar buvo susaistyta ikikapitalistiniais ryšiais. Feodalinis žemės sekvestravimas

buvo panaikintas. „Buvo siekiama eliminuoti visas kaimynijos ar giminystės organizacijų teises, ypač gyvybingų aristokratų giminių, taip pat Bažnyčios teises, dėl kurių žemė nebuvo komercijos arba ipotekos objektas.“[1] Dalis šio tikslo buvo pasiekta individualia jėga ir prievarta, dalis – revoliucija iš apačios ar iš viršaus, dalis – karais ir užkariavimais, dalis – įstatymų leidyba, dalis – administraciniu spaudimu, dalis – ilgą laiką vykstančiais nedideliais spontaniškais privačių asmenų veiksmais. Ar šis įsikišimas buvo greitai užgydytas, ar tapo atvira žaizda visuomenės kūne, pirmiausia priklausė nuo priemonių, kurių buvo imtasi šiam procesui reguliuoti. Įtakingus permainų ir prisitaikymo veiksnius sukūrė pačios vyriausybės. Pavyzdžiui, Bažnyčios žemių sekuliarizavimas iki pat Italijos *Risorgimento* buvo vienas iš šiuolaikinės valstybės pamatų ir, beje, viena iš pagrindinių priemonių tvarkingai perduoti žemę į privačių asmenų rankas.

Didžiausi pavieniai žingsniai šia kryptimi buvo Prancūzijos revoliucija ir Benthamo sekėjų reformos devynioliktojo amžiaus ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmečiais. „Žemės ūkio klestėjimui palankiausios sąlygos egzistuoja tuomet, – rašė Benthamas, – kai nėra majoratų, neperleidžiamų dovanojimų, bendrų žemių, išpirkimų teisės, dešimtinių...“ Tokia laisvė elgiantis su nuosavybe, ypač su žemės nuosavybe, sudarė svarbią Benthamo individo laisvės koncepcijos dalį. Vienaip ar kitaip išplėsti šią laisvę buvo siekiama ir pasiekta: imta leisti tokius įstatymus, kaip Skyrimų įstatymai, Paveldėjimo įstatymas, Baudų ir išieškojimų įstatymas, Nekilnojamojo turto įstatymas, visuotinis 1801 m. Aptvėrimų įstatymas ir jį pakeitę įstatymai,[2] taip pat 1841–1926 metų Žemės valdos įstatymai. Prancūzijoje ir didelėje Europos dalyje Napoleono kodeksas sukūrė viduriniosios klasės nuosavybės formas, pavertė žemę komercijos objektu ir įkeitimą – privačia civiline sutartimi.

Antrasis žingsnis, iš dalies sutapęs su pirmuoju, buvo žemės panaudojimas sparčiai gausėjančių miesto gyventojų reikmėms. Žemės fizine prasme negalima buvo paversti mobilia, bet tai buvo galima padaryti su jos produktais, jei tą leido transportavimo ga-

[1] Brinkmann C., "Das soziale System des Kapitalismus," *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

[2] Dicey A. V., *op. cit.*, p. 226.

limybės ir įstatymai. „*Tad prekių mobilumas iš dalies kompensuoja veiksnių tarpregioninio mobilumo nebuvimą*; arba (kas iš tikrųjų yra tas pat) prekyba švelnina neigiamą nepatogaus geografinio gamybos priemonių išsidėstymo įtaką.“[3] Tokia idėja buvo visiškai svetima tradiciniam požiūriui. „Nei antikoje, nei ankstyvaisiais viduramžiais (ir tą reikia pabrėžti) kasdienio gyvenimo prekės nebuvo nuolat perkamos ir parduodamos.“[4] Grūdų perteklių buvo numatoma tiekti kaimynystėje, ypač vietos miestui; grūdų rinkos iki penkioliktojo amžiaus buvo griežtai vietinio pobūdžio. Tačiau miestų augimas paskatino žemvaldžius gaminti pirmiausia pardavimui rinkoje ir – Anglijoje – metropolių augimas vertė valdžią mažinti grūdų prekybos suvaržymus ir leisti, kad ji taptų regionine, nors niekuomet – nacionaline.

Ilgainiui dėl gyventojų telkimosi pramoniniuose miestuose antrojoje aštuonioliktojo amžiaus pusėje padėtis visiškai pasikeitė – pirmiau nacionaliniu, o vėliau ir pasaulio mastu.

Tikroji laisvosios prekybos reikšmė ir buvo ta, kad ji lėmė šią permainą. Žemės produktų pavertimas mobiliais iš kaimyninės periferijos buvo išplėstas į tropikų ir subtropikų regionus – pasidalijimas į pramoninį ir žemės ūkio darbą buvo pritaikytas visai planetai. Dėl to tolimų kraštų tautos buvo įtrauktos į permainų, kurių šaltinis jiems buvo neaiškus, sūkurį, o Europos tautų kasdienė veikla tapo priklausoma nuo dar neužtikrintos žmonijos gyvenimo integracijos. Atsiradus laisvajai prekybai naujos ir didžiulės pasaulio tarpusavio priklausomybės teikiamos galimybės virto tikrove.

Socialinės gynybos nuo įvairiapusiškų sukrėtimų mastas buvo toks pat platus, kaip ir puolimo frontas. Kartais paprotinė teisė ir įstatymų leidyba spartindavo permainas, o kartais – lėtindavo. Tačiau paprotinė teisė ir įstatymai vienu ar kitu metu nebūtinai veikė ta pačia kryptimi.

Atsirandant darbo rinkai paprotinės teisės vaidmuo daugiausia buvo teigiamas – darbo, kaip prekės, teoriją pirmiausia aiškiai sufor-

---

[3] Ohlin B., *Interregional and International Trade*, 1935, p. 42.

[4] Bücher K., *Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904. Plg. taip pat Penrose, E. F., *Population Theories and Their Application*, 1934, kur pirmą kartą užsiminta apie idėją, jog prekių judėjimą galima laikyti gamybos veiksnių judėjimo pakaitalu.

mulavo ne ekonomistai, o teisininkai. Ir darbininkų draugijų bei jungimosi teisės klausimu paprotinė teisė pirmenybę teikė laisvai darbo rinkai, nors tai reiškė organizuotų darbininkų susivienijimų laisvės apribojimą.

Tačiau žemės atžvilgiu paprotinės teisės vaidmuo pakito: užuot skatinusi permainas, ji joms prieštaravo. Šešioliktąjį ir septynioliktąjį amžiais paprotinė teisė dažniau gynė, o ne neigė savininko teisę pelningai padidinti savo žemės vertę, netgi jei tai buvo susiję su rimtais padariniais gyvenimo sąlygoms ir užimtumui. Europoje šis paleidimo į apyvartą procesas, kaip žinome, vyko priimant romėnų teisę, o Anglijoje išsilaikė paprotinė teisė, kuriai pavyko suartinti ribotas viduramžių nuosavybės teises ir modernią individualią nuosavybę ir neaukoti gyvybiškai svarbaus konstitucinei laisvei precedentinės teisės principo. Kita vertus, nuo aštuonioliktojo amžiaus paprotinė žemės teisė, susidūrusi su modernia įstatymų leidyba, veikė kaip praeities saugotoja. Tačiau galiausiai Benthamo šalininkai pasiekė savo ir nuo 1830 iki 1860 metų sutarties laisvė buvo išplėsta ir žemės atžvilgiu. Ši ryški tendencija tapo priešinga tik 1870-aisiais, kai įstatymų leidyba radikaliai pakeitė savo kryptį. Prasidėjo „kolektyvistinis" periodas.

Paprotinės teisės inertiškumas apgalvotai buvo sustiprintas rašytiniais įstatymais, priimtais tam, kad nuo sutarties laisvės padarinių apsaugotų kaimo klasių gyvenamąją aplinką ir užsiėmimus. Buvo imtasi priemonių, kad būtų garantuotas tam tikras vargingųjų gyvenimo sąlygų sveikatingumas ir gerovės lygis suteikiant jiems žemės sklypus, duodant progos pabėgti iš lindynių ir įkvėpti gaivaus gamtos oro. Nelaimingus airių nuomininkus ir Londono lindynių gyventojus nuo rinkos dėsnių gniaužtų išgelbėjo teisės aktai, sukurti norint apsaugoti jų gyvenamąsias vietas nuo viską griaunančios vertės didinimo jėgos. Europoje nuomininkus, valstiečius ir žemės ūkio darbininkus nuo sunkiausių urbanizacijos padarinių daugiausia gelbėjo kaip tik teisės aktai ir administracinės priemonės. Prūsijos konservatoriai, tokie kaip Rodbertus, kurių junkerių socializmas paveikė Marxą, buvo tikri Anglijos torių-demokratų broliai.

Netrukus iškilo daugybės šalių ir ištisų kontinentų žemės ūkio rajonų gyventojų apsaugos problema. Nekontroliuojama tarptautinė laisvoji prekyba būtinai turėjo eliminuoti vis didesnes kompaktiškas

žemės ūkio produkcijos gamintojų dalis.[5] Šį neišvengiamą griovimo procesą smarkiai pablogino netolygumas plėtojantis šiuolaikinėms gabenimo priemonėms, nes jas perkelti į naujus planetos rajonus be didelių pelnų garantijos buvo pernelyg brangu. Kai didžiulės lėšos, investuotos į garlaivius ir geležinkelių tiesimą, ėmė duoti rezultatų, atsivėrė ištisi kontinentai ir grūdų lavina užvertė sunerimusią Europą. Tai prieštaravo klasikiniams pranašavimams. Ricardo buvo pavertęs aksioma tvirtinimą, kad derlingiausios žemės apgyvendintos pirmiausia. Tai tapo tikriausiu pasityčiojimu, kai antipoduose geležinkeliai pasiekė dar derlingesnes žemes. Centrinė Europa pamatė, kad jos kaimo visuomenė bus visiškai sunaikinta, todėl buvo priversta apsaugoti savo valstietiją ir įvesti grūdų įstatymus.

Organizuotos Europos valstybės galėjo apsisaugoti nuo tarptautinės laisvosios prekybos padarinių, tačiau politiškai neorganizuotos kolonijinės tautos – ne. Maištas prieš imperializmą iš esmės buvo egzotiškų tautų bandymas įgyti politinį statusą, būtiną norint apsisaugoti nuo Europos prekybinės politikos sukeltų socialinių sukrėtimų. Apsauga, kurią lengvai galėjo užsitikrinti baltasis žmogus, kadangi jo bendruomenės turėjo suverenų statusą, spalvotiesiems buvo nepasiekiama, kol jie neturėjo tam būtinos prielaidos – politinės valdžios.

Prekybinės klasės palaikė reikalavimą paleisti į apyvartą žemę. Cobdeno atradimas, jog ūkininkavimas yra „verslas“ ir subankrutavę turi pasitraukti, pribloškė Anglijos lendlordus. Kai tik pasidarė akivaizdu, kad laisvoji prekyba atpigina maisto produktus, dirbančiosios klasės tapo jos šalininkėmis. Profsąjungos tapo antiagrarinių nuotaikų bastionu, o revoliucinis socializmas pasaulio valstietiją pasmerkė kaip netvarkingą reakcionierių masę. Neabejota, kad tarptautinis darbo pasidalijimas buvo pažangus credo, o jo oponentų eiles dažnai papildydavo tie, kurių nuomonę paveikė asmeninis suinteresuotumas ar įgimto intelekto stoka. Keleto nepriklausomų ir nešališkų protų, įžvelgusių nežabotos laisvosios prekybos paklydimus, buvo pernelyg maža, kad jie turėtų kokios nors įtakos.

O vis dėlto jų padariniai buvo gana realūs, kad nebūtų atvirai pripažinti. Iš tiesų, didelę žemvaldžių įtaką Vakarų Europoje ir feodalinių gyvenimo formų išlikimą Vidurio ir Rytų Europoje devynioliktajame

[5] Borkenau F., *The Totalitarian Enemy*, 1939, Chapter “Towards Collectivism.”

amžiuje nesunku paaiškinti gyvybiškai svarbia apsaugine šių jėgų funkcija vilkinant žemės paleidimą apyvarton. Neretai iškildavo klausimas: „Kas Europos feodalinei aristokratijai suteikė teisę išlaikyti vyravimą viduriniosios klasės valstybėje, atsisakius karinės, teismo ir administracinės funkcijų, kurios ir suteikė jai viršenybę?" Kartais tai buvo bandoma paaiškinti „atgyvenų" teorija, kuri tvirtino, jog funkcijų neatliekančios institucijos arba savybės gali toliau egzistuoti iš inercijos. Visgi būtų teisingiau pasakyti, kad jokia institucija nėra pergyvenusi savo funkcijos – jeigu taip atrodo, yra todėl, kad ji atlieka tam tikrą kitą funkciją, arba funkcijas, tarp kurių *nėra pradinės*. Tad feodalizmas ir žemvaldžių konservatizmas išsaugojo savo stiprybę tol, kol pasitarnavo katastrofiškų žemės paleidimo apyvarton padarinių sušvelninimo tikslui. Tuo metu laisvosios prekybos šalininkai buvo pamiršę, kad žemė sudaro šalies teritorijos dalį, o suverenumo teritorinį pobūdį lėmė ne sentimentalūs ryšiai, o svarūs faktai, tarp jų ir ekonominiai. „Kitaip nei klajoklių tautos, žemdirbys siekia pažangos *konkrečiai pasirinktoje vietoje*. Be tokios pažangos žmonių gyvenimas neišvengiamai išliktų primityvus ir jie nelabai skirtųsi nuo gyvūnų. O kokį didžiulį vaidmenį šie pastovūs dalykai suvaidino žmonijos istorijoje! Tai jos, įsisavintos ir dirbamos žemės, namai ir kiti pastatai, susisiekimo priemonės, įvairiausi sodiniai, reikalingi gamybai, taip pat pramonei ir kasybai, visi tie nuolatiniai ir nekilnojami patobulinimai sieja žmonių bendruomenę su vietove, kurioje ji gyvena. Jie negali būti improvizuoti, o turi būti laipsniškai ir kantriai kuriami ištisų kartų, bendruomenė negali jų atsisakyti ir kur nors kitur pradėti viską iš naujo. Iš čia atsiranda tas *teritorinis* suverenumo pobūdis, būdingas mūsų politinėms sąvokoms."[6] Šių akivaizdžių tiesų nebuvo paisoma ištisą šimtmetį.

Ekonominius argumentus nesunkiai galima papildyti saugumo ir patikimumo sąlygomis, siejamomis su žemės ir jos išteklių visuma – tokiomis, kaip gyventojų energija ir ištvermė, maisto atsargų gausa, gynybinių medžiagų kiekis ir pobūdis, netgi šalies klimatas, galintis nukentėti dėl miškų kirtimo, erozijos ir dulkių audrų; visa tai galiausiai priklauso nuo žemės veiksnio, tačiau niekas iš to, kas paminėta, nepasiduoda rinkos pasiūlos ir paklausos mechanizmo įtakai. Jei sis-

[6] Hawtrey R. G., *The Economic Problem*, 1933.

temos egzistencinių reikmių užtikrinimas visiškai priklauso nuo rinkos funkcijų, tai natūraliai linkstama pasikliauti už rinkos sistemos ribų esančiomis jėgomis, galinčiomis garantuoti bendrus interesus, kuriems ta sistema sukėlė pavojų. Toks požiūris atitinka mūsų pateikiamą tikrųjų klasės įtakos šaltinių įvertinimą: užuot mėginę įvykių eigą, prieštaraujančią bendrai laikmečio tendencijai, aiškinti reakcingų klasių (nepaaiškinta) įtaka, mes tokių klasių įtaką aiškiname tuo, kad jos, net jei ir atsitiktinai, stoja už tik iš pažiūros priešingą visuotiniam bendruomenės interesui raidą. Tai, kad tokia politika paprastai labai pasitarnauja jų pačių interesams, tik dar kartą iliustruoja tiesą, jog klasės įstengia laimėti neproporcingai daug dėka tų paslaugų, kurias jos suteikia liaudžiai.

Vienas iš pavyzdžių buvo Spynhemlendas. Dvarininkas, valdęs kaimą, ėmėsi lėtinti kaimo atlyginimų augimą ir gresiantį tradicinės kaimo gyvensenos suirimą. Galutinis pasirinkto metodo rezultatas turėjo būti labai blogas. Tačiau dvarininkai nebūtų galėję laikytis šios praktikos, jei taip darydami jie nebūtų padėję visai šaliai pasitikti artėjantį Pramonės revoliucijos sukrėtimą.

Europos žemyne, vėlgi, agrarinis protekcionizmas buvo būtinybė. Tačiau aktyviausios amžiaus intelektinės jėgos buvo įsitraukusios į avantiūrą, kuri taip pakeitė jų požiūrį, kad neleido suvokti tikrosios priežasties, kodėl padėtis žemės ūkyje tokia sunki. Tokiomis aplinkybėmis grupė, sugebanti atstovauti pavojuje atsidūrusiems kaimo interesams, galėjo įgyti neproporcingai savo skaičiui didelę įtaką. Faktiškai protekcionistiniam kontrjudėjimui pavyko stabilizuoti Europos kaimą ir susilpninti tikrą to meto nelaimę – migraciją į miestus. Reakcijai atnešė naudos vykdyta visuomeniškai naudinga funkcija. Ta pati funkcija, kuri Europos reakcingų klasių kovoje leido joms pasinaudoti tradiciniais sentimentais, beveik po pusės amžiaus Amerikoje atnešė sėkmę TVA ir kitoms pažangioms socialinėms metodikoms. Tos pačios visuomenės reikmės, kurios padėjo demokratijai Naujajame pasaulyje, stiprino aristokratijos įtaką Senajame.

Opozicija žemės paleidimui apyvarton tapo kovos tarp liberalizmo ir reakcijos, devynioliktajame amžiuje formavusios politinę kontinentinės Europos istoriją, sociologiniu fonu. Šioje kovoje karininkija ir aukštesnioji dvasininkija buvo žemvaldžių klasių, beveik visiškai netekusių tiesioginių savo funkcijų visuomenėje, sąjungininkės. Dabar šios klasės buvo pasirengusios pritarti bet kuriai reakcingai išeičiai iš

tos aklavietės, į kurią grėsė atvesti rinkos ekonomika ir jos padarinys – konstitucinė valdžia, kadangi tradicijos ir ideologija jų nesaistė su visuomeninėmis laisvėmis ir parlamentiniu valdymu.

Trumpai tariant, ekonominis liberalizmas buvo susietas su liberalia valstybe, o žemvaldžiai – ne; tai ir buvo jų nuolatinės politinės svarbos Europoje šaltinis, sukūręs priešingas vyraujančiai tendencijai nuomones Prūsijos politikoje Bismarcko laikais, skatinęs klerikalinį ir militaristinį *revanche* Prancūzijoje, užtikrinęs feodalinės aristokratijos įtaką Habsburgų imperijos rūmuose, Bažnyčią ir armiją padaręs griūvančių sostų sergėtojomis. Kadangi šis ryšys išsilaikė dvi svarbias kartas, Johno Maynardo Keyneso įvardytas kaip praktinė amžinybės alternatyva, žemei ir žemės nuosavybei dabar buvo priskirtas įgimtas reakcingumas. Aštuonioliktojo amžiaus Anglija su jos torių laisvaisiais prekybininkais ir žemės ūkio pionieriais buvo pamiršta, kaip ir Tudorų aptvėrėjai bei jų revoliuciniai metodai pelnytis pinigų iš žemės; fiziokratinius Prancūzijos ir Vokietijos dvarininkus su jų laisvosios prekybos entuziazmu iš visuomenės atminties ištrynė moderni išankstinė nuomonė apie amžiną kaimo atsilikimą. Herbertas Spenceris, kuriam viena karta buvo it amžinybės modelis, tiesiog militarizmą tapatino su reakcija. Pastaruoju metu japonų, rusų ar nacių armijos pademonstruotas socialinis ir technologinis prisitaikymas jam būtų buvęs nesuvokiamas.

Tokios pažiūros buvo būdingos griežtai apibrėžtam laikotarpiui. Stulbinančių rinkos ekonomikos pramonės laimėjimų kaina buvo didelis smūgis visuomenės pagrindams. Tad feodalinėms klasėms tapus žemės ir žemdirbių advokatais, atsirado proga atgauti dalį savo prarasto prestižo. Jei romantizmo literatūroje Gamta sudarė sąjungą su Praeitim, tai devynioliktojo amžiaus agrariniame judėjime feodalizmas pamėgino, ir gana sėkmingai, susigrąžinti praeitį – pasirodyti kaip žmogaus natūralios buveinės – žemės – sergėtojas. Jei pavojus nebūtų buvęs tikras, ši gudrybė nebūtų pasiteisinusi.

Tačiau armijos ir Bažnyčios prestižas pakilo ir todėl, kad jos stojo „ginti teisės ir tvarkos“, kurios tapo labai pažeidžiamos, o valdančioji vidurinioji klasė nebuvo pasirengusi užtikrinti šios naujosios ekonomikos sąlygos. Rinkos sistema labiau bijojo riaušių, negu bet kuri kita žinoma ekonominė sistema. Tudorų vyriausybės, kilus riaušėms atkreipdavo dėmesį į tų vietų nepasitenkinimą; pakorus keletą vadeivų, jos nepadarydavo jokios rimtesnės žalos. Finan-

sų rinkos iškilimas reiškė, jog ši nuostata turi visiškai pasikeisti; po 1797 m. riaušės nebebuvo būdingas Londono gyvenimo bruožas, jų vietą pamažu užėmė mitingai, kuriuose, bent jau iš principo, rankos, užuot naudojamos smūgiuoti, yra skaičiuojamos.[7] Prūsijos karalių, skelbusį, kad palaikyti viešąją tvarką yra svarbiausia valdinio prievolė, šis „paradoksas" išgarsino; tačiau netrukus tai tapo banalybe. Devynioliktajame amžiuje ginkluotos minios viešosios tvarkos pažeidimai buvo vertinami kaip maišto pradžia ir didelis pavojus valstybei; akcijos neregėtai krisdavo. Susišaudymai metropolio gatvėse galėjo sunaikinti nemažą nominalaus nacionalinio kapitalo dalį. Tačiau viduriniosios klasės buvo nekaringos; liaudies demokratija didžiavosi masėms suteikusi balsą; Europoje buržuazija tebebuvo ištikima savo revoliucinės jaunystės prisiminimams, kai ji pati barikadose stojo prieš tironišką aristokratiją. Tik valstietija, mažiausiai užsikrėtusi liberaliu virusu, buvo laikoma vieninteliu sluoksniu, kurio nariai galėjo stoti „už teisę ir tvarką". Buvo manoma, kad viena iš reakcijos funkcijų – sulaikyti darbo klases, kad rinkų neapimtų panika. Nors šios paslaugos tekdavo griebtis labai retai, valstietijos buvimas nuosavybės teisių gynėja tapo agrarinės stovyklos aktyvu.

Kitaip dvidešimtojo amžiaus trečiojo dešimtmečio istorija būtų nesuprantama. Kai Vidurio Europoje, nepakėlusi karo ir pralaimėjimo, žlugo socialinė struktūra, buvo tik viena – darbininkų – klasė, galėjusi užtikrinti tolesnį funkcionavimą. Visur valdžia perėjo profsąjungoms ir socialdemokratų partijoms: Austrija, Vengrija, netgi Vokietija buvo paskelbtos respublikomis, nors prieš tai nė vienoje iš šių šalių nebuvo aktyvių respublikonų partijų. Vos praėjus didelio žlugimo pavojui ir profsąjungų paslaugoms tapus nebereikalingomis, viduriniosios klasės pamėgino pašalinti bet kokią darbo klasių įtaką visuomenės gyvenimui. Tai vadinama kontrrevoliuciniu pokario laikotarpiu. Iš tikrųjų rimto komunistinio režimo pavojaus niekuomet nebuvo, kadangi darbininkai buvo susibūrę į partijas ir sąjungas,

[7] Trevelyan G. M., *History of England*, 1926, p. 533. „Anglija, valdant Walpole'ui, tebebuvo riaušių reguliuojama aristokratija." Hannah More „enciklopedinė" daina „Riaušės" buvo parašyta „devyniasdešimt penktaisiais, nepritekliaus ir nerimo metais" – tai buvo Spynhemlendo metai. Plg. *The Repository Tracts*, Vol. I, New York, 1835. Taip pat The Library, 1940, fourth series, Vol. XX, p. 295, apie „Pigius enciklopedinius traktatus" (1795–1798)."

aktyviai priešiškas komunistams. (Vengrijos bolševikinis epizodas buvo tiesiog primestas šaliai, kai, ginantis nuo prancūzų invazijos, tautai nebeliko alternatyvos.) Pavojų kėlė ne bolševizmas, o tai, kad esant kritiškai situacijai profsąjungos ir darbininkų partijos nepaisė rinkos ekonomikos taisyklių. Juk šiaip jau nekenksmingi viešosios tvarkos ir prekybos įpročių sutrikimai rinkos ekonomikos sąlygomis galėjo tapti mirtina grėsme[8] ir žlugdyti tą ekonominę santvarką, nuo kurios priklausė visuomenės kasdieninė duona. Tai paaiškina kai kurių šalių pastebimą perėjimą nuo tariamai gresiančios pramonės darbininkų diktatūros prie tikros valstietijos diktatūros. Kaip tik trečiąjį dešimtmetį ne vienoje valstybėje valstietija, paprastai vaidinusi tik kuklų vaidmenį, lėmė ekonominę politiką. Dabar ji tapo vienintele klase, galinčia palaikyti teisę ir tvarką šiuolaikine skambia šio termino prasme.

Smarkus pokario Europos agrariškumas atspindėjo valstiečių klasei politiniais sumetimais suteiktas palankias pozicijas. Nuo Lapo judėjimo Suomijoje iki Austrijos *Heimwehr* valstiečiai pasirodė esą rinkos ekonomikos gynėjai; todėl politiškai jie buvo nepakeičiami. Maisto produktų trūkumas pirmaisiais pokario metais, kuriuo kartais aiškinama valstiečių įtaka, su tuo nedaug ką turėjo bendra. Antai Austrija, siekdama finansiškai paremti valstiečius, turėjo išlaikyti muitus grūdams ir pabloginti šalies mitybos lygį, nors tenkindama maisto produktų reikmes smarkiai buvo priklausoma nuo importo. Tačiau valstiečių interesus reikėjo apsaugoti bet kuria kaina, net jei agrarinis protekcionizmas miesto gyventojus būtų įstūmęs į skurdą ir neracionaliai padidinęs eksportui dirbančios pramonės gamybos išlaidas. Taip anksčiau neįtakinga valstiečių klasė įgavo viršenybę, visiškai neproporcingą jos ekonominei reikšmei. Jėga, pavertusi jos politinę padėtį neįveikiamai tvirta, buvo bolševizmo baimė. O iš tiesų ta baimė, kaip matėme, buvo ne darbininkų klasės diktatūros baimė (akiratyje nebuvo nieko panašaus), veikiau baimintasi rinkos ekonomikos paralyžiaus, jei iš politinės arenos nebus eliminuotos visos jėgos, kurios galėtų būti priverstos atsisakyti rinkos žaidimo taisyklių. Kol valstiečiai buvo vienintelė klasė, galinti eliminuoti tas

[8] Hayes C., *A Generation of Materialism, 1870–1890*, pastebi, kad „dauguma pavienių valstybių, bent jau Vakarų ir Vidurio Europoje, dabar įgijo iš pažiūros didžiausią vidinį stabilumą."

jėgas, jų prestižas buvo didelis ir jie galėjo įkaitu laikyti miesto viduriniąją klasę. Kai tik konsolidavosi valstybės valdžia ir (dargi anksčiau) skurdesnioji miesto viduriniosios klasės dalis suformavo fašistinius smogikų būrius, buržuazija tapo nepriklausoma nuo valstietijos ir pastarosios prestižas greitai subliuško. Kai „vidaus priešas" mieste ir gamykloje buvo neutralizuotas ir sutramdytas, valstietija buvo nustumta į ankstesnę kuklią jos padėtį industrinėje visuomenėje.

Didžiųjų žemės savininkų įtaka nepatyrė šio smukimo. Jų naudai veikė pastovesnis veiksnys – auganti karinė apsirūpinimo žemės ūkio produktais reikšmė. Didysis karas vėl į viešumą iškėlė svarbiausius strateginius dalykus ir, užuot beatodairiškai pasikliovus pasaulio rinka, paniškai imta didinti maisto gamybos pajėgumus. Dėl bolševikų baimės prasidėjęs Vidurio Europos „reagrarinimas" užsibaigė autarkijos požymiais. Šalia argumento apie „vidaus priešą" dabar atsirado „išorės priešo" argumentas. Liberalūs ekonomistai, kaip paprastai, čia matė tik klaidingų ekonominių doktrinų sužadintą romantišką nukrypimą, o iš tikrųjų iškilūs politiniai įvykiai netgi didžiausiems naivuoliams rodė, kad ekonominiais samprotavimais neįmanoma paaiškinti artėjančio tarptautinės sistemos suirimo. Ženeva ir toliau bergždžiai mėgino įtikinti tautas, kad jos rengiasi įsivaizduotiems pavojams, ir jei visi darniai veiktų, laisvoji prekyba galėtų būti atkurta visų naudai. Nepaprastai patiklioje to laiko atmosferoje ne vienas laikė aksioma, kad ekonominės problemos (kad ir ką jie taip vadino) sprendimas ne tik sumažintų karo grėsmę, bet faktiškai amžiams užkirstų jai kelią. Šimto metų taika buvo sukūrusi neįveikiamą iliuzijų sieną, neleidusią matyti faktų. To laikotarpio autoriams labai trūko realaus mąstymo. A. J. Toynbee tautos valstybę laikė ribotu prietaru, Ludwigas von Misesas suverenumą – juokinga iliuzija, Normanas Angellas karą – apsiskaičiavimu versle. Politikos problemų svarbos suvokimas buvo beprecedentiškai žemo lygio.

1846 metais, kovojant dėl laisvosios prekybos, Grūdų įstatymų dėka kova buvo laimėta, o po aštuoniasdešimties metų vėl kovojant šią kovą, ji buvo pralaimėta dėl to paties dalyko. Autarkijos problema nuo pat pradžių persekiojo rinkos ekonomiką. Tad liberalūs ekonomistai vijo tolyn karo šmėklą ir naiviai savo samprotavimus grindė neva nesugriaunama rinkos ekonomika. Nebuvo atkreipta dėmesio į tai, kad jų argumentai rodė tik tą didžiulį pavojų, į kurį pateko tauta, savo saugumą patikėjusi tokiai trapiai institucijai, kokia buvo rinkos

ekonomika. Dvidešimtųjų metų autarkinis judėjimas iš esmės buvo pranašiškas: jis rodė būtinumą prisitaikyti prie santvarkos nykimo. Didysis karas atskleidė pavojų, ir žmonės ėmėsi veikti; kadangi jie veikė praėjus dešimčiai metų, ryšys tarp priežasties ir pasekmės nebuvo deramai įvertintas. „Kam reikia saugotis praėjusių pavojų?" – klausė ne vienas amžininkas. Ši ydinga logika neleido suvokti ne tik autarkijos, bet, ir tai net dar svarbiau, fašizmo. Iš tiesų abu šiuos reiškinius paaiškina tai, kad visuomenės sąmonei pajutus pavojų, baimė išlieka tol, kol nepašalinamos jos priežastys.

Mes tvirtinome, kad Europos tautos niekuomet neatsigavo nuo karo sukrėtimo, nelauktai atskleidusio joms tarpusavio priklausomybės pavojus. Nors buvo atnaujinta prekyba ir daugybė tarptautinių konferencijų demonstravo taikos idilę, o tuzinai vyriausybių skelbė ištikimybę laisvosios prekybos principui – nė viena tauta negalėjo pamiršti, kad jei pati nebus savo maisto ir žaliavų šaltinių šeimininke ar negalės jų patikimai pasiekti karinėmis priemonėmis, tai nei stipri valiuta, nei patikimas kreditas neišvaduos jų iš bejėgiškumo. Buvo visiškai logiška, kad ši fundamentali tezė lėmė bendruomenių politiką. Pavojaus šaltinis tebebuvo, tai ar galime tikėtis, kad baimė sumažės?

Panašus suklydimas pakišo koją tiems fašizmo kritikams, o jų buvo dauguma, kurie fašizmą apibūdino kaip jokio politinio *ratio* neturinčią keistybę. Jie teigė, jog Mussolinis tvirtino neleidęs bolševizmui įsigalėti Italijoje, o statistika rodo, jog daugiau kaip prieš metus iki žygio į Romą streikų banga jau buvo nuslūgusi. Tiesa, ginkluoti darbininkai 1921 m. užėmė gamyklas. Tačiau ar tai buvo priežastis juos nuginkluoti 1923 m., kai jie jau seniai buvo atsitraukę iš savo pozicijų? Hitleris tvirtino Vokietiją išgelbėjęs nuo bolševizmo. Tačiau ar negalima įrodyti, kad prieš jam tampant kancleriu didžiulis nedarbas, buvęs prieš jam iškylant į valdžią, jau buvo atslūgęs? Buvo įrodinėjama, jog teigti, kad jis užkirto kelią tam, ko jam atėjus jau nebebuvo, reiškė prieštaravimą priežasties ir pasekmės dėsniui, galiojančiam ir politikoje.

Faktiškai Vokietijos, kaip ir Italijos, pirmųjų pokario metų istorija įrodė, jog bolševizmas neturėjo jokių galimybių laimėti. Tačiau ji įtikinamai parodė ir tai, kad ypatingomis aplinkybėmis darbininkų klasė, jos profsąjungos ir partijos, gali nepaisyti rinkos taisyklių, kurios absoliučiai įtvirtina kontrakto laisvę ir privačios nuosavybės šven-

tumą – ši galimybė turi sukelti žalingiausių padarinių visuomenei: varžyti investicijas, neleisti kaupti kapitalo, palaikyti neduodančius pelno atlyginimus, kelti grėsmę valiutai, kenkti užsienio kreditams, mažinti patikimumą ir paralyžiuoti verslą. Ne iliuzinė komunistinės revoliucijos grėsmė, o nepaneigiamas faktas, kad darbo klasės turėjo galimybę potencialiai įsikišti, maitino tą paslėptą baimę, kuri lemtingu momentu prasiveržė kaip fašistinė panika.

Grėsmių žmogui ir gamtai aiškiai atskirti negalima. Ir darbininkų klasės, ir valstietijos reakcija į rinkos ekonomiką vedė į protekcionizmą, pirmosios – daugiausia socialinės teisenos ir gamyklų įstatymų, antrosios – žemės ūkio muitų ir žemės įstatymų pavidalu. Tačiau tarp jų buvo svarbus skirtumas: nepaprastosiomis aplinkybėmis Europos valstiečiai ir ūkininkai gynė rinkos sistemą, kuriai darbininkų klasės politika kėlė grėsmę. Šios iš prigimties nestabilios sistemos krizę sukėlė abi protekcionistinio judėjimo pakraipos, tačiau su žeme susijęs socialinis sluoksnis linko į kompromisą su rinkos sistema, o gausi darbininkų klasė nevengė sulaužyti jos taisyklių ir visiškai ją atmesti.

16 skyrius

RINKA IR GAMYBOS ORGANIZAVIMAS

Net pats kapitalistinis verslas turėjo būti apsaugotas nuo nevaržomo rinkos mechanizmo veikimo. Tai turi padėti atsikratyti to įtarumo, kurį patys „žmogaus“ ir „gamtos“ terminai kelia rafinuotiems protams, linkstantiems atmesti bet kokias kalbas apie darbo jėgos ir žemės apsaugą, kaip pasenusių idėjų produktą, gal net tiesiog asmeninio suinteresuotumo priedangą.

Iš tikrųjų pavojus gamybos verslui, kaip ir žmogaus bei gamtos atvejais, buvo tikras ir objektyvus. Apsaugos reikmę sukėlė būdas, kuriuo rinkos sistemoje buvo organizuotas aprūpinimas pinigais. Šiuolaikinė centrinė bankininkystė, tiesą sakant, iš esmės buvo ta priemonė, sukurta teikti apsaugą, be kurios rinka būtų sunaikinusi savo pačios vaikus, įvairiausias verslo įmones. Tačiau ilgainiui ši apsaugos forma itin daug ir tiesiogiai prisidėjo prie tarptautinės sistemos žlugimo.

Pavojai, kuriuos žemei ir darbo jėgai kelia rinkos stichija, yra visiškai akivaizdūs, tačiau pinigų sistemoje glūdintys pavojai verslui nėra taip lengvai suvokiami. Vis dėlto, jei pelnas priklauso nuo kainų, tai piniginių reikalų sutvarkymas, nuo kurio priklauso kainos, turi būti gyvybiškai svarbus bet kuriai pelnu grindžiamai sistemai funkcionuoti. Jei ilgainiui pardavimo kainų kaita nebūtinai turi įtakos pelnams, kadangi atitinkamai padidėja ar sumažėja išlaidos, tai to negalima pasakyti apie neilgą laiko tarpą, kadangi tik po tam tikro laiko pasikeičia pagal sutartį nustatytos kainos. Tarp jų yra ir darbo jėgos kaina, kuri, kaip ir daugelis kitų kainų, paprastai nustatoma sutartimi. Taigi jei dėl piniginių priežasčių kainų lygis ilgą laiką smunka, verslui iškyla pavojus bankrutuoti, o to padarinys – gamybos

nutraukimas ir masiškas kapitalo sunaikinimas. Problema yra ne žemos, o mažėjančios kainos. Hume'as tapo kiekybinės pinigų teorijos kūrėju, kadangi atrado, jog verslo nepaveikia pinigų kiekio sumažėjimas per pusę, nes kainos paprasčiausiai prisitaiko, nusistovi ties puse jų buvusio lygio. Jis pamiršo, kad vykstant šiam procesui verslas gali sugriūti.

Todėl nesunku suvokti, kodėl prekinių pinigų sistema, kurią, nesant išorinio poveikio, paprastai sukuria rinkos mechanizmas, yra nesuderinama su pramonine gamyba. Prekiniai pinigai yra tiesiog prekė, kuri funkcionuoja kaip pinigai, taigi jos kiekis apskritai negali būti padidintas nesumažinus prekių, nefunkcionuojančių kaip pinigai, kiekio. Praktikoje prekiniai pinigai paprastai yra auksas arba sidabras, kurių kiekis per trumpą laiką gali būti padidintas, tiesa, nedaug. Tačiau gamybos ir prekybos plėtimas, nelydimas pinigų kiekio padidėjimo, turi sukelti kainų lygio kritimą – kaip tik tokią pragaištingą defliaciją, apie kokią mes ir kalbame. Pinigų stygius buvo nuolatinė, sunki septynioliktojo amžiaus prekinių bendruomenių liga. Norint apsaugoti prekybą nuo priverstinių defliacijų, lydėjusių monetų naudojimą padidėjus verslo apimčiai, anksti buvo sukurti piniginiai ženklai. Jokia rinkos ekonomika negalėjo egzistuoti be tokių dirbtinių pinigų.

Tikrų sunkumų iškilo, kai maždaug Napoleono karų laikotarpiu atsirado stabilios užsienio valiutos poreikis ir, kaip jo pasekmė, buvo įvestas aukso standartas. Stabilios valiutos tapo būtinos Anglijos ekonomikos egzistavimui; Londonas turėjo tapti augančios pasaulio prekybos finansų centru. Ir šiam tikslui negalėjo pasitarnauti niekas kitas, tik prekiniai pinigai, kadangi buvo akivaizdu, kad piniginiai ženklai – ar banko, ar nepadengti popieriniai – negali būti į apyvartą leidžiami užsienio teritorijoje. Todėl iškilo aukso standartas – taip įprasta vadinti tarptautinių prekinių pinigų sistemą.

Tačiau, kaip yra žinoma, vidaus tikslams auksinės ir sidabrinės monetos nėra tinkami pinigai; kaip tik todėl, kad tai yra prekė ir jos kiekis negali būti padidintas kada tik panorėjus. Turimą aukso kiekį galima padidinti penkiais procentais per metus, bet ne keliomis dešimtimis procentų per keletą savaičių, o to gali reikėti norint staigiai išplėsti transakcijas. Nesant popierinių pinigų, būtų reikėję arba sumažinti verslo apimtį, arba jį plėtoti daug mažesnėmis kainomis ir taip sukelti nuosmukį bei nedarbą.

Paprasčiausias klausimas buvo toks: prekiniai pinigai gyvybiškai svarbūs, kad egzistuotų užsienio prekyba; popieriniai pinigai – kad egzistuotų vidaus prekyba. Kaip jie dera tarpusavyje?

Devynioliktojo amžiaus sąlygomis užsienio prekybai ir aukso standartui buvo teikiama neginčijama pirmenybė vidaus verslo atžvilgiu. Laikantis aukso standarto, kai tik valiutai grėsė nuvertėjimas, reikėjo mažinti vidaus kainas. Defliacija atsiranda ribojant kreditą, todėl prekinių pinigų funkcija trukdė kredito sistemos funkcijai. Tai kėlė nuolatinį pavojų verslui. Vis dėlto nekilo net minties atsisakyti popierinių pinigų ir apsiriboti prekiniais pinigais, kadangi tai būtų dar labiau pabloginę padėtį.

Centriniai bankai labai švelnino šį kreditinių pinigų trūkumą. Centralizavus kredito aprūpinimą šalyje buvo įmanoma išvengti su defliacija susijusių didelių verslo ir užimtumo sutrikdymų ir taip organizuoti defliaciją, kad smūgis būtų amortizuotas ir jos našta paskirstyta visai šaliai. Normaliai funkcionuojantis bankas švelnindavo tiesioginius padarinius, kuriuos aukso išėmimai kėlė banknotų cirkuliacijai, o sumažėjusi banknotų cirkuliacija – verslui.

Bankas galėjo naudoti įvairius metodus. Trumpalaikės paskolos galėjo užpildyti spragas, atsiradusias dėl neilgalaikių aukso nuostolių ir padėti visiškai išvengti kredito apribojimų. Tačiau jei, kaip dažnai atsitikdavo, kreditą reikėjo neišvengiamai riboti, banko veiksmai tai neutralizuodavo: banko palūkanų padidinimas ir operacijos atviroje rinkoje apribojimų padarinius paskleisdavo visoje bendruomenėje ir apribojimų naštą perkeldavo ant stipriausių pečių.

Įsivaizduokime esminį atvejį, kai viena šalis vienašališkai perveda mokėjimus kitai. To priežastis galėtų būti ryškus perėjimas nuo savų maisto produktų prie užsieninių. Auksas, kurį dabar reikia išsiųsti į užsienį kaip užmokestį už importuotą maistą, kitu atveju galėtų būti panaudotas vidaus mokėjimams, ir jo trūkumas sukeltų vidaus pardavimų apimties mažėjimą, taigi ir kainų kritimą. Šį defliacijos tipą vadinsime „transakciniu", kadangi jis plinta iš vienos individualios firmos į kitą priklausomai nuo jų atsitiktinių verslo sandorių. Ilgainiui defliacijos plitimas pasieks eksporto firmas ir sukurs tokį eksporto perteklių, kuris atitinka „realų" pervedimą. Tačiau nuostoliai ir žala, padaryti visai bendruomenei, bus daug didesni už tuos, kurie buvo neišvengiami susidarant tokiam eksporto pertekliui. Juk visuomet atsiras firmų, kurioms nedaug trūksta, kad jos galėtų eks-

portuoti, ir joms reikia tik nedidelio postūmio, šiek tiek sumažinti kaštus, kad jos „surizikuotų", o tokį sumažinimą ekonomiškiausiai galima pasiekti, jeigu tolygiai defliaciją paskleisime visoje verslo bendruomenėje.

Kaip tik tai ir buvo viena iš centrinio banko funkcijų. Aiškus jo diskonto ir atvirosios rinkos politikos spaudimas vidaus kainas vertė mažėti daugiau ar mažiau vienodai, suteikė galimybę „beveik eksportuojančias" firmas atnaujinti arba padidinti eksportą, ir tik pačios neefektyviausios firmos turėjo likviduotis. Taip „realus" pervedimas buvo pasiekiamas kaina, reikalaujančia daug mažesnio sutrikdymų skaičiaus nei tas, kurio būtų reikėję norint gauti tą patį eksporto perteklių neracionaliai pasikliaujant atsitiktinumais ir neretai katastrofiškais sukrėtimais, perduodamais siauru „transakcinės defliacijos" kanalu.

Tai, kad, nepaisant šių priemonių defliacijos padariniams švelninti, jos rezultatas vis dėlto dažniausiai buvo visiškas verslo dezorganizavimas, sukeliantis masinį nedarbą, yra pats rimčiausias kaltinimas aukso standartui.

Pinigų atvejis pasirodė esąs tikrai labai analogiškas darbo jėgos ir žemės atvejams. Kiekvieną jų laikant tariama preke, faktiškai jos buvo įtrauktos į rinkos sistemą, o kartu iškildavo ir rimtų grėsmių visuomenei. Kalbant apie pinigus, ši grėsmė kilo gamybos verslui, kurio egzistavimui pavojų kėlė bet koks prekinių pinigų vartojimo nulemtas kainų lygio kritimas. Čia irgi reikėjo imtis apsaugos priemonių, o jų rezultatas buvo tas, kad savaiminis rinkos mechanizmas nustojo veikti.

Dėl centrinių bankų veiklos aukso standartas galėjo tik pretenduoti į automatizmą. Ši veikla reiškė, kad valiuta valdoma iš centro; susireguliuojantis kreditavimo mechanizmas buvo pakeistas manipuliavimu, net jei jis ne visuomet buvo naudojamas apgalvotai ir sąmoningai. Buvo vis labiau pripažįstama, kad tarptautinis aukso standartas gali būti susireguliuojantis tik šalims atsisakius centrinių bankų. Vienintelis nuoseklus gryno aukso standarto šalininkas, iš tiesų palaikęs tokį desperatišką žingsnį, buvo Ludwigas von Misesas; paklausius šio jo patarimo, nacionalinės ekonomikos būtų virtusios griuvėsių krūva.

Didžiausią pinigų teorijoje egzistuojančią painiavą sukūrė politikos ir ekonomikos atskyrimas – ryški rinkos visuomenės charakteristika. Daugiau kaip šimtą metų pinigai buvo laikomi grynai ekonomine

kategorija, preke, naudojama netiesioginiams mainams. Jeigu tokia privilegijuota prekė buvo auksas, tai veikė aukso standartas. (Pažyminys „tarptautinis" prie šio standarto buvo laikomas beprasmiu, kadangi ekonomistui tautos neegzistavo, transakcijos buvo atliekamos ne tarp tautų, o tarp asmenų, kurių politinis lojalumas turėjo tiek pat reikšmės, kiek ir jų plaukų spalva.) Ricardo devynioliktojo amžiaus Anglijai įskiepijo įsitikinimą, jog „pinigų" terminas reiškė mainų priemonę, kad banknotai buvo tik patogumo dalykas, ir jie naudingi tuo, kad juos lengviau vartoti, tačiau jų vertingumą sudarė tikrumas, jog jų turėjimas suteikė galimybę bet kuriuo metu turėti pačią prekę, auksą. Todėl nacionalinis valiutų pobūdis buvo nesvarbu, kadangi jos tebuvo tik skirtingi tos pačios prekės simboliai. Ir jei būtų neprotinga, kad pati vyriausybė stengtųsi turėti aukso (kadangi tos prekės, kaip ir bet kurios kitos, pasiskirstymą reguliavo pasaulio rinka), tai dar neprotingiau būtų įsivaizduoti, kad skirtingi nacionaliniai simboliai turėtų kokios nors svarbos tų šalių gerovei ir klestėjimui.

Tačiau instituciškai politinė ir ekonominė sferos niekuomet nebuvo visiškai atskirtos, o valiutos reikaluose tai buvo būtina; valstybė, kurios pinigų kalykla, kaip atrodė, turėjo laiduoti tik monetų svorį, iš tiesų buvo piniginių ženklų, kuriais ji rinko mokesčius ir kitas rinkliavas, vertės garantas. Šie pinigai buvo *ne* mainų, o mokėjimo priemonė; jie buvo ne prekė, o perkamoji galia; patys toli gražu nebūdami naudingu daiktu, jie tebuvo skaitiklis, įkūnijantis kiekybinę teisę pretenduoti į daiktus, kuriuos galima buvo už juos nupirkti. Be abejo, visuomenė, kurioje paskirstymas priklausė nuo tokių perkamosios galios ženklų turėjimo, buvo darinys, visiškai skirtingas nuo rinkos ekonomikos.

Žinoma, čia nagrinėjame ne tikrovės elementus, o vardan aiškumo naudojamus konceptualius dalykus. Neįmanoma jokia rinkos ekonomika, atskirta nuo politikos sferos; tačiau nuo Davido Ricardo laikų klasikinė ekonomika remiasi kaip tik šia konstrukcija, be kurios jos sąvokos ir prielaidos nebūtų suprantamos. Pagal šią schemą visuomenę sudarė mainikaujantys individai, turintys įvairių prekių – gėrybių, žemės, darbo jėgą ir jų kombinacijas. Pinigai buvo tiesiog viena iš prekių, mainikaujamų dažniau už kitas, taigi įsigyjami, kad juos būtų galima panaudoti mainams. Tokia „visuomenė" gali atrodyti nereali; visgi joje matome karkasą tos konstrukcijos, kuri buvo klasikinių ekonomistų išeities taškas.

Dar mažiau tikrovę atitinkantį vaizdą perteikia perkamosios galios ekonomika.[1] Vis dėlto kai kurie jos bruožai labiau nei rinkos ekonomikos paradigma primena tikrąją mūsų visuomenę. Pamėginkime įsivaizduoti „visuomenę", kai kiekvienam individui suteiktas tam tikras perkamosios galios kiekis, leidžiantis jam pretenduoti į prekes, kai prie kiekvienos iš jų pritvirtinta lentelė su kaina. Tokioje ekonomikoje pinigai nėra prekė; patys savaime jie nėra vertingi; jie naudojami tik pirkti prekėms, prie kurių pritvirtintos etiketės su kainomis, labai panašiai kaip šiandienos parduotuvėse.

Devynioliktajame amžiuje, kai institucijos daugeliu bruožų atitiko rinkos modelį, prekinių pinigų teorema gerokai pranoko savo konkurentes, o nuo dvidešimtojo amžiaus pradžios vis labiau imta vertinti perkamosios galios koncepciją. Griūvant aukso standartui, praktiškai prekiniai pinigai nustojo egzistuoti, ir buvo visai natūralu, kad vietoje jų atsirado pinigų perkamosios galios sąvoka.

Nuo mechanizmų ir sąvokų pereinant prie veikiančių visuomeninių jėgų svarbu suvokti, kad pačios valdančiosios klasės pritarė valiutos valdymui per centrinį banką. Toks valdymas, žinoma, nebuvo vertinamas kaip įsikišimas į aukso standarto instituciją; priešingai, jis buvo dalis žaidimo taisyklių, pagal kurias, kaip manyta, funkcionavo aukso standartas. Kadangi aukso standarto laikymasis buvo savaime suprantamas ir centrinio banko mechanizmui niekuomet nebuvo leista veikti taip, kad šalis atsiribotų nuo aukso, o priešingai, svarbiausia direktyva bankui buvo visuomet ir bet kuriomis aplinkybėmis laikytis aukso, tai atrodė, jog klausimo dėl veikimo principų nekilo. Taip buvo tik tol, kol kainų lygio svyravimai neviršijo nereikšmingų 2–3 procentų, skyrusių vadinamuosius aukso taškus. Kai tik vidaus kainų lygio svyravimas, reikalingas stabiliems valiutų kursams išlaikyti, smarkiai padidėdavo ir pašokdavo iki 10 arba 30 procentų, situacija visiškai pasikeisdavo. Dėl tokių kainų lygio kritimų būtų prislėgęs skurdas ir prasidėję žlugimai. Faktas, kad valiutos buvo valdomos, tapo nepaprastai svarbiu, kadangi jis reiškė, jog centrinio banko metodai yra politikos dalykas, t.y. kažkas, ką gali nuspręsti valstybės piliečiai. Iš tiesų didžiulė centrinių bankų institucijos reikšmė glūdi tame, kad jos dėka pinigų politika

[1] Jos teorinį pagrindą išdėstė F. Schaferis iš Velingtono (Naujoji Zelandija).

buvo įtraukta į politikos sferą. Tai neabejotinai turėjo sukelti toli siekiančių padarinių.

Jie buvo dvejopi. Vidaus srityje pinigų politika tebuvo dar viena intervencionizmo forma, o ekonominių klasių kovos daugiausia ir vyko aplink šį dalyką, taip glaudžiai susijusį su aukso standartu ir subalansuotais biudžetais. Kaip matysime, trisdešimtaisiais metais vidaus konfliktai paprastai sukosi apie šį klausimą, vaidinusį svarbų vaidmenį stiprėjant antidemokratiniam judėjimui.

Užsienio srityje nacionalinių valiutų vaidmuo turėjo nepaprastai didelę reikšmę, nors šis faktas tuomet buvo menkai pripažįstamas. Vyraujanti devynioliktojo amžiaus filosofija buvo pacifistinė ir internacionalistinė; „iš principo“ visi išsilavinę žmonės buvo laisvosios prekybos rėmėjai ir su išlygomis, kurios šiandien atrodo ironiškai kuklios, jie tokie buvo ir praktikoje. Šios pasaulėžiūros šaltinis, žinoma, buvo ekonominis; iš mainų ir prekybos sferos kilo daug tikro idealizmo – paradoksaliai savanaudiškais poreikiais buvo grindžiami žmogaus kilniausi impulsai. Nuo XIX a. aštuntojo dešimtmečio buvo pastebimas emocinis pasikeitimas, nors viešpataujančiose idėjose nebūta jį atitinkančio lūžio. Pasaulis tebetikėjo internacionalizmu ir tarpusavio priklausomybe, ir kartu veikė turėdamas nacionalizmo ir ekonominės nepriklausomybės paskatų. Liberalus nacionalizmas evoliucionavo į nacionalinį liberalizmą, kuris aiškiai krypo į protekcionizmą ir imperializmą užsienyje bei monopolistinį konservatizmą šalies viduje. Niekur šis prieštaravimas nebuvo toks ryškus ir toks nesąmoningas, kaip pinigų sferoje. Žmonės ir toliau laikėsi beribės ištikimybės dogmatiškam tikėjimui tarptautiniu aukso standartu, o tuo pačiu metu buvo įsteigtos simbolinės valiutos, pagrįstos įvairių centrinių bankų sistemų suverenumu. Prisidengus tarptautiniais principais, centrinių emisijos bankų pavidalu nesąmoningai buvo statomi neįveikiami naujo nacionalizmo bastionai.

Tiesą sakant, naujasis nacionalizmas buvo naujojo internacionalizmo padarinys. Valstybės, kurioms tariamai turėjo tarnauti tarptautinis aukso standartas, negalėjo jo sukurti, jei nebuvo apsaugotos nuo pavojų, kuriuos jis kėlė jo besilaikančioms bendruomenėms. Visiškai monetarizuotos bendruomenės negalėjo atsilaikyti prieš valiutų stabilumui išlaikyti reikalingų staigių kainų lygio permainų sukeltus pragaištingus padarinius, jei sukrėtimo nesušvelnintų nepriklausomos centrinių bankų politikos priemonėmis. Nacionalinės

simbolinės valiutos buvo tam tikras šio santykinio saugumo garantas, kadangi jų dėka centrinis bankas tapo tarsi buferiu tarp vidaus ir išorės ekonomikos. Mokėjimų balanso nelikvidumą turėjo įveikti rezervai ir užsienio paskolos; dėl vidaus kainų lygio kritimo reikėjo sukurti visiškai naują ekonominį balansą, o kreditas galėjo būti ribojamas racionaliausiu būdu – eliminuojant nenašiai dirbančius ir uždedant naštą našiai dirbantiems. Neturėdama tokio mechanizmo nė viena pažangi šalis nebūtų galėjusi laikytis aukso standarto be niokojančių padarinių savo gerovei – gamybos, pajamų ar užimtumo požiūriu.

Jeigu prekybininkų klasė buvo kovotoja už rinkos ekonomiką, tai bankininkai buvo gimę tos klasės vadovai. Užimtumas ir uždarbiai priklausė nuo verslo pelningumo, tačiau verslo pelningumas priklausė nuo stabilių valiutų kursų ir patikimų kredito sąlygų, o visa tai buvo bankininko rūpestis. Tai, kad abu šie dalykai neatskiriami, buvo jo tikėjimo dalis. Tvirto biudžeto ir stabilių vidaus kredito sąlygų prielaida buvo valiutos užsienio kursų stabilumas; ir valiutos negalėjo būti stabilios, jei vidaus kreditas nebuvo patikimas, o valstybės finansai – subalansuoti. Trumpai tariant, bankininkui teko dvejopa atsakomybė už tvirtus šalies finansus ir išorinį valiutos stabilumą. Štai kodėl bankininkai, kaip klasė, buvo paskutinieji pastebėję, kad abu šie dalykai neteko savo reikšmės. Iš tikrųjų nestebina nei vyraujanti tarptautinių bankininkų įtaka trečiąjį dešimtmetį, nei jų saulėlydis ketvirtąjį. Trečiąjį dešimtmetį aukso standartas dar tebebuvo vertinamas kaip *būtina* grįžimo į stabilumą ir klestėjimą prielaida, todėl joks jo profesionalių sargybinių – bankininkų – keliamas reikalavimas nebuvo laikomas per dideliu, jei tik padėjo garantuoti stabilius valiutų kursus; kai po 1929 m. paaiškėjo, jog tai neįmanoma, būtiniausia reikme tapo stabili tarptautinė valiuta, ir mažiausiai ją pasirengęs buvo suteikti bankininkas.

Niekur kitur rinkos ekonomikos žlugimas nebuvo toks staigus, kaip pinigų sferoje. Žemės ūkio tarifai, veikdami užsienio šalių produkcijos įvežimą, sužlugdė laisvąją prekybą; dėl darbo jėgos rinkos sumažėjimo ir reguliavimo derėjimasis apsiribojo tuo, ką šalys galėjo spręsti pagal įstatymą. Tačiau nei darbo jėgos, nei žemės atvejais nebūta tokio staigaus ir visiško rinkos mechanizmo sutrikimo, koks įvyko pinigų sferoje. Kitose rinkose neįvyko nieko, ką būtų galima palyginti su Didžiosios Britanijos 1931 m. rugsėjo 21 d. paskelbtu

aukso standarto atsisakymu; ar net papildomu įvykiu, panašia Amerikos akcija 1933 m. birželio mėnesį. Nors iki tol Didžioji depresija, prasidėjusi 1929 m., buvo nušlavusi didžiąją dalį pasaulio prekybos, bet metodai ir vyraujančios idėjos nepakito. Tačiau galutinis aukso standarto žlugimas buvo ir galutinis rinkos ekonomikos žlugimas.

Ekonominis liberalizmas atsirado prieš šimtą metų ir atsakas į jį buvo protekcionizmas, kuris dabar įsiveržė į paskutinį rinkos ekonomikos bastioną. Įsivyravo naujos idėjos, išstūmusios susireguliuojančios rinkos pasaulį. Apstulbinusios didžiąją amžininkų daugumą, prasiveržė nelauktos charizmatinio vadovavimo ir autarkinio izoliacionizmo jėgos, kurios suteikė visuomenėms naujas formas.

17 skyrius

SUSILPNĖJĘS SUSIREGULIAVIMAS

Per pusę amžiaus, nuo 1879 iki 1929 metų, Vakarų visuomenės susiformavo į glaudžiai integruotus vienetus, kuriuose slypėjo galinga griaunamoji įtampa. Labiau tiesioginis šios raidos šaltinis buvo susilpnėjęs rinkos ekonomikos susireguliavimas. Kadangi visuomenė turėjo prisitaikyti prie rinkos mechanizmo reikmių, šio mechanizmo veikimo trūkumai kėlė vis didesnę įtampą tarp jos narių.

Susilpnėjęs susireguliavimas buvo protekcionizmo padarinys. Žinoma, tam tikra prasme rinkos visuomet yra susireguliuojančios, kadangi jų tendencija – nustatyti tokią kainą, kuri užtikrintų pardavimą; tai galioja visoms rinkoms – ir laisvoms, ir nelaisvoms. Tačiau, kaip jau parodėme, susireguliuojanti rinkos *sistema* reiškia kai ką visiškai skirtinga, o būtent, rinkas gamybos elementams – darbo jėgai, žemei ir pinigams. Kadangi tokių rinkų veikimas graso sugriauti visuomenę, tai bendruomenės, kad apsisaugotų, siekė užkirsti kelią joms atsirasti arba, joms atsiradus, įsikišti į jų laisvą funkcionavimą.

Liberalūs ekonomistai kaip įtikinamą įrodymą, kad rinkos ekonomika gali veikti, pateikia Amerikos pavyzdį. Ištisą šimtmetį darbo jėga, žeme ir pinigais Valstijose buvo prekiaujama visiškai laisvai, netgi tariamai nereikėjo jokių socialinės apsaugos priemonių, ir, išskyrus muitų tarifus, pramonė netrikdomai gyvavo be vyriausybės kišimosi.

Žinoma, tai paaiškinti galima paprastai: yra laisvos darbo jėgos, žemės ir pinigų. Iki pat XIX a. paskutinio dešimtečio siena buvo atvira ir laisvos žemės pakako; iki pat Didžiojo karo laisvai plūdo pigios

darbo jėgos srautas;[1] ir iki amžiaus pabaigos nebūta įsipareigojimo palaikyti stabilius valiutų kursus. Tebebuvo laisvų žemės, darbo jėgos ir pinigų išteklių; taigi susireguliuojanti rinkos sistema neegzistavo. Kol vyravo tokios sąlygos, nei žmogui, nei gamtai, nei verslo organizavimui nereikėjo tokios apsaugos, kurią gali suteikti tik valdžia.

Kai tik šių sąlygų neliko, atsirado socialinė apsauga. Kadangi žemesniųjų darbo jėgos sluoksnių nebebuvo galima laisvai kompensuoti iš neišsemiamo imigrantų srauto, o jos aukštesnieji sluoksniai negalėjo laisvai įsigyti žemės; kadangi dirbamos žemės ir gamtinių išteklių nebepakako ir juos reikėjo valdyti ekonomiškai; kadangi, siekiant atskirti valiutą nuo politikos ir vidaus prekybą susieti su pasauline, buvo įvestas aukso standartas, Jungtinės Valstijos per šimtą metų pasivijo Europos raidą: atsirado žemės ir ją dirbančiųjų apsauga, darbo jėgos socialinė apsauga, vykdoma profsąjungų bei įstatymais, ir centrinio banko institucija – viskas kuo plačiausiu mastu. Pirmiausia atsirado monetarinis protekcionizmas: įsteigus Federalinę rezervų sistemą aukso standarto reikmes buvo ketinama suderinti su regioniniais poreikiais; jį sekė protekcionizmas darbo jėgos ir žemės atžvilgiu. Tik dešimtmetį trukusį dvidešimtųjų klestėjimą pakeitė tokia smarki depresija, kad jai vykstant prasidėjęs naujas kursas apjuosė darbo jėgą ir žemę tokiu plačiu apsauginiu grioviu, kokio niekuomet nebūta Europoje. Tad Amerika pateikė įspūdingą – ir teigiamą, ir neigiamą – mūsų tezės, kad socialinė apsauga yra tariamai susireguliuojančios rinkos priedas, įrodymą.

Tuo pačiu metu protekcionizmas visur kūrė kietą beatsirandančio visuomeninio gyvenimo darinio kevalą. Naujasis organizmas išdygo nacionalinėje dirvoje, tačiau kitais atžvilgiais menkai tepriminė savo pirmtakus – nerūpestingas praeities tautas. Šios naujo tipo nacijos savo tapatumą išreiškė nacionalinėmis simbolinėmis valiutomis, kurių suverenumas buvo taip budriai ir besąlygiškai saugomas, kaip niekuomet ligi tol. Šios valiutos įdėmiai buvo stebimos ir užsienyje, kadangi iš jų buvo sukurtas tarptautinis aukso standartas (pagrindinis pasaulio ekonomikos instrumentas). Jei dabar pasaulį atvirai valdė pinigai, tai tie pinigai turėjo nacionalinį antspaudą.

---

[1] Penrose E. F., *op. cit.* Malthuso dėsnis galioja tik su sąlyga, kad žemės kiekis yra ribotas.

Tokio tautų ir valiutų akcentavimo negalėjo suprasti liberalai, kurie iš papratimo nematė tikrųjų pasaulio, kuriame jie gyveno, savybių. Jeigu jie laikė naciją anachronizmu, tai nacionalinės valiutos apskritai nebuvo vertos jų dėmesio. Nė vienas save gerbiantis liberalios epochos ekonomistas neabejojo, jog faktas, kad skirtingose politinių sienų pusėse skirtingi popieriaus lapeliai buvo skirtingai vadinami, buvo visiškai nesvarbus. Nebuvo nieko paprasčiau, kaip pakeisti vieno pavadinimo banknotą kitu valiutų rinkoje, institucijoje, kuri negalėjo nefunkcionuoti, kadangi, laimei, jos nekontroliavo valstybė arba politikai. Vakarų Europa išgyveno naują Švietimą ir jos baubų kategorijoje žymią vietą užėmė „tribalistinė" nacijos sąvoka, kurios tariamas suverenumas liberalų akyse tebuvo parapijinės pasaulėžiūros išraiška. Ligi XIX a. ketvirtojo dešimtmečio ekonomikos bedekeris kaip tikrą pateikdavo informaciją, kad pinigai tėra mainų priemonė, taigi iš esmės nėra svarbūs. Prekybos dvasia buvo vienodai abejinga nacijos *ir* pinigų fenomenams. Laisvas prekiautojas ir vienos, ir kitų atžvilgiu buvo nominalistas.

Šis ryšys buvo nepaprastai svarbus, tačiau tuo metu jis liko nepastebėtas. Retkarčiais atsirasdavo laisvosios prekybos doktrinų ir ortodoksinių pinigų doktrinų kritikų, tačiau vargu ar kas suvokė, kad šios dviejų tipų doktrinos skirtinga kalba teigė tą patį, ir jei viena buvo klaidinga, tai tokia buvo ir kita. Williamas Cunninghamas arba Adolphas Wagneris atskleidė kosmopolitiškos laisvosios prekybos paklydimus, tačiau nesiejo jų su pinigais; kita vertus, Macleodas arba Gesellas puolė klasikines pinigų teorijas ir liko ištikimi kosmopolitiškai prekybos sistemai. Liberalaus Švietimo autoriai visiškai nepastebėjo esminės valiutos svarbos formuojantis nacijai – svarbiausiam to meto ekonominiam ir politiniam subjektui, lygiai taip pat, kaip jų aštuonioliktojo amžiaus pirmtakai nepastebėjo istorijos egzistavimo. Tokios pozicijos laikėsi patys talentingiausi ekonomikos protai nuo Ricardo iki Wieserio, nuo Johno Stuarto Millio iki Marshallo ir Wicksello, o eiliniai išsilavinę žmonės buvo įpratinti manyti, kad asmenys, nagrinėjantys tautos ekonomikos arba valiutos problemas, yra nevisaverčiai. Šių paklydimų sujungimas į baisią prielaidą, kad nacionalinės valiutos vaidina gyvybiškai svarbų vaidmenį mūsų civilizacijos instituciniame mechanizme, būtų palaikytas lėkštu paradoksu, neturinčiu nei prasmės, nei reikšmės.

Iš tikrųjų naujas nacionalinis darinys ir nauja nacionalinė valiuta buvo neatsiejami. Tai valiuta sukūrė nacionalinės ir tarptautinės sistemų mechanizmą ir suteikė jam tokių savybių, dėl kurių žlugimas buvo toks staigus. Monetarinė sistema, kuria buvo pagrįstas pasitikėjimas, buvo tapusi ir nacionalinės, ir tarptautinės ekonomikos gyvybės siūlu.

Protekcionizmas buvo trejopas judėjimas. Visi trys – žemė, darbo jėga ir pinigai – vaidino savo vaidmenį, tačiau jei žemė ir darbo jėga buvo susijusios su apibrėžtu, tegu ir plačiu, socialiniu sluoksniu, tokiu kaip darbininkai ar valstietija, tai monetarinis protekcionizmas buvo labiau nacionalinis veiksnys, kuris įvairius interesus sujungdavo į kolektyvinę visumą. Nors monetarinė politika gali ir skaldyti, ir vienyti, tačiau, objektyviai vertinant, monetarinė sistema buvo stipriausia iš naciją integruojančių ekonominių jėgų.

Darbo jėga ir žemė lėmė pirmiausia socialinius įstatymus ir muitus grūdams. Ūkininkai protestavo prieš prievoles, kurios buvo naudingos darbininkams ir didino atlyginimus, o darbininkai prieštaravo bet kokiam maisto kainų padidėjimui. Tačiau įsigaliojus Grūdų ir Darbo įstatymams – Vokietijoje tai įvyko aštuoniasdešimtųjų pradžioje – nelengva buvo panaikinti vienus nepanaikinant kitų. Tarp žemės ūkio ir pramonės tarifų buvo dar glaudesnis ryšys. Kai Bismarckas (1879) išpopuliarino visuotinio protekcionizmo idėją, vokiečių politikos ypatybe tapo žemės savininkų ir pramonininkų sąjunga vardan abipusiškos tarifų apsaugos; abipusis tarifų įvedimas tapo tokiu pat įprastu dalyku, kaip ir kartelių kūrimas, siekiant gauti iš tarifų privačios naudos.

Vidinis ir išorinis, socialinis ir nacionalinis protekcionizmas turėjo tendenciją susilieti.[2] Dėl grūdų įstatymų augantis pragyvenimo lygis paskatino gamintojus reikalauti apsauginių tarifų, kuriais jie paprastai pasinaudodavo kaip kartelių politikos priemone. Profsąjungos, žinoma, reikalavo didesnių atlyginimų, kad būtų kompensuotos išaugusios pragyvenimo išlaidos, ir nelabai galėjo prieštarauti tokiems muitų tarifams, kurie leido darbdaviui išmokėti išaugusius atlyginimus. Socialiniai įstatymai buvo grindžiami tarifų nulemtu darbo užmokesčio lygiu, ir iš tiesų nebuvo galima tikėtis, kad darbdaviai

[2] Carr E. H., *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939, 1940.*

užsikraus tokių įstatymų naštą, jei nebus garantuoti dėl nuolatinės apsaugos. Tarp kitko, tai ir buvo tas menkas faktinis pagrindas kaltinimui, kad dėl protekcionistinio judėjimo tariamai atsakingas kolektyvistų sąmokslas. Tačiau taip sukeičiamos vietomis priežastys ir pasekmės. Judėjimo ištakos buvo spontaniškos, skatinamos daugelio įvairių šaltinių, tačiau jam prasidėjus, žinoma, turėjo atsirasti ir jį palaikančių lygiagrečių interesų.

Svarbiau už interesų panašumą buvo tai, kad nuolat plito dėl bendrų tokių priemonių padarinių susidariusios faktiškos aplinkybės. Įvairiose šalyse gyvenimas skyrėsi, taip visuomet buvo, ir šie skirtumai dabar atsispindėjo konkrečiuose apsaugai skirtuose įstatymų ir administracijos aktuose, kadangi gamybos ir darbo jėgos sąlygos dabar iš esmės priklausė nuo tarifų, mokesčių ir socialinių įstatymų. Dar prieš Jungtinėms Valstijoms ir Britų dominijoms apribojant imigraciją, emigrantų iš Jungtinės Karalystės skaičius, nepaisant smarkaus nedarbo, labai sumažėjo, kaip teigiama, dėl labai pagerėjusio socialinio klimato tėvynėje.

Muitų tarifai ir socialiniai įstatymai kūrė dirbtinį klimatą, o monetarinė politika sukūrė tai, ką galima palyginti su tikroviškomis, bet dirbtinėmis oro sąlygomis, besikeičiančiomis kasdien ir tiesiogiai veikiančiomis kiekvieno bendruomenės nario interesus. Monetarinė politika savo integruojančia galia smarkiai pranoko kitus protekcionizmo tipus su jų lėtu ir griozdišku aparatu, nes monetarinės apsaugos poveikis visuomet buvo aktyvus ir kintantis. Ką svarstydavo verslininkas, organizuotas darbininkas, namų šeimininkė, ką atsižvelgęs, ar tam palankus laikas, nuspręsdavo planuojantis pasėlius ūkininkas, vertinantys vaikų galimybes tėvai, laukiantys vedybų įsimylėjėliai, tą centrinio banko pinigų politika nulemdavo labiau tiesiogiai, nei bet kuris kitas pavienis veiksnys. Jei tai, kas pasakyta, galiojo netgi esant stabiliai valiutai, tai nepalyginamai labiau galiojo, kai valiuta buvo nestabili ir reikėjo priimti lemtingą sprendimą dėl infliacijos ar defliacijos. Politiniu atžvilgiu nacijos tapatybę išreiškė vyriausybė; ekonominiu – centrinis bankas.

Tarptautiniu mastu monetarinė sistema įgijo galbūt dar didesnę svarbą. Pinigų laisvė, kad ir kaip tai atrodytų paradoksalu, buvo prekybos apribojimų rezultatas. Juk kuo daugiau kliūčių iškildavo prekių ir žmonių judėjimui per sienas, tuo veiksmingiau turėjo būti apsaugota mokėjimų laisvė. Trumpalaikių mokėjimų pinigai per valandą buvo

perduodami iš vieno Žemės rutulio taško į kitą; buvo vienodai reguliuojami vyriausybių bei privačių korporacijų arba asmenų tarptautinių mokėjimų formalumai; atsisakymas pripažinti užsienio skolas arba bandymai nesilaikyti biudžeto garantijų, netgi jei tai darė atsilikusių šalių vyriausybės, buvo laikomi šiurkščiais pažeidimais, o neverti pasitikėjimo baudžiami ir išstumiami už bendruomenės ribų. Visų su pasaulio monetarine sistema susijusių dalykų tvarkymui visur buvo įsteigtos panašios atstovaujamosios institucijos, rašytinės konstitucijos, apibrėžusios jų jurisdikciją ir reguliuojančios biudžetų priėmimą bei įstatymų paskelbimą, sutarčių ratifikavimą, finansinių prievolių užtraukimą, viešosios sąskaitybos taisykles, užsieniečių teises, teismų jurisdikciją, vekselių mokėjimo adresą, taigi netiesiogiai emisijos banko, užsienio obligacijų turėtojų, įvairiausių kreditorių statusą. Tai reiškė banknotų ir metalinių pinigų naudojimo, pašto nuostatų ir valiutų biržų bei bankų operacijų suderinamumą. Nė viena vyriausybė, galbūt išskyrus pačią galingiausią, negalėjo sau leisti nepaisyti pinigų tabu. Tarptautinėje arenoje valiuta reiškė valstybę; ir jokia valstybė net trumpam negalėjo egzistuoti už šios tarptautinės schemos ribų.

Kitaip nei žmonėms ir prekėms, pinigams netrukdė jokios varžančios priemonės ir toliau augo jų pajėgumas sudaryti verslo sandorius nepaisant nuotolio ir bet kuriuo metu. Kuo sunkiau tapo perkelti realius objektus, tuo lengviau – perduoti pareikalavimus jiems. Mažėjant prekybai prekėmis ir paslaugomis ir jos balansui pavojingai svyruojant, mokėjimų balansas beveik automatiškai išsilaikydavo likvidus dėka pasklidusių po pasaulį trumpalaikių paskolų ir skolų konsolidavimo operacijų, kurios labai menkai atsižvelgė į matomą prekybą. Mokėjimų, skolų ir reikalavimų neveikė augančios kliūtys prekių mainams; sparčiai didėjantis tarptautinio monetarinio mechanizmo lankstumas ir universalumas savotiškai kompensavo vis labiau siaurėjančius pasaulio prekybos kanalus. Kai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje pasaulio prekyba labai sumenko, tarptautinis trumpalaikis skolinimas pasiekė negirdėtą mobilumo lygį. Kol veikė tarptautinių kapitalo judėjimų ir trumpalaikių kreditų mechanizmas, nebuvo tokio didelio realios prekybos disbalanso, kurio nebūtų galima įveikti sąskaitybos metodais. Socialinių sutrikimų buvo išvengiama kredito judėjimų dėka; ekonominis disbalansas buvo pataisomas finansinėmis priemonėmis.

Blogiausiu atveju susilpnėjęs rinkos susireguliavimas vedė prie politinio įsikišimo. Kai prekybos ciklas sutrikdavo ir neatkurdavo

užimtumo, kai importas nepajėgdavo paskatinti eksporto, kai banko rezervų reguliavimas grėsė sukelti verslo paniką, kai užsienio skolininkai atsisakydavo mokėti, vyriausybės turėjo reaguoti į įtampą. Kritiškoje padėtyje visuomenės vienybė pasireikšdavo intervencijos pavidalu.

Ar labai valstybė privalėjo įsikišti, priklausė nuo politinės sferos sandaros ir nuo ekonominės krizės masto. Kol teisė balsuoti buvo apribota ir tik nedaugelis turėjo politinę įtaką, intervencionizmas buvo kur kas mažiau aktuali problema nei vėliau, kai visuotinė rinkimų teisė pavertė valstybę valdančio milijono institucija – to paties milijono, kuris ekonominėje sferoje dažnai turėjo nešti sunkią valdinių naštą. Kol darbo užteko, pajamos buvo garantuotos, gamyba vyko be pertrūkių, pragyvenimo standartai buvo patikimi, o kainos – stabilios, intervencionistų spaudimas, suprantama, buvo mažesnis negu tuomet, kai užsitęsęs smukimas pavertė pramonę nenaudojamos įrangos ir tuščių pastangų griuvėsiais.

Tarptautiniu mastu nepakankamam rinkos susireguliavimui papildyti taip pat buvo naudojami politiniai metodai. Ricardo prekybos ir valiutos teorija visiškai ignoravo įvairių šalių statuso skirtumus dėl skirtingų kuriamojo pajėgumo, eksporto sąlygų, prekybos, laivybos ir bankininkystės patyrimo. Pagal liberalų teoriją Didžioji Britanija tebuvo tik vienas atomas prekybos visatoje, lygiai toks pat kaip ir Danija ar Gvatemala. Iš tikrųjų pasaulyje buvo baigtinis skaičius šalių, skirstomų į šalis skolintojas ir šalis skolininkes, eksportuojančias ir praktiškai autarkiškas, šalis, pasižyminčias įvairiu eksportu, ir šalis, kurių importas ir užsienio paskolos priklausė nuo vienintelės prekės, tokios kaip kviečiai ar kava, pardavimo. Tokius skirtumus galima ignoruoti teoriškai, tačiau į jų padarinius negalima neatsižvelgti praktikoje. Užjūrio šalys dažnai nepajėgdavo išmokėti savo užsienio skolų arba jų valiutos nuvertėdavo, keldamos pavojų jų mokumui; kartais jos ryždavosi ištaisyti balansą politinėmis priemonėmis ir pasikėsindavo į užsienio investuotojų nuosavybę. Nė vienu iš tokių atvejų nebuvo galima pasikliauti savaiminio ekonominio išgijimo procesais, nors pagal klasikinę doktriną tie procesai turėjo su kaupu kompensuoti kreditoriui, atkurti valiutą ir apsaugoti užsieniečius nuo panašių nuostolių pasikartojimo. Tačiau tam reikėjo, kad šalys, apie kurias kalbama, būtų daugmaž lygios pasaulinio darbo pasidalijimo sistemos dalyvės, o to tikrai nebuvo. Nevertėjo tikėtis, kad bet kuri

šalis, kurios valiutos vertė krito, automatiškai padidins eksportą ir taip atkurs savo mokėjimų balansą, arba kad jos reikmė pritraukti užsienio kapitalą privers ją kompensuoti užsieniečiui ir vėl pradėti išmokėti jam skolą. Pavyzdžiui, išaugusios kavos arba nitratų pardavimo apimtys galėjo išmušti rinką iš vėžių ir tuomet lupikiškos užsienio skolos anuliavimas pasirodytų priimtinesnis už nacionalinės valiutos nuvertėjimą. Pasaulio rinkos mechanizmas negalėjo sau leisti tokios rizikos. Todėl nedelsiant buvo siunčiami kanonieriai ir nevykdanti įsipareigojimų vyriausybė, teisi ar apgavikė, turėjo pasirinkti – atsiskaityti arba būti bombarduojama. Nebuvo kito metodo, norint priversti mokėti, išvengti didelių nuostolių ir palaikyti sistemos funkcionavimą. Panaši praktika buvo naudojama, kad priverstų kolonijines tautas pripažinti prekybos pranašumus, kai čiabuviai greitai, o gal ir iš viso nesuvokdavo teoriškai nepaneigiamo abipusės naudos argumento. Intervencionistinių metodų reikmė buvo dar akivaizdesnė, jei aptariamame regione buvo daug žaliavų, kurių reikėjo Europos gamintojams, o joks išankstinis sutarimas negarantavo, jog čiabuviai pradės geisti Europos pramonės gaminių, nes anksčiau jų natūralūs poreikiai buvo visiškai kitokie. Žinoma, nė viena iš šių problemų neturėjo iškilti tariamai susireguliuojančioje sistemoje. Tačiau juo dažniau skolos buvo padengiamos tik pagrasinus karine intervencija, juo dažniau prekybos kelių laisvė buvo užtikrinama tik kanonieriais, juo dažniau prekyba buvo siejama su šalių pozicija, o ši priklausė nuo invaziją vykdančių vyriausybių reikmių, tuo labiau aiškėjo, kad, norint palaikyti pasaulio ekonomikos pusiausvyrą, reikėjo panaudoti politines priemones.

18 skyrius

GRIAUNAMOSIOS ĮTAMPOS

Toks pagrindinių struktūrų vienodumas lėmė intriguojamai panašius įvykius, per pusę amžiaus (1879–1929) pasireiškusius milžiniškuose regionuose.

Dėl nesuskaičiuojamos daugybės asmenybių ir aplinkybių, pasaulėžiūrų ir istorinių sąlygų daugelio šalių raidos posūkiuose atsispindėjo vietos koloritas ir joms būdingi bruožai, o vis dėlto dauguma pasaulio civilizacijų buvo „to paties kirpimo“. Šis artimumas pranoko tą kultūrinį bendrumą, būdingą tautoms, vartojančioms panašius įrankius, besidžiaugiančioms panašiais malonumais ir už pastangas atlyginančioms panašiais apdovanojimais. Analogija veikiau buvo susijusi su konkrečių įvykių funkcija istoriniame gyvenimo kontekste, su nuo laiko priklausomu kolektyvinės būties komponentu. Tokių tipiškų įtampų ir sukrėtimų analizė daug ką turėtų atskleisti apie tą mechanizmą, kuris tuo laikotarpiu sukūrė nepaprastai pastovų istorijos modelį.

Tas įtampas galima lengvai sugrupuoti pagal pagrindines institucijų sritis. Šalies ekonomikoje daugumai įvairiausių pusiausvyros nebuvimo požymių, tokių kaip gamybos, užimtumo ir darbo užmokesčio mažėjimas, čia atstovaus tipiška *nedarbo* problema. Vidaus politikoje socialinių jėgų kovą ir prieitą aklavietę apibūdinsime kaip *klasinę įtampą*. Tarptautinės ekonomikos sunkumus, kurie koncentravosi aplink vadinamąjį mokėjimų balansą ir apėmė eksporto apimties smukimą, nepalankias prekybos sąlygas, įvežamų žaliavų trūkumą bei užsienio investicijų nuostolius, kaip grupę pavadinsime pagal būdingą įtampos formą, *spaudimą valiutoms*. Pagaliau tarptautinės politikos įtampos bus priskirtos *imperialistinėms varžyboms*.

Dabar panagrinėkime šalį, kuri verslo depresijos metu yra ištikta nedarbo. Nesunku matyti, kad visas ekonominės politikos priemones, kurių bankai galėtų imtis užimtumui didinti, riboja stabilių valiutų kursų palaikymo būtinybė. Bankai negalės plėsti arba tęsti pramonės kreditavimo, nesikreipdami į centrinį banką, kuris savo ruožtu nepalaikys tokių priemonių, kadangi valiutos saugumas reikalauja priešingo kurso. Kita vertus, jei įtampos iš pramonės pereis valstybei (profsąjungos gali paskatinti joms artimas politines partijas iškelti šį klausimą parlamente), bet kurios su parama ar viešaisiais darbais susijusios politikos mastą ribos dar viena valiutų kursų stabilumo prielaida – tai subalansuoto biudžeto būtinumas. Tad aukso standartas taip pat veiksmingai kontroliuos iždo, kaip ir emisijos banko, veiksmus, o įstatymų leidybos institucija patirs lygiai tuos pačius apribojimus, kaip taikomi pramonei.

Žinoma, valstybės ribose nedarbo įtampa alternatyviai gali kilti arba pramonės, arba vyriausybės zonoje. Jei konkrečiu pavyzdžiu krizė būtų įveikta dėl defliacinio spaudimo atlyginimams, tai galima teigti, kad didžiausia našta tektų ekonomikai. Tačiau jei šios skausmingos priemonės būtų išvengta subsidijuojamų viešųjų darbų dėka, tai didžiausias smūgis ištiktų politinę sferą (tas pat būtų tuo atveju, jei vyriausybė tam tikromis priemonėmis, nepaisydama pripažintų profsąjungų teisių, priverstų jas pritarti atlyginimų sumažinimui). Pirmuoju (defliacinio spaudimo atlyginimams) atveju įtampa liktų rinkos zonoje ir pasireikštų pajamų pasikeitimu, kuris atsilieptų ir kainoms; antruoju atveju (viešųjų darbų arba profsąjungų teisių apribojimo) įvyktų teisinio statuso arba apmokestinimo pakitimai, kurie pirmiausia paveiktų atitinkamos grupės politinę poziciją.

Be to, nedarbo įtampa galėjo išplisti už valstybės ribų ir paveikti užsienio valiutas. Tai galėjo įvykti nepriklausomai nuo to, ar būtų panaudoti politiniai, ar ekonominiai kovos su nedarbu metodai. Esant aukso standartui (mes visą laiką darome prielaidą, kad jis galioja) bet kuri vyriausybės priemonė, kuri sukeltų biudžeto deficitą, galėjo atvesti į valiutos nuvertėjimą; jei, kita vertus, su nedarbu būtų kovojama plečiant bankų vykdomą kreditavimą, tai augančios vidaus kainos suduotų smūgį eksportui, o tai atsilieptų mokėjimų balansui. Abiem atvejais keitimo kursai smuktų ir šalis pajustų spaudimą savo valiutai.

Galėjo atsitikti ir taip, kad dėl nedarbo kilusi įtampa padarytų įtemptus ir santykius su užsieniu. Jei šalis silpna, tai galėjo turėti rimčiausių padarinių jos tarptautinei padėčiai. Jos statusas pablogėtų, jos teisių būtų nepaisoma, jai būtų primesta užsienio kontrolė, jos nacionalinės aspiracijos būtų sužlugdytos. Stiprių valstybių atveju spaudimas galėtų išsirutulioti į rietenas dėl užsienio rinkų, kolonijų, įtakos zonų ir į kitas imperialistinių varžybų formas.

Tad iš rinkos kylančios įtampos judėjo tarp rinkos ir kitų pagrindinių institucinių zonų, kartais, priklausomai nuo situacijos, paveikdamos vyriausybės sferos darbą, kartais – aukso standarto arba galios pusiausvyros sistemos funkcionavimą. Kiekviena šių sferų buvo palyginti nepriklausoma nuo kitų ir linko išlaikyti savo pusiausvyrą; kai tik šio balanso nepavykdavo pasiekti, disbalansas persimesdavo į kitas sferas. Taip dėl santykinės kiekvienos sferos autonomijos įtampos susikurdavo įtempimai, kurie ilgainiui pratrūkdavo daugiau ar mažiau stereotipiškomis formomis. Devynioliktasis amžius savo vaizduotėje kūrė liberalią utopiją, o tikrovėje – įgaliojimai buvo perduoti apibrėžtam skaičiui konkrečių institucijų, kurių mechanizmai viską ir lėmė.

Turbūt labiausiai artimas tikrosios padėties suvokimui buvo retorinis klausimas, pateiktas vieno iš ekonomistų, iki pat 1933 m. kaltinusio *didžiulės vyriausybių daugumos* protekcionistines politikas. Jis klausė, ar gali būti teisinga politika, visų ekspertų vieningai pasmerkta kaip absoliučiai nesupratinga, nepaprastai klaidinanti ir prieštaraujanti visiems ekonominės teorijos principams? Atsakymas buvo besąlygiškas „ne.“[1] Tačiau veltui liberalioje literatūroje ieškotume ko nors panašaus į akivaizdžių faktų paaiškinimą. Vienintelė pateikiama priežastis buvo ta, kad be saiko ir nuolatos piktnaudžiavo vyriausybės, politikai, valstybės veikėjai, kurių nemokšiškumas, ambicijos, gobšumas ir trumparegiški išankstiniai nusiteikimai tariamai buvo atsakingi už nuolat vykdytas protekcionistines politikas *didžiulėje daugumoje* šalių. Retai buvo randama bent jau motyvuotų argumentų šiuo klausimu. Nuo Schoolmeno, nepaisiusio empirinių mokslo faktų, laikų nebuvo tokiu grėsmingu mastu pasireiškęs visiškas išankstinis nusiteikimas. Vieninteliu intelektiniu

[1] Haberler G., *Der internationale Handel*, 1933, p.vi.

atsaku tapo mito apie protekcionistinį sąmokslą papildymas imperialistinės beprotybės mitu.

Liberalų argumentacijoje, kiek ji yra suprantamai išdėstyta, tvirtinama, kad maždaug nuo devynioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio pradžios Vakarų šalyse ėmė busti imperialistinės aistros, kurios dėl savo emocinio patrauklumo gentiniams prietarams sugriovė vaisingą ekonominių mąstytojų triūsą. Ta sentimentali politika pamažu stiprėjo ir galiausiai atvedė į Pirmąjį pasaulinį karą. Po Didžiojo karo Švietimo jėgos turėjo dar vieną šansą atkurti proto valdžią, bet nelauktas imperializmo protrūkis, ypač mažosiose naujose valstybėse, o vėliau ir „atstumtosiose", tokiose kaip Vokietija, Italija ir Japonija, apvertė pažangos vežimą. „Klastingas padaras" politikas įveikė žmonijos smegenų centrus – Ženevą, Volstrytą ir Londono Sitį.

Šiame populiarios politinės teologijos pavyzdyje imperializmas pakeičia senąjį Adomą. Valstybės ir imperijos laikomos iš prigimties imperialistinėmis; jos be jokių moralės skrupulų praris savo kaimynes. Antroji šio teiginio dalis yra teisinga, tačiau ne pirmoji. Nors imperializmui, kad ir kur ir kada jis atsirastų, nereikia racionalaus ar moralinio ekspansijos pateisinimo, o tvirtinimas, kad valstybės ir imperijos visuomet yra ekspansionistinės, prieštarauja faktams. Nebūtinai teritoriniai susivienijimai siekia išplėsti savo ribas; niekas neverčia to daryti nei miestų, nei valstybių, nei imperijų. Tvirtindami priešingai, padarytume klaidą, jei kai kurias tipiškas situacijas palaikytume dėsningumu. Iš tikrųjų priešingai populiarioms išankstinėms nuomonėms, šiuolaikinis kapitalizmas prasidėjo nuo ilgo kontrakcijos laikotarpio; tik vėliau jo raida pakrypo imperializmo link.

Antiimperializmo pradininkas buvo Adamas Smithas, kuris taip numatė ne tik Amerikos revoliuciją, bet ir kito amžiaus Mažosios Anglijos judėjimą. Lūžio priežastys buvo ekonominės: po Septynerių metų karo ėmus sparčiai plėstis rinkoms imperijų mada baigėsi. Jeigu geografiniai atradimai kartu su palyginti lėtomis pervežimo priemonėmis sudarė palankias sąlygas užjūrio plantacijoms, tai greitieji ryšiai kolonijas pavertė prabangos dalyku. Dar vienas nepalankus plantacijoms faktas buvo tai, kad eksportas savo svarba užtemdė importą; pirkėjo rinkos idealas užleido vietą pardavėjo rinkai, tikslui, kurį buvo galima pasiekti paprasčiausiai parduodant pigiau už konkurentus, ilgainiui ir pačius kolonistus. Praradus Atlanto pakrantės kolonijas, Kanadai sunkiai pavyko likti Imperijoje (1837); net Disraelis

pasisakė už valdų Vakarų Afrikoje likvidavimą; veltui Oranžijos valstybė siūlėsi prisijungti prie imperijos; o kai kurias Ramiojo vandenyno salas, šiandien laikomas pasaulio strateginiais atramos taškais, nuosekliai buvo atsisakoma į ją priimti. Laisvuosius prekiautojus ir protekcionistus, liberalus ir karštus torius suvienijo populiarus įsitikinimas, kad kolonijų nauda baigė išsekti ir joms buvo lemta tapti politine bei finansine našta. Į tuos, kurie kalbėjo apie kolonijas, ištisus šimtą metų (nuo 1780 iki 1880) buvo žiūrima kaip į *ancien régime* šalininkus. Vidurinioji klasė karą ir užkariavimus smerkė kaip dinastines machinacijas ir nuolaidžiavo pacifizmui (François Quesnay buvo pirmasis, apvainikavęs *laissez-faire* taikos laurais). Įkandin Anglijos sekė Prancūzija ir Vokietija. Pirmoji pastebimai sulėtino savo ekspansijos tempą, ir jos imperializmas buvo labiau europinis nei kolonijinis. Bismarckas paniekinamai atsisakė už Balkanus sumokėti nors vienos gyvybės kainą ir visą savo įtaką sutelkė į antikolonijinę propagandą. Tokia buvo vyriausybių nuostata tuo metu, kai kapitalistinės kompanijos veržėsi į ištisus kontinentus; kai Rytų Indijos kompanija nekantrių Lankašyro eksportuotojų reikalavimu buvo panaikinta, Indijoje beveidžiai prekiautojai vienetinėmis prekėmis pakeitė prašmatnias Warreno Hastingso ir Clive'o figūras. Vyriausybės laikėsi nuošalyje. Canningas išjuokė intervencijos dėl rizikuojančių investuotojų ir užjūrio spekuliantų idėją. Politikos ir ekonomikos atskyrimas persimetė į tarptautinius reikalus. Karalienė Elžbieta nematė labai didelio skirtumo tarp jos privačių ir kaperio pajamų, tačiau Gladstone'as būtų pasmerkęs kaip šmeižtą kalbas, kad britų užsienio politika tarnauja užsienio investuotojams. Leisti valstybės valdžiai susilieti su prekybiniais interesais nebuvo vyraujanti devynioliktojo amžiaus idėja; priešingai, prasidedant Viktorijos epochai politikos ir ekonomikos nepriklausomumą valstybės veikėjai buvo paskelbę tarptautinio elgesio principu. Buvo manoma, kad tik labai apibrėžtais atvejais diplomatiniai atstovai aktyviai gali ginti savo piliečių privačius interesus, ir slaptai atliekami tokie veiksmai buvo viešai paneigiami, o atskleisti sulaukdavo deramo papeikimo. Valstybės nesikišimo į privatų verslą principo buvo laikomasi ne tik šalies viduje, bet ir užsienyje. Šalies vyriausybė neturėjo kištis į privačią prekybą, tad nereikėjo tikėtis, kad ir užsienio reikalų žinybos požiūris į privačius interesus užsienyje skirsis nuo bendros šalies politikos. Dauguma investicijų buvo žemės ūkio sektoriuje ir savo šalyje; investuoti užsienyje tebebuvo

laikoma lošimu; buvo manoma, kad investuotojų dažnai patiriamus visiškus nuostolius su kaupu kompensuodavo skandalingos lupikiško skolinimo sąlygos.

Padėtis pasikeitė staiga visose pirmaujančiose Vakarų šalyse vienu metu. Vokietija Anglijos vidaus raidą pakartojo tik vėluodama pusę amžiaus, tačiau išoriniai pasaulinio masto įvykiai neišvengiamai turėjo vienodai paveikti visas prekiaujančias šalis. Toks įvykis buvo tarptautinės prekybos ritmo ir apimties augimas, taip pat visuotinis žemės paleidimas apyvarton, pasireiškęs masiniu grūdų ir žemės ūkio žaliavų transportavimu iš vienos planetos dalies į kitą nedidelėmis išlaidomis. Šis ekonominis žemės drebėjimas sutrikdė dešimčių milijonų Europos kaimo žmonių gyvenimus. Per kelerius metus laisvoji prekyba tapo praeities dalyku, o tolesnė rinkos ekonomikos ekspansija vyko visiškai naujomis sąlygomis.

Tas sąlygas sukūrė „dviguba raida". Tarptautinės prekybos modelis, kuris dabar plito vis greičiau, susikirto su protekcionistinių institucijų, skirtų įvairiapusiam rinkos veikimui kontroliuoti, įvedimu. Žemės ūkio krizė ir 1873–1886 metų Didžioji depresija pakirto tikėjimą savaiminiu ekonomikos pagijimu. Nuo šiol tipiškos rinkos ekonomikos institucijos galėjo būti įkurtos tik su protekcionistinėmis priemonėmis, juo labiau kad nuo devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigos ir devintojo dešimtmečio pradžios kaip organizuoti vienetai ėmė formuotis nacijos, kurios būtų greitai ir skausmingai nukentėjusios nuo bet kokio staigaus prisiderinimo prie užsienio prekybos ar užsienio valiutų poreikių sukeltų sutrikdymų. Tad greta pagrindinio rinkos ekonomikos ekspansijos variklio – aukso standarto – kartu paprastai buvo imamasi tipiškų amžiui protekcionistinės politikos priemonių, tokių kaip socialiniai įstatymai ir muitų tarifai.

Ir šiuo atžvilgiu faktai nepatvirtino liberalams būdingos kolektyvistų sąmokslo versijos. Laisvoji prekyba ir aukso standarto sistema nebuvo beprasmiškai sugriautos dėl iš tarifų besipelnančių verteivų savanaudiškumo ar minkštaširdiškų socialinių įstatymų; priešingai, pats aukso standarto įvedimas paskatino plisti šias protekcionistines institucijas, kurios buvo tuo priimtinesnės, kuo labiau slėgė valiutų keitimo kursai. Nuo tol tarifai, gamyklų įstatymai ir aktyvi kolonijinė politika tapo būtina stabilios išorinės valiutos sąlyga (Didžioji Britanija, turėdama milžinišką pramoninį pranašumą, buvo taisyklę patvirtinanti išimtis). Tik patenkinus šią būtiną sąlygą saugiai galima buvo

įdiegti rinkos ekonomikos metodus. Ten, kur šie metodai buvo jėga primesti apsaugos priemonių neturinčioms bejėgėms tautoms, pavyzdžiui, egzotiškuose ir pusiau kolonijiniuose regionuose, jie tapo neapsakomų kančių priežastimi.

Čia slypi raktas, galintis įminti tariamą imperializmo paradoksą – ekonominiu požiūriu nepaaiškinamai ir todėl neva iracionaliai šalys atsisako bendrai prekiauti be diskriminacinių apribojimų, tačiau vietoje to siekia įgyti užjūrio ir egzotiškų rinkų. Taip elgtis jas verčia paprasčiausia baimė sulaukti padarinių, panašių į tuos, kuriems silpnos tautos negalėjo užkirsti kelio. Skirtumas tebuvo toks: jei nelaimingos tropikų kolonijos gyventojai buvo nublokšti į absoliutų skurdą ir degradavimą, dažnai net iki fizinio išnykimo ribos, tai Vakarų šalies nenorą skatino mažesnis, bet vis dar pakankamai realus pavojus, kurio išvengti reikėjo bet kuria kaina. Tai, kad ši grėsmė, kaip kolonijų atveju, iš esmės nebuvo ekonominė, nėra svarbu; nebuvo jokios priežasties, išskyrus išankstinę nuostatą, socialinius sukrėtimus matuoti ekonominiais mastais. Iš tiesų būtų absurdiška tikėtis, kad bendruomenė vien dėl galbūt menkų ekonominių rezultatų liktų abejinga nedarbo rykštei, pramonės ir profesinėms permainoms ir jas lydinčioms moralinėms bei psichologinėms kančioms.

Nacija vienodai dažnai ir pasyviai sulaukdavo įtampos ir aktyviai ją inicijuodavo. Jei tam tikras išorinis įvykis smarkiai atsiliepdavo šaliai, jos vidinis mechanizmas veikdavo įprastu būdu – iš ekonominės zonos spaudimą perduodavo į politinę arba *vice versa*. Įsimenamų pavyzdžių matome pokario laikotarpiu. Kai kuriose Vidurio Europos šalyse pralaimėjimas sukūrė itin dirbtines sąlygas, tarp kurių buvo įnirtingas išorinis spaudimas, pasireiškęs reparacijomis. Daugiau kaip dešimtmetį Vokietijos vidaus erdvėje vyravo išorinės naštos judėjimas tarp pramonės ir valstybės – tarp, viena, atlyginimų ir pelnų, kita, socialinių privilegijų ir mokesčių. Reparacijų naštą nešė visa tauta kaip visuma, o vidaus pozicijos keitėsi priklausomai nuo to, kaip šalis – vyriausybė ir verslas kartu – sprendė uždavinį. Tad nacionalinis solidarumas buvo tvirtai susietas su aukso standartu, dėl kurio valiutos išorinės vertės palaikymas tapo aukščiausia priederme. Daweso planas specialiai buvo sukurtas Vokietijos valiutai apsaugoti. Youngo planas tą pačią sąlygą padarė absoliučia. Neatsižvelgus į prievolę išlaikyti pastovią *reichsmark* išorinę vertę, šio laikotarpio Vokietijos vidaus reikalų eiga būtų nesuprantama. Kolektyvinė atsakomybė už valiutą

sukūrė nesugriaunamą karkasą, kurio viduje verslas ir partijos, pramonė ir valstybė prisitaikė prie įtampos. Tačiau tai, su kuo nugalėtoji Vokietija turėjo taikstytis kaip su pralaimėto karo rezultatu, visos tautos iki pat Didžiojo karo kentė savanoriškai; tai buvo dėl stabilių kursų spaudimo vykusi dirbtinė jų šalių integracija. Tik susitaikymu su neišvengiamais rinkos dėsniais galima paaiškinti tą išdidų nuolankumą, su kuriuo tas kryžius buvo nešamas.

Galima būtų paprieštarauti, kad ši apybraiža yra nuoseklaus ir pernelyg didelio supaprastinimo rezultatas. Rinkos ekonomika neatsirado per vieną dieną, trijų rinkų raida nevyko tarsi bėgant troikai, ne visose rinkose protekcionizmo rezultatai buvo analogiški, ir taip toliau. Tai, žinoma, teisinga, tačiau nekeičia reikalo esmės.

Kaip pripažįstama, ekonominis liberalizmas iš daugmaž išsivysčiusių rinkų tik sukūrė naują mechanizmą; jis suvienijo įvairius jau egzistuojančių rinkų tipus ir suderino jų funkcijas kaip bendrą visumą. Be to, darbo jėgos ir žemės atskyrimas iki tol jau buvo gerokai pažengęs, tą patį galima pasakyti ir apie pinigų bei kredito rinkų plėtrą. Dabartis buvo visiškai susieta su praeitim, niekur nepaliekant spragų.

Tačiau institucinė permaina, tai jai būdinga, prasidėjo netolygiai. Kritinis momentas buvo pasiektas Anglijoje įkūrus darbo jėgos rinką, kur darbininkams, nesilaikantiems samdomos darbo jėgos taisyklių, iškilo bado grėsmė. Kai tik buvo žengtas šis drastiškas žingsnis, įsijungė susireguliuojančios rinkos mechanizmas. Jo poveikis visuomenei buvo toks stiprus, kad beveik akimirksniu ir be jokio išankstinio nuomonės pasikeitimo prasidėjo galingos apsauginės reakcijos.

Be to, paaiškėjo, kad įvairių pramonės elementų rinkos, nepaisant jų gerokai skirtingų pobūdžių ir kilmės, plėtojosi analogiškai. Vargu ar galėjo būti kitaip. Žmogaus, gamtos ir gamybos organizavimo apsauga virto įsikišimu į darbo jėgos ir žemės rinkas, taip pat mainų priemonės, t.y. pinigų rinką ir tuo pačiu, *ipso facto*, susilpnino sistemos susireguliavimą. Kadangi intervencijos tikslas buvo atkurti žmonių gyvenimo sąlygas ir jų aplinką, užtikrinti tam tikrą jų padėties saugumą, tai ji neišvengiamai siekė mažinti atlyginimų lankstumą ir darbo jėgos mobilumą, padaryti pajamas pastovesnes, gamybą – nuolatine, įvesti visuomenės kontrolę nacionaliniams ištekliams ir valdyti valiutas, kad būtų išvengta trikdančių kainų lygio svyravimų.

1873–1886 m. depresija ir septintojo dešimtmečio žemės ūkio vargai nuolat didino įtampą. Europoje prieš prasidedant depresijai klestėjo laisvoji prekyba. Naujasis Vokietijos Reichas privertė Prancūziją suteikti jam didžiausio palankumo prekybos statusą, įsipareigojo panaikinti tarifus geležies luitams ir įvedė aukso standartą. Baigiantis depresijai Vokietija apsijuosė apsauginiais tarifais, sukūrė visuotinę kartelių organizaciją, įvedė įvairiapusišką socialinio draudimo sistemą ir vykdė energingą kolonijinę politiką. Akivaizdu, kad prūsiškumas, buvęs laisvosios prekybos pionieriumi, buvo taip pat menkai atsakingas už šį posūkį į protekcionizmą, kaip ir už „kolektyvizmo" įvedimą. Jungtinėse Valstijose tarifai buvo netgi didesni nei Reiche ir jos taip pat buvo savaip „kolektyvistinės"; jos smarkiai subsidijavo tolimojo geležinkelio statybą ir išplėtojo gremėzdišką trestų struktūrą.

Visos Vakarų šalys, nepriklausomai nuo nacionalinio mentaliteto ir istorijos, ėjo ta pačia kryptimi.[2] Įvedus tarptautinį aukso standartą buvo įgyvendinta pati ambicingiausia rinkos programa, pagal kurią rinkos buvo absoliučiai nepriklausomos nuo nacionalinės valdžios. Dabar pasaulio prekyba reiškė, kad gyvenimo planetoje organizacija priklausė nuo susireguliuojančios rinkos, kuri apėmė darbo jėgą, žemę ir pinigus, o aukso standartas buvo tarsi šio milžiniško roboto sergėtojas. Tautos ir gyventojai tebuvo marionetės vaidinime, kurio jos visiškai nekontroliavo. Kad apsisaugotų nuo nedarbo ir nestabilumo, jos įkūrė centrinius bankus, įvedė muitų tarifus ir priėmė migracijos įstatymus. Šie instrumentai turėjo atsverti griaunamuosius laisvosios prekybos ir fiksuotų valiutų padarinius, ir, pasiekę šį tikslą, jie trukdė tiems mechanizmams veikti. Nors kiekvienas konkretus apribojimas buvo naudingas kuriai nors grupei ir jos viršpelniai ar didesni atlyginimai buvo gaunami visų kitų piliečių sąskaita, bet paprastai nepagrįstu buvo laikomas tik šios naštos *dydis*, o ne pati apsauga. Ilgainiui pasiekiamas visapusiškas kainų sumažėjimas buvo naudingas visiems.

Ar apsauga buvo pagrįsta, ar ne, tačiau šių intervencijų rezultatai atskleidė pasaulio rinkos sistemos silpnumą. Vienos šalies importo

[2] G. D. H. Cole'as aštuntąjį dešimtmetį vadina „neabejotinai aktyviausiu socialinių įstatymų leidybos laikotarpiu per visą XIX amžių."

tarifai varžė kitos šalies eksportą ir vertė ją ieškoti rinkų politiškai neapsaugotuose regionuose. Iš esmės ekonominis imperializmas buvo kova tarp didžiųjų valstybių dėl privilegijų išplėsti savo prekybą politiškai neapsaugotose rinkose. Spaudimą eksportui dar labiau stiprino gamybos karštligės sukurstytos rietenos dėl žaliavų tiekimų. Vyriausybės palaikė savo piliečius, užsiimančius verslu atsilikusiose šalyse. Prekyba ir vėliava ėjo viena paskui kitą. Imperializmas ir pusiau sąmoningas pasirengimas autarkijai užvaldė didžiąsias valstybes, nes jos matė, jog vis labiau yra priklausomos nuo vis nepatikimesnės pasaulio ekonomikos sistemos. Tačiau ir toliau buvo laikoma būtinybe griežtai saugoti tarptautinio aukso standarto integralumą. Tai buvo institucinis žlugimo šaltinis.

Panašus prieštaravimas veikė šalių viduje. Protekcionizmas padėjo konkuruojančias rinkas transformuoti į monopolines. Rinkoms vis mažiau tiko iš konkuruojančių vienetų sudarytų autonomiškų ir automatiškų mechanizmų apibūdinimas. Asmenis vis labiau pakeisdavo asociacijos, žmonės ir kapitalas jungėsi į nekonkuruojančias grupes. Ekonominis prisiderinimas pasidarė lėtas ir sunkus. Rinkų susireguliavimas buvo rimtai suvaržytas. Ilgainiui nesureguliuotos kainų ir išlaidų struktūros užtęsė depresijas, nepasirengimas lėtino nepelningų investicijų likvidavimą, nesureguliuoti kainų ir pajamų lygiai kėlė socialinę įtampą. Kad ir apie kokią rinką kalbėtume – darbo jėgos, žemės ar pinigų – įtampa turėjo peržengti ekonominės zonos ribas, o pusiausvyrą reikėjo atkurti politinėmis priemonėmis. Vis dėlto institucinis politinės ir ekonominės sferų atskyrimas buvo esminė rinkos visuomenės sąlyga ir turėjo būti išlaikytas, kad ir kur įtampa pasireikštų. Tai buvo kitas griaunamosios įtampos šaltinis.

Mes artėjame prie pasakojimo pabaigos. Tačiau nemažai argumentacijos lieka neišdėstyta. Juk netgi jei mums neabejotinai pavyko įrodyti, kad transformacijos esmė buvo rinkos utopijos žlugimas, dar turime parodyti, kaip tai lėmė tikrus įvykius.

Tam tikra prasme tai yra neįvykdomas uždavinys, kadangi istoriją kuria ne kuris nors vienas veiksnys. Nepaisant viso istorijos turtingumo ir įvairovės, joje esama pasikartojimų ir alternatyvų – tai paaiškina nemažus panašumus, matomus amžiaus įvykių tėkmėje. Mums nereikia sukti galvos dėl jos pakraščiuose esančių neprognozuojamų sūkurių, jei bent iš dalies galime paaiškinti tuos

dėsningumus, kurie tipiškomis aplinkybėmis valdo jos sroves ir priešsroves.

Devynioliktajame amžiuje tokias sąlygas sukūrė susireguliuojančios rinkos mechanizmas, kurio reikmes reikėjo patenkinti ir nacionaliniame, ir tarptautiniame gyvenime. Tas mechanizmas lėmė dvi civilizacijos ypatybes: jos griežtą determinizmą ir ekonominį pobūdį. To meto pasaulėžiūroje būta tendencijos abi jas susieti ir manyti, kad determinizmo prigimtis yra susijusi su ekonominiais motyvais, suprantamais taip, kad individams esą įprasta siekti savo piniginių interesų. Faktiškai tarp šių ypatybių nebuvo ryšio. Gerai pažįstamą „determinizmą" paprasčiausiai sukūrė rinkos visuomenės mechanizmas su jo nuspėjamomis alternatyvomis, kurių apibrėžtumas klaidingai buvo aiškinamas stipriais materialistiniais motyvais. Pasiūlos – paklausos – kainos sistema visada išlaikys pusiausvyrą, kad ir kokie būtų individų motyvai, o ekonominiai motyvai *per se* daugelį žmonių, kaip yra žinoma, veikia gerokai mažiau nei vadinamieji emociniai.

Žmoniją buvo užvaldę ne nauji motyvai, o nauji mechanizmai. Trumpai tariant, įtampa kilo rinkos zonoje; iš čia ji išplito į politikos sferą, taigi apėmė visą visuomenę. Tačiau šalių viduje įtampa išliko nematoma tol, kol tebefunkcionavo pasaulio ekonomika. Tik suirus paskutinei tebegyvuojančiai jos institucijai – aukso standartui – galiausiai išryškėjo sunkumai šalių viduje. Kad ir kokia skirtinga būtų buvusi jų reakcija į naują padėtį, ji iš esmės reiškė prisitaikymą prie tradicinės pasaulio ekonomikos išnykimo; jai suirus, suiro ir pati rinkos civilizacija. Tuo galima paaiškinti beveik neįtikėtiną faktą, kad civilizaciją sugriovė bedvasių institucijų nematomas veikimas; institucijų, kurių vienintelis tikslas buvo automatiškai didinti materialinę gerovę.

Tačiau kaip tai, kas buvo neišvengiama, vyko tikrovėje? Kaip tai virto istorijos pagrindą sudarančiais politiniais įvykiais? Į šią baigiamąją rinkos ekonomikos žlugimo fazę ryžtingai įžengė klasinių jėgų konfliktas.

III DALIS

TRANSFORMACIJOS EIGA

19 skyrius

LIAUDIES VALDYMAS IR RINKOS EKONOMIKA

Kai dvidešimtojo amžiaus trečiąjį dešimtmetį žlugo tarptautinė sistema, vėl iškilo beveik pamiršti ankstyvojo kapitalizmo klausimai. Pirmiausia tai buvo liaudies valdymo klausimas.

Fašistinis liaudies demokratijos puolimas tik atgaivino politinio intervencionizmo klausimą, persekiojusį rinkos ekonomiką per visą jos istoriją, kadangi jis iš esmės buvo ne kas kita, kaip tik kitaip pavadintas ekonominės ir politinės sferų atskyrimo klausimas.

Kalbant apie darbo jėgą intervencionizmo klausimą pirmąsyk aštriai iškėlė, viena, Spynhemlendas ir Naujasis varguomenės įstatymas ir antra, parlamentinė reforma ir čartistų judėjimas. Žemės ir pinigų atžvilgiu intervencionizmo svarba buvo ne ką mažesnė, net jei čia kovos ir nebuvo tokios įspūdingos. Kontinentinėje Europoje analogiški sunkumai, susiję su darbo jėga, žeme ir pinigais, iškilo vėliau, todėl konfliktai vyko pramonės atžvilgiu modernesnėje, tačiau socialiai mažiau unifikuotoje aplinkoje. Ekonomikos ir politikos sferų atskyrimas visur buvo tos pačios rūšies raidos rezultatas. Ir Anglijoje, ir kontinente jis prasidėjo įkūrus konkuruojančios darbo jėgos rinką ir demokratizavus valstybės politiką.

Spynhemlendas pagrįstai buvo apibūdintas kaip prevencinis intervencijos aktas, trukdantis sukurti darbo jėgos rinką. Kova dėl pramoninės Anglijos visų pirma buvo kovojama, ir kuriam laikui pralaimėta Spynhemlende. Šioje kovoje klasikiniai ekonomistai sukūrė intervencionizmo terminą ir pasmerkė Spynhemlendą kaip dirbtinį įsikišimą į iš tiesų neegzistavusią rinkos santvarką. Townsendas, Malthusas ir Ricardo ant netvirtų Varguomenės įstatymo sąlygų pamatų pastatė klasikinės ekonomikos rūmus, sunkiausiai įveikiamą

konceptualų kada nors buvusį atgyvenusios tvarkos griovimo instrumentą. Vis dėlto per ištisą kitos kartos laikotarpį pašalpų sistema saugojo kaimą nuo didelių miesto atlyginimų traukos. Iki devynioliktojo amžiaus trečiojo dešimtmečio vidurio Huskissonas ir Peelas plėtė užsienio prekybos kelius, buvo leista eksportuoti įrengimus, atsisakyta embargo vilnos eksportui, panaikinti laivybos apribojimai, palengvinta emigracija, o po oficialaus Amatininkų statuto dėl mokymosi ir atlyginimo įvertinimo atšaukimo buvo anuliuoti Susivienijimų draudimo įstatymai. Visgi demoralizuojantis Spynhemlendo įstatymas plito iš grafystės į grafystę, nekvalifikuotus darbininkus atgrasydamas nuo sąžiningo darbo ir neadekvačia paversdamas pačią nepriklausomo darbo žmogaus sąvoką. Nors buvo atėjęs laikas darbo jėgos rinkai, jai atsirasti neleido skvairų „įstatymas“.

Reformų parlamentas tuojau pat ėmėsi panaikinti pašalpų sistemą. Pasiekęs šį tikslą Naujasis varguomenės įstatymas buvo vadinamas svarbiausiu socialiniu įstatymu, kokį kada nors priėmė Bendruomenių rūmai. Tačiau įstatymo šerdis buvo tiesiog Spynhemlendo atšaukimas. Niekas įtikinamiau nebūtų įrodęs, kad šį kartą paprasčiausias nesikišimas į darbo jėgos rinką buvo pripažintas faktu, turinčiu esminės svarbos visai būsimai visuomenės struktūrai. Tiek apie ekonominį įtampos šaltinį.

Politiškai 1832 m. parlamentinė reforma įvykdė taikingą revoliuciją. 1834 m. Varguomenės įstatymo pataisa pakeitė socialinį šalies susisluoksniavimą, ir kai kurie pagrindiniai Anglijos gyvenimo faktai buvo interpretuoti visiškai naujai. Naujasis varguomenės įstatymas panaikino bendrą *varguomenės* kategoriją, „sąžiningą varguomenę“, arba „dirbančią varguomenę“ – terminus, kuriuos užsipuolė Burke'as. Buvusi varguomenė dabar buvo suskirstyta į fiziškai bejėgius pauperius, kurių vieta buvo vargšų prieglaudoje, ir nepriklausomus darbininkus, kurie užsidirbdavo pragyvenimui už atlyginimą parduodami savo darbo jėgą. Taip buvo sukurta visiškai nauja varguomenės kategorija, pasirodžiusi visuomenės scenoje – bedarbiai. Jeigu pauperiui vardan žmogiškumo reikėjo pagelbėti, tai bedarbiui vardan pramonės *ne*turėjo būti pagelbėta. Tai, kad neturintis darbo darbininkas nebuvo kaltas dėl savo likimo, neturėjo reikšmės. Esmė buvo ne tai, ar jis, jeigu tikrai pabandytų, rastų darbo, ar ne, o tai, kad jeigu jam negrėstų badas, kurio vienintelė alternatyva buvo nekenčiama vargšų prieglauda, sugriūtų atlyginimų sistema, ir visuomenė

būtų įstumta į skurdą bei chaosą. Buvo pripažįstama, kad taip baudžiami nekaltieji. Beširdiškumas buvo ypatingas kaip tik tuo, kad jis išlaisvino darbininkus dėl viešai pripažįstamo tikslo – grėsmę mirti badu padaryti veiksminga. Ši procedūra leidžia suvokti, iš kur atsirado tas slogus sielvarto jausmas, kurį matome klasikinių ekonomistų darbuose. Tvirtai neatsiribojusi nuo tų atliekamų žmonių, kurie dabar atsidūrė darbo rinkos narve, vyriausybė būtų paaukojusi pati save, juk, Harriet Martineau žodžiais, teikdama bet kokią pagalbą nekaltoms aukoms, valstybė pažeistų tautos teises.

Kai čartistų judėjimas pareikalavo beteisius įleisti į valstybės sferą, ekonomikos ir politikos atskyrimas nustojo būti akademiniu klausimu ir tapo neginčijama egzistuojančios visuomenės sistemos sąlyga. Būtų buvusi tikra beprotybė Naująjį varguomenės įstatymą su jo moksliškais dvasinio kankinimo metodais perduoti administruoti tos pačios liaudies, kuriai jie turėjo būti taikomi, atstovams. Lordas Macaulay buvo visiškai nuoseklus, kai Lordų rūmuose vienoje išraiškingiausių savo, kaip didžiojo liberalo, kada nors pasakytų kalbų reikalavo besąlygiškai atmesti čartistų peticiją vardan nuosavybės institucijos, kuria grindžiama visa civilizacija. Seras Robertas Peelas pavadino Chartiją konstitucijos apkalta. Kuo baisiau darbo jėgos rinka luošino darbininkų gyvenimus, tuo atkakliau ir garsiau jie reikalavo rinkimų teisės. Liaudies valdymo reikalavimas buvo politinis įtampos šaltinis.

Šiomis sąlygomis konstitucionalizmas įgavo visiškai naują prasmę. Iki tol konstituciniai saugikliai nuo neteisėto įsikišimo į nuosavybės teises saugojo tik nuo savivalės „iš aukščiau“. Locke'o vizija neperžengė žemės ir komercinės nuosavybės ribų ir tesiekė padaryti negalimus tokius despotiškus karaliaus aktus, kaip sekuliarizavimus valdant Henrikui VIII, pinigų kalyklos plėšimą Karolio I laikais arba Iždo „sustabdymą“ Karolio II laikais. Valdymo atskyrimas nuo verslo, pagal Johną Locke'ą, buvo pavyzdingai įgyvendintas nepriklausomo Anglijos banko statute 1694 metais. Komercinis kapitalas laimėjo savo ginčą su karaliaus valdžia.

Po šimtmečio reikėjo apsaugoti ne komercinę, o pramoninę nuosavybę, ir ne nuo karaliaus valdžios, o nuo liaudies. Tik neteisingai suvokus septynioliktojo amžiaus prasmes, jos galėjo būti pritaikytos devynioliktojo amžiaus situacijoms. Valdžių atskyrimas, kurį per tą laiką buvo išradęs Montesquieu (1748), dabar buvo panaudotas tam, kad liaudis būtų atskirta nuo galios tvarkyti savo ekonominį gy-

venimą. Amerikos Konstitucija, kurią fermerių-amatininkų aplinkoje sukūrė jau Anglijos pramonės padėties įspėti vadovai, ekonominę sferą visiškai izoliavo nuo Konstitucijos, privačiai nuosavybei suteikdama pačią didžiausią apsaugą, kokią tik galima įsivaizduoti, ir sukūrė vienintelę teise pagrįstą rinkos visuomenę pasaulyje. Nepaisant visuotinės rinkimų teisės, Amerikos rinkėjai buvo bejėgiai prieš savininkus.[1]

Anglijoje tapo nerašytu konstituciniu įstatymu, kad darbo klasei negalima suteikti rinkimų teisės. Čartistų lyderiai buvo įkalinti; parlamentas, atstovaujantis tik nedidelei gyventojų daliai, pasijuokė iš milijonų jų šalininkų, o valdžia vien tik reikalavimą suteikti rinkimų teisę neretai vertino kaip baudžiamąją veiką. Nebuvo nė ženklo britiškajai sistemai tariamai būdingos kompromiso dvasios – vėlesnio išradimo. Kai darbo klasė pergyveno alkanus keturiasdešimtuosius ir iškilo paklusni karta, sulaukusi naudos iš kapitalizmo Aukso amžiaus; kai kvalifikuotų darbininkų viršutinis sluoksnis sukūrė savo sąjungas ir atsiskyrė nuo tamsios skurdo užguitų juodadarbių masės; kai darbininkai nenorom susitaikė su sistema, kurią Naujasis varguomenės įstatymas siekė jiems primesti, tik tuomet jų geriau apmokamam sluoksniui buvo leista dalyvauti tautos pasitarimuose. Čartistai kovojo už teisę sustabdyti rinkos girnas, kurios malė žmonių gyvenimus. Tačiau liaudžiai teisės buvo suteiktos tik tuomet, kai siaubingas prisitaikymas jau buvo įvykęs. Anglijoje ir už jos ribų, nuo Macaulay iki Miseso, nuo Spencerio iki Sumnerio, nebuvo nė vieno kovingo liberalo, kuris nebūtų pareiškęs įsitikinimo, kad liaudies demokratija yra pavojus kapitalizmui.

Ši patirtis darbo jėgos atveju buvo pakartota valiutos klausimu. Čia dvidešimtojo amžiaus trečiąjį dešimtmetį išpranašavo aštuonioliktojo amžiaus dešimtasis dešimtmetis. Benthamas buvo pirmasis supratęs, kad infliacija ir defliacija yra įsibrovimas į nuosavybės teisę; pirmoji yra mokestis, o antroji – trukdymas verslui.[2] Nuo tada darbo jėga ir pinigai, nedarbas ir infliacija politikos atžvilgiu atsidūrė

---

[1] Hadley A. T., *Economics: An Account of the Relations between Private Property and Public Welfare*, 1896.

[2] Bentham J., *Manual of Political Economy*, p. 44, apie infliaciją kaip „priverstinį taupumą"; p. 45 (išnaša) kaip „netiesioginį apmokestinimą." Plg. taip pat *Principles of Civil Code*, Ch. 15.

ant tos pačios pakopos. Cobbettas aukso standartą smerkė kartu su Naujuoju varguomenės įstatymu; Ricardo, labai analogiškai argumentuodamas, teigė, kad ir darbo jėga, ir pinigai yra prekės, ir vyriausybė abiem atvejais neturi jokios teisės kištis. Bankininkai, prieštaravę aukso standarto įvedimui, pvz., Atwoodas iš Birmingemo, atsidūrė vienoje stovykloje su tokiais socialistais, kaip Owenas. O po šimto metų Misesas vis dar tebetvirtino, kad darbo jėga ir pinigai taip pat yra ne vyriausybės reikalas, kaip ir bet kuri kita rinkoje esanti prekė. Aštuonioliktajame amžiuje, ikifederacinėje Amerikoje, pigūs pinigai buvo tolygūs Spynhemlendui, tai yra ekonomiškai demoralizuojanti vyriausybės nuolaida liaudžiai nutildyti. Prancūzijos revoliucija ir jos *assignat* parodė, kad liaudis gali suduoti triuškinamą smūgį valiutai, o Amerikos valstijų istorija nepadėjo šio įtarimo išsklaidyti. Burke'as Amerikos demokratiją tapatino su valiutos problemomis, o Hamiltonas baiminosi ne tik grupuočių nesutarimų, bet ir infliacijos. Tačiau jei devynioliktojo amžiaus Amerikai populistų ir popierinių dolerių šalininkų rietenos su Volstryto magnatais buvo būdingas dalykas, tai Europoje kaltinimas dėl infliacijos tik trečiąjį dešimtmetį tapo veiksmingu prieš demokratinius parlamentus nukreiptu argumentu, turėjusiu rimtų politinių padarinių.

Socialinė apsauga ir kišimasis į valiutos reikalus buvo ne tik analogiški, bet dažnai ir identiški dalykai. Įkūrus aukso standartą augantis atlyginimų lygis valiutai kėlė tokį pat pavojų, kaip ir tiesioginė infliacija – abu galėjo sumažinti eksportą, o ilgainiui ir valiutų kursus. Šis paprastas dviejų svarbiausių intervencijos formų ryšys trečiąjį dešimtmetį tapo politikos atramos tašku. Partijos, susirūpinusios valiutos saugumu, vienodai protestavo prieš gresiančius biudžeto deficitus ir pigių pinigų politikas, taigi priešinosi ir „iždo infliacijai", ir „kredito infliacijai", arba, kalbant praktiškiau, kaltino socialines prievoles *ir* didelius atlyginimus, profsąjungas *ir* darbininkiškas partijas. Svarbu buvo ne forma, bet turinys, ir kas galėjo abejoti, kad neribotos bedarbystės pašalpos taip pat veiksmingai gali sugriauti biudžeto pusiausvyrą, kaip ir per mažos palūkanų normos išpūsti kainas – su tomis pačiomis negeromis pasekmėmis valiutų kursams? Gladstonas biudžetą buvo pavertęs britų nacijos sąžine. Mažesnėms tautoms biudžetą galėjo pakeisti stabili valiuta. Tačiau rezultatas buvo labai panašus. Kad ir kas turėjo būti sumažinta – atlyginimai ar socialinės paslaugos, to nepadarius nebūtų išvengta rinkos mechanizmo nulem-

tų padarinių. Šios analizės požiūriu 1931 m. Nacionalinė vyriausybė Didžiojoje Britanijoje nepretenzingai atliko tą pačią funkciją kaip ir Amerikos naujasis kursas. Ir viena, ir kita buvo pavienių šalių prisitaikymo žingsniai vykstant didžiajai transformacijai. Tačiau britiškasis pavyzdys buvo pranašesnis tuo, kad jo nekomplikavo kiti veiksniai, tokie kaip pilietinė nesantaika ar ideologiniai atsivertimai, taigi aiškiau atsiskleidė jo svarbiausi bruožai.

Nuo 1925 m. Didžiosios Britanijos valiutos padėtis buvo netvirta. Grįžus prie aukso nebuvo atitinkamai suderintas kainų lygis, tuo metu buvęs kur kas didesnis už pasaulinį. Labai nedaugelis suvokė kurso, kurio drauge griebėsi vyriausybė ir bankas, partijos ir profsąjungos, absurdiškumą. Snowdenas, Iždo kancleris pirmojoje leiboristų vyriausybėje (1924), buvo aukso standarto entuziastas (jei tokių kada nors iš viso būta), tačiau nesuvokė, kad imdamasis atstatyti svarą, jis savo partiją buvo įpareigojęs arba užsikrauti atlyginimų smukimo naštą, arba prarasti valdžią. Po septynerių metų leiboristus pats Snowdenas privertė padaryti ir viena, ir kita. 1931 m. rudenį alinanti depresija atsiliepė svarui. Veltui 1926 m. generalinio streiko nesėkmė garantavo, kad atlyginimai toliau neaugs – tai neužkirto kelio socialinių paslaugų finansinės naštos augimui, ypač dėl besąlygiškos nedarbo pašalpos. Nereikėjo ir bankininkų „lupikavimo" (nors jo ir būta), kad nacija įsisąmonintų alternatyvą: viena, tvirta valiuta ir pagrįsti biudžetai, o kita, geresnės socialinės paslaugos ir nuvertėjusi valiuta – ar nuvertėjimą sukeltų dideli atlyginimai ir mažėjantis eksportas, ar tiesiog deficitinės išlaidos. Kitaip tariant, arba reikėjo apkarpyti socialines paslaugas, arba laukė valiutos kurso kritimas. Kadangi leiboristai negalėjo ryžtis nei vienam, nei kitam – apkarpymas prieštaravo tredjunionų politikai, o aukso atsisakymas būtų palaikytas šventvagyste – leiboristai neteko valdžios, o tradicinės partijos sumažino socialines paslaugas *ir* ilgainiui atsisakė aukso. Buvo panaikinta besąlygiška nedarbo pašalpa ir įvestas pragyvenimo priemonių patikrinimas. Tuo pačiu metu šalies politinės tradicijos smarkiai pakito. Jau nebuvo dvipartinės sistemos ir niekas nesiskubino jos atkurti. Po dvylikos metų ji dar tebebuvo praeityje, ir, sprendžiant iš visko, greito sugrįžimo nereikėjo tikėtis. Be jokių tragiškų nuostolių gerovei ar šalies laisvei, suspendavus aukso standartą buvo žengtas ryžtingas žingsnis link transformacijos. Antrojo pasaulinio karo metu jį lydėjo liberalaus kapitalizmo metodų pasikeitimai. Tačiau

nemanyta, kad pastarieji bus nuolatiniai, todėl šalis išliko pavojaus zonoje.

Visose svarbiose Europos šalyse veikė panašus mechanizmas, ir jo padariniai buvo beveik tokie pat. 1923 m. Austrijoje, 1926 m. Belgijoje ir Prancūzijoje, 1931 m. Vokietijoje darbininkų partijos turėjo pasitraukti iš valdžios, kad „būtų išgelbėta valiuta“. Tokie valstybės veikėjai kaip Seipelis, Francqui, Poincaré ar Brüningas pašalino darbininkų partijas iš vyriausybių, sumažino socialinę paramą ir mėgino palaužti profsąjungų pasipriešinimą atlyginimų perskaičiavimui. Visais tais atvejais pavojus buvo iškilęs valiutai, ir vieningai atsakomybė buvo verčiama išpūstiems atlyginimams bei nesubalansuotiems biudžetams. Taip supaprastinant beveik nebuvo atsižvelgta į daugybę susijusių problemų, iš kurių susidėjo beveik kiekvienas ekonominės ir finansinės politikos klausimas, taip pat užsienio prekybos, žemės ūkio ir pramonės problemos. Tačiau kuo nuodugniau nagrinėjame šiuos klausimus, tuo labiau aiškėja, kad valiuta ir biudžetas galiausiai buvo svarbiausi dalykai, aplink kuriuos sukosi neišspręsti darbdavių ir darbuotojų tarpusavio santykiai, o likusi gyventojų dalis svyravo palaikydama tai vieną, tai kitą pagrindinę grupę.

Kitas pavyzdys yra vadinamasis Blumo eksperimentas (1936). Darbininkai buvo vyriausybėje, tačiau su sąlyga, kad nebus įvestas embargas aukso eksportui. Prancūzijos naujasis kursas niekuomet neturėjo šansų, nes lemiamu valiutos klausimu vyriausybė buvo suvaržyta. Tai įtikinamas atvejis, kadangi Prancūzijoje, kaip ir Anglijoje, darbo jėgą padarius nepavojinga, viduriniosios klasės partijos be didelio triukšmo liovėsi ginti aukso standartą. Šie pavyzdžiai rodo, kaip tvirtos valiutos postulatas paralyžiavo liaudies politiką.

Amerikos patirtis suteikė tą pačią pamoką, tik kitu būdu. Naujasis kursas negalėjo prasidėti neatsisakius aukso, nors faktiškai užsienio valiuta neturėjo didelės reikšmės. Esant aukso standartui finansų rinkos lyderiams, kaip ir dera, patikėta saugoti stabilius valiutų kursus ir patikimą tarptautinį kreditą, nuo kurių iš esmės priklauso vyriausybės finansai. Tad bankų organizacija, gerais ar blogais sumetimais, turi galimybę trukdyti bet kokiems jai nepatinkantiems šalių žingsniams ekonominėje sferoje. Politikos požiūriu, valiutos ir kredito klausimais vyriausybės privalo tartis su bankininkais, kurie vieninteliai gali žinoti, ar kuri nors finansinė priemonė nesukels pavojaus kapitalo rinkai ir valiutų kursams. Šiuo atveju socialinis pro-

tekcionizmas nepateko į aklavietę todėl, kad Jungtinės Valstijos laiku atsisakė aukso standarto. Nors šios akcijos techniniai privalumai ir buvo menki (o administracijos nurodytos priežastys, kaip neretai pasitaiko, buvo labai neaiškios), šio žingsnio rezultatas buvo tas, kad iš Volstryto buvo atimtos politinės teisės. Finansų rinką valdo panika. Volstryto saulėlydis trisdešimtaisiais išgelbėjo Jungtines Valstijas nuo tokios socialinės katastrofos, kurią pergyveno kontinentinė Europa.

Tačiau tik Jungtinėse Valstijose, kurios buvo nepriklausomos nuo pasaulio prekybos ir kurių valiutos padėtis buvo nepaprastai tvirta, aukso standartas daugiausia buvo vidaus politikos dalykas. Kitoms šalims atsisakymas aukso reiškė ne ką kita, kaip pasitraukti iš pasaulio ekonomikos. Turbūt vienintelė išimtis buvo Didžioji Britanija, kurios dalis pasaulio prekyboje buvo tokia didelė, kad ji pajėgė nustatyti tarptautinės monetarinės sistemos darbo gaires, taip iš esmės perkeldama aukso standarto naštą ant kitų pečių. Tokiose šalyse kaip Vokietija, Prancūzija, Belgija ir Austrija – nė vienos iš šių sąlygų nebuvo. Joms valiutos žlugimas reiškė tapti atkirstoms nuo išorinio pasaulio, taigi paaukoti nuo įvežamų žaliavų priklausomas pramonės šakas, dezorganizuoti užsienio prekybą, buvusią užimtumo pagrindu, – visa tai be mažiausios galimybės priversti savo tiekėjus panašiu mastu sumažinti kainas, ir taip išvengti valiutos aukso vertės kritimo padarinių šalies viduje, kaip tą buvo padariusi Didžioji Britanija.

Valiutų kursai buvo nepaprastai veiksmingas kainų lygio svertas. Prieš valiutų kursams atsiduriant dėmesio centre, paprastai nematomą įtampą padidindavo atlyginimų klausimas. Ir jei rinkos dėsniai paprastai negalėdavo palenkti prieštaraujančių samdomų darbuotojų, tą kuo veiksmingiausiai atlikdavo užsienio valiutos mechanizmas. Valiutos rodiklis padarydavo matomus visus tuos nepalankius padarinius, kuriuos intervencionistinės profsąjungų politikos turėjo rinkos mechanizmui, kuriam būdingas silpnumas, ir prekybos ciklo atveju, kuris dabar buvo laikomas savaime suprantamu dalyku.

Iš tikrųjų niekas taip gerai nerodo utopinio rinkos visuomenės pobūdžio, kaip tos absurdiškos situacijos, į kurias dėl darbo jėgos laikymo preke turėjo patekti bendruomenė. Buvo jaučiama, kad streikais, kurie šiaip yra normali derybų priemonė pramonėje, vis dažniau neatsakingai buvo nutraukiamas visuomenei naudingas darbas, o kartu dėl to mažėjo tas visuomeninis dividendas, iš kurio ilgainiui turėjo atsirasti atlyginimai. Palaikymo streikai piktino, visuotiniai streikai

buvo laikomi grėsme bendruomenės egzistavimui. Faktiškai dėl streikų gyvybiškai svarbiuose paslaugų sektoriuose ir komunalinėse įstaigose piliečiai, įtraukti į tikrųjų darbo jėgos rinkos funkcijų problemos labirintą, tapdavo įkaitais. Manyta, kad darbo jėga turi rasti sau kainą rinkoje, o bet kuri kitaip nustatyta kaina yra neekonomiška. Kol darbo jėga laikosi šio principo, ji elgsis kaip prekės – „darbo jėgos" – pasiūlos elementas, ir nesutiks būti parduodama už žemesnę kainą negu ta, kurią pirkėjas dar gali leisti sau mokėti. Nuosekliai tęsiant šią mintį paaiškėja, kad beveik nuolat streikuoti yra svarbiausia darbo jėgos priedermė. Toks teiginys yra visiškai absurdiškas, tačiau kartu jis yra tik logiška darbo jėgos prekinės teorijos išvada. Teorijos ir praktikos neatitikimo šaltinis, žinoma, yra tai, kad darbo jėga iš tikrųjų nėra prekė, ir jei dirbti būtų atsisakoma tik todėl, kad būtų nustatyta tikroji jos kaina (lygiai taip, kaip panašiomis aplinkybėmis yra sulaikoma visų kitų prekių pasiūla), visuomenė labai greitai išnyktų dėl pragyvenimo priemonių stygiaus. Įsidėmėtina, kad, diskutuodami streikų klausimu, liberalų ekonomistai šią aplinkybę paminėdavo labai retai, jeigu iš viso apie ją užsimindavo.

Grįžkime į tikrovę: streikų metodas atlyginimams nustatyti turėjo būti katastrofiškas bet kokio tipo visuomenei, jau nekalbant apie mūsų, kuri didžiuojasi savo praktiniu racionalumu. Iš tikrųjų darbininkas privačios verslininkystės sistemoje nėra saugus dėl savo darbo, ir ši aplinkybė rimtai blogina jo padėtį. Jei pridursime masinio nedarbo grėsmę, tai suprantama, kad profsąjungos įgyja moraliniu ir kultūriniu atžvilgiu gyvybiškai svarbią funkciją palaikant tautos daugumos minimalius gyvenimo standartus. Tačiau aišku, kad bet kuris intervencijos metodas, suteikiantis apsaugą darbininkams, turi trukdyti susireguliuojančios rinkos mechanizmui, ir ilgainiui sumažinti tą plataus vartojimo prekių fondą, kuris parūpina jiems atlyginimus.

Būdinga, kad neišvengiamai vėl iškilo esminės rinkos visuomenės problemos: intervencionizmas ir valiuta. Jos atsidūrė trečiojo dešimtmečio politikos centre. Ekonominis liberalizmas ir socialistinis intervencionizmas pasirinko skirtingus šių problemų sprendimus.

Aukščiausias ekonominio liberalizmo siekis buvo atkurti sistemos susireguliavimą – eliminuoti visas intervencionistines politikas, kurios kišosi į žemės, darbo jėgos ir pinigų rinkų laisvę. Verčiant būtinybei, jis ėmėsi nemenkos užduoties – išspręsti šimtmečio problemą, susijusią su trimis fundamentaliais principais: laisvos preky-

bos, laisvos darbo jėgos rinkos ir laisvai veikiančio aukso standarto. Iš tiesų jis inicijavo herojišką bandymą atkurti pasaulio prekybą, pašalinti visas išvengiamas kliūtis darbo jėgos judėjimui ir atkurti stabilius valiutų kursus. Šis pastarasis tikslas buvo svarbesnis už kitus. Juk neatkūrus pasitikėjimo valiutomis, rinkos mechanizmas negalėjo veikti, o tokiu atveju buvo iliuzija tikėtis, kad vyriausybės susilaikys negynusios savo tautų visuomenių visomis jų turimomis priemonėmis. Natūralu, kad šios priemonės pirmiausia buvo tarifai ir socialiniai įstatymai, siekę užtikrinti maistą ir darbą, tai yra kaip tik tas intervencijos tipas, dėl kurio susireguliuojanti sistema nustojo veikti.

Buvo ir kita, labiau tiesioginė priežastis – į pirmą vietą iškelti tarptautinės monetarinės sistemos atkūrimo užduotį: susidūrus su dezorganizuotomis rinkomis ir nestabiliais valiutų kursais, vis labiau gyvybiškai svarbų vaidmenį atliko tarptautinis kreditas. Prieš Didįjį karą tarptautinio kapitalo judėjimai (nesusiję su ilgalaikėmis investicijomis) padėjo palaikyti tik likvidų mokėjimų balansą, bet netgi šią jų funkciją griežtai ribojo ekonominiai sumetimai. Kreditas buvo suteikiamas tik tiems, kurie atrodė verti pasitikėjimo verslininkai. Dabar padėtis visiškai pasikeitė: skolos atsirasdavo dėl politinių priežasčių, tokių kaip reparacijos, o paskolos buvo suteikiamos dėl pusiau politinių priežasčių, kad reparacijas būtų galima išmokėti. Tačiau paskolos buvo duodamos ir ekonominės politikos motyvais, kad būtų stabilizuotos pasaulinės kainos arba atkurtas aukso standartas. Kredito mechanizmą naudojo palyginti tvirta pasaulio ekonomikos dalis, nepriklausomai nuo gamybos ir prekybos sąlygų siekdama užpildyti palyginti dezorganizuotų tos ekonomikos dalių spragas. Ne vienoje šalyje mokėjimų balansai, biudžetai, valiutų kursai buvo dirbtinai balansuojami pasinaudojant tariamai visagaliu tarptautinio kredito mechanizmu. Pats šis mechanizmas buvo pagrįstas viltimi, kad bus grįžta prie stabilių valiutų kursų, o tai vėlgi buvo grįžimo prie aukso sinonimas. Glaudus ir nepaprastai stiprus ryšys padėjo palaikyti apgaulingą yrančios ekonominės sistemos vieningumo vaizdą; tačiau tai, ar ryšys išlaikys įtampą, priklausė nuo laiku pasirinkto grįžimo prie aukso.

Ženevos laimėjimas buvo savaip nuostabus. Jei tikslas nebūtų buvęs iš esmės neįgyvendinamas, jis neabejotinai būtų pasiektas: toks kūrybingas, nuoseklus ir kryptingas buvo šis mėginimas. Aplinkybės

susiklostė taip, kad turbūt jokios intervencijos rezultatai nebuvo tokie katastrofiški, kaip Ženevos atveju. Kaip tik todėl, kad visą laiką atrodė beveik sėkminga, ji be galo pablogino galutinės nesėkmės padarinius. Nuo 1923 m., kai Vokietijos markė per kelis mėnesius buvo sunaikinta, iki 1930 m. pradžios, kai visos svarbios pasaulio valiutos buvo susietos su auksu, Ženeva naudojo tarptautinio kredito mechanizmą, kad perkeltų nevisiškai stabilizuotų Rytų Europos ekonomikų naštą: pirma, ant Vakarų nugalėtojų pečių, o antra, nuo pastarųjų - ant dar platesnių Jungtinių Valstijų pečių.[3] Žlugimas Amerikoje įvyko paprasto verslo ciklo metu, tačiau kai tai atsitiko, Ženevos ir anglosaksų bankininkystės sukurtas finansų tinklas į tą siaubingą avariją įtraukė planetos ekonomiką.

Tačiau tai buvo dar ne viskas. Ženevos požiūriu, trečiąjį dešimtmetį socialinio organizavimo klausimai turėjo būti visiškai subordinuoti valiutos atkūrimo reikmėms. Svarbiausia reikmė buvo defliacija; vidaus institucijos kiek galėdamos turėjo prisitaikyti. Kuriam laikui turėjo būti atidėtas netgi laisvos vidaus rinkos ir liberalios valstybės atkūrimas. Juk Aukso delegacijos žodžiais, defliacijai nepavyko „paveikti tam tikrų prekių ir paslaugų klasių, taigi nepavyko pasiekti stabilios naujos pusiausvyros". Turėjo įsikišti vyriausybės, kad būtų sumažintos monopolinių prekių kainos, sumažinti programose sutarti atlyginimai ir apkarpytos rentos. Defliacininko idealas buvo „laisva ekonomika valdant stipriai vyriausybei"; tačiau jei ši frazė vyriausybės atžvilgiu tikrovėje reiškė kaip tik tai, kas buvo pasakyta, būtent, nepaprastuosius įgaliojimus ir visuomeninių laisvių apribojimą, tai „laisva ekonomika" praktikoje reiškė priešingą dalyką, būtent, vyriausybės reguliuojamas kainas ir atlyginimus (nors reguliuojama buvo vardan aiškaus tikslo, norint atkurti valiutų kursų laisvę ir laisvas vidaus rinkas). Valiutų kursų viršenybė reikalavo paaukoti netgi laisvas rinkas ir laisvas vyriausybes – du liberalaus kapitalizmo ramsčius. Tad Ženeva pakeitė tikslus, bet ne metodus: Ženevos pasmerktos infliacinės vyriausybės valiutos stabilumą pajungė pajamų ir užimtumo stabilumui, o Ženevos į valdžią atvestos defliacinės vyriausybės ne mažiau kišosi, kad pajamų ir užimtumo stabilumą pajungtų valiutos stabilumui.

[3] Polanyi K., "Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise". *Der Österreichische Volkswirt*, 1933 (Supplement).

1932 m. Tautų Sąjungos Aukso delegacijos raportas skelbė, kad grįžus valiutų kursų nepastovumui, svarbiausias praėjusio dešimtmečio monetarinis laimėjimas buvo sunaikintas. Raporte nebuvo pasakyta, kad šių tuščių defliacinių pastangų metu *nebuvo* atkurtos laisvos rinkos, nors laisvos vyriausybės ir *buvo* paaukotos. Teoriškai vienodai priešiški intervencionizmui ir infliacijai, ekonomikos liberalai pasirinko iš dviejų blogybių ir tvirtos valiutos idealą iškėlė aukščiau už nesikišimą. Taip darydami jie vadovavosi vidine susireguliuojančios ekonomikos logika. Tačiau dėl tokių veiksmų krizė įgavo tendenciją plėstis, finansus užgulė nepakeliama didžiulių ekonomikos sutrikdymų įtampa, ir įvairių nacionalinių ekonomikų deficitai taip išaugo, kad dar išlikusio tarptautinio darbo pasidalijimo žlugimas tapo neišvengiamas. Užsispyrimas, su kuriuo ekonomikos liberalai, tarnaudami defliacinei politikai, ištisą kritišką dešimtmetį rėmė autoritarinį intervencionizmą, baigėsi tik tuo, kad lemtingai susilpnėjo demokratinės jėgos, kurios kitaip nebūtų leidusios įvykti fašizmo katastrofai. Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos – valiutos šeimininkės, o ne tarnaitės – laiku atsisakė aukso standarto ir išvengė šio pavojaus.

Socializmas iš esmės yra pramoninei civilizacijai būdinga tendencija įveikti susireguliuojančią rinką, sąmoningai subordinuojant ją demokratinei visuomenei. Toks sprendimas yra natūralus pramonės darbininkams, kurie nemato priežasties, kodėl gamyba neturėtų būti tiesiogiai reguliuojama ir kodėl rinkos turėtų būti kažkas daugiau nei naudinga, bet subordinuota laisvos visuomenės savybė. Bendruomenės, kaip visumos, požiūriu socializmas tėra tolesnės pastangos paversti visuomenę išskirtinai žmogiška asmenų sąsaja, kurios Vakarų Europoje visuomet buvo siejamos su krikščionybės tradicijomis. Ekonominės sistemos požiūriu, jis yra, priešingai, radikalus atsitraukimas nuo netolimos praeities, kadangi nutraukia bandymą paversti privačias pinigines pajamas visuotine gamybinės veiklos paskata, ir nepripažįsta privačių individų teisės disponuoti svarbiausiais gamybos įrankiais. Iš esmės dėl to socialistinėms partijoms nėra lengva reformuoti kapitalistinę ekonomiką netgi tuomet, kai jos yra pasiryžusios nesikišti į nuosavybės sistemą. Juk vien tik galimybė, kad jos gali nuspręsti tai padaryti, pakerta gyvybiškai svarbų liberaliai ekonomikai pasitikėjimą, būtent – absoliutų pasitikėjimą nuosavybės teisių tęstinumu. Nors faktiškas nuosavybės teisių turinys įstatymų leidėjų

rankomis gali būti apibrėžtas naujai, formalaus tęstinumo užtikrinimas yra esmingai svarbus rinkos sistemos funkcionavimui.

Po Didžiojo karo įvyko dvi permainos, kurios turėjo įtakos socializmo padėčiai. Pirma, pasirodė, kad rinkos sistema buvo nepatikima ir beveik visiškai sužlugo, ko nesitikėjo netgi jos kritikai; antra, Rusijoje buvo įkurta socialistinė ekonomika, kas reiškė apskritai naują dalyką. Nors dėl aplinkybių, kuriomis vyko ši avantiūra, ji tapo nepritaikoma Vakarų šalims, pats Sovietų Rusijos egzistavimas turėjo didelės įtakos. Teisybė, ji pasuko į socializmą nesant pramonės, raštingų gyventojų ir demokratinių tradicijų – visa tai, kaip teigė Vakarų idėjos, buvo socializmo prielaidos. Šie skirtumai jos metodus ir sprendimus padarė nepritaikomais kitur, bet nesutrukdė socializmui tapti pasauline galia. Kontinentinėje Europoje darbininkų partijų pasaulėžiūra visada buvo socialistinė ir, be abejonės, buvo įtariama, kad bet kokios reformos, kurias jos norėjo įgyvendinti, tarnavo socializmo tikslams. Ramiais laikais toks įtarimas būtų nepagrįstas; socialistinės darbininkų klasės partijos apskritai siekė reformuoti kapitalizmą, o ne jį nuversti revoliucijos keliu. Tačiau nepaprastosiomis aplinkybėmis padėtis buvo kitokia. Tada, jei normalių metodų nepakaktų, būtų išbandyti ypatingi, o darbininkų partijos arsenale tarp tokių metodų galėjo būti ir nuosavybės teisių nepaisymas. Spaudžiamos artėjančios grėsmės, darbininkų partijos galėjo griebtis priemonių, kurios būtų socialistinės ar bent jau palaikytos tokiomis kovingų privataus verslo šalininkų. Užtektų tik užuominos, kad rinkose kiltų sumaištis ir prasidėtų visuotinė panika.

Tokiomis sąlygomis įprastinis darbdavių ir darbuotojų interesų konfliktas įgautų grėsmingą pobūdį. Jei ekonominių interesų išsiskyrimas paprastai baigiasi kompromisu, tai dėl ekonominių ir politinių visuomenės sferų atskyrimo tokios kovos turėjo tendenciją sukelti rimtų pasekmių bendruomenei. Darbdaviai buvo gamyklų ir kasyklų savininkai, taigi tiesiogiai atsakingi už visuomenei reikalingos produkcijos gamybą (jau nekalbant apie jų asmeninį interesą gauti pelno). Iš principo jų pastangas palaikyti pramonės funkcionavimą būtų parėmę visi. Kita vertus, samdomi darbuotojai sudarė didelę visuomenės dalį; jų interesai gana gerai sutapo su visos bendruomenės interesais. Jie buvo vienintelė klasė, galinti apginti vartotojų, piliečių, tiesiog žmonių interesus, ir esant visuotinei rinkimų teisei dėl savo skaičiaus jie būtų įgavę persvarą politinėje sferoje. Tačiau įstatymų

leidybos institucija, kaip ir pramonė, visuomenėje turėjo atlikti savo oficialias funkcijas. Jos nariams buvo patikėta formuoti bendruomenės valią, valstybės politikos kryptį, tvirtinti ilgalaikes veiksmų šalyje ir užsienyje programas. Jokia sudėtinga visuomenė negalėjo egzistuoti be politinių įstatymų leidybos ir vykdomosios valdžios institucijų. Grupinių interesų kova, kuri baigtųsi pramonės ar valstybės institucijų paralyžiumi (bet kurios iš jų, arba abiejų), sudarytų tiesioginį pavojų visuomenei.

Tačiau kaip tik tai ir įvyko trečiąjį dešimtmetį. Darbininkai įsitvirtino parlamente, kur skaičius garantavo jiems įtaką, kapitalistai pavertė pramonę tvirtove, iš kurios komandavo šaliai. Liaudies institucijos atsakė į tai, beatodairiškai kišdamosi į verslą, nepaisydamos konkrečių pramonės formų reikmių. Pramonės vadai kurstė gyventojus nepaklusti jų pačių laisvai išrinktiems valdantiesiems, o demokratinės institucijos tęsė karą su pramonės sistema, nuo kurios priklausė kiekvieno žmogaus pragyvenimas. Ilgainiui turėjo ateiti momentas, kai ir ekonominei, ir politinei sistemai grėsė visiškas paralyžius. Tautą turėjo apimti baimė, ir vadovavimas turėjo pereiti tiems, kas siūlė lengvą išeitį bet kokia kaina. Atėjo laikas fašistiniam sprendimui.

20 skyrius

ISTORIJA SOCIALINIŲ PERMAINŲ SŪKURYJE

Jei kada nors buvo politinis judėjimas, atitikęs objektyvios situacijos reikmes ir nebuvęs atsitiktinių priežasčių rezultatas, tai toks judėjimas buvo fašizmas. Tačiau fašistinio sprendimo išsigimimas buvo akivaizdus. Jis siūlė išeitį iš institucinės aklavietės, kuri iš esmės buvo panaši daugelyje šalių, bet šis vaistas visur būtų sukėlęs mirtiną ligą. Taip žūsta civilizacijos.

Fašistinį atsakymą į *aklavietę*, kurią priėjo liberalusis kapitalizmas, galima apibūdinti kaip rinkos ekonomikos reformą, įvykdytą išraunant su šaknimis visas demokratines institucijas ir pramonės, ir politikos sferoje. Taip turėjo būti atgaivinta žlugimo pavojuje atsidūrusi ekonominė sistema, o pačios tautos buvo perauklėjamos taip, kad individai nebeturėtų įgimtų bruožų ir nesugebėtų veikti kaip valstybės piliečiai.[1] Šis perauklėjimas, kurio esmę sudarė politinės religijos dogmos, neigiančios visas žmonių brolybės idėjos formas, buvo pasiektas masinio atsivertimo aktu, nepaklusniuosius privertus moksliniais kankinimo metodais.

Tokio judėjimo atsiradimo pasaulio pramoninėse ir netgi kai kuriose menkai industrializuotose šalyse nederėtų aiškinti vietos sąlygomis, nacionaliniu mentalitetu ar istorinėmis prielaidomis, o tai nuolat darė amžininkai. Fašizmas turėjo mažai ką bendro tiek su Didžiuoju karu, tiek ir su Versalio sutartimi, junkerių militarizmu ar itališku temperamentu. Šis judėjimas atsirado ir nugalėtose šalyse,

[1] Polanyi K., "The Essence of Fascism." In *Christianity and the Social Revolution*, 1935.

kaip Bulgarija, ir nugalėtojose, kaip Jugoslavija, šiaurietiško temperamento šalyse Suomijoje bei Norvegijoje ir pietietiško – Italijoje bei Ispanijoje, arijų rasės šalyse – Anglijoje, Airijoje arba Belgijoje ir ne arijų rasės – Japonijoje, Vengrijoje arba Palestinoje, katalikiškų tradicijų šalyse, kaip Ispanija ir protestantiškose – kaip Olandija, kariškose bendruomenėse, kaip Prūsija ir civilinėse – kaip Austrija, senos kultūros šalyse, kaip Prancūzija, ir naujos – Jungtinėse Valstijose ir Lotynų Amerikos valstybėse. Faktiškai nebuvo tokios aplinkos – religinės, kultūrinės ar nacionalinių tradicijų – kuri padarytų šalį atsparią fašizmui, susiklosčius jo atsiradimo sąlygoms.

Be to, stebino, kad nebuvo ryšio tarp jo materialinių išteklių bei šalininkų gausumo ir jo politinio veiksmingumo. Pats „judėjimo" terminas buvo klaidinantis, kadangi juo numanomas tam tikro didelio žmonių skaičiaus užsirašymas ar asmeninis dalyvavimas. Fašizmui buvo būdingas jo nepriklausomumas nuo tokių liaudies manifestacijų. Nors jis paprastai siekė masinės paramos, jo potencialia jėga laikytas ne šalininkų skaičius, bet įtakingi aukštą padėtį užimantys asmenys, kurių gera valia naudojosi fašistų vadai, ir kurių įtaka bendruomenėje, kaip buvo tikimasi, apsaugos juos nuo nepavykusio maišto padarinių ir taip sumažins revoliucijos riziką.

Šalis, priartėjusi prie fašizmo fazės, turėjo būdingų požymių, tarp kurių nebūtinai buvo egzistuojantis fašistinis judėjimas. Ne mažiau svarbūs ženklai buvo iracionalizmo filosofijų, rasistinės estetikos, antikapitalistinės demagogijos, neortodoksinių požiūrių į valiutą plitimas, partijų sistemos kritika, įsivyravusi nepagarba „režimui" ar kaip nors kitaip vadinamai egzistuojančiai demokratinei tvarkai. Tarp nepaprastai įvairių jo pranašų buvo Othmaro Spanno vadinamoji universalistinė filosofija Austrijoje, Stephano George'o poezija ir Ludwigo Klageso kosmogoninis romantizmas Vokietijoje, D. H. Lawrence'o erotiškas vitalizmas Anglijoje, Georgeso Sorelio politinio mito kultas Prancūzijoje. Hitleriui valdžią galiausiai suteikė feodalinė klika, supusi prezidentą Hindenburgą, lygiai kaip Mussolinį ir Primo de Riverą į postus paskyrė jų atitinkami valdovai. Tačiau Hitlerį rėmė platus judėjimas, Mussolinį – nedidelis, Primo de Rivera neturėjo jokio. Nė vienu atveju nebuvo tikros revoliucijos prieš esamą valdžią; fašistų taktika visuomet buvo imituoti maištą, parengtą nebyliai pritariant valdžiai, kuri apsimesdavo buvusi užklupta prievartos. Tai

tėra tik kontūrai to sudėtingo paveikslo, kuriame turėtų atsirasti vietos tokioms įvairioms figūroms, kaip nepriklausomi katalikų demagogai pramoniniame Detroite, „Karališkoji žuvis“ atsilikusioje Luizianoje, Japonijos armijos sąmokslininkai ir Ukrainos antisovietiniai sabotuotojai. NuoXX a. ketvirtojo dešimtmečio fašizmas buvo visada egzistuojanti politinė galimybė, beveik momentali emocinė reakcija kiekvienoje pramoninėje bendruomenėje. Galima jį vadinti „poslinkiu“, o ne „judėjimu“, kad parodytume nuasmenintą pobūdį krizės, kurios simptomai paprastai buvo neryškūs ir nevienareikšmiški. Žmonės dažnai nebuvo tikri, ar politinė kalba arba akcija, pamokslas arba viešas paradas, metafizika arba meno stilius, poema arba partijos programa yra fašistiniai. Nebuvo pripažintų fašizmo kriterijų, jis neturėjo ir sutartų principų. Vis dėlto visos jo organizuotos formos pasižymėjo tuo, kad staigiai atsiradusios išblėsdavo ir po tam tikro latentinio periodo vėl audringai prasiverždavo. Priklausomai nuo objektyvios situacijos visa tai sudaro iškylančios ir prislopstančios socialinės jėgos vaizdą.

Tai, ką mes trumpai pavadinome „fašistine situacija“, buvo ne kas kita, kaip tipiškas lengvų ir didelių fašistų pergalių atvejis. Staiga išnykdavo didžiulės pramoninės ir politinės darbininkų bei kitų atsidavusių konstitucinės laisvės šalininkų organizacijos ir nedidelės fašistų pajėgos nubraukdavo tai, kas iki tol atrodė nenugalima demokratinių vyriausybių, partijų, profsąjungų jėga. Jeigu „revoliucine situacija“ vadinamas toks psichologinis ir moralinis visų galinčių priešintis jėgų pakrikimas, kad saujelė menkai ginkluotų maištininkų gali šturmuoti tariamai neįveikiamas *reakcijos* tvirtoves, tai „fašistinė situacija“ buvo visiška jos paralelė, išskyrus tai, kad čia buvo šturmuojamos *demokratijos ir konstitucinių laisvių* tvirtovės, ir susidarė įspūdis, jog jų gynybai buvo visiškai nepasirengta. 1932 m. liepos mėn. Prūsijoje teisėta socialdemokratų vyriausybė, tvirtai įsigalėjusi kaip teisėta valdžia, kapituliavo ponui von Papenui tik pagrasinus nekonstitucine prievarta. Praėjus maždaug šešiems mėnesiams Hitleris taikiai įsigijo aukščiausius valdžios postus, iš kurių tuojau pat pradėjo didelio masto revoliucinį puolimą, sugriovusį Veimaro respublikos institucijas ir politines partijas. Įsivaizduoti, kad tokia padėtis susidarė dėl judėjimo galios ir nematyti, kad šiuo atveju padėtis pagimdė judėjimą, reikštų nesuvokti svarbios pastarųjų dešimtmečių pamokos.

Fašizmo, kaip ir socializmo, šaknys buvo nebeveikiančioje rinkos visuomenėje. Todėl jis buvo visame pasaulyje, visaapimantis ir universaliai pritaikomas; problemos peržengė ekonominę sferą ir sukėlė visuotinę pabrėžtinai socialinę transformaciją. Jis įsiskverbė į beveik visas žmogaus veiklos sritis: politiką ir ekonomiką, kultūrą, filosofiją, meną ir religiją. Iš dalies jis susijungė su vietinėmis ir aktualiomis tendencijomis. Neįmanoma suprasti šio laikotarpio istorijos, neatskyrus pagrindinio fašistinio poslinkio nuo tų trumpalaikių tendencijų, su kuriomis šis poslinkis įvairiose šalyse susiliejo.

Trečiojo dešimtmečio Europoje ryškiai išsiskyrė ir užstojo blankesnį, tačiau visapusiškesnį fašizmo modelį tokios dvi tendencijos: kontrrevoliucija ir nacionalistinis revizionizmas. Tiesioginis jų išeities taškas buvo Sutartys ir pokario revoliucijos. Nors griežtai sąlygotos ir apsiribojusios specifiniais tikslais, jos buvo lengvai supainiotos su fašizmu.

Kontrrevoliucijos buvo įprastinis politinės švytuoklės grįžimas link tos padėties, kuri buvo labai smarkiai sutrikdyta. Tokie poslinkiai buvo būdingi Europai bent jau nuo Anglijos respublikos laikų, ir turėjo tik ribotą ryšį su to meto socialiniais procesais. Dvidešimtaisiais susiklostė daug tokio tipo situacijų, kadangi suirutė, nuvertusi daugiau kaip tuziną sostų Vidurio ir Rytų Europoje, buvo iš dalies susijusi su pralaimėjimo sukelta banga, o ne su demokratijos pažanga. Kontrrevoliucijos užduotis iš esmės buvo politinė ir ji natūraliai atiteko daug praradusioms klasėms bei grupėms, tokioms kaip dinastijos, aristokratijos, bažnyčios, sunkioji pramonė, ir joms giminingoms partijoms. Konservatorių ir fašistų sąjungos bei kovos šiuo laikotarpiu daugiausia buvo susijusios su tuo vaidmeniu, kuris turėjo tekti fašistams kontrrevoliuciniame reikale. Taigi fašizmas buvo revoliucinė tendencija, tiek pat nukreipta prieš konservatizmą kaip ir prieš konkuruojančią revoliucinę socializmo jėgą. Tai nesukliudė fašistams politikos sferoje siekti galios ir siūlyti savo paslaugas kontrrevoliucijai. Priešingai, jie siekė vyrauti, daugiausia grįsdami tai tariamu konservatizmo nepajėgumu atlikti tą darbą, kuris buvo neišvengiamas, kad būtų sustabdytas socializmas. Konservatoriai, suprantama, bandė monopolizuoti kontrrevoliucijos nuopelną ir faktiškai, kaip buvo Vokietijoje, įvykdė ją vieni. Jie atėmė iš darbo klasių partijų įtaką bei valdžią ir neatidavė jos naciams. Panašiai Austrijoje krikščionys socialistai (konservatyvi partija) iš esmės nuginklavo

darbininkus (1927) ir nepadarė jokių nuolaidų „revoliucijai iš dešinės.“ Netgi ten, kur fašistų dalyvavimas kontrrevoliucijoje buvo neišvengiamas, buvo sukurta „stipri“ valdžia, kuri smarkiai suvaržė fašizmą. Taip įvyko Estijoje 1929 m., Suomijoje – 1932, Latvijoje – 1934 metais. Pseudoliberalūs režimai kuriam laikui palaužė fašizmo galią Vengrijoje (1922) ir Bulgarijoje (1926). Tik Italijoje konservatoriai nesugebėjo atkurti darbo drausmės pramonėje, kol nesuteikė fašistams šanso ateiti į valdžią.

Kare nugalėtose šalyse ir „psichologiškai“ pralaimėjusioje Italijoje grėsmingą pavidalą įgavo nacionalinė problema. Čia iškilo užduotis, kurios rimtumo negalima buvo nuneigti. Nugalėtąsias šalis labiau nei kitos problemos vargino nuolatinis nusiginklavimas; pasaulyje, kuriame vienintelis egzistuojantis tarptautinės teisės, tarptautinės tvarkos ir tarptautinės taikos organizavimas buvo grindžiamas galios pusiausvyra, keletas šalių buvo paverstos bejėgėmis, ir nebuvo jokių požymių, kad kokia nors sistema galėtų pakeisti senąją. Tautų Sąjunga geriausiu atveju buvo patobulinta galios pusiausvyros sistema, bet faktiškai ji neprilygo net buvusiam Europos Koncertui, kadangi dabar nebuvo bendro galios išsisklaidymo prielaidos. Gimstantis fašistinis judėjimas beveik visur ėmėsi tarnauti nacionaliniam reikalui; be šio „telkiamojo“ darbo jis vargu ar būtų išlikęs.

Tačiau jis šiuo klausimu pasinaudojo tik kaip tramplinu; kitais laikais jis lošė pacifizmo ir izoliacionizmo korta. Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose jis buvo nuraminimo politikos sąjungininkas; Austrijoje *Heimwehr* bendradarbiavo su įvairiais katalikų pacifistais; o katalikiškas fašizmas iš principo buvo antinacionalistinis. Huey Longui nereikėjo pasienio konflikto su Misisipe arba Teksasu, kad Baton Ruže įkurtų savo fašistinį judėjimą. Panašūs judėjimai Olandijoje ir Norvegijoje buvo nenacionalistiniai ligi pat išdavystės – Quislingą galima pavadinti geru fašistu, tačiau, žinoma, ne geru patriotu.

Kovoje dėl politinės valdžios fašizmas elgiasi visiškai laisvai, ignoruodamas vietines problemas arba pasinaudodamas jomis taip, kaip jam patinka. Jo tikslas peržengia ir politines, ir ekonomines ribas: jis yra socialinis. Jis pasitelkia politinę religiją, kad ši tarnautų degeneraciniam procesui. Savo pakilimo metu jis atsisako tik labai nedaugelio emocijų; tačiau pasiekęs pergalę, atmeta beveik visus motyvus, išskyrus labai nedidelę jų, nors vėlgi ypač būdingų, grupę.

Atidžiai neatskyrus šios pseudonetolerancijos kelyje į valdžią nuo tikros netolerancijos esant valdžioje, vargu ar įmanoma suprasti subtilų, tačiau lemiamą skirtumą tarp kai kurių fašistinių judėjimų apsimestinio nacionalizmo revoliucijos metu ir specifiškai imperialistinio nenacionalizmo, jų išplėtoto po revoliucijos.[2]

Konservatoriai paprastai sėkmingai vidaus kontrrevoliucijas įvykdydavo vieni, tačiau jie retai tesugebėdavo išspręsti savo šalių nacionalines ir tarptautines problemas. 1940 m. Brüningas tvirtino, kad jis buvo išsprendęs Vokietijos reparacijų ir nusiginklavimo klausimus dar prieš „Hindenburgo klikai" nusprendus pašalinti jį iš posto ir perduoti valdžią naciams, o to priežastis buvusi jos nenoras, kad jam atitektų nuopelnai.[3] Buvo taip ar ne, regis, nėra esminis dalykas, kadangi Vokietijos lygiateisiško statuso klausimas *ne*apsiribojo techniniu nusiginklavimu, kaip manė Brüningas, o apėmė ir gyvybiškai svarbų demilitarizavimo klausimą; be to, realiai nebuvo įmanoma ignoruoti tos galios, kurią Vokietijos diplomatijai suteikė nacistinių masių, ištikimų radikaliai nacionalistinei politikai, egzistavimas. Įvykiai įtikinamai parodė, kad Vokietija lygiateisiško statuso negalėjo pasiekti be revoliucinio nukrypimo, ir atsižvelgiant į tai tampa akivaizdu, kokia baisi atsakomybė tenka nacizmui, laisvą ir lygiateisę Vokietiją pavertusiam nusikaltimų vykdytoja. Ir Vokietijoje, ir Italijoje fašizmas galėjo užgrobti valdžią tik todėl, kad jis it svertą sugebėjo panaudoti neišspręstus nacionalinius klausimus, o Prancūzijoje, kaip ir Didžiojoje Britanijoje, fašizmą aiškiai susilpnino jo antipatriotizmas. Tik mažose ir natūraliai priklausomose šalyse pataikavimas užsienio valstybei galėjo būti fašizmo aktyvu.

Kaip matėme, Europos fašizmas trečiąjį dešimtmetį tik atsitiktinai buvo susijęs su nacionalinėmis ir kontrrevoliucinėmis tendencijomis. Nepriklausomai nuo jo kilusių ir vienas kitą stiprinusių judėjimų simbiozė sudarė esminio panašumo į fašizmą įspūdį, o iš tiesų jie buvo jam negiminingi.

Tikrovėje fašizmo suvaidintą vaidmenį lėmė vienas veiksnys: rinkos sistemos būklė.

---

[2] Heymann H., *Plan for Permanent Peace*, 1941. Plg. Brüningo 1940 m. sausio 8 d. laišką.

[3] Rauschning H., *The Voice of Destruction*, 1940.

1917–1923 m. laikotarpiu vyriausybės, atkurdamos teisę ir tvarką, retkarčiais siekė fašistų paramos; daugiau ir nereikėjo, kad rinkos sistema veiktų. Fašizmas liko neišsirutuliojęs.

1924–1929 metais, kai atrodė, jog rinkos sistema tikrai buvo atkurta, fašizmas, kaip politinė jėga, apskritai išnyko.

Po 1930 m. rinkos ekonomika išgyveno visuotinę krizę. Per kelerius metus fašizmas tapo pasauline galia.

Pirmuoju, 1917–1923 metų laikotarpiu, atsirado tik pavadinimas ir beveik nieko daugiau. Kai kuriose Europos šalyse – tokiose kaip Suomija, Lietuva, Estija, Latvija, Lenkija, Rumunija, Bulgarija, Graikija ir Vengrija – įvyko agrarinės arba socialistinės revoliucijos, o kitose – tarp jų buvo Italija, Vokietija ir Austrija – išaugo politinė pramonės darbininkų klasės įtaka. Ilgainiui kontrrevoliucijos atkūrė vidaus galios pusiausvyrą. Daugumos šalių valstietija atsigręžė prieš miesto darbininkus; kai kuriose šalyse fašistinius judėjimus įkūrė karininkai bei kaimo diduomenė ir paskatino valstietiją; kitur, kaip Italijoje, į fašistų būrius stojo bedarbiai ir smulkioji buržuazija. Niekur, be teisės ir tvarkos atkūrimo, nebuvo kalbama apie jokią kitą problemą, nebuvo keliama radikalios reformos klausimo; kitaip tariant, nebuvo jokių fašistinės revoliucijos požymių. Tie judėjimai buvo fašistiniai tik savo forma, tai yra tiek, kiek civilių gaujos, vadinamieji neatsakingi elementai, nuolaidžiaujant valdžios pareigūnams, naudojo jėgą ir prievartą. Antidemokratinė fašizmo filosofija jau buvo gimusi, tačiau ji dar nebuvo politinis veiksnys. Antrojo Kominterno kongreso išvakarėse 1920 m. Trockis pateikė platų pranešimą apie padėtį Italijoje, bet net nepaminėjo fašizmo, nors *fasci* jau kurį laiką egzistavo. Prireikė dar dešimties ar daugiau metų, kol Italijos fašizmas, jau seniai įsitvirtinęs šalies valdžioje, sukūrė kažką panašaus į savitą socialinę sistemą.

1924 m. ir vėliau Europa bei Jungtinės Valstijos išgyveno audringą pakilimą, išsklaidžiusį bet kokias abejones dėl rinkos sistemos patvarumo. Buvo paskelbta, kad kapitalizmas atkurtas. Ir bolševizmas, ir fašizmas, išskyrus periferinius regionus, buvo likviduoti. Kominternas kapitalizmo konsolidaciją paskelbė įvykusiu faktu; Mussolinis garbino liberalų kapitalizmą; visos svarbios šalys, išskyrus Didžiąją Britaniją, progresavo. Jungtinės Valstijos džiaugėsi legendiniu suklestėjimu, o ir kontinentinei Europai sekėsi beveik taip pat gerai. Hitlerio *putsch* buvo nuslopintas, Prancūzija evakavo savo ka-

rius iš Rūro; tiesiog stebuklingai buvo atkurta *Reichsmark*; Daweso planas atitraukė politiką nuo reparacijų klausimo; Lokarnas buvo ne už kalnų; Vokietijai prasidėjo septyneri turtingi metai. Iki 1926 m. pabaigos aukso standartas vėl įsiviešpatavo nuo Maskvos iki Lisabonos.

Tik trečiojo periodo metu – po 1929 m. – išryškėjo tikroji fašizmo svarba. Tapo akivaizdu, kad rinkos sistema pateko į aklavietę. Iki tol fašizmas tebuvo ne daugiau kaip ypatybė, kuria pasižymėjo Italijos autoritarinis valdymas, šiaip jau beveik nesiskyręs nuo kitų, labiau tradicinių. Dabar jis iškilo kaip pramoninės visuomenės problemos sprendimo alternatyva. Vokietija ėmė vadovauti Europos masto revoliucijai ir fašizmo kryptis suteikė jos kovai dėl galios dinamizmo, kuris netrukus apėmė penkis kontinentus. Istorija buvo įtraukta į socialinių permainų sūkurį.

Tarptautinės sistemos griovimas prasidėjo nuo neesminio, tačiau jokiu būdu ne atsitiktinio įvykio. Volstryto krizė pasiekė milžinišką mastą ir ją sekė Didžiosios Britanijos sprendimas pasitraukti iš aukso standarto sferos, o dar po dvejų metų analogišką žingsnį žengė Jungtinės Valstijos. Tuo pačiu metu veiklą nutraukė Nusiginklavimo konferencija, o 1934 m. Vokietija pasitraukė iš Tautų Sąjungos.

Šie simboliški įvykiai pradėjo įspūdingų pasaulio permainų epochą. Trys didžiosios valstybės – Japonija, Vokietija ir Italija – sukilo prieš *status quo* ir sabotavo byrančias taikos institucijas, kartu liovėsi funkcionuoti faktiškas pasaulio ekonomikos sutvarkymas. Aukso standarto veikimą bent jau laikinai nutraukė jo anglosaksiškieji kūrėjai; prisidengus nemokumu, buvo išsižadėta užsienio skolų; kapitalo rinkos ir pasaulio prekyba sunyko. Planetos politinė *ir* ekonominė sistema iro drauge.

Šalių viduje vyko ne mažiau visapusiškos permainos. Dvipartines sistemas išstūmė vienpartinis valdymas, kartais nacionalinės vienybės vyriausybės. Tačiau išoriniai panašumai tarp diktatoriškų šalių ir šalių, išsaugojusių demokratišką viešąją nuomonę, tik dar labiau išryškino, kokios svarbios yra laisvos diskusijų ir sprendimų priėmimo institucijos. Rusija pasuko į diktatoriškų formų socializmą. Liberalusis kapitalizmas išnyko šalyse, kurios rengėsi karui – Vokietijoje, Japonijoje bei Italijoje, iš dalies ir Jungtinėse Valstijose bei Didžiojoje Britanijoje. Tačiau kylantys fašizmo, socializmo ir Naujojo kurso režimai buvo panašūs tik tuo, kad atsisakė *laissez-faire* principų.

Istorija prasidėjo nuo įvykio, išorinio visiems, tačiau pavienės tautos į išbandymą reagavo priklausomai nuo jų nuostatos. Vienos buvo nenusiteikusios permainoms, kitoms prireikė daug laiko joms pasirengti; o dar kitos liko joms abejingos. Be to, sprendimo jos ieškojo įvairiomis kryptimis. Tačiau rinkos ekonomikos požiūriu tie dažnai radikaliai skirtingi sprendimai tereiškė esamas alternatyvas.

Tarp tų, kurios, pasinaudodamos visuotine sumaištim, ryžosi siekti savų interesų, buvo grupė nepatenkintų didžiųjų valstybių, kurioms, regis, retą progą suteikė išnykusi galios pusiausvyros sistema, kad ir susilpnintu Tautų Sąjungos pavidalu. Vokietija dabar troško, kad kuo greičiau žlugtų tradicinė pasaulio ekonomika, vis dar buvusi tarptautinės tvarkos atramos tašku, ir artino tos ekonomikos krachą, kad įgytų pranašumą prieš savo oponentes. Ji sąmoningai pasitraukė iš tarptautinės kapitalo, prekių bei valiutų sistemos, kad sau palankiu momentu atsisakytų prisiimtų politinių įsipareigojimų ir sumažintų galimą išorinio pasaulio spaudimą. Ji puoselėjo ekonominę autarkiją, kad užsitikrintų veikimo laisvę, reikalingą jos toli siekiantiems planams. Ji iššvaistė savo aukso atsargas, sunaikino savo užsienio kreditą, neatlyginamai išsižadėjo įsipareigojimų ir netgi kuriam laikui sugriovė sau palankų užsienio prekybos balansą. Jai lengvai pavyko užmaskuoti tikruosius savo ketinimus, kadangi nei Volstrytas, nei Londono Sitis, nei Ženeva neįtarė, kad naciai iš tikrųjų deda viltis į devynioliktojo amžiaus ekonomikos likvidavimą. Seras Johnas Simonas ir Montagu Normanas tvirtai tikėjo, kad ilgainiui Schachtas atkurs ortodoksinę ekonomiką Vokietijoje, kuri esą veikusi tik aplinkybių verčiama ir sugrįšianti į „šeimos glėbį“, kai tik sulauks finansinės paramos. Tokios iliuzijos išsilaikė Dauning Stryte iki Miuncheno ir po jo. Vokietijai savo slaptas užmačias labai padėjo įgyvendinti jos gebėjimas prisitaikyti prie tradicinės sistemos žlugimo, o Didžioji Britanija, likusi ištikima tai sistemai, atsidūrė labai sunkioje padėtyje.

Nors Anglija laikinai ir buvo pasitraukusi iš aukso standarto sistemos, jos ekonomika ir finansai ir toliau tebebuvo grindžiami stabilių valiutų kursų ir tvirtos valiutos principais. Todėl šie apribojimai varžė jos persiginklavimą. Lygiai kaip Vokietijos autarkija atsirado dėl karinių ir politinių sumetimų, pagrįstų jos ketinimu užbėgti už akių visuotinei transformacijai, taip Britanijos strategiją ir užsienio politiką ribojo jos konservatyvus požiūris į finansus. Riboto karo

strategija atspindėjo salos, kaip prekybos centro, nuostatą: ji saugi tol, kol jos karo laivynas pakankamai stiprus, kad garantuotų tiekimus, kuriuos tvirtais jos pinigais galima apmokėti visur. Hitleris jau buvo valdžioje, kai 1933 m. kietakaktis Duffas Cooperis teisino 1932 m. armijos biudžeto sumažinimą, kaip padarytą „gresiant nacionaliniam bankrotui, kuris tuomet buvo laikomas didesniu pavojumi netgi už neveiksmingas kovos pajėgas". Daugiau kaip po trejų metų lordas Halifaxas tvirtino, kad taiką galima išlaikyti sureguliavus ekonomiką ir kad nereikėtų kištis į prekybą, nes tai apsunkintų tokį sureguliavimą. Miuncheno sandėrio metais Halifaxas ir Chamberlainas vis dar formulavo Britanijos politiką kalbėdami apie „sidabrines kulkas" ir tradicines Amerikos paskolas Vokietijai. Iš tiesų netgi po to, kai Hitleris peržengė Rubikoną ir užėmė Prahą, lordas Simonas Bendruomenių rūmuose pritarė Montagu Normano dalyvavimui perduodant Čekoslovakijos aukso atsargas Hitleriui. Simonas buvo įsitikinęs, kad aukso standarto integralumas, kurio atkūrimui buvo skirtas visas jo valdymo menas, nusvėrė visus kitus motyvus. Amžininkai manė, kad Simono veiksmai buvo pasirinktos nuraminimo politikos rezultatas. Faktiškai tai buvo duoklė aukso standarto dvasiai, kuri tebelėmė Londono Sičio vadovų pasaulėžiūrą strateginiuose ir politiniuose reikaluose. Tą pačią savaitę, kai kilo karas, Foreign Office, atsakydamas į Hitlerio žodinį pareiškimą Chamberlainui, formulavo Britanijos politiką tradicinių Amerikos paskolų Vokietijai požiūriu.[4] Anglijos karinis nepasirengimas buvo iš esmės jos ištikimybės aukso standarto ekonomikai rezultatas.

Nuo pradžių Vokietija turėjo naudos, kai pribaigė tai, kam buvo lemta mirti. Ji išlaikė pranašumą, kol atgyvenusios devynioliktojo amžiaus sistemos likvidavimas leido jai pirmauti. Liberaliojo kapitalizmo, aukso standarto ir absoliučiai suverenių valstybių žlugimas buvo šalutinis jos plėšikiškų antpuolių rezultatas. Prisitaikydama prie jos pačios siektos izoliacijos ir vėliau, vykdydama savas vergų pirklių ekspedicijas, ji mėgino rasti kai kurių transformacijos problemų sprendimą.

Tačiau didžiausias jos politinis aktyvas buvo gebėjimas priversti pasaulio šalis vienytis prieš bolševizmą. Ji iš transformacijos laimėjo

---

[4] *British Blue Book*, No. 74, Cmd. 6106, 1939.

daugiausia, kadangi ėmė vadovauti tam rinkos ekonomikos problemos sprendimui, kuris, kaip ilgai atrodė, sulauks besąlygiško turtingųjų klasių, o iš tiesų ne vien tik jų, palaikymo. Remiantis liberalų ir marksistų prielaida apie ekonominių klasės interesų primatą, Hitleris turėjo laimėti. Tačiau ilgainiui socialinė nacijos visuma pasirodė esanti svarbesnė už ekonominę klasės visumą.

Rusijos iškilimas taip pat buvo susijęs su jos vaidmeniu transformacijoje. Nuo 1917 iki 1929 m. bolševizmo baimė buvo ne daugiau kaip baimė dėl neramumų, galėjusių lemtingai sutrukdyti atkurti rinkos ekonomiką, kuri galėjo veikti tik besąlygiško pasitikėjimo atmosferoje. Kitą dešimtmetį socializmas Rusijoje tapo tikrove. Ūkių kolektyvizavimas reiškė, kad lemiamo žemės veiksnio atžvilgiu rinkos ekonomiką išstūmė kooperatiniai metodai. Rusija, anksčiau buvusi tik kapitalistiniam pasauliui skirtos revoliucinės agitacijos vieta, dabar iškilo kaip naujos sistemos, kuri galėjo pakeisti rinkos ekonomiką, atstovė.

Kartais pamirštama, kad bolševikai, patys karšti socialistai, užsispyrusiai nesutiko „sukurti socializmo Rusijoje." Mėginti tai daryti atsilikusioje agrarinėje šalyje neleido jau vien jų marksistiniai įsitikinimai. Išskyrus visiškai unikalų vadinamojo „karinio komunizmo" epizodą 1920 m., vadovai laikėsi pozicijos, kad pasaulinė revoliucija turi prasidėti pramoninėje Vakarų Europoje. Socializmas vienoje šalyje būtų atrodęs jiems nesuderinamas su teorija, o kai jis tapo realybe, beveik visi iki vieno senieji bolševikai jo nepripažino. Tačiau būtent šis nukrypimas pasirodė nuostabiai sėkmingas.

Pažvelgus ketvirtį amžiaus atgal į Rusijos istoriją paaiškėja, kad tai, ką mes vadiname Rusijos revoliucija, iš tiesų buvo dvi atskiros revoliucijos; pirmoji iš jų įkūnijo tradicinius Vakarų Europos idealus, o antroji buvo absoliučiai naujos ketvirtojo dešimtmečio raidos dalis. 1917–1924 m. revoliucija iš tiesų buvo *paskutinis* iš tų politinių perversmų Europoje, kurie vyko pagal Anglijos respublikos ir Prancūzijos revoliucijos modelį; revoliucija, kuri prasidėjo nuo ūkių kolektyvizavimo (apie 1930 m.), buvo *pirmoji* iš tų didžiųjų socialinių permainų, kurios pakeitė mūsų pasaulį ketvirtąjį dešimtmetį. Nes pirmoji Rusijos revoliucija sugriovė absoliutizmą, feodalinį žemės valdymą ir rasinę priespaudą – ji buvo tikra 1789 m. idealų paveldėtoja; antroji revoliucija įkūrė socialistinę ekonomiką. Apibendrinant galima pasakyti, kad pirmoji buvo tik Rusijos įvykis – ji užbaigė ilgą

vakarietiškos raidos Rusijos žemėje procesą, o antroji buvo kartu vykstančios pasaulinės transformacijos dalis.

Trečiąjį dešimtmetį Rusija tariamai laikėsi nuošaliai nuo Europos ir buvo užsiėmusi savęs gelbėjimu. Nuodugnesnė analizė galėtų paneigti šį vaizdą. Juk tarp veiksnių, privertusių ją priimti sprendimą per laikotarpį tarp dviejų revoliucijų, buvo tarptautinės sistemos žlugimas. Iki 1924 m. „karinis komunizmas“ buvo pamirštas epizodas ir Rusija vėl sukūrė laisvą grūdų vidaus rinką, išsaugodama valstybės kontrolę užsienio prekybai ir svarbiausioms pramonės šakoms. Ji buvo pasiryžusi plėsti savo užsienio prekybą, kuri iš esmės priklausė nuo eksportuojamų grūdų, medienos, kailių ir kai kurių kitų organinių žaliavų, tačiau jų kainos smarkiai krito per žemės ūkio depresiją, po kurios prasidėjo visuotinė prekybos krizė. Rusijai negalint palankiomis sąlygomis plėtoti eksporto, buvo apribota ir jos galimybė importuoti mašinas, taigi sustojo ir nacionalinės pramonės kūrimas; tai vėlgi neigiamai veikė mainų tarp miesto ir kaimo sąlygas – susidarė vadinamosios „žirklės“ – ir didino valstietijos antagonizmą miesto darbininkų valdymui. Taip pasaulio ekonomikos irimas padidino dėl laikino agrarinio klausimo Rusijoje sprendimo kilusią įtampą ir paspartino kolūkių atėjimą. Tradicinės Europos politinės sistemos nesugebėjimas suteikti patikimumo ir saugumo veikė ta pačia kryptimi, kadangi jis sužadino ginklavimosi poreikį ir taip padidino intensyvios industrializacijos naštą. Devynioliktojo amžiaus galios pusiausvyros sistemos nebuvimas, taip pat pasaulio rinkos nesugebėjimas absorbuoti Rusijos žemės ūkio produkcijos nenorom privertė ją rinktis ekonominio savarankiškumo kelią. Į socializmą vienoje šalyje atvedė rinkos ekonomikos nepajėgumas susieti visų šalių; tai, kas atrodė kaip Rusijos autarkija, tebuvo kapitalistinio internacionalizmo pabaiga.

Tarptautinės sistemos žlugimas išlaisvino istorijos energiją – tam kelią atvėrė vidinės rinkos visuomenės tendencijos.

21 skyrius

LAISVĖ SUDĖTINGOJE VISUOMENĖJE

Devynioliktojo amžiaus civilizaciją sunaikino ne išorės ar vidaus barbarų ataka; jos gyvybingumą išsekino ne Pirmojo pasaulinio karo nuniokojimai ir ne socialistinio proletariato arba fašistinės žemesniosios viduriniosios klasės maištas. Jos žlugimas buvo ne tam tikrų tariamų ekonomikos dėsnių, tokių kaip mažėjančios pelno normos arba nepakankamo vartojimo ar perprodukcijos, rezultatas. Ji subyrėjo dėl visiškai kitokių priežasčių: dėl tų priemonių, kurių visuomenė ėmėsi, kad pati nebūtų sunaikinta susireguliuojančios rinkos veikimo. Išskyrus išimtines aplinkybes, kurios Šiaurės Amerikoje egzistavo atviros sienos laikais, konfliktas tarp rinkos ir elementarių organizuoto visuomeninio gyvenimo reikmių šimtmečiui teikė dinamizmo ir kūrė tipiškas įtampas bei sunkumus, kurie ilgainiui sugriovė tą visuomenę. Išoriniai karai tik pagreitino jos žlugimą.

Po šimtmetį trukusio neapgalvoto „tobulinimo" žmogus atkuria savo „buveinę". Kad pramonės augimas nesunaikintų žmonijos, jis turi būti skirtas žmogaus prigimtinėms reikmėms tenkinti. Rinkos visuomenę reikia kritikuoti ne už tai, kad ji buvo pagrįsta ekonomika (tam tikra prasme visos visuomenės turi būti ja grindžiamos), o už tai, kad jos ekonomika buvo pagrįsta egoizmu. Toks ekonominio gyvenimo sutvarkymas griežtai empirine *išimtinumo* prasme yra visiškai nenatūralus. Devynioliktojo amžiaus mąstytojai manė, kad savo ekonomine veikla žmogus siekia pelno, kad jo materialistiniai polinkiai turi skatinti jį rinktis mažesnes, o ne didesnes pastangas ir už savo darbą tikėtis užmokesčio; trumpai tariant, kad savo ekonominėje veikloje jis linksta tvirtai laikytis to, kas vadinama ekonominiu racionalumu, ir kad bet kuris priešingas elgesys yra išorinio įsiki-

šimo rezultatas. Taigi rinkos buvo natūralios institucijos, ir žmones palikus vienus, jos atsirastų spontaniškai. Tad negalėjo būti nieko normalesnio už ekonominę sistemą, sudarytą iš rinkų ir kontroliuojamą tiktai rinkos kainų, o todėl žmonių visuomenė, pagrįsta tokiomis rinkomis, atrodė esanti bet kurios pažangos tikslas. Kad ir kaip tokia visuomenė būtų pageidautina ar nepageidautina doroviniais motyvais, buvo laikoma aksioma, kad jos įgyvendinamumą lemia nekintamos žmonijos savybės.

Faktiškai, kaip mes dabar žinome, žmogaus elgesys ir jo pirmykštėje būsenoje, ir visą jo raidos istoriją buvo beveik priešingas tam, kurį numano šis požiūris. Franko H. Knighto tezė „Joks specifiškai žmogui būdingas motyvas nėra ekonominis" galioja ne tik apskritai socialiniam gyvenimui, bet netgi pačiam ekonominiam gyvenimui. Polinkis mainyti, kuriuo Adamas Smithas taip patikimai rėmėsi vaizduodamas pirmykštį žmogų, yra ne bendra, o labai reta žmonių ekonominės veiklos tendencija. Šias racionalistines konstrukcijas paneigia ne tik šiuolaikinės antropologijos įrodymai; visiškai kitokia, nei ta, kuri buvo vaizduojama darnioje devynioliktojo amžiaus sociologų doktrinoje, buvo ir prekybos bei rinkų istorija. Ekonomikos istorija atskleidžia, kad nacionalinių rinkų iškilimas anaiptol nebuvo laipsniško ir spontaniško ekonominės sferos išsilaisvinimo nuo valdžios kontrolės rezultatas. Priešingai, rinka atsirasdavo sąmoningai, dažnai prievarta įsikišus valdžiai, kuri neekonominiais tikslais primesdavo rinkos organizaciją visuomenei. O atidžiau pažvelgus į devynioliktojo amžiaus susireguliuojančią rinką paaiškėja, jog ji radikaliai skiriasi netgi nuo jos tiesioginių pirmtakių tuo, kad jos reguliavimas buvo pagrįstas ekonominiu egoizmu. *Įgimta devynioliktojo amžiaus visuomenės silpnybė buvo ne tai, kad ji buvo pramoninė, bet tai, kad ji buvo rinkos visuomenė.* Pramoninė civilizacija tebeegzistuos, kai iš utopinio susireguliuojančios rinkos eksperimento teliks prisiminimas.

Vis dėlto pramoninės civilizacijos perėjimas prie naujo, ne rinkos, pagrindo daugeliui atrodo pernelyg desperatiškas žingsnis, kad būtų galima jį svarstyti. Bijomasi institucinio vakuumo ar, dar blogiau, prarasti laisvę. Ar tokia rizika yra pagrįsta?

Daugelis tų didžiulių kančių, kurios buvo neatsiejamos nuo transformacijos laikotarpio, jau praeityje. Jau patyrėme tai, kas buvo blogiausia – socialinius ir ekonominius mūsų amžiaus sukrėtimus,

tragiškus depresijų netikėtumus, valiutos svyravimus, masinį nedarbą, nepastovią socialinę padėtį, įspūdingą istorinių valstybių žlugimą. Nesąmoningai sumokėjome permainų kainą. Kad ir kaip žmonija dar būtų neprisitaikiusi prie mechanizmų naudojimo, kad ir kokios didelės permainos dar lauktų, atkurti praeitį yra taip pat neįmanoma, kaip ir perkelti mūsų problemas į kitą planetą. Toks bergždžias mėginimas, užuot eliminavęs velniškas agresijos ir užkariavimų jėgas, faktiškai garantuotų tų jėgų išlikimą netgi joms patyrus absoliutų karinį pralaimėjimą. Blogiui būtų suteiktas pranašumas, lemiama persvara politikoje, galimybė atstovauti tam, kas įmanoma, priešingai tam, ko pasiekti neįmanoma, kad ir kokie geri būtų ketinimai.

Tradicinės sistemos krachas nepaliko mūsų ir tuštumoje. Ne pirmąsyk istorijoje laikinosios priemonės gali slėpti savyje didingų ir nuolatinių institucijų užuomazgas.

Mes esame liudytojai, kad šalių viduje ekonominė sistema jau neprimeta visuomenei įstatymų ir yra užtikrinamas visuomenės primatas tai sistemai. Tai gali vykti pačiais įvairiausiais būdais – demokratiniais ir aristokratiniais, konstituciniais ir autoritariniais, galbūt netgi dar visiškai nežinoma forma. Vienų šalių ateitis kitose gali būti dabartis, o kai kurios vis dar gali įkūnyti likusiųjų praeitį. Tačiau jų visų laukia bendras rezultatas: rinkos sistema jau nebebus susireguliuojanti, netgi iš principo, kadangi ji neapims darbo jėgos, žemės ir pinigų.

Darbo jėgos išvedimas iš rinkos reiškia tokią pat radikalią transformaciją, kokia buvo konkuruojančios darbo jėgos rinkos įkūrimas. Atlyginimo sutartis nustoja būti privačia sutartim, išskyrus antraeilius ir papildomus punktus. Ne tik darbo sąlygos, darbo valandos ir sutarties forma, bet ir bazinis atlyginimas yra nustatomi ne rinkoje; koks vaidmuo čia tenka profsąjungoms, valstybei ir kitoms visuomenės institucijoms, priklauso ne tik nuo šių institucijų pobūdžio, bet ir nuo faktiško valdymo bei gamybos organizavimo. Nors, kaip įprasta, atlyginimo skirtumai privalo ir toliau vaidinti svarbų vaidmenį ekonominėje sistemoje, finansinį darbo jėgos aspektą gerokai gali lemti kiti motyvai, tiesiogiai nesusiję su piniginėmis pajamomis.

Pašalinti iš rinkos žemę yra tas pat, kas susieti ją su tam tikromis institucijomis, tokiomis kaip naujakurių sodybos, kooperatyvai, gamyklos, gyvenvietės, mokyklos, bažnyčios, parkai, gyvūnijos rezer-

vatai ir taip toliau. Nors ir toliau bus plačiai paplitusi individuali ūkių nuosavybė, žemės valdymo sutartys reglamentuos tik papildomus dalykus, kadangi iš esmės nebepriklauso rinkos jurisdikcijai. Tas pat galioja pagrindiniams maisto produktams ir organinėms žaliavoms, nes jų kainų nustatymas nėra paliekamas rinkai. Tai, kad tebėra daugybės produktų konkuruojančios rinkos, daro visuomenės struktūrai įtakos ne daugiau, negu darbo jėgos, žemės ir pinigų kainų nustatymas ne rinkoje turi įtakos įvairių produktų kainų išlaidų funkcijai. Nuosavybės pobūdis dėl tokių priemonių, žinoma, smarkiai pakinta, kadangi daugiau nebėra poreikio leisti pajamoms iš nuosavybės nevaržomai augti tik todėl, kad būtų garantuoti užimtumas, gamyba ir visuomenės išteklių naudojimas.

Šiandien visose šalyse iš rinkos pašalinama pinigų kontrolė. Netiesiogiai tam daug įtakos turėjo depozitų sukūrimas, tačiau aukso standarto krizė trečiąjį dešimtmetį įrodė, kad jokiu būdu negalima atsieti prekinių pinigų ir piniginių ženklų. Nuo „funkcionalių finansų" įvedimo visose pagrindinėse šalyse investicijų paskirstymas ir taupymo palūkanų reguliavimas tapo vyriausybės uždaviniais.

Tad gamybos elementų – žemės, darbo jėgos ir pinigų – pašalinimas iš rinkos yra vienodas aktas tik rinkos požiūriu; rinkos, kuri traktavo juos kaip prekes. Žmogiškosios tikrovės požiūriu tai, kas buvo atkurta atsisakius prekinės fikcijos, apima visas visuomenės gyvenimo sritis. Iš tikrųjų, suirus vieningos rinkos ekonomikai, jau atsiranda daugybė naujų visuomenių. Be to, rinkos visuomenės pabaiga jokiu būdu nereiškia, kad rinkų nebėra. Jos ir toliau įvairiais būdais užtikrina vartotojo laisvę, rodo paklausos svyravimus, veikia gamintojo pajamas ir yra sąskaitybos priemonė, tačiau visiškai nebėra ekonominio susireguliavimo mechanizmas.

Ekonomika ribojo ir tarptautinius, ir vidinius devynioliktojo amžiaus visuomenės metodus. Fiksuotų užsienio valiutų sritis sutapo su civilizacijos sritim. Kol veikė aukso standartas ir (beveik jo rezultatas) konstituciniai režimai, galios pusiausvyra tarnavo taikai. Ši sistema buvo įkurta tarpininkaujant toms didžiosioms valstybėms, pirmiausia Didžiajai Britanijai, kurios buvo pasaulio finansų centras ir siekė, kad mažiau pažangiose šalyse būtų įkurtas atstovaujamasis valdymas. To reikėjo kaip priemonės šalių skolininkių finansams ir valiutoms kontroliuoti, taip pat dėl logiško poreikio, kad ir biudžetai būtų kontroliuojami, o tai galėjo garantuoti tik atsakingos

institucijos. Nors paprastai valstybės veikėjai sąmoningai nesivadovavo tokiais motyvais, taip buvo jau vien todėl, kad aukso standarto reikalavimai buvo laikomi aksioma. Vienodas pasaulio monetarinių ir atstovaujamųjų institucijų modelis buvo griežtos to laikotarpio ekonomikos rezultatas.

Tokia padėtis iš esmės lėmė du svarbius devynioliktojo amžiaus tarptautinio gyvenimo principus: anarchišką suverenumą ir „teisėtą" kišimąsi į kitų šalių reikalus. Nors iš pažiūros prieštaringi, jie buvo tarpusavyje susiję. Suverenumas, žinoma, buvo grynai politinė sąvoka, juk esant nereguliuojamai užsienio prekybai ir aukso standartui vyriausybės neturėjo jokių galių tarptautinės ekonomikos srityje. Jos nei galėjo, nei turėjo įpareigoti savo šalis dėl monetarinių dalykų – tokia buvo teisinė padėtis. Faktiškai tik tos šalys, kurių pinigų sistemą kontroliavo centriniai bankai, buvo laikomos suvereniomis valstybėmis. Stipriose Vakarų valstybėse šis beribis ir nevaržomas nacionalinis monetarinis suverenumas buvo derinamas su visiška savo priešingybe – nepaliaujamu spaudimu visur plėsti rinkos ekonomikos ir rinkos visuomenės sferą. Tad baigiantis devynioliktajam amžiui pasaulio tautos instituciniu atžvilgiu buvo taip standartizuotos, kaip niekuomet anksčiau.

Ši sistema varžė ir dėl savo detalumo, *ir* dėl universalumo. Anarchiškas suverenumas buvo kliūtis bet kurioms veiksmingoms tarptautinio bendradarbiavimo formoms, kaip vaizdžiai įrodė Tautų Sąjungos istorija; o primestas vidaus sistemų vienodumas tvyrojo it nuolatinė grėsmė laisvei ir nacionalinei raidai, ypač atsilikusiose, o kartais netgi pažengusiose, tačiau finansiškai silpnose šalyse. Ekonominis bendradarbiavimas apsiribojo privačiomis institucijomis, tokiomis pat padrikomis ir neveiksmingomis, kaip ir laisvoji prekyba, o tikro bendradarbiavimo tarp tautų, tai yra tarp vyriausybių negalima buvo net įsivaizduoti.

Galimas dalykas, kad padėtis iškels du iš pažiūros nesuderinamus reikalavimus užsienio politikai: ji reikalaus, kad draugiškos šalys bendradarbiautų glaudžiau, negu buvo galima net pagalvoti devynioliktojo amžiaus suverenumo sąlygomis, o tuo pačiu metu dėl reguliuojamų rinkų egzistavimo nacionalinės vyriausybės į išorinį kišimąsi žiūrės įtariau, negu bet kada anksčiau. Tačiau išnykus automatiškam aukso standarto mechanizmui, vyriausybės ras galimybių atsikratyti labiausiai trukdančio absoliutaus suverenumo bruožo – at-

sisakymo bendradarbiauti tarptautinės ekonomikos klausimais. Kartu taps įmanoma laisvai toleruoti tai, kad kitos valstybės kuria vidaus institucijas savo nuožiūra, įveikdamos žalingą devynioliktojo amžiaus dogmą dėl privalomo pasaulio ekonomikos orbitoje esančių vidaus režimų vienodumo. Iš Senojo pasaulio griuvėsių galima matyti kylant kertinius Naujojo akmenis: ekonominį vyriausybių bendradarbiavimą *ir* laisvę savo nuožiūra tvarkyti nacionalinį gyvenimą. Esant ribojamai laisvosios prekybos sistemai, nė vienos iš šių galimybių negalima buvo įsivaizduoti, taigi liko nepanaudota daugybė valstybių bendradarbiavimo metodų. Esant rinkos ekonomikai ir aukso standartui federacijos idėja buvo laikoma tik centralizacijos ir vienodumo košmaru, tačiau rinkos ekonomikos pabaiga, galimas dalykas, atves į veiksmingą bendradarbiavimą, išlaikant vidaus laisvę.

Laisvės problema iškyla dviejuose skirtinguose lygmenyse: instituciniame ir doroviniame arba religiniame. Instituciniame lygmenyje tai yra didesnio sumažėjusių laisvių balansavimo dalykas; čia nesusiduriama su radikaliai naujais klausimais. Fundamentalesniame lygmenyje iškyla abejonė, ar laisvė apskritai galima. Atrodo, kad laisvės išlaikymo priemonės pačios ją riboja ir griauna. Problemos sprendimo rakto mūsų epochoje reikia ieškoti būtent šioje plotmėje. Institucijos yra žmonių minčių ir tikslų įsikūnijimas. Negalima įgyvendinti mūsų siekiamos laisvės nesuvokus tikrosios laisvės reikšmės sudėtingoje visuomenėje.

Instituciniame lygmenyje reguliavimas ir didina, ir riboja laisvę; svarbi yra tik prarastų ir įgytų laisvių pusiausvyra. Tai vienodai galioja ir juridinėms, ir faktinėms laisvėms. Pasiturinčios klasės naudojasi laisve, kurią joms teikia užtikrintas laisvalaikis; suprantama, jos ne taip trokšta išplėsti laisvę visuomenėje, kaip tie, kurie dėl pajamų trūkumo turi tenkintis jos minimumu. Tai tampa akivaizdu, kai tik pasiūloma panaudoti prievartą, kad teisingiau būtų paskirstytos pajamos, laisvalaikis ir saugumas. Nors apribojimas galioja visiems, privilegijuotieji paprastai juo piktinasi, tarytum jis būtų taikomas tik jiems vieniems. Jie kalba apie vergovę, nors iš tikrųjų tik ketinama ir kitiems suteikti tą teisėtą laisvę, kuria jie patys jau naudojasi. Nuo pradžių jų pačių laisvalaikis ir saugumas, vadinasi, ir jų laisvė galbūt ir sumažėtų, kad laisvės lygis pakiltų visoje šalyje. Tačiau toks laisvių poslinkis ir padidinimas neturėtų teikti jokio pagrindo tvirtinimui, jog naujosios sąlygos tikrai bus mažiau laisvos, negu senosios.

Tačiau yra laisvių, kurių išsaugojimas yra labai svarbus. Jos, pavyzdžiui, taika, buvo šalutinis devynioliktojo amžiaus ekonomikos produktas, ir mes įpratome jas branginti vardan jų pačių. Institucinis politikos ir ekonomikos atskyrimas, kuris, kaip paaiškėjo, buvo mirtinas pavojus visuomenės pagrindams, beveik automatiškai kūrė laisvę teisingumo ir saugumo sąskaita. Pilietinės laisvės, privatus verslas ir atlyginimo sistema susiliejo į gyvenimo būdą, kuris buvo palankus dorovinei laisvei ir nepriklausomai minčiai. Čia vėlgi juridinės ir faktinės laisvės susijungė į bendrą lobyną, kurio elementų negalima aiškiai atskirti. Vienos buvo tokių blogybių, kaip nedarbas ir spekulianto pelnai, rezultatas; kitos priklausė vertingiausioms Renesanso ir Reformacijos tradicijoms. Mes turime visomis išgalėmis bandyti išsaugoti šias iš žlugusios rinkos ekonomikos paveldėtas didžiules vertybes. Tai neabejotinai yra didi užduotis. Toje ekonomikoje nei laisvė, nei taika negalėjo būti oficialiai įtvirtintos, kadangi tos ekonomikos tikslas buvo sukurti pelnus ir gerovę, o ne taiką ir laisvę. Ateityje privalėsime sąmoningai jų siekti, jei norime iš viso jas turėti; jos turi tapti visuomenių, į kurias žengiame, pasirinktais tikslais. Tai, galimas dalykas, bus tikroji dabartinių pasaulio pastangų užtikrinti taiką ir laisvę prasmė. Kiek pajėgs įsigalėti valia siekti taikos, nustojus veikti devynioliktojo amžiaus ekonomikos sužadintam suinteresuotumui taika, priklausys nuo to, kaip mums pavyks nustatyti tarptautinę tvarką. Asmens laisvė egzistuos tuomet, jei sąmoningai sukursime naujas jos išsaugojimo, o iš tiesų – išplėtimo garantijas. Tvirtoje visuomenėje teisė į neprisitaikymą (nekonformizmą) turi būti instituciškai apsaugota. Individas turi būti laisvas, gyventi pagal savo sąžinę ir nesibaiminti galių, kurioms būna patikėti administraciniai uždaviniai tam tikrose socialinio gyvenimo srityse. Mokslas ir menai visuomet turi būti saugomi. Prievarta niekuomet neturi būti absoliuti; „priešginai“ turi būti suteikta niša, į kurią jis galėtų pasitraukti, pasirinkimas, kuris leistų jam gyventi taip, kaip jis nori. Taip bus garantuota teisė į neprisitaikymą – laisvos visuomenės skiriamasis ženklas.

Tad kiekvieną žingsnį link visuomenės integracijos turi lydėti didesnė laisvė; žingsniai link planavimo turi apimti individo teisių visuomenėje stiprinimą. Jo neginčijamas teises įstatymas turi laiduoti netgi nepaisydamas aukščiausių galių, kad ir kokios jos būtų – personalinės ar anoniminės. Deramas atsakas į biurokratijos, kaip pikt-

naudžiavimo valdžia šaltinio, grėsmę yra nesulaužomų taisyklių, saugomų pasirenkamos laisvės sferų, sukūrimas. Kad ir kaip didžiadvasiškai būtų vykdomas valdžios decentralizavimas, valdžia centre stiprės, taigi didės ir pavojus individualiai laisvei. Tai galioja netgi pačių demokratinių bendruomenių institucijoms ir profesinėms sąjungoms, kurių funkcija yra ginti kiekvieno individualaus nario teises. Jis gali pasijusti bejėgis vien dėl jų didumo, netgi jei ir nebūtų priežasties įtarti jas piktavališkumu. Ką jau kalbėti apie atvejį, kai jo pažiūros ar veiksmai įžeistų turinčius valdžią. Negali pakakti vien teisių deklaravimo: reikia, kad institucijos teises paverstų veiksmingomis. *Habeas corpus* neturi būti paskutinė konstitucinė priemonė, įstatymu įtvirtinusi asmens laisvę. Teisių bilis turi būti papildytas ligi šiol nepripažintomis piliečių teisėmis. Turi būti taip, kad jos triumfuotų prieš bet kokią valdžią, ar ji būtų valstybės, municipalinė, ar profesinė. Sąrašo viršuje turi būti individo teisė į darbą patvirtintomis sąlygomis nepriklausomai nuo jo/jos politinių arba religinių pažiūrų, odos spalvos ir rasės. Tai reiškia garantijas būti apsaugotam nuo persekiojimo, kad ir koks rafinuotas jis būtų. Kaip yra žinoma, pramonės tribunolai gynė individualius visuomenės narius netgi nuo tokių savavališkos valdžios aglomeracijų, kokios buvo pirmosios geležinkelių kompanijos. Kitas galimo piktnaudžiavimo valdžia pavyzdys, su kuriuo tiesiogiai susidūrė tribunolai, buvo darbo tvarkos pagrindai (*Essential Works Order*) Anglijoje arba „darbo jėgos įšaldymas" Jungtinėse Valstijose nepaprastosiomis aplinkybėmis, su jų beveik neribotomis diskriminacijos galimybėmis. Ten, kur viešoji nuomonė tvirtai rėmė pilietines laisves, tribunolai, arba teismai, visuomet pasirodydavo pajėgūs apginti asmens laisvę. Ji turi būti išsaugota bet kokia kaina – netgi gamybos našumo, vartojimo ekonomijos arba racionalaus administravimo sumažėjimo kaina. Industrinė visuomenė gali sau leisti būti laisva.

Rinkos ekonomikos pabaiga gali tapti negirdėtos laisvės eros pradžia. Juridinė ir faktiška laisvė gali būti išplėstos ir tapti labiau visuotinės, negu bet kada anksčiau; reguliavimas ir kontrolė gali sukurti laisvę ne tik mažumai, bet ir visiems. Laisvę, ne kaip privilegijų suteikiančią pirmenybę, kas yra iš esmės ydinga, o kaip įsakmią teisę, kurios galiojimas toli peržengia politinę sferą ir apima pačios visuomenės vidinę santvarką. Taip senosios laisvės ir pilietinės teisės papildys industrinės visuomenės visiems teikiamą laisvalaikio ir

saugumo sukurtą naujos laisvės lobyną. Tokia visuomenė gali sau leisti būti ir teisinga, ir laisva.

Tačiau mūsų kelyje iškyla moralinė kliūtis. Planavimas ir kontrolė yra puolami kaip laisvės atsisakymas. Laisvas verslas ir privati nuosavybė skelbiami laisvės pagrindais. Sakoma, kad jokia ant kitų pamatų sukurta visuomenė nėra verta vadintis laisva. Reguliavimu sukurta laisvė yra atmetama kaip nelaisvė; jos teikiami teisingumas ir gerovė yra viešai smerkiami kaip užmaskuota vergovė. Veltui socialistai žadėjo laisvės karalystę, juk tikslus lemia priemonės: SSRS, kuri savo priemonėmis pasirinko planavimą, reguliavimą ir kontrolę, dar neįgyvendino jos konstitucijoje pažadėtų laisvių ir tikriausiai, priduria kritikai, niekada to nepadarys... Bet stoti prieš reguliavimą, vadinasi, stoti prieš reformą. Tad liberalų laisvės idėja išsigimsta į tai, kad paprasčiausiai ginamas laisvas verslas, kurį milžiniški trestai ir karališkos monopolijos šiandien pavertė fikcija. Tai reiškia laisvės pilnatvę tiems, kuriems pakanka pajamų, laisvalaikio ir saugumo, ir tik truputį laisvės žmonėms, kurie veltui mėgina pasinaudoti savo demokratinėmis teisėmis, kad rastų prieglobstį nuo nuosavybės savininkų galios. Ir tai dar ne viskas. Liberalams iš tikrųjų niekur nepavyko atkurti laisvo verslo, nes jam buvo lemta žlugti dėl vidinių priežasčių. Tai jų pastangos atvedė į tai, kad keliose Europos šalyse įsitvirtino stambusis verslas ir, beje, įvairūs fašizmo tipai, pvz., Austrijoje. Planavimu, reguliavimu ir kontrole, kuriuos jie norėjo uždrausti kaip pavojus laisvei, po to pasinaudojo atviri laisvės priešai, kad ją visiškai panaikintų. Tad liberalai, blokuodami bet kokias su planavimu, reguliavimu arba kontrole susijusias reformas, padarė fašizmo pergalę praktiškai neišvengiamą.

Iš tiesų absoliutus laisvės neigimas fašizmo sąlygomis tiesiogiai išplaukia iš liberalios filosofijos, kuri tvirtina, jog valdžia ir prievarta yra blogis, jog, norint pasiekti laisvę, reikia, kad žmonių bendruomenėje jų nebūtų. Nieko panašaus nėra įmanoma; tai tampa akivaizdu sudėtingoje visuomenėje. Tad lieka tik dvi alternatyvos – arba likti ištikimiems iliuzinei laisvės idėjai ir neigti visuomenės tikrumą, arba pripažinti tą tikrumą ir atmesti laisvės idėją. Pirmoji išvada yra liberalų, antroji – fašistų. Atrodo, jog jokia kita nėra galima.

Neišvengiamai prieiname prie išvados, kad pati laisvės galimybė yra abejotina. Jei reguliavimas tėra vienintelė priemonė plėsti ir stiprinti laisvę sudėtingoje visuomenėje, tačiau šių priemonių nau-

dojimas *per se* prieštarauja laisvei, tai tokia visuomenė negali būti laisva.

Aišku, dilemos esmė yra pačios laisvės prasmė. Liberali ekonomika nukreipė mūsų idealus klaidinga linkme. Atrodo, kad ji siekė įgyvendinti iš esmės utopinius lūkesčius. Nėra galima jokia visuomenė be valdžios ir prievartos, kaip ir pasaulis, kuriame jėga neatlieka jokios funkcijos. Buvo iliuzija manyti, kad visuomenė kuriama vien pagal žmogaus valią ir norą. Tačiau prie jos atvedė rinka grindžiamas požiūris į visuomenę, kuris prilygino ekonomiką sutartiniams santykiams, o sutartinius santykius – laisvei. Buvo puoselėjama radikali iliuzija, kad žmonių visuomenėje nėra nieko, kas nebūtų atsiradę žmonių valia ir ko vėl nebūtų galima jų valia panaikinti. Vizija apsiribojo rinka, „suskaidžiusia" gyvenimą į gamintojo dalį, kuri baigiasi, kai jo produktas patenka į rinką, ir kitą dalį – vartotojo, kuris visas prekes gauna iš rinkos. Viena „laisvai" teikė jam pajamas iš rinkos, kita jas ten „laisvai" išleisdavo. Visuomenė, kaip visuma, liko nematoma. Valstybės valdžia buvo nesvarbi, kadangi kuo mažesnė jos galia, tuo sklandžiau turėjo veikti rinkos mechanizmas. Nei rinkėjai, nei savininkai, nei gamintojai, nei vartotojai negalėjo būti laikomi atsakingais už tuos žiaurius laisvės apribojimus, kurie buvo susiję su paplitusiu nedarbu ir skurdu. Bet kuris padorus individas galėjo manyti visiškai nesąs atsakingas už valstybės prievartos aktus, kurių jis asmeniškai nepalaikė; arba už ekonomines kančias visuomenėje, iš kurių jis asmeniškai neturėjo naudos. Jis buvo „atsiskaitęs", „niekam neskolingas" ir neįsipainiojęs į blogį, susijusį su valdžia ir ekonomine verte. Tai, kad jis už jas neatsakingas, jam atrodė taip akivaizdu, kad jis vardan savo laisvės neigė jų tikrumą.

Tačiau valdžia ir ekonominė vertė yra socialinės tikrovės paradigma. Jos neatsiranda žmogui panorėjus; nuo jų negalima atsiriboti. Valdžios funkcija yra užtikrinti tą susiderinimo lygį, kurio reikia, kad grupė išliktų; jo pagrindinis šaltinis yra nuomonė – o dėl ko vyrauja vienokios ar kitokios nuomonės? Ekonominė vertė užtikrina pagamintų prekių naudingumą; ji turi egzistuoti prieš nusprendžiant jas gaminti; taip įtvirtinamas darbo pasidalijimas. Jos šaltinis yra žmonių reikmės ir nepriteklius – o kaip galima tikėtis, kad vienų daiktų nebus pageidaujama daugiau, negu kitų? Bet kokia nuomonė ar noras daro mus valdžios kūrimo ir ekonominės vertės susidarymo dalyviais. Nėra tokios laisvės, kad galėtume daryti kitaip.

Priėjome baigiamąjį mūsų diskusijos etapą.

Atsisakę rinkos utopijos akis į akį susiduriame su visuomenės tikrumu. Jis yra skiriamoji linija tarp, viena, fašizmo, ir antra, socializmo. Visų pirma skirtumas tarp jų nėra ekonominis. Jis yra dorovinis ir religinis. Netgi ten, kur jie išpažįsta tokias pačias ekonomikas, jie ne tik skiriasi, bet iš tiesų įkūnija visiškai priešingus principus. Galiausiai juos vėlgi skiria laisvė. Ir fašistai, ir socialistai vienodai pripažįsta visuomenės tikrumą taip absoliučiai, kaip žmogaus sąmonėje yra įsišaknijęs mirties pažinimas. Valdžia ir prievarta yra tos tikrovės dalis; idealas, kuris pašalintų jas iš visuomenės, privalo būti klaidingas. Klausimas, kuris juos skiria, yra toks: ar atsižvelgiant į šį pažinimą gali būti išsaugota laisvės idėja; ar laisvė tėra tuščias žodis, pagunda, žlugdanti žmogų ir jo darbus, ar žmogus, susidūręs su šiuo pažinimu, gali naujai išreikšti savo laisvę ir siekti ją įgyvendinti visuomenėje, nepasiduodamas moralinėms iliuzijoms?

Šis nerimastingas klausimas apibendrina žmogaus būseną. Atsakymą turi nurodyti šio darbo dvasia ir turinys.

Pasitelkėme tris kertinius, mūsų nuomone, Vakarų žmogaus savimonės faktus: mirties, laisvės ir visuomenės pažinimą. Pirmasis kaip žydų legenda buvo atskleistas Senojo Testamento pasakojime. Antrasis buvo atskleistas iš Naujajame Testamente aprašyto Jėzaus mokymo suvokus asmens unikalumą. Trečiąjį mums atskleidė gyvenimas industrinėje visuomenėje. Su juo nėra susijęs vienas kuris nors žymus vardas; galbūt tiksliausiai jį perteikė Robertas Owenas. Tai yra esminis šiuolaikinio žmogaus savimonės elementas.

Fašizmo atsakymas į visuomenės tikrumo pažinimą yra laisvės postulato atmetimas. Fašizmas neigia krikščionybės atrastą individo unikalumą ir žmonijos išskirtinumą. Čia slypi jo išsigimstančių polinkių šaknys.

Robertas Owenas pirmasis suprato, kad Evangelija ignoravo visuomenės tikrumą. Jis pavadino tai krikščionybės atliktu žmogaus „individualizavimu" ir, kaip atrodo, manė, kad tik kooperatinėje valstybėje „visa, kas iš tikrųjų yra vertinga krikščionybėje", nebebus atskirta nuo žmogaus. Owenas suprato, kad laisvė, kurią mes įgijome Jėzaus mokymo dėka, netiko sudėtingai visuomenei. Jo socializmas palaikė žmogaus teisę pretenduoti į laisvę *tokioje visuomenėje*. Prasidėjo Vakarų civilizacijos pokrikščioniškoji era, kurioje Evangelijos jau nebepakako, nors ji išliko mūsų civilizacijos pagrindu.

Tad visuomenės atradimas yra arba laisvės pabaiga, arba jos atgimimas. Jei fašistas susitaiko su laisvės atsisakymu ir šlovina valdžią, kuri yra visuomenės tikrovė, tai socialistas susitaiko su ta tikrove ir, nepaisant jos, išsaugo pretenziją į laisvę. Žmogus subręsta ir gali egzistuoti sudėtingoje visuomenėje. Dar kartą pacituosime įkvėptus Roberto Oweno žodžius: „Jei naujos galios, kurias žmonės įgis, negalės pašalinti kurių nors blogio priežasčių, tai jie žinos, kad tas blogis yra būtinas ir neišvengiamas; ir nebebus vaikiškai, tuščiai skundžiamasi."

Susitaikymas visuomet buvo žmogaus stiprybės ir naujos vilties šaltinis. Žmogus pripažino mirties tikrumą ir juo pagrindė savo fizinio gyvenimo prasmę. Jis susitaikė su tiesa, kad gali pražudyti sielą ir kad tai baisiau už mirtį, ir tuo pagrindė savo laisvę. Mūsų laikais jis susitaiko su visuomenės tikrumu, kuris reiškia tos laisvės pabaigą. Bet ir vėl iš galutinio susitaikymo gimsta gyvybė. Kantrus visuomenės tikrumo pripažinimas žmogui suteikia nepalenkiamos drąsos ir stiprybės panaikinti visą panaikinamą neteisybę ir nelaisvę. Kol jis deramai atlieka savo užduotį – sukurti daugiau laisvės visiems, jam nereikia baimintis, kad valdžia arba planavimas atsisuks prieš jį ir sugriaus su jų pagalba statomą laisvę. Tokia yra laisvės prasmė sudėtingoje visuomenėje; ji suteikia visą mums reikalingą tikrumą.

RAŠYTINIAI ŠALTINIAI

1 skyriui

1

GALIOS PUSIAUSVYRA KAIP POLITIKA, ISTORIJOS DĖSNIS, PRINCIPAS IR SISTEMA

1. *Galios pusiausvyros politika.* Ši *politika* yra Anglijos nacionalinis atributas. Ji yra pragmatiška ir faktiška, todėl neturėtų būti painiojama nei su galios pusiausvyros *principu,* nei su galios pusiausvyros *sistema.* Tą politiką lėmė jos, kaip salos, esančios nuošalyje nuo žemyno pakrantės, kurią užėmė organizuotos politinės bendruomenės, padėtis. Kaip rašo Trevelyanas, „jos kylanti diplomatijos mokykla nuo Wolsey iki Cecilo siekė galios pusiausvyros, kaip vienintelės Anglijos saugumo galimybės, kuriantis didžiosioms kontinentinėms valstybėms." Ši politika neabejotinai vyravo valdant Tudorams, ją praktikavo seras Williamas Temple'as, taip pat Canningas, Palmerstonas ar seras Edwardas Grey. Ji beveik dviem šimtais metų užbėgo už akių galios pusiausvyros sistemos atsiradimui kontinente, ir jos plėtra visiškai nepriklausė nuo Europoje Fénélono ar Vattelio iškeltos galios pusiausvyros doktrinos, kaip principo ištakų. Tačiau Anglijos nacionalinei politikai tokios sistemos plėtra buvo labai naudinga, nes ji ilgainiui padėjo jai organizuoti sąjungas prieš kurią nors kontinente pirmaujančią valstybę. Todėl britų valstybės veikėjai linko puoselėti idėją, kad Anglijos galios pusiausvyros politika faktiškai buvo galios pusiausvyros principo išraiška, ir Anglija, vykdydama tokią politiką, tiesiog vaidino savo vaidmenį šiuo principu pagrįstoje sistemoje. Vis dėlto jos valstybės veikėjai nesąmoningai neparodydavo skirtumo tarp

jos pačios savigynos politikos ir bet kurio principo, kuris būtų padėjęs ją įgyvendinti. Seras Edwardas Grey savo darbe *Twenty-five Years (Dvidešimt penkeri metai)* rašė: „Didžioji Britanija iš principo nėra priešiška stiprios grupės Europoje viešpatavimui, jei tai akivaizdžiai prisideda prie stabilumo ir taikos. Paprastai palaikyti tokį derinį yra geriausias pasirinkimas. Tik tuomet, kai vyraujanti galia tampa agresyvi, ir ji (*D. Britanija – vert. past.*) jaučia kylant grėsmę savo interesams, ji, vadovaudamasi savigynos instinktu, o gal ir sąmoninga politika, linksta į kažką, ką galima tiesiog apibūdinti kaip galios pusiausvyrą."

Tad Anglija vardan savo pačios pagrįstų interesų palaikė galios pusiausvyros sistemos plėtrą kontinente ir saugojo jos principus. Tai buvo jos politikos dalis. Painiavą, kultą tokio iš esmės skirtingų nuorodų į galios pusiausvyrą derinimo, rodo žemiau pateikiamos citatos. Foxas 1787 m. pasipiktinęs klausė vyriausybės: „Ar Anglija jau nebesugeba išlaikyti galios pusiausvyros Europoje ir jai reikėtų ieškoti savo laisvių gynėjo?" Jis kalbėjo taip, tarsi Anglija privalo būti pripažinta Europos galios pusiausvyros sistemos garantu. O Burke'as po ketverių metų tą sistemą apibūdino kaip „Europos viešąją teisę", tariamai galiojančią jau du šimtmečius. Toks retoriškas Anglijos nacionalinės politikos tapatinimas su Europos galios pusiausvyros sistema, suprantama, amerikiečiams turėjo sukelti sunkumų skiriant dvi sąvokas, kurios abi jiems buvo vienodai kokčios.

2. *Galios pusiausvyra kaip istorijos dėsnis.* Kita galios pusiausvyros reikšmė tiesiogiai yra pagrįsta galios vienetų pobūdžiu. Iš šiuolaikinių mąstytojų ją pirmą kartą nurodė Hume'as. Šis jo laimėjimas vėl buvo pamirštas, kai po Pramonės revoliucijos politinė mintis beveik visiškai išblėso. Hume'as suvokė šio fenomeno politinį pobūdį ir pabrėžė, jog jis nepriklauso nuo psichologinių ar dorovinių faktų. Jis įsigaliodavo nepriklausomai nuo veikėjų motyvų, kol jie įkūnydavo valdžią. „Patyrimas parodė, – rašė Hume'as, – kad nepaisant to, kokie buvo jų motyvai, įtarus pamėgdžiojimas ar atsargi politika – padariniai buvo vienodi". F. Schumanas teigia: „Jei tarsime, kad valstybių sistemą sudaro trys vienetai – A, B ir C, tai akivaizdu, kad bet kurio iš jų galios padidėjimas reiškia kitų dviejų galios sumažėjimą." Jis daro išvadą, kad „paprasčiausio pavidalo galios pusiausvyros tikslas yra išlaikyti kiekvieno valstybių sistemos vieneto nepriklausomybę". Galimas dalykas, jis taip apibendrino šį

postulatą, kad jis tiktų visų tipų galios vienetams, kad ir kur jie būtų – organizuotose politinėse sistemose ar kitur. Tiesą sakant, šitaip galios pusiausvyra atsiranda istorijos sociologijoje. Toynbee savojoje *Study of History (Istorijos studijoje)* mini faktą, kad galios vienetai turi tendenciją plėstis galios grupių periferijoje, o ne centre, kur spaudimas yra didžiausias. Jungtinės Valstijos, Rusija, Japonija ir Britų dominijos labai smarkiai plėtėsi tuo metu, kai Vakarų ir Centrinėje Europoje praktiškai buvo neįmanoma pasiekti netgi nedidelių teritorinių pasikeitimų. Panašaus tipo istorinį dėsnį pateikia ir Pirenne'as. Jis pastebi, kad palyginti neorganizuotose bendruomenėse pasipriešinimo išorės spaudimui branduolys paprastai atsiranda labiausiai nuo galingo kaimyno nutolusiuose regionuose. Pavyzdžiai yra Pipino iš Heristalo valdomos Frankų karalystės susidarymas nutolusioje šiaurėje arba Rytų Prūsijos, kaip Vokietijos žemių centro, iškilimas. Kaip dar vieną šios rūšies dėsnį galima nurodyti belgo De Greefo buferinės valstybės dėsnį, kuris, regis, turėjo įtakos Fredericko Turnerio krypčiai ir atvedė į Amerikos Vakarų, kaip „keliaujančios Belgijos", koncepciją. Šios galios pusiausvyros ir disbalanso koncepcijos nėra susijusios su dorovinėmis, teisinėmis ar psichologinėmis sąvokomis. Jos kalba tik apie galią. Tai atskleidžia jų politinį pobūdį.

3. *Galios pusiausvyra kaip principas ir sistema.* Kai tik žmogaus interesas yra pripažįstamas pagrįstu, iš jo išplaukia elgesio principas. Nuo 1648 m. buvo pripažintas Europos valstybių interesas išlaikyti Miunsterio ir Vestfalijos sutartimis nustatytą *status quo*, ir šiuo atžvilgiu įsivyravo signatarių solidarumas. 1648 m. sutartį praktiškai pasirašė visos didžiosios Europos valstybės, kurios pasiskelbė jos garantais. Nyderlandai ir Šveicarija savo tarptautinio suverenių valstybių statuso istoriją pradeda nuo šios sutarties. Nuo šiol valstybės turėjo teisę manyti, kad bet kuris svarbus jų *status quo* pasikeitimas turėjo dominti visas likusias. Tai yra galios pusiausvyros, kaip valstybių šeimos principo, užuomazga. Todėl jokia šio principo besilaikanti valstybė nebuvo laikoma priešiška valstybei, teisingai ar klaidingai įtartai ketinant pakeisti *status quo*. Žinoma, ši padėtis turėjo nepaprastai skatinti priešingų tokiam pasikeitimui koalicijų susidarymą. Tačiau tik po septyniasdešimt penkerių metų šis principas buvo aiškiai pripažintas Utrechto sutartyje, kai *ad conservandum in Europa equilibrium* Ispanijos valdos buvo padalytos tarp Burbonų ir

Habsburgų. Oficialiai pripažinus šį principą, Europa buvo laipsniškai sutvarkyta kaip juo grindžiama *sistema*. Kadangi didelėms valstybėms prisijungus mažas (arba ėmus jų atžvilgiu vyrauti) būtų suardyta galios pusiausvyra, tai ši sistema netiesiogiai saugotų mažų valstybių nepriklausomybę. Kad ir koks iliuzinis buvo Europos sutvarkymas po 1648 ir netgi po 1713 metų, tai, kad visos valstybės, didelės ir mažos, išsilaikė beveik du šimtus metų, reikia laikyti galios pusiausvyros sistemos nuopelnu. Jos vardu buvo kariaujama nesuskaičiuojama daugybė karų ir nors juos be išimčių reikia vertinti kaip įkvėptus galios motyvų, rezultatas daugeliu atvejų buvo toks, tarsi šalys būtų veikusios pagal kolektyvinės garantijos gintis nuo neišprovokuotos agresijos aktų principą. Kitaip negalima paaiškinti, kad per ilgą laiką nuolatos išlikdavo bejėgių politinių darinių, tokių kaip Danija, Olandija, Belgija ir Šveicarija, nepaisant keliančių jų sienoms grėsmę milžiniškų jėgų. Logiška aiškiai skirti principą ir juo grindžiamą sutvarkymą, *i. e.* sistemą. Tačiau reikėtų įvertinti principų veiksmingumą netgi jų pusiau organizuotoje būsenoje, tai yra tuomet, kai jie dar nėra pasiekę institucinės stadijos, o tik nurodo laikytis tam tikro tradicinio elgesio ar įpročio. Netgi be pripažinto centro, reguliarių susitikimų, bendrų funkcionierių ar privalomo elgesio kodekso Europa kaip sistema susiformavo tiesiog dėl nuolatinių glaudžių kontaktų tarp įvairių kanceliarijų ir diplomatinių institucijų narių. Griežta tradicija, reguliuojanti paklausimus, *démarches*, *aide-mémoirs* – įteikiamus kartu ar atskirai, identiškomis ar neidentiškomis sąlygomis – teikė tiek daug priemonių galios situacijoms išreikšti neiškeliant jų į viešumą, o kartu atveriant naujas kompromiso arba, deryboms nutrūkus, bendrų veiksmų galimybes. Iš tiesų, teisė bendrai įsikišti į mažų valstybių reikalus, kai iškyla grėsmė didžiųjų valstybių teisėtiems interesams, prilygo pusiau organizuotos formos Europos direktorijos egzistavimui.

Turbūt stipriausias šios neformalios sistemos ramstis buvo milžiniškos apimties tarptautinis privatus verslas, labai dažnai sutvarkomas tam tikros prekybos sutarties ar kito įprastai ar tradiciškai veiksmingo tarptautinio instrumento nustatytomis sąlygomis. Šalių vyriausybės ir jų įtakingi piliečiai nesuskaičiuojama daugybe būdų buvo susieti įvairiausių rūšių finansinėmis, ekonominėmis ir teisinėmis tokių tarptautinių sandorių gijomis. Lokalinis karas tik trumpam nutraukdavo kai kuriuos iš jų, o kituose sandoriuose slypintys

interesai, likdavę nuolatos arba bent jau laikinai nepaveikti, visiškai nustelbdavo tuos, kurie dėl karo galėjo pasikeisti priešo nenaudai. Šis tylus privataus intereso spaudimas, persmelkdavęs visą civilizuotų bendruomenių gyvenimą ir peržengdavęs valstybių sienas, buvo nematomas tarptautinio savitarpiškumo ramstis ir galios pusiausvyros principui suteikė veiksmingų sankcijų, netgi jam neįgavus organizuoto Europos koncerto ar Tautų Sąjungos pavidalo.

GALIOS PUSIAUSVYRA KAIP ISTORIJOS DĖSNIS

Hume, D., „On the Balance of Power," *Works*, Vol. III (1854), p. 364. Schuman, F., *International Politics* (1933), p. 55. Toynbee, A. J., *Study of History*, Vol. III. P. 302. Pirenne, H., *Outline of the History of Europe from the Fall of the Roman Empire to 1600* (Engl. 1939). Barnes-Becker-Becker, on De Greef, Vol. II, p. 871. Hofmann, A., *Das deutsche Land und die deutsche Geschichte* (1920). Taip pat Haushoferio geopolitinė kryptis. Kita kraštutinybė, Russell B., *Power*. Lasswello *Psychopathology and Politics*; *World Politics and Personal Insecurity* bei kiti darbai. Plg. taip pat Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Ch. 4, Part I.

GALIOS PUSIAUSVYRA KAIP PRINCIPAS IR SISTEMA

Mayer J. P., *Political Thought* (1939), p. 464. Vattel, *Le droit des gens* (1758). Hershey A. S., *Essentials of International Public Law and Organization* (1927), p. 567–69. Oppenheim, L., *International Law*. Heatley, D. P., *Diplomacy and the Study of International Relations* (1919).

ŠIMTO METŲ TAIKA

Leathes, „Modern Europe," *Cambridge Modern History*, Vol. XII. Ch. 1. Toynbee, A. J., *Study of History*, Vol. IV (C), p. 142–153. Schuman, F., *International Politics*, Bk. I, Ch. 2. Clapham, J. H., *Economic Development of France and Germany, 1815–1914*, p. 3. Robbins, L., *The Great Depression* (1934), p. 1. Lippmann, W., *The Good Society*. Cunningham, W., *Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Knowles, L. C. A., *Industrial and Commercial Revolutions in Great Britain during the 19th Century* (1927). Carr, E. H., *The 20 Years' Crisis 1919–1939* (1940). Cros-

sman, R. H. S., *Government and Governed* (1939), p. 225. Hawtrey R. G., *The Economic Problem* (1925), p. 265.

BAGDADO GELEŽINKELIS

Konfliktas laikomas sureguliuotu 1914 m. birželio 15 d. Britanijos ir Vokietijos susitarimu: Buell, R. L., *International Relations* (1929). Hawtrey, R. G., *The Economic Problem* (1925). Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930), p. 313. Stolper, G., *This Age of Fable* (1942). Priešinga nuomonė: Fay, S. B., *Origins of the World War*, p.312. Feis, H., *Europe, The World's Banker, 1870–1914,* (1930), nuo 335 p.

EUROPOS KONCERTAS

Langer, W. L., *European Alliances and Alignments (1871–1890)* (1931). Sontag, R. J., *European Diplomatic History (1871–1932)* (1933). Onken, H., „The German Empire," *Cambridge Modern History*, Vol. XII. Mayer, J. P., *Political Thought* (1939), p. 464. Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930), p. 23. Phillips, W. A., *The Confederation of Europe 1914* (2d ed., 1920). Lasswell, H. D., *Politics*, p. 53. Muir, R., *Nationalism and Internationalism* (1917), p. 176. Buell, R. L., *International Relation* (1929), p. 512.

1 skyriui

2

ŠIMTO METŲ TAIKA

1. *Faktai.* Europos didžiosios valstybės per šimtą metų – nuo 1815 iki 1914-ųjų tarpusavyje kariavo tik tris trumpus laikotarpius: šešis mėnesius 1859 m., šešias savaites 1866 m. ir devynis mėnesius 1870–1871 metais, Krymo karas, trukęs lygiai dvejus metus, kaip sutaria istorikai ir Claphamas, Trevelyanas, Toynbee bei Binkley – buvo periferinio ir pusiau kolonijinio pobūdžio. Tarp kitko, britų savininkų turėtos Rusijos obligacijos vykstant šiam karui Londone buvo pripažįstamos. Pagrindinis XIX amžiaus skirtumas nuo ankstesnių yra: arba kartais vyko visuotiniai karai, arba jų visai nebūdavo. Generolo

majoro Fullerio tvirtinimas, kad devynioliktajame amžiuje nebuvę nė vienų metų be karo, regis, yra nepagrįstas. Quincy Wrighto pateiktas įvairių amžių karo metų skaičiaus palyginimas neskiriant visuotinių ir vietinių karų, atrodo, neatsižvelgia į svarbų dalyką.

2. *Problema.* Pirmiausia reikėtų paaiškinti, kodėl baigėsi beveik nenutrūkstami prekybiniai karai tarp Anglijos ir Prancūzijos; jie dažnai būdavo visuotinių karų šaltiniu. Tai buvo susiję su dviem ekonominės politikos sferos dalykais: (a) senosios kolonijinės imperijos pabaiga ir (b) laisvosios prekybos era, perėjusia į tarptautinio aukso standarto erą. Jei, atsiradus naujoms prekybos formoms, interesas kariauti smarkiai sumažėjo, tai įvedus naują tarptautinę valiutą ir su aukso standartu susietą kredito struktūrą, atsirado pozityvus taikos interesas. Dabar visų nacionalinių ekonomikų interesas buvo palaikyti stabilias valiutas ir funkcionuojančias pasaulio rinkas, nuo kurių priklausė pajamos ir užimtumas. Tradicinį ekspansionizmą pakeitė antiimperialistinė kryptis, kuri iki 1880 m. buvo beveik visuotinė didžiosiose valstybėse. (Apie tai kalbama 18 skyriuje.)

Tačiau, atrodo, būta beveik pusės amžiaus pertraukos (1815–1880) tarp prekybos karų laikotarpio, kai buvo natūralu manyti, jog užsienio politika yra susijusi su pelningo verslo rėmimu, ir vėlesnio laikotarpio, kai užsienio obligacijų savininkų ir tiesioginių investuotojų interesai buvo laikomi teisėtu užsienio sekretorių reikalu. Per šią pusę amžiaus buvo sukurta doktrina, kuri privataus verslo interesams neleido daryti įtakos užsienio reikalų vykdymui; ir tik pasibaigus šiam laikotarpiui kanceliarijos vėl laikė tokias pretenzijas leistinomis, tačiau su griežtomis išlygomis – dėl pagarbos naujai viešosios nuomonės tendencijai. Spėjame, kad šią permainą lėmė prekybos pobūdis: jos apimtis ir sėkmė devynioliktojo amžiaus sąlygomis jau nebepriklausė tiesiogiai nuo galios politikos; be to, laipsniškas grįžimas prie verslo įtakos užsienio politikai buvo susijęs su tuo, kad tarptautinė valiutos ir kredito sistema sukūrė naują verslo intereso tipą, peržengiantį valstybių sienas. Tačiau kol šis interesas tebuvo užsienio obligacijų savininkų interesas, vyriausybės labai nenoriai leido jiems ką nors spręsti; juk užsienio paskolos ilgai buvo laikomos grynai spekuliacinėmis tikrąja to žodžio prasme; teisėtos pajamos buvo nuolat gaunamos iš savo šalies vyriausybės obligacijų; nė viena vyriausybė nemanė, jog verta palaikyti

savo piliečius, įsitraukusius į be galo rizikingą užsiėmimą skolinti pinigus abejotinos reputacijos užsienio vyriausybėms. Canningas visiškai atmetė investuotojų, kurie tikėjosi, kad Britanijos vyriausybė domėsis jų nuostoliais užsienyje, pretenzijas ir kategoriškai atsisakė Lotynų Amerikos respublikų pripažinimą sieti su tuo, ar jos išmoka užsienio skolas. Žymusis Palmerstono 1848 m. aplinkraštis yra pirmasis pasikeitusios nuostatos ženklas, tačiau permainos niekuomet nebuvo labai didelės; juk prekybos bendruomenės verslo interesai buvo tokie platūs, kad vyriausybė vargu ar galėjo leisti, kad dėl kokio nors nedidelio asmeninio suinteresuotumo būtų komplikuojami pasaulinės imperijos reikalai. Tai, kad vėl atsinaujino užsienio politikos domėjimasis verslo bandymais užsienyje, iš esmės buvo laisvosios prekybos pabaigos ir atitinkamo grįžimo prie aštuonioliktojo amžiaus metodų rezultatas. Kadangi prekyba dabar buvo glaudžiai susieta ne su spekuliacinio, o su visiškai normalaus pobūdžio užsienio investicijomis, užsienio politika grįžo prie tradicinio kurso – tarnauti bendruomenės prekybiniams interesams. Reikėjo paaiškinti ne šį faktą, o tokio intereso nebuvimą minėtos pertraukos metu.

2 skyriui

3

NUTRŪKUSI AUKSO GIJA

Aukso standarto suirimą pagreitino priverstinis valiutų stabilizavimas. Stabilizavimo sąjūdžio iniciatorius buvo Ženeva, kuri Londono Sičio ir Volstryto daromą spaudimą perdavė finansiškai silpnesnėms valstybėms.

Pirmojoje valiutą stabilizavusių valstybių grupėje atsidūrė pralaimėjusios šalys, kurių valiutos buvo žlugusios po Pirmojo pasaulinio karo. *Antrąją* grupę sudarė Europos valstybės nugalėtojos, kurios iš esmės stabilizavo savo valiutas po pirmosios grupės. *Trečiąją* grupę sudarė Jungtinės Valstijos, kurios iš aukso standarto turėjo daugiausia naudos.

Pirmosios grupės disbalansą kurį laiką atlaikė antroji. Kai tik ir ši *antroji* grupė stabilizavo savo valiutas, jai taip pat reikėjo paramos,

kurią suteikė trečioji. Ilgainiui tai ši *trečioji* grupė, kurią sudarė Jungtinės Valstijos, patyrė didžiausią smūgį dėl Europos stabilizavimo sukaupto disbalanso.

I. PRALAIMĖJUSIOS ŠALYS		II. EUROPOS ŠALYS NUGALĖTOJOS			III. PASAULINĖS SKOLINTOJOS	
	Stabilizavo		Stabilizavo	Atsisakė aukso		Atsisakė aukso
Rusija	1923	D. Britanija	1925	1931	JAV	1933
Austrija	1923	Prancūzija	1926	1936		
Vengrija	1924	Belgija	1926	1936		
Vokietija	1924	Italija	1926	1933		
Bulgarija	1925					
Suomija	1925					
Estija	1926					
Graikija	1926					
Lenkija	1926					

2 skyriui

4

ŠVYTUOKLĖS SVYRAVIMAI PO PIRMOJO PASAULINIO KARO

Švytuoklės svyravimas po Pirmojo pasaulinio karo buvo visuotinis ir greitas, bet jo amplitudė buvo maža. Daugumoje Centrinės ir Rytų Europos šalių 1918–1923 m. laikotarpis atnešė konservatyvią restauraciją, vykusią po demokratinės (arba socialistinės) respublikos paskelbimo – pralaimėjimo rezultato; po kelerių metų beveik visur įsitvirtino vienpartinis valdymas. Ir vėlgi, šis poslinkis buvo gana visuotinis.

Šalis	Revoliucija	Kontrrevoliucija	Vienpartinis valdymas
Austrija	1918 spalis, soc. dem. respublika	1920, viduriniosios klasės respublika	1934
Bulgarija	1918 spalis, radikali agrar. reforma	1923 fašistinė kontrrevoliucija	1934
Estija	1917, socialistinė respublika	1918, viduriniosios klasės respublika	1926
Jugoslavija	1918, demokratinė federacija	1926, autoritarinė karinė valstybė	1929
Latvija	1917, socialistinė respublika	1918, viduriniosios klasės respublika	1934
Lenkija	1919, soc. dem. respublika	1926, autoritarinė respublika	–
Lietuva	1917, socialistinė respublika	1918, viduriniosios klasės respublika	1926
Rumunija	1918, agrarinė reforma	1926, autoritarinis režimas	–
Suomija	1917, socialistinė respublika	1918, viduriniosios lasės respublika	–
Vengrija	1918 spalis, dem. respublika 1919 kovas, sovietai	1919, kontrrevoliucija	–
Vokietija	1918 lapkritis, soc. dem. respublika	1920, viduriniosios klasės respublika	1933

2 skyriui

5

FINANSAI IR TAIKA

Apie tarptautinių finansų politinį vaidmenį per paskutiniuosius penkiasdešimt metų beveik nėra medžiagos. Corti knyga apie Rothschildus apima tik laikotarpį iki Europos Koncerto. Apie jų dalyvavimą Sueco akcijų sandoryje, Bleichroederių siūlymą finansuoti 1871 m. Prancūzijos karo kontribuciją išleidžiant tarptautinę paskolą bei didžiules Rytų geležinkelio transakcijas ten nekalbama. Tokie istoriniai veikalai, kaip Langerio ir Sontago, tarptautiniams finansams skiria nedaug vietos (antrajame, išvardijant taikos veiksnius, finansai neminimi); Leatheso pastabos knygoje *Cambridge Modern History* yra

beveik išimtis. Nepriklausoma liberali kritika buvo skirta tam, kad būtų parodytas arba finansininkų patriotizmo nebuvimas, arba jų polinkis remti protekcionistines ar imperialistines tendencijas ir daryti žalą laisvajai prekybai, pvz., tokių autorių, kaip Lysis Prancūzijoje ar J. A. Hobsonas Anglijoje, atveju. Marksistų veikalai, tokie kaip Hilferdingo ar Lenino studijos, pabrėžė imperialistinių jėgų kilimą iš nacionalinės bankininkystės ir jų organišką ryšį su sunkiąja pramone. Todėl tokia diskusija, be to, daugiausia skirta Vokietijai, nenagrinėjo tarptautinių bankininkystės interesų.

Volstryto įtaka dvidešimtųjų įvykiams, regis, per daug nauja, kad būtų galima ją objektyviai tirti. Beveik nėra abejonių, kad, apskritai imant, tą įtaką lėmė tarptautinis vadovavimas ir tarpininkavimas nuo taikos sutarčių laikotarpio iki Daweso plano, Youngo plano bei reparacijų likvidavimo Lozanoje ir po jos. Naujausioje literatūroje pastebima tendencija išskirti privačių investicijų problemą, kaip, pvz., Staley darbe, kuris sąmoningai nenagrinėja paskolų vyriausybėms, ar jos būtų teikiamos kitų vyriausybių, ar privačių investuotojų; dėl šio apribojimo jo įdomus tyrimas praktiškai nesuteikia galimybės bendrai įvertinti tarptautinių finansų. Puikus Feiso darbas, kuriuo mes plačiai naudojomės, beveik aprėpia visą temą, tačiau taip pat nukenčia dėl neišvengiamo autentiškos medžiagos trūkumo, kadangi *haute finance* archyvai dar nebuvo prieinami. To paties ribotumo negalėjo išvengti ir vertingi Earle'o, Remerio bei Vinerio veikalai.

4 skyriui

6

RINKTINĖS NUORODOS APIE „VISUOMENES IR EKONOMINES SISTEMAS“

Devynioliktajame amžiuje buvo mėginta įkurti susireguliuojančią ekonominę sistemą, grindžiamą individualios naudos motyvu. Mūsų nuomone, toks sumanymas nuo pat pradžių buvo neįgyvendinamas. Čia mus domina tik iškreiptas požiūris į gyvenimą ir visuomenę, kurį reiškė toks bandymas. Devynioliktojo amžiaus mąstytojai, pavyzdžiui, manė, kad elgtis kaip prekiautojams rinkoje yra „natūralu“, o bet

koks kitas elgesys būtų dirbtinis ekonominiu požiūriu, nes būtų kišimasis į žmonių instinktus; jei tik žmones paliktume vienus, rinkos atsirastų spontaniškai; kad ir kokia pageidautina ar nepageidautina tokia visuomenė būtų doroviniais sumetimais, bent jau praktinis jos įgyvendinamumas būtų pagrįstas nekintamomis žmonijos savybėmis, ir taip toliau. Beveik visiškai priešingi šiems tvirtinimams yra šiuolaikinių tyrimų rezultatai, gauti įvairiose socialinių mokslų srityse, tokiose kaip antropologija, primityvi ekonomika, seniausių civilizacijų istorija ir bendroji ekonomikos istorija. Iš tiesų, ekonominio liberalizmo filosofijoje turbūt nėra tokios antropologinės ar sociologinės prielaidos – tiesioginės ar neišreikštos, kuri nebūtų buvusi paneigta. Toliau pateikiame keletą citatų.

a) Naudos motyvas nėra „natūralus" žmogui.

„Būdingas primityvios ekonomikos bruožas yra jokio noro pelnytis iš gamybos ar mainų nebuvimas" (Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, 1932, p. xiii). „Dar viena nuomonė, kuri privalo būti kartą ir visiems laikams išsklaidyta, yra nuomonė apie primityvų ekonominį žmogų kai kuriuose šių laikų ekonomikos vadovėliuose" (Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, 1930, p. 60). „Turime atmesti Mančesterio liberalizmo *Idealtypen*, kurie ne tik teoriškai, bet ir istoriškai yra klaidinantys" (Brinkmann, „Das soziale System des Kapitalismus." In *Grundriss der Sozialökonomik*, Abt. IV, p. 11).

b) Žmogui nėra „natūralu" tikėtis užmokesčio už darbą.

„Nauda, kuri paprastai yra paskata dirbti labiau civilizuotose bendruomenėse, niekuomet neveikia kaip akstinas dirbti autentiškomis čiabuvių sąlygomis" (Malinowski, *op. cit.*, p. 156. „Nepaveiktoje pirmykštėje visuomenėje niekur nematome, kad darbas būtų siejamas su užmokesčio idėja" (Lowie, „Social Organization", *Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. XIV, p. 14). „*Niekur* darbas nėra nuomojamas ar parduodamas" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, Bk. III, 1932, p. 169). Visuotina yra tai, kad „darbas laikomas pareiga, už kurią nereikia kompensacijos..." (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, 1929). „Netgi viduramžiais užmokestis už darbą pašaliečiams yra visiškai negirdėtas dalykas." „Pašaliečio nesieja *asmeninė* pareiga, todėl jis turi dirbti

dėl garbės ir pripažinimo." Minezingeriai, būdami pašaliečiai, „imdavo užmokestį, todėl buvo niekinami" (Lowie, *op. cit.*).

c) Žmogui nėra „natūralu" apriboti savo darbą neišvengiamu minimumu.

„Mes nuolat matome, kad darbas neribojamas neišvengiamu minimumu, o dėl natūralios ar įgytos funkcinės reikmės veikti viršija absoliučiai būtiną apimtį" (Thurnwald, *Economics*, p. 209). „Darbe visuomet padaroma daugiau, nei tai, kas yra būtina" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, p. 163).

d) Dirbti paprastai skatina ne nauda, o tarpusavio sąveika, lenktyniavimas, darbo džiaugsmas ir visuomeninis pritarimas.

Tarpusavio sąveika: „Nustatyta, kad daugelis, gal ir visi ekonominiai aktai, priklauso tam tikrai dovanojimų ir atsakomųjų dovanojimų sekai, kuri vienodai naudinga abiem pusėms... Žmogus, atkakliai nepaisąs įstatymo nuostatų savo ekonominėje veikloje, greitai atsidurtų už visuomeninės ir ekonominės tvarkos ribų – ir jis labai gerai tą žino" (Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*, 1926, p. 40–41).

Lenktyniavimas: „Lenktyniaujama yra atliekamu darbu, nors jo tikslas yra vienodas, bet meistriškumas skiriasi ... Kova dėl meistriškumo gaminant daiktus" (Goldenweiser, „Loose Ends of Theory on the Individual, Pattern, and Involution in Primitive Society." In *Essays in Anthropology*, 1936, p. 99). Nešdami ilgas kartis į daržą arba gabendami užderėjusius batatus žmonės lenktyniauja greičiu, kruopšumu ar svoriu, kurį jie gali pakelti" (Malinowski, *Argonauts*, p. 61).

Darbo teikiamas džiaugsmas: „Pats darbas savaime yra nuolatinė maorių darbštumo charakteristika" (Firth, „Some Features of Primitive Industry", *E. J.*, Vol. I, p. 17). "Daug laiko ir darbo yra skiriama estetiniams tikslams: tvarkant, švarinant, valant nuo visokių nuolaužų daržus; statant gražias, tvirtas tvoras, parūpinant ypač stiprias ir aukštas jamso kartis. Visų šių dalykų iš dalies reikia augalų priežiūrai; tačiau nėra abejonių, kad sąžiningas vietinių gyventojų darbas toli gražu nėra tik būtinybė" (Malinowski, *op. cit.*, p. 59).

Visuomeninis pritarimas: „Įgudimas daržininkystėje yra bendras socialinio asmens vertingumo rodiklis“ (Malinowski, *Coral Gardens and Their Magic*, Vol. II, 1935, p. 124). „Tikimasi, kad kiekvienas bendruomenės narys parodys normalų uolumo lygį“ (Firth, *Primitive Polynesian Economy*, 1939, p. 161). „Andamanų saliečiai tinginystę laiko antivisuomeniniu elgesiu“ (Ratcliffe-Brown, *The Andaman Islanders*). „Atiduoti savo darbą kitam yra visuomeninė, ne tik ekonominė paslauga“ (Firth, *op. cit.*, p. 303).

e) Žmogus nesikeičia per šimtmečius.

Savo veikale *Study of Man (Žmogaus tyrimas)* Lintonas pataria atsargiai vertinti psichologijos teorijas apie asmenybės determinaciją ir tvirtina, kad „apskritai stebėjimai leidžia padaryti išvadą, kad šių tipų bendras diapazonas visose visuomenėse yra beveik vienodas... Kitaip tariant, [stebėtojas], praskleidęs kultūrinių skirtumų skraistę, pamato, kad tie žmonės iš esmės yra tokie pat kaip ir mes“ (p. 484). Thurnwaldas pabrėžia, kad žmonės yra panašūs visose jų raidos stadijose: „Kaip nustatyta anksčiau, primityvios ekonomikos, kalbant apie žmonių santykius, nesiskiria nuo jokios kitos ekonomikos formos ir remiasi tais pačiais bendrais socialinio gyvenimo principais“ (*Economics*, p. 288). „Kai kurios gaivališko pobūdžio kolektyvinės emocijos iš esmės yra tos pačios visiems žmonėms, ir dėl to jų socialiniame gyvenime pasikartoja panašios formos“ („Sozialpsychische Abläufe im Völkerleben.“ In *Essays in Anthropology*, p. 383). Ruth Benedict *Patterns of Culture* (*Kultūros modeliai*) galiausiai yra grindžiami panašia prielaida: „Aš laikiausi sąlygos, kad žmonių temperamentai visame pasaulyje yra gana pastovūs, kad kiekviena visuomenė potencialiai yra maždaug panašiai pasiskirsčiusi ir kad jose pasirinkta kultūra savo tradiciniais pavyzdžiais didžiulę daugumą individų yra pavertusi panašiais. Pavyzdžiui, patirti transą, laikantis šio aiškinimo, turi galimybę tam tikras bet kurios populiacijos individų skaičius. Kai tas yra gerbiama ir išryškinama, nemažai jį pasieks arba simuliuos ...“ (p. 233). Malinowskis savo darbuose nuosekliai laikėsi tos pačios nuomonės.

f) Ekonominės sistemos paprastai yra įsitvirtinusios visuomeniniuose santykiuose; materialinių gėrybių paskirstymą užtikrina neekonominiai motyvai.

Primityvi ekonomika yra „visuomeninis reikalas, susijęs su keliais asmenimis, kaip susijungusios visumos dalimis“ (Thurnwald, *Economics*, p. xii). Tai vienodai galioja ir turtui, ir darbui, ir mainams. „Primityvus turtas yra ne ekonominio, o socialinio pobūdžio“ (*ibid.*). Darbo jėga geba „efektyviai dirbti“, kadangi ji yra *integruota į organizuotas socialinių jėgų pastangas* (Malinowski, *Argonauts*, p. 157). Prekių ir paslaugų mainai daugiausia vyksta pastovios partnerystės sąlygomis arba yra susiję su apibrėžtais socialiniais ryšiais ar su savitarpiškumu neekonominiuose dalykuose“ (Malinowski, *Crime and Custom*, p. 39).

Du pagrindiniai principai, lemiantys ekonominį elgesį, pasirodo, yra savitarpiškumas ir *kaupimas bei perskirstymas*:

Visas genties gyvenimas yra kupinas nuolatinio davimo ir ėmimo (Malinowski, *Argonauts*, p. 167). „Šiandienos davimas bus kompensuotas rytdienos ėmimo. Tai yra savitarpiškumo principo, kuris apima visus primityvaus gyvenimo santykius, rezultatas...“ (Thurnwald, *Economics*, p. 106). Toks savitarpiškumas galimas dėl to, kad tam tikrą institucijų „dvilypumą“, arba „struktūros simetriją, rasime kiekvienoje laukinių visuomenėje kaip būtiną abipusių įsipareigojimų pagrindą“ (Malinowski, *Crime and Custom*, p. 25). „Banarų simetriškas dvasių pasaulio padalijimas yra pagrįstas jų visuomenės struktūra, kuri yra analogiškai simetriška“ (Thurnwald, *Die Gemeinde der Bánaro*, 1921, p. 378).

Thurnwaldas nustatė, kad be tokio savitarpiško elgesio, o kartais šalia jo, nuo primityvios medžiotojų genties iki didžiausios iš imperijų labai plačiai buvo taikoma kaupimo ir perskirstymo praktika. Gėrybės buvo centralizuotai surenkamos, o paskui pačiais įvairiausiais būdais paskirstomos bendruomenės nariams. Pavyzdžiui, Mikronezijos ir Polinezijos tautų „karaliai, kaip pirmojo klano atstovai, surenka įplaukas, kurias vėliau paskirsto gyventojams kaip dosnias dovanas“ (Thurnwald, *Economics*, p. xii). Ši paskirstymo funkcija yra svarbiausias centrinių institucijų politinės galios šaltinis (*ibid.*, p. 107).

g) Individualus maisto rinkimas sau ir savo šeimos reikmėms nėra pirmykščio žmogaus gyvenimo dalis.

Klasikai manė, kad ikiekonominis žmogus turėjo rūpintis savim ir savo šeima. Ši prielaida, kurią amžių sandūroje savo pionieriškame darbe atgaivino Carlas Buecheris, paplito plačiai. Naujausi tyrimai vienbalsiai pataisė tokią Buecherio poziciją. (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, p. 12, 206, 350; Thurnwald, *Economics*, p. 170, 268 ir *Die menschliche Gesellschaft*, Vol. III, p. 146; Herskovits, *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940, p. 34; Malinowski, *Argonauts*, p. 167, išnaša).

h) Savitarpiškumas ir paskirstymas yra ekonominio elgesio principai, kurie galioja ne tik mažoms primityvioms bendruomenėms, bet ir didelėms bei turtingoms imperijoms.

„Paskirstymas turi savo ypatingą istoriją, pradedant primityviausiu medžiotojų genčių gyvenimu.“ „...Kitokia padėtis visuomenėse, kuriose susisluoksniavimas atsirado ne taip seniai ir yra ryškesnis...“ „Įspūdingiausias pavyzdys yra gyvulių augintojų kontaktas su žemdirbiais“ „... Šiose visuomenėse sąlygos smarkiai skiriasi. Tačiau paskirstymo funkcija stiprėja augant nedaugelio giminių politinei galiai ir iškylant despotams. Vadas gauna iš valstiečių dovanas, kurios dabar tapo „mokesčiais“, ir paskirsto jas savo pareigūnams, ypač tiems, kurie priklauso jo dvarui.“

„Ši raida apėmė sudėtingesnes paskirstymo sistemas... Visos archajiškos valstybės – senovės Kinija, Inkų imperija, Indijos karalystės, Egiptas, Babilonija – naudojo metalinius pinigus mokesčiams ir atlyginimams mokėti, tačiau labiausiai pasikliovė mokėjimais natūra, kaupiamais aruoduose ir sandėliuose... ir paskirstomais pareigūnams, kariams bei pasiturinčioms klasėms, tai yra negaminančiai gyventojų daliai. Šiuo atveju paskirstymas atlieka iš esmės ekonominę funkciją“ (Thurnwald, *Economics*, p. 106–108).

„Kai kalbame apie feodalizmą, paprastai turime galvoje viduramžius Europoje... Tačiau tai yra institucija, kuri labai greitai atsirado susisluoksniavusiose bendruomenėse. Faktas, kad dauguma sandorių yra natūriniai, ir kad aukštesnysis sluoksnis pretenduoja į visą žemę ar galvijus, yra ekonominės feodalizmo priežastys...“ (*ibid.*, p. 195).

5 skyriui

7

RINKTINĖS NUORODOS APIE „RINKOS MODELIO EVOLIUCIJĄ"

Ekonominis liberalizmas laikėsi klaidingos nuostatos, kad jo praktika ir metodai buvo natūralių visuotinio pažangos dėsnio rezultatas. Kad jie atitiktų modelį, pamatiniai susireguliuojančios rinkos principai buvo projektuojami atgal į visą žmonijos civilizacijos istoriją. To rezultatas – prekybos, rinkų ir pinigų, miesto gyvenimo ir nacionalinių valstybių tikrasis pobūdis bei kilmė buvo beveik neatpažįstamai iškraipyti.

a) Individualūs „mainikavimo, mainų ir keitimosi" veiksmai primityvioje visuomenėje buvo praktikuojami tik kaip išimtis.

„Mainikavimas pirmiau buvo visiškai nežinomas. Primityvus žmogus toli gražu netroško užsiimti mainikavimu ir juo bjaurėjosi" (Buecher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904, p. 109). „Pavyzdžiui, neįmanoma išreikšti bonito kabliuko vertės maisto kiekiu, kadangi tokių mainų niekuomet nėra buvę ir Tikopijos saliečiai laikytų juos nerealiais ... Kiekvienas objektas dera konkrečiai socialinei situacijai" (Firth, *op. cit.*, p. 340).

b) Prekyba atsiranda ne bendruomenėje; ji yra išorinis dalykas, apimantis skirtingas bendruomenes.

„Prasidedant prekybai ji yra sandoris tarp etninių grupių; ji nevyksta tarp tos pačios genties ar tos pačios bendruomenės narių, o seniausiose socialinėse bendruomenėse ji yra išorinis fenomenas, orientuotas tik į svetimas gentis" (M. Weber, *General Economic History*, p. 195). „Kad ir kaip keista galėtų pasirodyti, viduramžių prekyba nuo pat pradžių plėtojosi ne vietinės, o eksporto prekybos įtakoje" (Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, p. 142). „Prekyba tarp nutolusių regionų buvo ekonominio atsigavimo viduramžiais priežastis" (Pirenne, *Medieval Cities*, p. 125).

c) Prekyba nėra pagrįsta rinkomis; ji atsiranda iš vienpusiško gabenimo – taikaus, o kartais ir kitokio.

Thurnwaldas nustatė faktą, kad seniausios prekybos formos buvo tiesiog objektų įgijimas ir atgabenimas iš toliau. Iš esmės tai yra medžioklės išvyka. Ar ši išvyka yra karinė, kaip vergų medžioklėje ar piratavime, daugiausia priklauso nuo sulaukto pasipriešinimo (*op. cit.*, p. 145, 146). „Piratavimas inicijavo jūrinę prekybą tarp Homero eros graikų ir tarp norvegų vikingų; ilgą laiką šie du užsiėmimai plėtojosi kartu" (Pirenne, *Economic and Social History*, p. 109).

d) Rinkų buvimas ar nebuvimas nėra esminė ypatybė; vietinės rinkos neturi tendencijos augti.

„Paprastai ekonominės sistemos, kuriose nėra rinkų, dėl to nebūtinai turi kokių nors kitų savybių" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, Vol. III, p. 137). Pirmosiose rinkose „tik apibrėžti apibrėžtų objektų kiekiai galėjo būti mainikaujami vieni į kitus" (*ibid*, p. 137). „Thurnwaldas nusipelno ypatingo pagyrimo už savo pastebėjimą, kad primityvūs pinigai ir prekyba iš esmės turi socialinę, o ne ekonominę reikšmę" (Loeb, „The Distribution and Function of Money in Early Society." In *Essays in Anthropology*, p. 153). Vietinės rinkos išsiplėtojo ne iš „ginkluotos prekybos" ar „tylaus mainikavimo", ar kitų užsienio prekybos formų, bet iš susitikimo vietoje dėl kaimyniškų mainų išsaugotos „taikos". „Vietinių rinkų tikslas buvo tiekti maisto produktus apygardose įsikūrusių gyventojų kasdieniniam gyvenimui. Todėl jos buvo rengiamos kartą per savaitę, jų traukos ratas buvo labai ribotas ir jų veikla apsiribojo smulkiomis mažmeninėmis operacijomis" (Pirenne, op. cit., Ch. 4, „Commerce to the End of the Twentieth Century", p. 97). Netgi vėliau vietinės rinkos, priešingai mugėms, nerodė tendencijos augti: „Rinka tenkino vietovės reikmes, ją lankė tik aplinkiniai gyventojai; jos prekės buvo šalies produktai ir kasdienio gyvenimo reikmenys" (Lipson, *The Economic History of England*, 1935, Vol. I, p. 221). Vietinė prekyba „paprastai prasidėdavo kaip valstiečių ir namudinių amatininkų papildomas užsiėmimas, ir apskritai kaip sezoninis užsiėmimas..." (Weber, *op. cit.*, p. 195). „Iš pirmo žvilgsnio būtų natūralu padaryti prielaidą, kad pirklių klasė pamažu išauga iš žemės ūkio gyventojų. Tačiau niekas nepatvirtina šios teorijos" (Pirenne, *Medieval Cities*, p. 111).

e) Darbo pasidalijimas atsirado ne dėl prekybos ar mainų, o dėl geografinių, biologinių ir kitų neekonominių faktų.

„Darbo pasidalijimas jokiu būdu nėra sudėtingos ekonomikos rezultatas, kaip norėtų įteigti racionalistinė teorija. Jis iš principo atsirado dėl su lytim ir amžium susijusių fiziologinių skirtumų" (Thurnwald, *Economics*, p. 212). „Beveik vienintelis darbo pasidalijimas yra tarp vyrų ir moterų" (Herskovits, *op. cit.*, p. 13). Kitą kelią, kuriuo einant darbo pasidalijimą galėjo lemti biologiniai faktai, rodo įvairių etninių grupių simbiozės atvejis. „Etninės grupės virsta „profesinėmis-socialinėmis", visuomenėje formuojantis „aukštesniajam sluoksniui". „Taigi taip susidaro organizacija, grindžiama, viena, priklausomos klasės įnašais ir prievolėmis, o antra, paskirstymo galia, kurią turi vadovaujančiojo sluoksnio giminių vadai" (Thurnwald, *Economics*, p. 86). Čia mes matome vieną iš valstybės šaltinių (Thurnwald, *Sozialpsychische Abläufe*, p. 387).

f) Pinigai nėra lemiamas išradimas; jų buvimas ar nebuvimas iš esmės nekeičia ekonomikos tipo.

„Pats faktas, kad gentis naudojo pinigus, ekonomiškai ją labai mažai skyrė nuo kitų genčių, kurios to nedarė" (Loeb, *op. cit.*, p. 154). „Jei pinigai iš viso naudojami, tai jų funkcija yra visiškai kitokia, nei ta, kurią jie atlieka mūsų civilizacijoje. Jie niekuomet nepaliauja būti konkrečia medžiaga ir niekuomet netampa visiškai abstrakčiu vertės atstovu" (Thurnwald, *Economics*, p. 107). Mainikavimo nepatogumai nevaidino jokio vaidmens „išrandant" pinigus. „Ši sena klasikinių ekonomistų nuomonė prieštarauja etnologiniams tyrimams" (Loeb, *op. cit.*, p. 167, 6 išnaša). Dėl prekių, kurios funkcionuoja kaip pinigai, specifinio naudingumo, taip pat dėl jų simbolinės, kaip galios atributų, reikšmės, negalima vertinti „ekonominio turėjimo vienpusiškai racionalistiniu požiūriu" (Thurnwald, *Economics*). Pavyzdžiui, pinigai gali būti vartojami tik atlyginimams ir mokesčiams mokėti (*ibid.*, p. 108) arba jie gali būti naudojami sumokėti už žmoną, išpirkai už nužudymą ar kaip bauda. „Tad matome, kad šiuose ikivalstybinių sąlygų pavyzdžiuose vertės objektų svarba priklauso nuo įprasto įnašų masto, nuo vadovaujančių asmenų užimamų pozicijų ir nuo konkrečių santykių, kuriuose jie yra kelių savo bendruomenių nekilmingųjų atžvilgiu" (Thurnwald, *Economics*, p. 263).

Pinigai, kaip ir rinkos, apskritai yra išorinis fenomenas, kurio svarbą bendruomenei pirmiausia lemia prekybos santykiai. „Pinigų idėja paprastai buvo įdiegta iš išorės" (Loeb, *op. cit.*, p. 156). „Pini-

gų, kaip visuotinio mainų tarpininko, funkcija atsirado vykstant užsienio prekybai“ (Weber, *op. cit.*, p. 238).

g) Užsienio prekyba nuo pradžių buvo ne prekyba tarp individų, bet tarp kolektyvinių subjektų.

Prekyba yra „grupinis reikalas“; ji susijusi su „kolektyviai įgytais daiktais“. Jos kilmė glūdi „kolektyviose prekybinėse kelionėse.“ „Rengiantis tokioms išvykoms, kurios dažnai turi užsienio prekybos pobūdį, pasireiškia kolektyvumo principas“ (Thurnwald, *Economics*, p. 145). „Šiaip ar taip seniausia prekyba yra mainų tarp svetimų genčių santykis“ (Weber, *op. cit.*, p. 195). Viduramžių prekyba neabejotinai buvo ne prekyba tarp individų. Tai buvo „prekyba tarp atskirų miestų, *tarpkomunalinė* ar *tarpmunicipalinė* prekyba“ (Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, Part I, „The Middle Ages,“ p. 102).

h) Kaimas viduramžiais buvo atkirstas nuo prekybos.

„Iki penkioliktojo amžiaus ir jo metu miestai buvo tokie vieninteliai prekybos ir pramonės centrai, kad šia veikla nebuvo leidžiama užsiimti šalies gilumoje“ (Pirenne, *Economic and Social History*, p. 169). „Kova prieš kaimo prekybą ir prieš kaimo amatus truko ne mažiau kaip septynis ar aštuonis šimtus metų“ (Heckscher, *Mercantilism*, 1935, Vol. I, p. 129). „Šių priemonių griežtumas padidėjo stiprėjant „demokratiniam valdymui“... „Ištisą keturioliktąjį amžių prieš visus kaimynystėje esančius kaimus buvo siunčiamos nuolatinės ginkluotos ekspedicijos ir staklės arba vėlimo įranga buvo sulaužomi arba išgabenami“ (Pirenne, *op. cit.*, p. 211).

i) Viduramžiais nebuvo verčiamasi prekyba tarp atskirų miestų.

Tarpmunicipalinė prekyba reiškė pirmenybinius santykius tarp tam tikrų miestų ar miestų grupių, tokių kaip, pavyzdžiui, Londono Hanza ir Teutonų Hanza. Tokių miestų santykiuose buvo vadovaujamasi savitarpiškumo ir atsimokėjimo principais. Pavyzdžiui, nesumokėjus skolų, skolintojo miesto teisėjai galėjo kreiptis į skolininko miesto teisėjus ir prašyti įvykdyti teisingumą taip, kaip ir šie norėtų, kad būtų elgiamasi su jų žmonėmis „ir grasinti, kad jei skola nebus sumokėta, prieš to miesto žmones bus imtasi atsakomųjų veiksmų“ (Ashley, *op. cit.*, Part I, p. 109).

j) Nacionalinis protekcionizmas buvo nežinomas.

„Tryliktąjį amžių ekonominiais tikslais beveik nereikėjo skirti vienų šalių nuo kitų, kadangi krikščioniškajame pasaulyje kliūčių socialiniam bendravimui buvo mažiau negu dabar“ (Cunningham, *Western Civilization in Its Economic Aspects,* Vol. I, p. 3). Tarifai prie politinių sienų atsiranda ne anksčiau kaip penkioliktajame amžiuje. „Iki tol nematome nė mažiausio noro palaikyti šalies prekybą saugant ją nuo užsienio konkurencijos“ (Pirenne, *Economic and Social History*, p. 92). „Tarptautinis“ prekiavimas buvo laisvas visų šalių prekybose (Power and Postan, *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*).

k) Merkantilizmas privertė pereiti prie laisvesnės prekybos šalių miestuose ir provincijose.

Pirmasis Heckscherio veikalo *Mercantilism* (1935) tomas pavadintas *Mercantilism as a Unifying System (Merkantilizmas kaip vienijanti sistema*). Taigi merkantilizmas „priešinosi viskam, kas saistė ekonominį gyvenimą su konkrečia vieta ir trukdė prekybai valstybės viduje“ (Heckscher, *op. cit.*, Vol. II, p. 273). „Abu municipalinės politikos aspektai, kaimo slopinimas ir kova prieš kitų miestų konkurenciją buvo priešingi valstybės ekonominiams tikslams“ (*ibid.*, Vol. I, p. 131). „Merkantilizmas „nacionalizavo“ šalis veikiant prekybai, kuri išplėtė vietinę praktiką į visą valstybės teritoriją“ (Pantlen, „Handel.“ In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Vol. VI, p. 281). „Merkantilizmas dažnai tiesiog dirbtinai skatino konkurenciją, kad sukurtų rinkas su automatiniu pasiūlos ir paklausos reguliavimu“ (Heckscher). Pirmasis šiuolaikinis autorius, atskleidęs liberalizuojančią merkantilinės sistemos tendenciją, buvo Schmolleris (1884).

l) Viduramžių reguliavimo politika buvo labai sėkminga.

„Miestų politika, sunykus Antikos pasauliui, viduramžiais tikriausiai buvo pirmasis bandymas Vakarų Europoje nuosekliais principais reguliuoti ekonominį visuomenės aspektą. Šis bandymas apsivainikavo neįprasta sėkme... Toks pavyzdys tikriausiai ir yra ekonominis liberalizmas arba *laissez-faire* jo neginčijamos viršenybės metu, tačiau pagal jo trukmę liberalizmas buvo mažas, praeinantis epizodas palyginti su pastovia ir tvirta miestų politika“ (Heckscher, *op. cit.*, p. 139). „Jie ją vykdė naudodami taisyklių sistemą, taip

nuostabiai pritaikytą savo tikslui, kad ją galima laikyti savotišku šedevru... Miesto ekonomika buvo verta savo amžininkės gotikos architektūros“ (Pirenne, *Medieval Cities*, p. 217).

m) Merkantilizmas municipalinę praktiką išplėtė į nacionalinę teritoriją.

„Rezultatas buvo miesto politika, išplėsta į platesnę sferą – savotiška municipalinė politika, įvesta valstybės mastu“ (Heckscher, *op. cit.*, p. 131).

n) Merkantilizmas – sėkmingiausia politika.

„Merkantilizmas sukūrė meistrišką sudėtingo ir kruopštaus reikmių tenkinimo sistemą“ (Buecher, *op. cit.*, p. 159). Colberto *Reglements*, kurie siekė aukštos produkcijos kokybės kaip tikslo savaime, pasiekė „didžiulį“ laimėjimą (Heckscher, *op. cit.*, Vol. I, p. 166). „Nacionalinio masto ekonominis gyvenimas iš esmės buvo politinio centralizavimo rezultatas“ (Buecher, *op. cit.*, p. 157). Reikia pripažinti, kad reguliuojanti merkantilizmo sistema „sukūrė darbo kodeksą ir darbo drausmę daug griežtesnius už tuos, kurie galėjo atsirasti esant viduramžių miestų valdymui su jo moraliniais ir technologiniais suvaržymais“ (Brinkmann, „Das soziale System des Kapitalismus.“ In *Grundriss der Sozialökonomik*, Abt. IV).

7 skyriui

8

SPYNHEMLENDUI SKIRTA LITERATŪRA

Tik liberaliojo kapitalizmo eros pradžioje ir pabaigoje matome, kad buvo suvokiama lemiama Spynhemlendo reikšmė. Žinoma, ir iki, ir po 1834 m., nuolat buvo minimi „pašalpų sistema“ ir „blogas Varguomenės įstatymo įgyvendinimas“, tačiau paprastai siejant juos ne su 1795 m. Spynhemlendo įstatymu, o su 1782 m. Gilberto įstatymu, nes tikrasis Spynhemlendo sistemos pobūdis nebuvo aiškiai suvoktas visuomenėje.

Taip tebėra ir šiandien. Vis dar plačiai manoma, kad ji tiesiog reiškė pagalbą vargšams. Iš tiesų tai buvo kažkas visiškai kita, o

tiksliau – sistemingai mokami priedai prie atlyginimo. Amžininkai tik iš dalies suprato, kad tokia praktika buvo absoliučiai nesuderinama su Tudorų įstatymo principais, be to, jie nesuvokė, kad ji visiškai nederėjo su atsirandančia atlyginimo sistema. Kalbant apie jos praktinius padarinius, dar neseniai likdavo nepastebėta, kad, kartu su 1799–1800 m. Susivienijimų draudimo įstatymais, ji turėjo tendenciją mažinti atlyginimus ir subsidijuoti darbdavius.

Klasikiniai ekonomistai niekuomet nepaliovė nuodugniai tirti „pašalpų sistemos", kaip ir rentos arba valiutos. Visas priemokas ir pašalpas vargšams jie urmu priskyrė „varguomenės įstatymams" ir ragino juos iš pagrindų panaikinti. Nei Townsendas, nei Malthusas, nei Ricardo nepalaikė Varguomenės įstatymo reformos; jie reikalavo jį atšaukti. Benthamas, vienintelis kruopščiai tyręs dalyką, buvo šiuo atžvilgiu ne toks dogmatiškas, kaip kitais. Jis ir Burke'as suprato tai, ko nepastebėjo Pittas, – kad iš tiesų ydingas buvo priemokų prie atlyginimų principas.

Engelsas ir Marxas nenagrinėjo Varguomenės įstatymo. Galima įsivaizduoti, kad niekas nebūtų jiems taip patikę, kaip atskleisti pseudohumaniškumą sistemos, kuri buvo laikoma pataikavimu vargšų užgaidoms, o faktiškai mažino jų atlyginimus žemiau pragyvenimo minimumo (kam labai padėjo ir specialus prieš tredjunionus nukreiptas įstatymas) ir perdavė visuomenės pinigus turtingiesiems, kad padėtų jiems daugiau pinigų gauti iš vargšų. Tačiau jų laikais priešas buvo Naujasis varguomenės įstatymas, ir Cobbettas bei čartistai linko idealizuoti senąjį. Be to, Engelsas ir Marxas buvo teisingai įsitikinę, kad, atėjus kapitalizmui, Varguomenės įstatymo reforma yra neišvengiama. Taip jie neatkreipė dėmesio ne tik į keletą tiesiog puikių diskusijoms klausimų, bet ir į argumentą, kuriuo Spynhemlendas patvirtino jų teorinę sistemą, būtent, kad kapitalizmas negali veikti be laisvos darbo jėgos rinkos.

Aprašydama sukrečiančius Spynhemlendo padarinius Harriet Martineau pasinaudojo klasikinėmis Pranešimo apie Varguomenės įstatymą (1834) ištraukomis. Gouldai ir Baringai, finansavę nedidelius prabangius tomus, kuriuose ji ėmėsi apšviesti vargšus apie jų skurdo neišvengiamybę (ji buvo giliai įsitikinusi, kad jis neišvengiamas, ir kad tik politinės ekonomijos dėsnių pažinimas galėjo padėti jiems susitaikyti su savo likimu), nebūtų radę nuoširdesnio ir, apskritai imant, geriau informuoto savo pažiūrų gynėjo. (*Illustrations to Political Eco-*

nomy, 1831, Vol. III; taip pat *The Parish* ir *The Hamlet*, in *Poor Laws and Paupers*, 1834.) Jos *Thirty Years' Peace, 1816–1846 (Trisdešimties metų taika, 1816–1846)* buvo parašyta neįmantriu stiliumi ir buvo palankesnė čartistams, negu savo mokytojo Benthamo atminimui (Vol. III, p. 489 ir Vol. IV, p. 453). Savo kroniką ji baigė įsidėmėtinais žodžiais: „Dabar, kai mūsų geriausius protus ir širdis yra užvaldęs šis didysis darbininkų teisių klausimas, iš užsienio girdime įspūdingus perspėjimus, kad bausmė už jo nepaisymą būtų visiškas žlugimas. Tad ar gali būti, kad sprendimas nebus surastas? Tikėtina, kad tas sprendimas bus svarbiausias kito Britanijos istorijos laikotarpio faktas; ir tada galbūt geriau nei dabar bus matyti, kad jam pasirengti yra svarbiausias prieš tai buvusių trisdešimties taikos metų interesas." Tai buvo uždelsto veikimo pranašystė. Kitą Britanijos istorijos laikotarpį darbo jėgos klausimas liovėsi egzistuoti; tačiau jis grįžo septyniasdešimtaisiais, o dar po pusės amžiaus sukėlė „visišką žlugimą". Be abejo, devynioliktojo amžiaus penktąjį dešimtmetį buvo lengviau negu dvidešimtojo penktąjį įžiūrėti, kad to klausimo ištakos glūdėjo Varguomenės įstatymo reformos principuose.

Per ištisą Viktorijos epochą ir vėliau nė vienas filosofas ar istorikas nesustojo ties nereikšmingomis Spynhemlendo ekonomikos peripetijomis. Iš trijų bentamizmo istorikų seras Leslie Stephenas nesivargino į jas gilintis; Elie Halevy, pirmasis supratęs lemiamą Varguomenės įstatymo vaidmenį filosofinio radikalizmo istorijoje, apie šį dalyką turėjo tik labai miglotą supratimą. Trečiame, Dicey veikale, šis nepaisymas dar labiau stebina. Jo neprilygstamoje santykių tarp teisės ir viešosios nuomonės analizėje *laissez-faire* ir *kolektyvizmas* vertinami kaip audinio apmatai ir ataudai. Jo nuomone, paties modelio kilmė buvo susijusi su to meto pramonės ir verslo tendencijomis, tai yra su tomis institucijomis, kurios diktavo ekonominio gyvenimo madas. Niekas labiau už Dicey nebūtų galėjęs pabrėžti to lemiamo vaidmens, kurį visuomenės nuomonėje suvaidino pauperizmas arba Varguomenės įstatymo reformos svarba visoje Benthamo sekėjų įstatymų sistemoje. Tačiau jį glumino ta didžiulė svarba, kurią Benthamo šalininkai savo įstatymų leidybos schemoje skyrė Varguomenės įstatymo reformai, ir jis iš tiesų manė, kad klausimo esmė buvo įmokų našta pramonei. Tokie žymūs ekonominės minties istorikai, kaip Schumpeteris ar Mitchellas, klasikinių ekonomistų idėjas analizavo net neužsimindami apie Spynhemlendo sąlygas.

Pasirodžius A. Toynbee paskaitoms (1881) Pramonės revoliucija tapo ekonominės istorijos tema; Toynbee Spynhemlendą ir jo „turtingųjų ginamos varguomenės principą“ aiškino torių socializmu. Maždaug tuo metu tos pačios temos ėmėsi Williamas Cunninghamas, ir, tarsi įvykus stebuklui, ji atgijo; tačiau tai buvo balsas tyruose. Nors Mantoux (1907) pasinaudojo Cunninghamo šedevru (1881), jis atsiliepė apie Spynhemlendą tik kaip „apie dar vieną reformą“ ir, nors ir keista, priskyrė jam „varguomenės suvarymo į darbo jėgos rinką“ nuopelnus (*The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, p. 438). Beeras, kurio darbas tapo paminklu ankstyvajam Anglijos socializmui, beveik neužsiminė apie Varguomenės įstatymą.

Tik tuomet, kai Hammondai (1911) sukūrė naujos civilizacijos, kurią paskelbė Pramonės revoliucija, viziją, Spynhemlendas vėl buvo „atrastas“. Jiems tai buvo ne ekonominės, o socialinės istorijos dalis. Webbai (1927), iškėlę politinių ir ekonominių Spynhemlendo prielaidų klausimą, tęsė šį darbą suvokdami, kad nagrinėja mūsų dienų socialinių problemų ištakas.

J. H. Claphamas siekė užginčyti tai, ką galima būtų pavadinti institucionalistiniu požiūriu į ekonomikos istoriją, kurio atstovai buvo Engelsas, Marxas, Toynbee, Cunninghamas, Mantoux ir kiek vėliau – Hammondai. Jis nenagrinėjo Spynhemlendo sistemos kaip institucijos ir aptarė ją tik kaip šalies „žemės ūkio organizavimo“ bruožą (Vol. I, Ch. 4). Tai nelabai atitiko tikrąją padėtį, kadangi kaip tik sistemos išplėtimas į miestus privertė ją panaikinti. Be to, jis Spynhemlendo poveikį įmokoms aptarė dalyje „Valstybės ekonominė veikla“, atskirai nuo atlyginimų klausimo. Tai vėlgi buvo dirbtina ir neatsižvelgė į tai, kaip Spynhemlendo ekonomika atsiliepė darbdavių klasei, kuri iš žemų atlyginimų laimėjo tikrai ne mažiau, negu prarado dėl įmokų. Tačiau Claphamo sąžiningas faktų paisymas kompensavo šį jo „blogą elgesį“ su pačia institucija. Tai jis pirmasis atskleidė svarbius „karo aptvėrimų“ padarinius srityse, kuriose buvo įvesta Spynhemlendo sistema, ir kiek ji iš tiesų sumažino realius atlyginimus.

Visiškas Spynhemlendo nesuderinamumas su atlyginimų sistema buvo nuolat prisimenamas tik ekonominių liberalų tradicijoje. Jie vieninteliai suprato, kad visos darbo jėgos apsaugos formos plačiąja prasme turėjo kažką bendra su Spynhemlendo intervencionizmo principu. Spenceris metė „atlyginimų kūrimo“ (taip pašalpų sistema buvo vadinama jo gyvenamoje šalies dalyje) kaltinimą bet kuriai „kolekty-

vistinei" praktikai; šį terminą jis lengvai pritaikė ir valstybiniam švietimui, aprūpinimui būstu, žaidimo aikštelėmis ir taip toliau. Dicey 1913 m. senajam Senatvės pensijų įstatymui skirtą kritiką (1908) apibendrino šiais žodžiais: „Tai iš esmės ne kas kita, o tiesiog nauja pašalpų varguomenei forma." Be to, jis abejojo, ar ekonomikos liberalai kada nors iš tikrųjų turėjo galimybę įgyvendinti savo politiką. „Kai kurie iš jų siūlymų niekuomet nebuvo įsigalioję; pavyzdžiui, tiesioginės pašalpos niekuomet nebuvo panaikintos." Jei taip manė Dicey, tai visai natūralu, kad Misesas teigė: „Kol mokama bedarbio pašalpa, nedarbas turi egzistuoti" (*Liberalisms*, 1927, p. 74); o „parama bedarbiams įrodė esanti viena iš veiksmingiausių griovimo įrankių" (*Socialism*, 1927, p. 484; *Nationalökonomie*, 1940, p. 720). Walteris Lippmanas savo knygoje *Good Society* (1937) pamėgino atsiriboti nuo Spencerio, tačiau tik tam, kad pasiremtų Misesu. Jis ir Lippmannas atspindėjo liberalų reakciją į naują dvidešimtojo amžiaus trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio protekcionizmą. Be abejo, situacija daug kuo priminė Spynhemlendą. Austrijoje bedarbystės pašalpas subsidijavo bankrutavęs iždas; Didžiojoje Britanijoje „prailginta bedarbio pašalpa" nesiskyrė nuo menkos „labdaros"; Amerikoje buvo įkurtos WPA (*Works Progress Administration*) ir PWA (*Public Works Administration*); net seras Alfredas Mondas, *Imperial Chemical Industries* vadovas, 1926 m. veltui propagavo idėją, kad britų darbdaviai turėtų gauti subsidijas iš bedarbystės fondo, kad „sukurtų" atlyginimus ir taip padėtų padidinti užimtumą. Nedarbo, kaip ir valiutos klausimu, liberalusis kapitalizmas savo agonijoje susidūrė su vis dar neišspręstomis problemomis, kurias jis buvo paveldėjęs nuo pat pradžių.

AMŽININKŲ LITERATŪRA, SKIRTA PAUPERIZMUI IR SENAJAM VARGUOMENĖS ĮSTATYMUI

Acland, *Compulsory Savings Plans* (1786)

Anonymous, *Considerations on Several Proposals Lately Made for the Better Maintenance of the Poor*. With an Appendix. (2nd ed., 1752)

Anonymous, *A New Plan Made for the Better Maintenance of the Poor in England* (1784)

An Address to the Public from Philanthropic Society, instituted in 1788 for the Prevention of Crimes and the Reform of the Criminal Poor (1788)

Applegarth, Rob., *A Plea for the Poor* (1790)

Belsham, Will, *Remarks on the Bill for Better Support and Maintenance of the Poor* (1797)

Bentham, J., *Pauper Management Improved* (1802)

———, *Observation on the Restrictive and Prohibitory Commercial System* (1821)

———, *Observations on the Poor Bill, introduced by the Right Honorable William Pitt*; written February 1797

Burke, E., *Thoughts and Details on Scarcity* (1795)

Cowe, James, *Religious and Philanthropic Trusts* (1797)

Crumple, Samuel, M.D., *An Essay on the Best Means of Providing Employment for the People* (1793)

Defoe, Daniel, *Giving Alms No Charity, and Employing the Poor a Grievance to the Nation* (1704)

Dyer, George, *A Dissertation on the Theory and Practice of Benevolence* (1795)

———, *The Complaints of the Poor People of England* (1792)

Eden, *On the Poor* (1797), 3 vols.

Gilbert, Thomas, *Plan for the Better Relief and Employment of the Poor* (1781)

Godwin, William, *Thoughts Occasioned by the Perusal of Dr. Parr's Spiritual Sermon, Preached at Christ Church April 15, 1800* (London, 1801)

Hampshire, *State of the Poor* (1795)

Hampshire Magistrate (E. Poulter), *Comments on the Poor Bill* (1797)

Howlett, Rev. J., *Examination of Mr. Pitt's Speech* (1796)

James, Isaac, *Providence Displayed* (London, 1800), p. 20

Jones, Edw., *The Prevention of Poverty* (1796)

Luson, Hewling, *Inferior Politics; or, Considerations on the Wretchedness and Profligacy of the Poor* (1786)

M'Farlane, John, D.D., *Enquiries Concerning the Poor* (1782)

Martineau, H., *The Parish* (1833)

———, *The Hamlet* (1833)

———, *The History of the Thirty Years' Peace* (1849), 3 vols.

———, *Illustrations of Political Economy* (1832–1834), 9 vols.

Massie, J., *A Plan . . . Penitent Prostitutes. Foundling Hospital, Poor and Poor Laws* (1758)
Nasmith, James, D.D., *A Charge, Isle of Ely* (1799)
Owen, Robert, *Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor* (1818)
Paine, Th., *Agrarian Justice* (1797)
Pew, Rich, *Observations* (1783)
Pitt, Wm. Morton, *An Address to the Landed Interest of the defic. of Habitation and Fuel for the Use of the Poor* (1797)
Plan of a Public Charity, A (1790), „On Starving", a sketch
First Report of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor
Second Report of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor (1797)
Ruggles, Tho., *The History of the Poor* (1793), 2 vols.
Sabatier, Wm., Esq., *A Treatise on Poverty* (1797)
Saunders, Robert, *Observations*
Sherer, Rev. J. G., *Present State of the Poor* (1796)
Spitalfields institution, *Good Meat Soup* (1799)
St. Giles in the Field, Vestry of the United Parishes of, *Criticism of „Bill for the Better Support and Maintenaince of the Poor"* (1797)
Suffolk Gentleman, *A Letter on the Poor Rates and the High Price of Provisions* (1795)
[Townsend, Wm.], *Dissertation on the Poor Laws 1786 by A Well-Wisher of Mankind*
Vancouver, John, *Causes and Production of Poverty* (1796)
Wilson, Rev. Edw., *Observations on the Present State of the Poor* (1795)
Wood, J., *Letter to Sir William Pulteney* (on Pitt's Bill) (1797)
Young, Sir W., *Poor Houses and Work-houses* (1796)

KELETAS ŠIUOLAIKINIŲ DARBŲ:

Ashley, Sir W. J., *An Introduction to English Economic History and Theory* (1931)
Belasco, Ph. S., „John Bellers, 1654–1725," *Economics*, June, 1925

——, „The Labour Exchange Idea in the 17th Century," *Ec. J.*, Vol. I, p. 275
Blackmore, J. S. and Mellonie, F. C., *Family Endowment and the Birthrate in the Early 19th Century*, Vol. I
Clapham, J. H., *Economic History of Modern Britain*, Vol. I, 1926
Marshall, Dorothy, „The Old Poor Law, 1662–1795," *The Ec. Hist. Rev.*, Vol. VIII, 1937–38, p. 38
Palgrave's *Dictionary of Political Economy*, Art. „Poor Law," 1925
Webb, S. and B., *English Local Government*, Vol. 7–9, „Poor Law History," 1927–29
Webb, Sidney, „Social Movements," *C.M.H.*, Vol. XII, p. 730–65

7 skyriui

9

SPYNHEMLENDAS IR VIENA

Tyrinėti Spynhemlendą ir tą įspūdį, kurį jis paliko klasikiniams ekonomistams, autorių paskatino daug minčių sukelianti socialinė ir ekonominė padėtis Austrijoje, susiklosčiusi po Didžiojo karo.

Čia, kapitalizmo apsuptyje, socialistinis municipalitetas sukūrė režimą, kurį smarkiai puolė ekonominiai liberalai. Be abejonės, kai kurios municipaliteto praktikuotos intervencionistinės politikos formos buvo nesuderinamos su rinkos ekonomikos mechanizmu. Tačiau grynai ekonominiais argumentais negalima visiškai apibūdinti dalyko, kuris pirmiausia buvo ne ekonominis, o socialinis.

Pagrindiniai su Vienos epizodu susiję faktai yra tokie. Beveik visą penkiolikos metų po Didžiojo 1914–1918 metų karo laikotarpį nedarbo draudimas Austrijoje buvo smarkiai subsidijuojamas visuomeninių fondų, taigi neribotam laikui buvo pratęsta tiesioginė parama; nustatytas nuompinigių dydis sudarė tik menką jų buvusio lygio dalį, be to, Vienos municipalitetas statė didelius nekomercinius daugiabučius namus, o reikiamą kapitalą gaudavo iš apmokestinimo. Nors ir nebuvo mokami priedai prie atlyginimų, įvairiausios socialinės paslaugos, kad ir kokios jos būtų kuklios, faktiškai galėjo lemti didelį atlyginimų sumažėjimą, jei ne stiprus profsąjungų judėjimas, kuriam, žinoma, buvo labai naudinga pratęsta bedarbystės

pašalpa. Ekonominiu požiūriu tokia sistema, be abejo, buvo anomali. Nuompinigiai, sumažinti iki visiškai nepelningo lygio, nesiderino su egzistuojančia privataus verslo, ypač prekybos pastatais, sistema. Be to, pirmaisiais metais socialinė apsauga nuskurdintoje šalyje trukdė valiutos stabilumui – infliacinė ir intervencionistinė politikos žengė koja kojon.

Ilgainiui Viena, kaip ir Spynhemlendas, pasidavė puolama politinių jėgų, kurios veiksmingai rėmėsi grynai ekonominiais argumentais. Politiniai neramumai 1832 m. Anglijoje ir 1934 m. Austrijoje turėjo išlaisvinti darbo jėgos rinką nuo protekcionistinio kišimosi. Nei skvairo kaimas, nei darbo klasės Viena negalėjo be galo ilgai izoliuotis nuo savo aplinkos.

Tačiau šie du intervencionizmo laikotarpiai labai smarkiai skyrėsi. 1795 m. Anglijos kaimas turėjo būti apsaugotas nuo sutrikdymo, kurį lėmė ekonominė pažanga – didžiulis miesto pramonės gaminių skaičiaus augimas; 1918 m. Vienos pramoninė darbininkų klasė turėjo būti apginta nuo ekonominio smukimo, kurio priežastys buvo karas, pralaimėjimas ir pramonės chaosas, padarinių. Ilgainiui Spynhemlendas sukėlė darbo jėgos organizavimo krizę, kuri atvėrė kelią naujai klestėjimo erai; tuo tarpu *Heimwehr* pergalė Austrijoje buvo visiškos nacionalinės ir socialinės sistemos katastrofos dalis.

Čia norime pabrėžti didžiulį skirtumą tarp tų kultūrinių ir moralinių pasekmių, kurias sukėlė du intervencijos tipai: Spynhemlendo bandymas neleisti ateiti rinkos ekonomikai ir Vienos eksperimentas, mėginęs apskritai peržengti tokios ekonomikos ribas. Jei Spynhemlendas tapo tikra nelaime paprastiems žmonėms, tai Viena pasiekė vieną įspūdingiausių kultūrinių pergalių Vakarų istorijoje. 1795 m. negirdėtai pažemino dirbančiąsias klases, kurios negalėjo įgyti naujo pramonės darbininkų statuso; 1918 m. prasidėjo pavyzdžio neturintis dorovinis ir intelektinis labai išprususios pramoninės darbininkų klasės būklės pakilimas; ši klasė, apsaugota Vienos sistemos, atsilaikė prieš griaunančius sunkaus ekonomikos sutrikimo padarinius ir pasiekė lygį, kurio niekuomet nepranoko jokios pramoninės visuomenės liaudies masės.

Žinoma, taip įvyko dėl socialinių aspektų, visiškai kitokių nei ekonominiai. Tačiau ar ortodoksiniai ekonomistai deramai suvokė intervencionizmo ekonomiką? Tiesą sakant, ekonominiai liberalai įrodinėjo, kad Vienos režimas buvo dar vienas „nekompetentingas

Varguomenės įstatymo taikymas“, dar viena „pašalpų sistema“, visiškas klasikinių ekonomistų mokymo nepaisymas. Tačiau ar šių mąstytojų nesuklaidino Spynhemlendo sukurtos sąlygos, išsilaikiusios palyginti ilgai? Jie paprastai tiksliai apibūdindavo ateitį, kurią padėdavo numatyti jų didelis įžvalgumas, tačiau visiškai apsirikdavo vertindami savo laikus. Šiandienos tyrimai įrodė, kad jie nepelnytai turėjo žmonių, pasižyminčių blaivia praktiška nuomone, reputaciją. Malthusas visiškai neteisingai suvokė savo meto reikmes; jeigu jo tendencingi perspėjimai dėl gyventojų pertekliaus būtų paveikę nuotakas, į kurias jis asmeniškai kreipėsi, tai, pasak T. H. Marshallo, „ekonomikos pažanga galėjo būti užgniaužta pačioje užuomazgoje“. Ricardo klaidingai vertino nesutarimų dėl valiutos faktus ir Anglijos banko vaidmenį bei nesuvokė tikrųjų valiutos nuvertėjimo priežasčių, kurios, kaip dabar žinome, pirmiausia buvo politiniai išmokėjimai ir pervedimo sunkumai. Jei būtų paklausyta jo patarimo rengiant Aukso luitų pranešimą, Britanija būtų pralaimėjusi karą su Napoleonu ir „Imperija šiandien neegzistuotų.“

Taigi Vienos patirtis ir jos panašumai į Spynhemlendą kai kuriuos privertė prisiminti klasikinius ekonomistus, o kitus paskatino jais suabejoti.

8 skyriui

10

KODĖL NE WHITBREADO BILIS?

Vienintelė alternatyva Spynhemlendo politikai, atrodo, buvo Whitbreado bilis, pateiktas svarstyti 1795 m. žiemą. Jis reikalavo pratęsti 1563 m. Amatininkų statutą ir papildyti jį taip, kad kasmet būtų įvertinami ir nustatomi minimalūs atlyginimai. Jo autorius įrodinėjo, kad tokia priemonė, išsaugodama Elžbietos įvestą atlyginimo įvertinimo taisyklę, išplėstų jos taikymą nuo maksimalių iki minimalių atlyginimų, ir taip neleistų kaimui badauti. Be abejonės, jis būtų tikęs nepaprastosios padėties sąlygoms, ir reikia pasakyti, kad, pavyzdžiui, parlamento nariai nuo Safolko palaikė Whitbreado bilį, o jų teisėjai susitikime, kuriame dalyvavo pats Arthuras Youngas, buvo pritarę ir Spynhemlendo principui; pašaliečio akimis, šių dviejų priemonių

skirtumai galėjo atrodyti ne itin dideli. Tai nestebina. Po šimto trisdešimties metų, kai Mondo plane (1926) buvo pasiūlyta pramonėje iš nedarbo fondo mokėti priedus prie atlyginimų, visuomenė vis dar sunkiai suvokė esminį ekonominį skirtumą tarp paramos bedarbiams ir dirbantiesiems mokamų priedų prie atlyginimo.

Tačiau 1795 m. pasirinkimas buvo tarp minimalių atlyginimų ir priedų prie atlyginimų. Šių dviejų politikų skirtumą geriausiai galima pamatyti susiejus jas su tuo pačiu metu panaikintu (1662) Sėslumo įstatymu. Šio įstatymo panaikinimas sukūrė galimybę atsirasti nacionalinei darbo jėgos rinkai, kurios pagrindinis tikslas buvo leisti atlyginimams „patiems nustatyti savo lygį". Whitbreado Minimalaus atlyginimo bilis buvo nepalankus Sėslumo įstatymo panaikinimui, tuo tarpu Spynhemlendo įstatymo tendencija jam neprieštaravo. Išplečiant 1601 m. Varguomenės įstatymo, o ne 1563 m. Amatininkų statuto (kaip siūlė Whitbreadas) taikymą, skvairai sugrįžo į paternalizmą pirmiausia tik kaimo atžvilgiu ir tokiomis formomis, kurios reiškė minimalų kišimąsi į rinkos veikimą, *faktiškai padarant neveiksmingą jos atlyginimų nustatymo mechanizmą*. Tai, kad šis vadinamasis Varguomenės įstatymo pritaikymas tikrovėje reiškė visišką Elžbietos priverstinio darbo principo atsisakymą, niekuomet nebuvo atvirai pripažįstama.

Spynhemlendo įstatymo autoriams svarbiausia buvo pragmatizmas. Galėjęs būti jo rėmėju kun. Edwardas Wilsonas, Windzoro kanauninkas ir Berkšyro taikos teisėjas, išdėstė savo pažiūras pamflete, kuriame kategoriškai pasisakė už *laissez-faire*. „Darbo jėgos, kaip ir viso kito, kas atsiduria rinkoje, lygis visais laikais nusistovėdavo be įstatymo įsikišimo", – rašė jis. Anglų teisėjui gal labiau būtų derėję teigti, kad priešingai, per amžius darbo jėgos lygis niekuomet nebuvo nustatytas be įstatymo įsikišimo. Tačiau, tęsė kanauninkas Wilsonas, skaičiai rodo, kad atlyginimai neauga taip sparčiai, kaip grūdų kaina, po to jis pagarbiai teikėsi atiduoti teisėjams apsvarstyti „Įstatymo projektą dėl pašalpos varguomenei garantuotinos *sumos*". Jis numatė iki penkių šilingų pašalpą per savaitę šeimai, kurią sudarė vyras, žmona ir vaikas. Prie jo bukleto pridėtas skelbimas informavo: „Šiame traktate išdėstyti samprotavimai buvo pateikti Grafystės susirinkime Niuberyje gegužės šeštą dieną." Teisėjai, kaip žinome, pranoko kanauninką: jie vienbalsiai pritarė penkių šilingų ir šešių pensų lygiui.

13 skyriui

11

DISRAELIO „DVI TAUTOS“ IR SPALVOTŲJŲ RASIŲ PROBLEMA

Keletas autorių atkakliai tvirtino apie kolonijinių problemų panašumą į tas, kurios iškilo ankstyvojo kapitalizmo laikotarpiu. Tačiau jie nenagrinėjo atvirkštinės analogijos, tai yra neparodė vargingųjų Anglijos klasių padėties prieš šimtą metų, ir nevaizdavo jų tokių, kokios jos buvo – kaip to meto nutautėjusius, degradavusius čiabuvius.

Priežastis, kodėl nebuvo pastebėtas šis akivaizdus panašumas, yra mūsų tikėjimas liberalia išankstine nuostata, kuri perdėtai iškelia ekonominius visai neekonominių procesų aspektus. Juk nei rasinis kai kurių kolonijinių sričių degradavimas, nei analogiškas darbo žmonių dehumanizavimas prieš šimtą metų savo esme nebuvo ekonominiai.

a) Griaunamasis kultūrinis kontaktas nėra pirmiausia ekonominis fenomenas.

Kaip teigia L. P. Mairas, daugelyje čiabuvių visuomenių dabar vyksta sparčios ir prievartinės transformacijos procesas, kuris gali būti palyginamas tik su audringomis revoliucinėmis permainomis. Nors įsibrovėlių motyvai yra tikrai ekonominiai ir neabejotina, kad primityvios visuomenės žlugimą paprastai sukelia jos ekonominių institucijų sunaikinimas, visiškai aišku tai, kad *naujų ekonominių institucijų negali pasisavinti čiabuvių kultūra*, kuri dėl to suyra, nebūdama pakeista jokia kita suprantama vertybių sistema.

Pirmoje vietoje tarp griaunamųjų tendencijų, būdingų Vakarų institucijoms, yra „plačių rajonų nuraminimas“, kuris sudaužo „klanų gyvenimą, patriarchalinę valdžią, jaunimo karinį parengimą; jis beveik uždraudžia klanams ar gentims migruoti“ (Thurnwald, *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935, p. 94). „Karas suteikdavo čiabuvių gyvenimui veržlumo, kurio labai trūksta šiais taikos laikais ....“ Kovų panaikinimas mažina populiaciją, kadangi dėl karo būdavo labai nedaug aukų, o jo nebuvimas reiškia vitališkų papročių ir ceremonijų praradimą, ir dėl to – žalingą

kaimo gyvenimui nuobodulį bei apatiją (F. E. Williams, *Depopulation of the Suan District*, 1933, „Anthropology" Report, No. 13, p. 43). Palyginkime tai su „gyvu, judriu, pakiliu gyvenimu", būdingu čiabuviui jo tradicinėje kultūrinėje aplinkoje (Goldenweiser, *Loose Ends*, p. 99).

Tikrasis pavojus, Goldenweiserio žodžiais, yra „kultūrinė spraga" (Goldenweiser, *Anthropology*, 1937, p. 429). Dėl to praktiškai yra vieningai sutariama. „Senieji barjerai nyksta, ir nepasiūloma jokių naujų orientyrų" (Thurnwald, *Black and White*, p. 111). „Išsaugoti bendruomenę, kurioje gėrybių kaupimas yra laikomas antivisuomenišku dalyku, ir integruoti ją į šiuolaikinę baltųjų kultūrą yra mėginimas suderinti dvi nesuderinamas institucines sistemas" (Wissel in Introduction to M. Mead, *The Changing Culture of an Indian Tribe*, 1932). „Imigrantų kultūros nešėjai gali sunaikinti aborigenų kultūrą, tačiau jiems nepavyksta išnaikinti arba asimiliuoti jos atstovų" (Pitt-Rivers, „The Effect on Native Races of Contact with European Civilization." In *Man*, Vol. XXVII, 1927). Arba pacituosime taiklią Lesserio frazę apie dar vieną pramoninės civilizacijos auką: „Iš kultūriškai brandžių paunių jie pavirto kultūriškai infantiliais baltaisiais" (*The Pawnee Ghost Dance Hand Game*, p. 44).

Šią mirties gyvenant būklę sukelia ne ekonominis išnaudojimas įprasta prasme, kai išnaudojimas reiškia vieno iš partnerių įgyjamą naudą, nors jis neabejotinai turi glaudų ryšį su ekonominių sąlygų permainomis, susijusiomis su žemės valdymu, karu, vedybomis ir taip toliau, kiekviena iš kurių daro įtaką daugybei įvairiausių socialinių įpročių, papročių ir tradicijų. Kai piniginė ekonomika priverstinai įdiegiama retai gyvenamuose Vakarų Afrikos regionuose, ne per maži atlyginimai lemia faktą, kad čiabuviai „negali nusipirkti maisto, kuris pakeistų tai, kas nebuvo užauginta, kadangi niekas kitas neaugino maisto pertekliaus, kad jiems parduotų" (Mair, *An African People in the Twentieth Century*, 1934, p. 5). Jų institucijos pagrįstos kitokia vertybių skale; jos yra ir taupios, ir kartu neorientuotos į rinką. „Jie prašys tos pačios kainos, kai rinka yra prisotinta, kaip ir esant dideliam nepritekliui, tačiau jie keliaus ilgus nuotolius ir eikvos nemažai laiko bei energijos, kad pirkdami sutaupytų nedidelę sumą" (Mary H. Kingsley, *West African Studies*, p. 339). Atlyginimų augimas dažnai sukelia absenteizmą. Kaip teigiama, sapotekų indėnai Tehuantepeke už 50 sentavų per dieną dirbo perpus mažiau, negu

už 25 sentavus per dieną. Šis paradoksas buvo gana dažnas prasidėjus Pramonės revoliucijai Anglijoje.

Ne geresnis už atlyginimą yra ir ekonominis gyventojų skaičiaus prieaugio rodiklis. Goldenweiseris patvirtina žymųjį Riverso Melanezijoje padarytą pastebėjimą, kad kultūriškai skurdūs čiabuviai gali „mirti iš nuobodulio." F. E. Williamsas, pats tame regione dirbęs misionierium, rašo, kad „psichologinio veiksnio įtaką mirtingumui" nesunku suprasti. „Daugelis stebėtojų atkreipė dėmesį į tai, kaip nepaprastai lengvai čiabuviai gali ar yra pasirengę numirti." „Buvusių interesų ir veiklos apribojimas, regis, fatališkai veikia jo nuotaiką. To rezultatas – čiabuvio atsparumo galia susilpnėja, ir jis lengvai žūva nuo bet kokios ligos" (*op. cit.*, p. 43). Tai neturi nieko bendra su ekonominių reikmių sukelta įtampa. „Tad ypač didelis natūralaus prieaugio rodiklis gali būti arba kultūrinio gyvybingumo, arba kultūrinės degradacijos požymis" (Frank Lorimer, *Observations on the Trend of Indian Population in the United States*, p. 11).

Kultūrinį degradavimą galima sustabdyti tik socialinėmis priemonėmis, nesulyginamomis su ekonominiais gyvenimo standartais, pavyzdžiui, atkuriant gentinį žemės valdymą arba izoliuojant bendruomenę nuo kapitalistinių rinkos metodų įtakos. „Indėnų atskyrimas nuo jų žemės buvo VIENINTELIS *mirtinas smūgis*," – 1942 m. rašo Johnas Collieras. „1887 m. Bendrasis žemės sklypų įstatymas „individualizavo" indėnų žemę; dėl to, suirus jų kultūrai, jie prarado apie tris ketvirtadalius, arba devyniasdešimt milijonų akrų, savo žemės. 1934 m. Indėnų reorganizavimo įstatymas vėl integravo genčių valdas ir išgelbėjo indėnų bendruomenę, *atgaivindamas jos kultūrą*.

Tas pat vyksta ir Afrikoje. Dėmesio centre yra žemės valdymo formos, kadangi kaip tik nuo jų itin tiesiogiai priklauso visuomenės organizacija. Tai, kas atrodo it ekonominiai konfliktai – dideli mokesčiai ir nuompinigiai, maži atlyginimai – beveik be išimties yra paslėpto spaudimo formos, kuriomis čiabuviai skatinami atsisakyti jų tradicinės kultūros, taigi jie verčiami prisiderinti prie rinkos ekonomikos metodų, t. y. dirbti už atlyginimą ir įsigyti prekes rinkoje. Tai šio proceso metu kai kurios čiabuvių gentys, tokios kaip kafrai ir tie, kurie emigravo į miestus, neteko savo protėvių dorybių ir tapo vangia minia, „pusiau prijaukintais gyvuliais" ir bastūnais, va-

gimis, prostitutėmis – anksčiau tarp jų visiškai nežinomais, primindami ne ką kita, kaip 1795–1834 m. nuskurdintų Anglijos gyventojų masę.

b) Darbo klasių nužmogėjimas ankstyvojo kapitalizmo laikotarpiu buvo ekonominiais terminais neįvertinamos socialinės katastrofos rezultatas.

Robertas Owenas dar 1816 m. taip atsiliepė apie savo darbininkus: „Didžiuma jų bus nelaimingi, kad ir kokį gautų atlyginimą...“ (*To the British Master Manufacturers*, p. 146). Prisimintina, kad Adamo Smitho nuomone, atskirti nuo žemės darbininkai praras bet kokius intelektinius interesus. O M'Farlane'as manė, kad „nuolat mažės paprastų žmonių, mokančių rašyti ir skaičiuoti“ (*Enquiries Concerning the Poor*, 1782, p. 249–250). Viena karta vėliau Owenas darbininkų degradavimą aiškino „nesirūpinimu jais vaikystėje“ ir „persidirbimu“, tad „dėl neišmanymo“ jie negeba tinkamai panaudoti netgi gaunamų didelių atlyginimų.“ Jis pats mokėjo jiems mažus atlyginimus ir pakėlė jų statusą dirbtinai sukurdamas visiškai naują kultūrinę aplinką. Liaudies masėse vešėjo iš esmės tos pačios ydos, kurios būdingos ardančių kultūrinių kontaktų sugadintiems spalvotiesiems gyventojams: palaidumas, prostitucija, vagiliavimas, netaupumas ir nenumatymas, nevalyvumas, žemas darbo našumas, savigarbos ir ištvermės stoka. Plintanti rinkos ekonomika griovė tradicinę kaimo visuomenės struktūrą, kaimo bendruomenę, šeimą, senąją žemėvaldos formą, papročius ir normas – visa tai, kas palaikė kultūrinį gyvenimo pradą. Spynhemlendo teikiama apsauga tik pablogino padėtį. Apie 1830 m. paprastus žmones ištiko visiška socialinė katastrofa, tokia, kaip šiandien kafrus. Įžymus negrų sociologijos tyrėjas Charlesas S. Johnsonas vienintelis apvertė analogiją tarp rasinio pažeminimo ir klasinio degradavimo, šįkart pritaikydamas ją pastarajam: „Anglijoje, kurioje, beje, Pramonės revoliucija buvo toliau pažengusi nei likusioje Europoje, drastiško ekonominio pertvarkymo sukeltas socialinis chaosas nualintus vaikus pavertė „vienetais“, kokiais vėliau buvo lemta tapti Afrikos vergams .... Vaikų vergiško darbo sistema buvo teisinama beveik taip pat, kaip ir vergų prekybos atveju“ (Race Relations and Social Change.“ In E. Thompson, *Race Relations and the Race Problem,* 1939, p. 274).

PAPILDOMA PASTABA

12

VARGUOMENĖS ĮSTATYMAS IR DARBO ORGANIZAVIMAS

Dar nebuvo tyrinėta platesnė Spynhemlendo sistemos reikšmė, jos kilmė, rezultatai ir staigus jos atsisakymas. Čia aptariama keletas su tuo susijusių momentų.

1. Kokiu mastu Spynhemlendas buvo karo nulemta priemonė? Grynai ekonominiu požiūriu iš tikrųjų negalima teigti, kad Spynhemlendas buvo karo nulemta priemonė, kaip dažnai buvo tvirtinama. Amžininkai atlyginimų būklės beveik nesiejo su ypatinga karo padėtim. Kalbant apie pastebimą atlyginimų augimą, *ši kaita prasidėjo prieš karą*. Arthuro Youngo 1795 m. *Aplinkraštyje*, kurio užduotis buvo įvertinti nederliaus padarinius grūdų kainai, buvo (IV punktas) šis klausimas: „Kaip padidėjo (jeigu padidėjo) žemės ūkio darbininkų darbo užmokestis palyginti su prieš tai buvusiu laikotarpiu?“ Būdinga tai, kad jo respondentai nesuteikė jokios apibrėžtos prasmės frazei “prieš tai buvusiu laikotarpiu.” Nurodomo laikotarpio skalė buvo nuo trejų iki penkiasdešimties metų. Tarp jų buvo tokios laiko atkarpos:

3 metai	J. Boysas, p. 97
3–4 “	J. Boysas, p. 90
10 “	Pranešimai iš Šropšyro, Midlsekso, Kembridžgešyro
10–15 “	Saseksas ir Hemšpyras
10–15 “	E. Harris
20 “	J. Boysas, p. 86
30–40 “	Williamas Pittas
50 “	Kun. J. Howlettas

Niekas nenurodė dvejų metų laikotarpio, atitinkančio karą su Prancūzija, kuris prasidėjo 1793 m. vasario mėnesį. Iš tikrųjų nė vienas respondentas net nepaminėjo karo.

Beje, įprastinės priemonės kovojant su dėl blogo derliaus ir nepalankių oro sąlygų sukelto nedarbo išaugusiu skurdu buvo (1) vietiniai paaukojimai, kuriuos sudarė pašalpos ir dalijamas maistas bei nemokamas ar atpigintas kuras; (2) aprūpinimas darbu. Atlyginimai paprastai nebūdavo keičiami; panašiomis nepaprastosiomis sąlygomis 1788–1789 m. vietose faktiškai buvo parūpinama papildomo darbo, mokant *mažesnį* kaip paprastai užmokestį. (Plg. J. *Harvey*, „Worcestershire," in *Ann. of Agr.*, v. XII, p. 132, 1789. Taip pat E. Holmes, „Cruckton," *l. c.*, p. 196.)

Vis dėlto ne be pagrindo manyta, kad pasirenkant Spynhemlendo metodą karas buvo bent jau netiesioginis aspektas. Faktiškai karas išryškino dvi sparčiai plintančios rinkos sistemos silpnybes, turėjusias įtakos padėčiai, dėl kurios atsirado Spynhemlendas: (1) grūdų kainų tendenciją svyruoti; (2) ypač žalingą riaušių poveikį šiems svyravimams. Vargu ar buvo galima tikėtis, kad tik neseniai išlaisvinta grūdų rinka atlaikys karo įtampą ir blokados grėsmę. Grūdų rinka nebuvo atspari ir panikai, kurią sukeldavo įprotis kelti riaušes, dabar įgavęs grėsmingą svarbą. Esant vadinamajai reguliatyviai sistemai, centrinė valdžia „tvarkingas riaušes" daugmaž vertino kaip nepritekliaus vietose *rodiklį*, ir į jas derėjo žiūrėti atlaidžiai; dabar jos buvo pasmerktos kaip nepritekliaus *priežastis* ir ekonominis pavojus visai bendruomenei, o ne tik patiems neturtingiesiems. Arthuras Youngas paskelbė įspėjimą apie „Aukštas maisto produktų kainas kaip riaušių padarinius", o Hannah More padėjo skleisti panašias pažiūras vienoje iš savo didaktinių poemų, pavadintų „Riaušės, arba pusiau dykinėjimas, yra geriau negu neturėti duonos" (dainuojamoje pagal dainos „Gyveno kartą kurpius" melodiją). Jos atsakymas namų šeimininkėms tik surimavo tai, ką Youngas išgalvotame dialoge išreiškė taip: „Ar turime tylėti, kol mirsime badu? Be jokios abejonės, neturite – jūs privalote skųstis; tačiau skųstis ir veikti taip, kad dar labiau nepablogintumėte padėties." Jis įrodinėjo, kad nėra nė mažiausio bado pavojaus, *jei nebus riaušių*. Būta rimto pagrindo susirūpinti, nes grūdų tiekimai buvo labai jautrūs panikai. Be to, Prancūzijos revoliucija sudarė grėsmingą foną netgi tvarkingų riaušių atveju. Nors atlyginimų kilimo baimė neabejotinai buvo ekonominė Spynhemlendo priežastis, galima pasakyti, kad kalbant apie karą, jo poveikis padėčiai buvo kur kas labiau socialinis nei ekonominis.

2. Seras Williamas Youngas ir Įsikūrimo įstatymo sušvelninimas. Dvi svarbios Varguomenės įstatymo priemonės pradėtos įgyvendinti 1795 m: Spynhemlendas ir „parapijų vergijos“ palengvinimas. Sunku patikėti, kad tai buvo tik sutapimas. Jų poveikis darbo jėgos mobilumui buvo iš dalies priešingas. Antroji skatino darbininką keliauti ieškant darbo, o dėl pirmosios jam buvo mažiau būtina tai daryti. Taikant patogius „stūmimo“ ir „traukos“ terminus, kartais vartojamus migracijos tyrimuose, galima sakyti, kad paskyrimo vietos „trauka“ buvo padidinta, o gimtojo kaimo „stūmimas“ – sumažintas. Tad Spynhemlendas neabejotinai pristabdė didelio masto kaimo darbo jėgos kraustymąsi, kilusį peržiūrėjus 1662 m. įstatymą. Varguomenės įstatymo administravimo požiūriu šios dvi priemonės, tiesą sakant, papildė viena kitą. Juk sušvelninus 1662 m. įstatymą kilo rizika, kurios išvengti tuo įstatymu ir buvo siekiama – kad „geresnes“ parapijas gali užplūsti vargšai. Jei ne Spynhemlendas, taip iš tiesų ir galėjo įvykti. Amžininkai beveik neužsiminė apie šį ryšį, ir tai beveik nestebina prisiminus, kad netgi pats 1662 m. įstatymas praktiškai buvo įvestas be viešo aptarimo. Tačiau seras Williamas Youngas, kuris du kartus pateikė abi priemones drauge, tikrai tai turėjo galvoje. 1795 m. jis palaikė Sėslumo įstatymo pataisą, o kartu jis buvo 1796 m. bilio, įteisinusio Spynhemlendo principą, iniciatorius. Dar anksčiau, 1788 m., jis nesėkmingai siūlė tas pačias dvi priemones. Jis inicijavo Sėslumo įstatymo panaikinimą beveik tomis pačiomis sąlygomis kaip ir 1795 m., kartu siūlydamas paramos varguomenei priemonę, numačiusią nustatyti pragyvenimo minimumą, kurio du trečdalius padengtų darbdavys, o trečdalis būtų sumokėtas iš vietos mokesčių (Nicholson, *History of the Poor Laws*, Vol. II). Tačiau kad šie principai įsigalėtų, reikėjo dar vieno didelio nederliaus ir karo su Prancūzija.

3. Didelių miesto atlyginimų padariniai kaimo bendruomenei. Miesto „trauka“ tapo atlyginimų kaime augimo priežastimi ir kartu turėjo tendenciją sekinti žemės ūkio darbo jėgos rezervą kaime. Iš šių dviejų glaudžiai susijusių blogybių svarbesnė buvo antroji. Pakankamo darbo jėgos rezervo egzistavimas buvo gyvybiškai svarbus žemės ūkio šakai, kuriai pavasarį ir spalio mėnesį reikėjo kur kas daugiau darbo rankų, negu neįtemptais žiemos mėnesiais. Tačiau tradicinėje organiškos struktūros visuomenėje tokio rezervo buvimas priklauso

ne tiek nuo atlyginimų lygio, kiek nuo institucinės aplinkos, kuri nulemia vargingesnės gyventojų dalies *statusą*. Beveik visose žinomose visuomenėse matome teise ar papročiais nustatytą tvarką, kuri kaimo darbininką laiko žemės savininko dispozicijoje didžiausios paklausos darbui metu.

Čia yra dėl miesto atlyginimų augimo kaimo bendruomenėje susidariusios padėties, kai *status* užleido vietą *contractus*, esmė. Prieš Pramonės revoliuciją kaime buvo dideli darbo jėgos rezervai: buvo vietinė, arba namudinė, pramonė, tad žmogus žiemą turėjo užsiėmimą, o pavasarį ir rudenį su žmona dirbdavo laukuose. Buvo Sėslumo įstatymas, dėl kurio varguomenė praktiškai buvo parapijinėje baudžiavoje, priklausoma nuo vietos fermerių. Buvo ir įvairių kitų formų, tokių kaip darbo normos, priskyrimas ūkiams ar darbo paskirstytojų sistema, kurių dėka Varguomenės įstatymas vietos darbininkus pavertė parankiniais darbininkais. Pagal įvairių Darbštumo namų statutus pauperį buvo galima žiauriai bausti ne tik savo nuožiūra, bet faktiškai ir slaptomis; kartais asmuo, siekiantis būti atleistas nuo darbo, galėjo būti sulaikytas ir nugabentas į vargšų prieglaudą, jei pareigūnai, turėję teisę jėga įžengti į jo būstą dienos metu, nustatydavo, kad jis „yra nepajėgus ir turi būti atleistas" (31 Geo. III. c. 78). Mirtingumas tokiuose namuose buvo pasibaisėtinas. Dar prisiminę, kokiomis sąlygomis gyveno samdiniai ar šiaurės pasienio gyventojai, kuriems buvo mokama natūra ir kurie buvo verčiami bet kuriuo metu padėti laukuose, taip pat visokeriopą varguomenės priklausomybę, susijusią su nuomojamu ūkininko namu ir nepatikimomis žemėvaldos formomis, galime įvertinti, kokio masto slapta rezervinė paklusnios darbo jėgos armija buvo kaimo darbdavių dispozicijoje. Todėl, visai nepriklausomai nuo atlyginimų klausimo, egzistavo pakankamo žemės ūkio darbo jėgos rezervo išsaugojimo problema. Santykinė šių dviejų klausimų svarba įvairiais laikotarpiais galėjo kisti. Jei Spynhemlendo įvedimas buvo glaudžiai susijęs su fermerių nuogąstavimu dėl kylančių atlyginimų ir jei spartų pašalpų sistemos plitimą vėlesniais žemės ūkio depresijos metais (po 1815 m.) galėjo lemti ta pati priežastis, tai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje beveik vieningą ūkininkų bendruomenės reikalavimą būtinai išsaugoti pašalpų sistemą lėmė ne augančių atlyginimų baimė, bet suinteresuotumas užtektinai apsirūpinti lengvai disponuojama darbo jėga. Tačiau tai negalėjo jiems visiškai nerūpėti visais laikais, ypač

ilgo ypatingo klestėjimo laikotarpiu (1792–1813), kai smarkiai kilo vidutinė grūdų kaina, savo augimo tempais gerokai pralenkusi darbo jėgos kainos augimą. Ne atlyginimai, bet apsirūpinimas darbo jėga buvo nuolatinis esminis interesas, lėmęs Spynhemlendo įvedimą.

Gali pasirodyti, jog šiek tiek dirbtina bandyti atskirti šias dvi motyvų grupes, kadangi galima tikėtis, kad atlyginimų kilimas pritrauks daugiau darbo jėgos. Tačiau kai kuriais atvejais nekyla abejonių, kuris iš dviejų interesų buvo svarbiausias fermeriui.

Pirma, esama pakankamai įrodymų, kad netgi vietos varguomenės atveju fermeriai priešiškai žiūrėjo į bet kokią pašalinio darbo formą, dėl kurios darbininkai būdavo mažiau prieinami parankiniams žemės ūkio darbams. Vienas iš 1834 m. pranešimo liudytojų kaltino vietos vargšus, kad šie eina „žvejoti silkių ir skumbrių, uždirbdami svarą per savaitę, o jų šeimos paliktos rūpintis parapijai. Sugrįžę jie pasodinami į kalėjimą, tačiau neištveria ir vėl neišvykę ieškoti gerai apmokamo darbo ..." (p. 33). Dėl to, skundžiasi tas pats liudytojas, „fermeriai dažnai negali rasti pakankamo skaičiaus darbininkų pavasario ir spalio mėnesio darbams" (Henry Stuart's Report, App. A, Pt. I, p. 334A).

Antra, egzistavo ir itin svarbus nuomojamų žemės sklypų klausimas. Fermeriai vieningai manė, kad niekas taip gerai nenutolins žmogaus ir jo šeimos nuo pašalpų reikmės, kaip nuosavas žemės sklypas. Tačiau netgi įmokų našta nebūtų privertusi jų pritarti bet kuriai žemės sklypų suteikimo formai, kuri vietos varguomenę padarytų mažiau priklausomą nuo parankinių ūkio darbų.

Šis momentas vertas dėmesio. Iki 1833 m. fermerių bendruomenė santūriai pasisakė už Spynhemlendo išsaugojimą. Pacituosime keletą ištraukų iš Varguomenės įstatymo įgaliotinio pranešimo: pašalpų sistema reiškė „pigią darbo jėgą, greitą derliaus nuėmimą" (*Poweris*). „Be pašalpų sistemos fermeriai, ko gero, negalėtų toliau kultivuoti žemės" (*Cowellas*). „Fermeriai norėtų, kad jų žmonėms būtų mokama iš varguomenei skirtų lėšų" (*J. Mannas*). „Manau, kad ypač stambūs fermeriai nenorėtų, kad įmokų dydžiai būtų sumažinti. Kai įmokos yra tokios, kaip dabar, visuomet galima gauti papildomų darbo rankų, o kai tik pradeda lyti, vėl jas sugrąžinti parapijai..." (fermerio liudijimas). Parapijos atstovai yra „priešiški bet kokioms priemonėms, kurios paverstų darbininką nepriklausomu nuo parapijos paramos, prisirišimas prie kurios jį visuomet palieka jų žinioje, kai atsiranda

skubaus darbo." Jie skelbia, kad „dideli atlyginimai ir laisvi darbininkai juos sunaikintų" (*Pringle'as*). Jie abejingai prieštaravo visiems siūlymams suteikti vargšams žemės sklypus, kurie būtų padarę juos nepriklausomais. Sklypai būtų ne tik išgelbėję juos nuo skurdo ir išsaugoję jų padorumą bei savigarbą, bet ir padarę nepriklausomais bei pašalinę iš reikalingos žemės ūkio šakai rezervinės armijos gretų. *Majendie*, žemės sklypų skyrimo šalininkas, rekomendavo ¼ akro dydžio sklypus, pasiekti ko nors daugiau jis manė esant beviltiška, kadangi „žemės valdytojai bijo, kad darbininkai taps nepriklausomi." *Poweris*, kitas sklypų skyrimo rėmėjas, tai patvirtino. „Jo teigimu, fermeriai labai visuotinai prieštarauja žemės sklypų skyrimui. Jie įtariai žiūri į tokius savo valdų sumažinimus; jiems teks iš toliau atsigabenti mėšlo, taip pat jie prieštarauja didesnei savo darbininkų nepriklausomybei." *Okedenas* pasiūlė skirti $^1/_{16}$ akro žemės sklypus, kadangi, pasak jo, „tai pareikalaus beveik tiek pat laisvo laiko, kiek ir ratelis bei verpstė, šaudyklė bei virbalai", kai jie visiškai panaudojami kiekvienoje namudinės gamybos šeimoje!

Tad beveik nelieka abejonės, kokia fermerių bendruomenės požiūriu buvo tikroji pašalpų sistemos funkcija, turėjusi užtikrinti bet kada prieinamos vietos varguomenės rezervą. Tarp kitko, taip Spynhemlendas sukūrė apgaulingą kaimo gyventojų pertekliaus, kurio iš tikrųjų nebuvo, vaizdą.

4. Pašalpų sistema pramoniniuose miestuose.

Spynhemlendas pirmiausia buvo numatytas kaip priemonė, skirta skurdui kaime palengvinti. Tai nereiškė, kad apsiribojama kaimais, kadangi rinkos miestai taip pat priklausė kaimo vietovei. Iki trisdešimtųjų pradžios tipiškoje Spynhemlendo zonoje daugelis miestų buvo įvedę pašalpų sistemą siaurąja žodžio prasme. Pavyzdžiui, Herefordo grafystėje, kuri gyventojų pertekliaus požiūriu buvo priskirta „geroms", aštuoni iš aštuonių miestų perėmė Spynhemlendo metodus (keturi „neabejotinai," keturi „tikriausiai"), o „blogame" Sasekse iš dvylikos apžvelgtų miestų trys netaikė, o devyni taikė Spynhemlendo metodus tikrąja šio termino prasme.

Padėtis šiaurės ir šiaurės vakarų pramoniniuose miestuose, žinoma, buvo kitokia. Iki pat 1834 m. pramoniniuose miestuose išlaikomos varguomenės skaičius buvo kur kas mažesnis, negu kaimo vietovėje, kur netgi prieš 1795 m. dėl lengvai pasiekiamų pramonės

gaminių būta smarkaus vargšų skaičiaus didėjimo tendencijos. 1789 m. kun. Johnas Howlettas įtikinamai ginčijo „populiarią klaidą, kad varguomenės dalis dideliuose miestuose ir tankiai apgyventuose gamybiniuose miestuose yra didesnė, negu paprastose parapijose, tačiau faktai rodo, kad yra kaip tik priešingai" (*Annals of Agriculture*, V. XI, p. 6, 1789).

Kokia padėtis buvo naujuose pramoniniuose miestuose, deja, nėra tikrai žinoma. Varguomenės įstatymo įgaliotiniams, atrodo, kėlė nerimą tariamai gresiantis pavojus, kad Spynhemlendo metodai išplis gamybiniuose miestuose. Buvo pripažinta, kad „šiaurinės grafystės yra mažiau jais užsikrėtusios," tačiau vis dar buvo tvirtinama, kad „netgi miestuose jų mastas yra labai grėsmingas." Faktai to beveik nepatvirtina. Teisybė, Mančesteryje ar Oldheme retkarčiais buvo teikiama parama sveikiems ir visą darbo dieną dirbantiems asmenims. Prestone, kaip rašė Hendersonas, pašalpų mokėtojų susirinkimuose pagarsėjo pauperis, kuris „užsipuolė parapiją, esą jo atlyginimai buvę sumažinti nuo vieno svaro iki 18 šilingų per savaitę." Selfordo, Pedihemo ir Alverstono miesteliai taip pat buvo priskirti prie „reguliariai" praktikuojančių priedų prie atlyginimų metodą; panašiai ir Viganas, jei kalbama apie audėjus ir verpėjus. Notingeme kojinės buvo parduodamos labai maža kaina, tačiau „pelningai gamintojui", matyt, iš pašalpų subsidijuojamų atlyginimų dėka. O apie Prestoną rašiusio Hendersono vaizduotė jau matė, kaip ši ydinga sistema „paplinta ir patraukia savo pusėn privačius interesus." Varguomenės įstatymo įgaliotinio pranešimo požiūriu, sistema mažiau vyravo miestuose tik „dėl to, kad gaminantys kapitalistai sudaro mažą įmokų mokėtojų dalį, taigi turi mažiau įtakos parapijos susirinkimuose negu fermeriai kaimo vietovėje."

Tačiau taip galėjo būti tik trumpą laiką. Tikėtina, kad ilgainiui atsirado keletas priežasčių, pramonės darbdaviams neleidusių apskritai pritarti pašalpų sistemai.

Viena jų buvo nenašus pauperio darbas. Medvilnės pramonė daugiausia buvo grindžiama vienetiniu darbu arba, kaip jis buvo vadinamas, „normuotu darbu". Tačiau netgi žemės ūkyje „degradavę ir negrabūs parapijos pašalpų gavėjai" dirbo taip blogai, kad vienas, dirbantis normuotą darbą, prilygo keturiems ar penkiems." (Select Committee on Laborers' Wages, H. of C. 4, VI, 1824, p. 4.) Varguomenės įstatymo įgaliotinio pranešime pabrėžta, kad vienetinis

darbas įgalina naudoti Spynhemlendo metodą nebūtinai pabloginant „gamybos darbininko našumą"; tad fabrikantas galėtų „iš tikrųjų gauti pigios darbo jėgos." Potekstė buvo tokia, kad maži žemės ūkio darbininko atlyginimai nebūtinai reiškia pigią darbo jėgą, kadangi darbininko nenašumas gali nusverti mažą jo darbo kainą darbdaviui.

Kitas veiksnys, pasižymėjęs tendencija nuteikti *įmonininką* prieš Spynhemlendo sistemą, buvo pavojus, kad dėl priedų prie atlyginimų galėjo smarkiai sumažėti konkurentų gamybos išlaidos. Ši grėsmė nepalietė fermerio, kuris pardavinėjo neapribotoje rinkoje, tačiau galėjo labai sujaudinti miesto gamyklos savininką. P. L. C. pranešime teigiama, kad „Meklsfyldo fabrikantas dėl blogo Varguomenės įstatymo administravimo Esekse gali atsidurti padėtyje, kai kiti pardavinėja pigiau, ir sužlugti. Williamas Cunninghamas 1834 m. įstatymą laikė svarbiu daugiausia dėl jo „nacionalizuojančio" poveikio Varguomenės įstatymo administravimui, pašalinusio rimtą kliūtį, trukdžiusią plėtotis nacionalinėms rinkoms.

Trečia nepritarimo Spynhemlendui priežastis, galbūt turėjusi didžiausios įtakos kapitalistų sluoksniuose, buvo jo tendencija sulaikyti „didžiulę, inertišką perteklinės darbo jėgos masę" (*Redfordas*), kad ši nepatektų į miesto darbo rinką. Iki dvidešimtųjų pabaigos darbo jėgos paklausa tarp miesto fabrikantų buvo didelė; Doherty tredjunionai tapo rimtų neramumų priežastim; tai buvo ovenistų judėjimo šaltinis, atvedęs į didžiausius streikus ir lokautus, kuriuos Anglija kada nors buvo patyrusi.

Tad darbdavių požiūriu, Spynhemlendo nenaudai galiausiai liudijo trys svarūs argumentai: jo žalingas poveikis darbo našumui; jo tendencija kurti kaštų skirtumus įvairiose šalies dalyse; tai, kad jis skatino „inertiškų darbo jėgos sankaupų" (*Webbas*) susidarymą kaime, palaikydamas miesto darbininkų monopolį darbo jėgai. Nė viena šių aplinkybių nebūtų labai svarbi individualiam darbdaviui ar netgi lokaliai darbdavių grupei. Jas lengvai galėjo nusverti žemų darbo jėgos išlaidų privalumai, ne tik garantuojantys pelnus, bet ir padedantys konkuruoti su kitų miestų gamintojais. Tačiau *įmonininkai,* kaip klasė, turėjo laikytis visai kitokios nuomonės, kai ilgainiui paaiškėjo, jog tai, kas buvo naudinga atskiram darbdaviui ar darbdavių grupei, kolektyviai jiems kėlė pavojų. Faktiškai tai pašalpų sistemos plitimas, netgi jei ir švelnesne forma, į šiaurės pramoninius

miestus trisdešimtųjų pradžioje įtvirtino neigiamą požiūrį į Spynhemlendą ir atvedė prie reformos visos šalies mastu.

Faktai rodo, kad miestų politika daugmaž sąmoningai siekė kurti pramoninio rezervo armiją miestuose, daugiausia tam, kad įveiktų smarkius ekonominės veiklos svyravimus. Šiuo atžvilgiu nebuvo didelio skirtumo tarp miesto ir kaimo. Lygiai kaip kaimo valdžia teikė pirmenybę didelėms įmokoms, o ne dideliems atlyginimams, taip ir miesto valdžia nenorėjo, kad ne nuolat gyvenantys pauperiai išvyktų į savo gyvenamąją vietą. Tarp kaimo ir miesto darbdavių būta savotiško varžymosi dėl rezervinės armijos dalies. Tik sunkios ir užsitęsusios keturiasdešimtųjų vidurio depresijos metu nebebuvo reikalo pašalpų kaina palaikyti darbo jėgos rezervą. Netgi tuomet kaimo ir miesto darbdaviai elgėsi panašiai: imta smarkiai stumti varguomenę iš pramoninių miestų, o paraleliai vyko žemės savininkų vykdomas „kaimų valymas" – abiem atvejais siekiant sumažinti nuolat gyvenančios varguomenės skaičių (plg. Redford, p. 111).

5. Miesto primatas kaimo atžvilgiu.

Spynhemlendas, pagal mūsų prielaidą, buvo kaimo bendruomenės žingsnis apsisaugant nuo grėsmės, kurią kėlė augantis miesto atlyginimų lygis. Tai yra susiję su miesto primatu kaimo atžvilgiu prekybos cikle, ką galima parodyti bent vienu – 1837–1845 m. depresijos pavyzdžiu. 1847 m. atliktas kruopštus statistinis tyrimas parodė, kad depresija prasidėjo šiaurės vakarų pramoniniuose miestuose, vėliau išplito į žemės ūkio grafystes, kuriose atsigavimas prasidėjo kur kas vėliau negu pramoniniuose miestuose. Skaičiai atskleidė, kad „sunkumai, kurie pirmiausia apėmė gamybos sritis, žemės ūkio srityse buvo įveikti vėliausiai." Gamybos sritims tyrime atstovavo Lankašyras ir Jorkšyro Vest Ridingas su bendru 201 tūkst. gyventojų skaičium (584 Varguomenės įstatymo sąjungose); tuo tarpu žemės ūkio sritys apėmė Nortumberlendą, Norfolką, Safolką, Kembridžšyrą, Baksą, Hertsą, Berksą, Viltsą ir Devoną su 208 tūkst. gyventojų (taip pat 584 Varguomenės įstatymo sąjungose). Gamybos srityse padėtis pradėjo gerėti 1842 m., kai skurdo augimas sumažėjo nuo 29,37 iki 16,72 proc., vėliau, 1843 m., skurdas sumažėjo 29,80 proc., 1844 m. – 15,26 ir 1845 m. dar 12,24 procento. Visai priešingai šiai raidai, pagerėjimas žemės ūkio srityse prasidėjo tik 1845 m., kai skurdas sumažėjo 9,08 procento. Visais atvejais buvo apskaičiuotas Var-

guomenės įstatymo išlaidų santykis su gyventojų skaičiumi, o pastarasis buvo skaičiuojamas atskirai kiekvienoje grafystėje ir kiekvienais metais (J. T. Danson, „Condition of the People of the U. K., 1839–1847," *Journ. of Stat. Soc.*, Vol. XI, p. 101, 1848).

6. Gyventojų mažėjimas ir perteklius kaime.

Anglija buvo vienintelė šalis Europoje, kur darbo jėga buvo vienodai administruojama mieste ir kaime. Tokie statutai, kokie buvo priimti 1563 arba 1662 m., buvo įdiegti ir kaimo, ir miesto parapijose, ir taikos teisėjai įstatymą vykdė visoje šalyje. Taip buvo ir dėl ankstyvo kaimo industrializavimo, ir dėl paskesnio miestų industrializavimo. Todėl čia nebuvo tokio skirtingo, kaip kontinente, administravimo organizuojant darbo jėgą mieste ir kaime. Tai vėlgi paaiškina tą ypatingą lengvumą, su kuriuo darbo jėgos srautai judėjo iš kaimų į miestus ir atgal. Taip buvo išvengta dviejų pražūtingiausių kontinentinės Europos demografijos ypatybių – staigaus kaimo gyventojų sumažėjimo dėl migracijos iš kaimo į miestą, taip pat šio migracijos proceso negrįžtamumo, kuris iškeldino iš gimtųjų vietų pradėjusius dirbti mieste asmenis. Šį katastrofišką kaimo gyventojų „nutekėjimą", nuo antrosios devynioliktojo amžiaus pusės tapusį Centrinės Europos žemės ūkio bendruomenės siaubu, imta vadinti *Landflucht*. Tuo tarpu Anglijoje matome tarsi nedidelius gyventojų svyravimus tarp darbo mieste ir kaime. Susiklostė beveik taip, lyg didelė gyventojų dalis būtų „suspenduota", ir ši aplinkybė labai apsunkino, gal net padarė negalimą vidinę migraciją. Be to, prisiminus šalies konfigūraciją su jos kiekviename žingsnyje esančiais uostais, dėl kurių tolima migracija tapo tarsi ir nereikalinga, galima suprasti, kodėl Varguomenės įstatymo administravimas lengvai prisitaikė prie nacionalinio darbo organizavimo reikalavimų. Kaimo parapija paprastai mokėjo tiesioginę pašalpą nenuolatiniams gyventojams vargšams, kurie buvo susiradę darbo kuriame nors netolimame mieste, siuntinėdama pašalpos pinigus į jų buvimo vietas; kita vertus, pramonės miestai dažnai išmokėdavo skurdo pašalpą nuolat gyvenančiai varguomenei, kuri nebuvo įsikūrusi mieste. Miesto valdžia tik išimtiniais atvejais vykdė tokius masinius iškeldinimus, kaip 1841–1843 metais. Tąkart, pasak Redfordo, iš 12 628 vargšų, iškeldintų iš devyniolikos pramonės miestų šiaurėje, tik 1 proc. buvo įsikūrę devyniose žemės ūkio apygardose. (Redfordo grafystes pakeitus Dan-

sono 1848 m. atrinktomis „tipiškomis žemės ūkio apygardomis", rezultatas pasikeičia tik šiek tiek, t. y. nuo 1 iki 1,3 proc.). Kaip parodė Redfordas, tolimos migracijos beveik nebuvo, ir didelė rezervinės darbo jėgos armijos dalis buvo išlaikoma darbdavių dispozicijoje liberaliais paramos metodais kaime ir pramonės miestuose. Nė kiek ne keista, kad ir kaime, ir mieste tuo pačiu metu būta „gyventojų pertekliaus", gi iš tikrųjų didžiausios paklausos metu Lankašyro fabrikantai turėjo įsivežti daugybę airių darbininkų, o fermeriai pabrėždavo, kad jie nepajėgtų laiku nuimti derliaus, jei kas nors iš kaimo pauperių būtų priverstas emigruoti.

APIE AUTORIŲ

Karlas Polanyi gimė 1886 metais Vienoje. Jis iš arti matė Europos „Senosios tvarkos" žlugimą ir naujojo pasaulio gimimą, kurį knygoje ir nušviečia. Jis buvo Austrijos–Vengrijos armijos karininkas Pirmajame pasauliniame kare. Liaudies universiteto dėstytojas, Vienos finansinio laikraščio redakcinės kolegijos narys. 1934 metais jis, bėgdamas nuo fašizmo, paliko Vieną ir tapo Britanijos piliečiu. Dėstė Oksfordo universitete, Londono universitete, Beningtono koledže ir Kolumbijos universitete, buvo leidėjas (*Krikščionybė ir socialinė revoliucija, Prekyba ir rinka alternatyviosiose imperijose*) bei autorius (*Fašizmo esmė, Didžioji transformacija* ir (kartu su A. Rotsteinu) *Dahomėja ir prekyba vergais*). Taip jis tapo vienu geriausių ir įžvalgiausių dvidešimtojo amžiaus ekonominės istorijos specialistu. Karlo Polanyi senelė kilusi iš Lietuvos. Ji prieš daugelį metų iš Vilniaus atvažiavo į Vieną, ten ištekėjo ir jos sūnus yra šios knygos autorius. Karlas Polanyi mirė 1964 metais.

PAVARDŽIŲ IR DALYKINĖ RODYKLĖ

Karl Polanyi

DIDŽIOJI TRANSFORMACIJA

Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos

Redaktorė ir rodyklės sudarytoja
Julija Kairienė
Viršelio dailininkė
Lilija Tulytė

2002-04-15. Tiražas 1500 egz. Užsak. Nr. 532
Leidykla „Algarvė“, Rinktinės g. 3/11, 2051 Vilnius.
Spausdino AB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, 2038 Vilnius

Polanyi, Karl

Po-83 Didžioji transformacija: politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos / Karl Polanyi. – Vilnius: Algarvė, 2002. - 328 p. - (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673).

Pavardžių ir dalyk. r-klės: p. 319-326.

ISBN 9986-856-75-2

Ši knyga skirta ne tik ekonomistui, nors jam teikia gilių minčių, ne tik istorikui, nors atveria naujus kelius, ne tik sociologui, nors padeda giliau suvokti, kas yra visuomenė, ne tik psichologui, nors padeda permąstyti senus klausimus ir įvertinti senas doktrinas – ji skirta apsišvietusiam žmogui, kuriam rūpi pagilinti savo sociologines žinias, kadangi kiekvienas žmogus nori pažinti visuomenę, kurioje jis gyvena, krizes, kurios liko praeityje, ir krizes, kurios jo dar laukia.

UDK 351:354

Įvadiniame žodyje R. M. MacIveris rašo:
„Lyginant su šia, visos kitos tos srities knyg
senusios. Toks retas reiškinys yra stebuklas. Tai nauja žmogiškųjų reikalų samprata. Ponas Polanyi netęigia rašąs istoriją – jis ją perrašo. Tai nėra žvakės šviesa, kuria jis apšviečia kokį nors tamsų kampą, tai nėra viešas asmeninio tikėjimo išpažinimas. Tai visiškai naujas požiūris į ištisą amžių, per kurį vyko dar negirdėtų pokyčių, procesų ir revoliucijų.“
„Pono Polanyi tikslas – išryškinti konkrečios ekonominės sistemos – rinkos ekonomikos, kuri savo pilnatvę pasiekė XIX a. – socialinę svarbą. Tai jis daro nuostabiai įžvalgiai.“

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISBN 9986-856-75-2

9 789986 856566

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-75-2
Rekomenduojama kaina 19 Lt